

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS

TERTULLIANI

OPERUM PARS PRIMA,

IN QUA CONTINENTUR

LIBRI ANTE SUSCEPTUM AB AUCTORE MONTANISMUM SCRIPTI.

SERIES PRIOR.

LIBRI APOLOGETICI.

APOLOGETICUS ADVERSUS GENTES PRO CHRISTIANIS.

257 TOTIUS OPERIS ARGUMENTUM.

Imperante Septimio Severo, et cum Antonio filio res Romanas administrante, Tertullianus, veræ religionis ardore flagrans, illius utpote sacris initiatus, moleste, pro eo ac debuit, putiebatur, religionem, quæ efferre sese quodammodo cæperat, opprimi, sub initium persecucionis quintæ, qua sæviente, insontes passim Christiani, nulla sexus aut ætatis habita ratione, inauditis ante illam diem suppliciiis cruciabantur. Pro summa quæ tunc pollebat facundia; Christianorum patrocinium suscepit, quorum adeo deplorata erat conditio, ut indicta causa, et solius nominis præiudicio damnarentur. Communi malo ac publico occurrere, et erumpentem in dies tempestatem, quantum in se erat, compescere, partes suas duxit, missaque hanc ob causam ad antistites Romanos apologia, effrenatos adversariorum impetus frangit tantisper ac debilitavit. Eo quippe vigore eaque eruditione causam egit, ut si rationibus et veritate disceptandum fuisset, gentiles omnes redigisset ad incitas. Justini martyris et Aristidis vestigia premere poterat, verum ita eloquentiam est imitatus, ut et dicendi caractere, et argumentorum pondere ac doctrinæ varietatē, utrumque superasse videatur.

CAPUT PRIMUM.

ARGUMENTUM. — *Cum sub Severo negatum esset Christianis in iudicio se defendere, scriptum hoc præsidibus Romani imperii obtulit auctor, ostendens hoc capite iniquam istam iudicandi formulam, per quam defensio negatur insontibus, et veritas absconditur; cum interim tot tantique,*

qui quotidie ad hanc sectam transeant, illam aliqua consideratione dignam faciant, qui sane omnes, remoti ab aliqua perversitatis culpa, ostendant sese longe alium affectum induisse, quam istum qui in maleficis semper apprehenditur:

Si non licet vobis, Romani imperii antistites (1). in 259 aperto et edito ipso ¹ fere vertice civitatis

Variæ lectiones *.

¹ Et in ipso loco Paris. Et edito, in ipso Rigalt.

Commentarius.

(1) *Imperii antistites.* Antistites vero appellat, inquit Fraciscus Zephyrus (in suis quæ nostris conjunximus scholiis) ipsos pontifices, quorum auctoritas rem sacram, cæremonias, omnem denique religionem administrabat, in quibus interpretandis summa Reip. versabatur, unde et principes

publici consilii a Cicerone appellantur *et deorum immortalium antistites.* Atque inter eos etiam ipsos imperatores fuisse constat ex inscriptionibus antiquis, in quibus Pontifices Maximi vocantur. PAMELIUS.

* Notandum, 1º. Varias lectiones acceptas fuisse ab editione prima Parisiensi anno 1666, curante Sigism. Gelenio edita, paucissimis exceptis quas editores hauserunt ex edit. Paris 1664. — 2º. Notas quæ nullo auctoris nomine subsignantur, ad perpetuum Havercampii Commentarium referendas esse.

præsidentibus ad iudicandum (2) palam despiciere ² et coram examinare quid sit liquido in causa Christianorum; si ³ ad hanc solam speciem (3) auctoritas vestra (4) de justitiæ diligentia in publico aut timet aut erubescit inquirere; si denique, quod proxime accidit, domesticis judiciis ⁴ (5) nimis operata ⁵ (6) sectæ hujus infestatio (7) obstruit viam ⁵ defensionis, liceat veritati vel occulta via tacitarum litterarum (8) ad aures vestras pervenire. ⁷ illa de causa sua deprecatur ⁸, quia nec de conditione miratur. **260** Scit se peregrinam in terris (9) agere, inter extraneos facile inimicos

A invenire, cæterum genus, sedem (10), spem, gratiam, dignitatem in cœlis habere. Unum gestit interdum, ne ignorata damnetur. Quid hinc ⁹ deperit legibus (11) in suo regno dominantibus, si audiatur? Ad hoc magis gloriabitur potestas earum, quod etiam auditam ¹⁰ damnabunt veritatem? Cæterum, inauditam si damnent, præter invidiam iniquitatis etiam suspicionem merebuntur alicujus conscientie, nolentes audire, quod damnare non possint. Hanc itaque primam causam **261** apud vos collocamus (12) iniquitatem ¹¹ odii erga nomen Christianorum. Quam iniquitatem idem titulus et onerat et

Variae lectiones.

² Describere Barr. MS. L. B. Despiciere. Rhenan Jun. ³ Sed hanc alii. ⁴ Ita Herald. Rigalt. Havere. Indicis cod. F. velt. edition de G. ⁵ Operata Paris. Animis M. F. ⁶ Ita Pamelius, La Cerda, Rhen. Viam del. Jun. Herald. Rig. Haverc. ex MS. os defensionis MS. F. ⁷ Nilus de causa Junius. ⁸ Deprecaretur Rhen. Paris. ⁹ Hic Paris. Venet. Quod etiam Rhen. La Cerda. Pamel. Quod inauditam cod. Putean. Jacob. Bangars. et Hugol. Quo etiam auditam Herald. Rigalt. Havercamp. scribere maluit: al...earum quod veritatem. ¹¹ Iniquitatis. Rigalt. Semler. Leopold. Haver. odium Pamel. Bar.

Commentarius.

(2) *In ipso fere vertice civitatis præsidentibus ad iudicandum.* Capitolium significat. Et Chalchidius in Tim. Plat. rationem dicit suam obtinere sedem in capite, tanquam totius corporis Capitolio. RIGALTUS.

(3) *Ad hanc solum speciem.* Quoniam deplorata videtur causa Christianorum, propter præjudicia et varia decreta, adeo ut nemo pro iisdem loqui non reformidet, sicque aperte patrocínio indigeant, nobis saltem privatim pro Christianis disceptare concedatur, datisque ad vos litteris, doloris nostri testibus et amoris, linguis subsidium aliquod reservate. LE PRIEUR.

(4) *Auctoritas vestra.* Per auctoritatem intelligit actum summum administrationis, summam in administrando imperio potentiam atque auctoritatem. Itaque auctoritas est institutoris, dispensatoris, procuratoris. Ut ergo isti indigent auctoritate summa, ita de præsidentibus istis, inquit, auctoritatem esse illorum, neminem timere et erubescere, quominus tuto possint iudicare. LA CERDA.

(5) *Proxime accidit, domesticis judiciis.* Innuit recentem historiam sævitie quorundam ex iis quos imperii Romani antistites vocat, qui scilicet domestico iudicio in liberos aut servos suos, eo quod Christianorum sectæ nomen dedissent, aliquid atrocius statuerant, quasi inde contracta asperitate, allatis domo præjudiciis ad ipsa tribunalia causis Christianorum iudicandis infestiores accederent. LAC.

(6) *Operata.* Hellenice et Virgilius I *Georgic.*, *Lætis operatus in herbis.* Dicit autem ethnicos conatos ab iis qui familiariter cum Christianis versabantur, a famulis, inquam, et ancillis investigare crimina, de quibus vulgo infamabantur, nihilque unquam deprehensum esse. LAC.

(7) *Sectæ hujus infestatio.* Eodem sensu Chalchidius in Tim. Plat. sectam sanctiorem dixit, ex Hebræa Christianam significans. Quod quidem, inquit, verum esse testatur eminens quædam doctrina sectæ sanctioris. LAC.

(8) *Occulta via tacitarum litterarum.* Similiter de eadem hac re loquitur in lib. ad Scapulam, cap. 1: «Necesse est vel hoc modo erumpere ad proponenda vobis ea quæ palam non vultis audire.» Et huic affine illud Martialis in Præfatione lib. XI *Epigr.*: «Video quare tragœdi epistolam accipiant, quibus pro se loqui non licet.» HAVERCAMPUS.

(9) *Sic se peregrinam in terris.* Prosper Aquitanus II lib. *Epigram.*, ubi exprimit illud Augu-

B stini: «Omnis qui ad supernam pertinet civitatem, peregrinus est mundi: et dum temporali utitur vita, in patria vivit aliena;» ita canit:

Cœlestem ad patriam, Christo redimente, vocatus,
Vitam labentis temporis hospes agit:
Dumque ad promissam requiem non per sua tendit,
Mundanæ patitur multa pericla viæ:
Quæ nunc obsessa adversis, nunc plena secundis,
Aut frangit trepidos, obligat aut dubios:
Inter quos laqueos currentem ad gaudia vitæ,
Non capiet mundus cui via Christus erit.

HAVERC.

(10) *Sedem.* In est patriam; quam quærit, quam curat, exoptat. Anaxagoras philosophus summus, cum rei publicæ et privatæ valde esset negligens, compellatus a quodam hoc modo: Nullane tibi patriæ cura est? respondit, Ἐμοὶ γὰρ καὶ σφόδρα, μέλει τῆς πατρίδος τὸν οὐρανόν, i. e.: «Mihî vero patriæ cura, et quidem summa est, digitum in cœlum intendens.» Narrat Diogenes in Vita ejus. Chrysost. Homel. de SS. Bernice et Prodoce: «At mulieres alta tranquillitate fruebantur: siquidem undique illas spes futurorum muniebat, quoniam et peregre cum degerent, peregre non degebant: veram enim patriam fidem habebant; civitatem propriam habebant confessionem, et cum optimâ spe alerentur, nullis rebus præsentibus afficiebantur, futuras namque solum spectabant.» Adeo cum Græcorum omnium liberrimo Diogene gloriari poterant. Ἐχειν πατρίδα ἀδοξίαν καὶ πενίαν ἀνάλωτον τῆ τύχη. i. e.: «Habere se patriam contemptum gloriæ et paupertatem, quæ in potestatem fortunæ nunquam sint cessura.» HAV.

(11) *Deperit legibus.* Rarum verbum, et quod vix apud alios invenias. Est tamen apud Lucretium, quem studiose legit noster Septimius. Is., lib. XI, 296:

D Nam neque adangescit quidquam neque deperit inde.

Quod si quædam testimonia collegerit Festus, ea perierunt, truncatumque hoc solum nobis reliquit epitomator ejus Paulus, *deperire significat valde perire.* HAV.

(12) Quam potiore sequimur præ aliis lectionem, inquit de Gourcy, ea sane præ aliis nitide, obvioque sensu sonat et egregio. *Collocare causam apud iudices,* idem est enim ac diem coram iudice dicere, rem sigillatim explicare, minime vero rei causam afferre. Nec totus eo loci est Tertullianus

revincit, qui vtdetur excusare, ignorantia soilicet. Quid enim iniquius, quam ut oderint homines, quod ignorant etiamsi res mereretur odium? Tunc etenim meretur ¹², cum cognoscitur, an mereatur. Vacante autem meriti notitia, unde odii justitia defenditur quæ non de eventu, sed de conscientia probanda est? Cum ergo propterea oderint ¹³ homines ¹⁴, quia ignorant, male sit quod oderunt, cur non liceat ejusmodi illud esse, quod non debeant **262** odisse? Ita utrumque ex alterutro redarguimus et ignorare illos, dum ode-

Variae lectiones.

¹² Mereretur. *Pamel. Fran. Semler.* ¹³ Fatentur. *Paris.* ¹⁴ Performamur. *Rhen. Herald. Rigalt. Haverc.* Præformantur. *Pamel. Barr.* ¹⁵ *Wonwer mavult scribi ex MSS.* Quis negat tamen quod vere malum es quos capit defendere. ¹⁶ *Pamelius, Semler, aliis* Christianus vero quid simile? *Rhen. in edit. christianis v. quid simile? Cod. Lugd. B. christianorum, sed recte statuit Havereamp. cold. fuld. scripturam restituendam esse, nec repugnant quæ sequuntur.* ¹⁷ Natu-ram mali. *Rhen. Barr. Semler. Leopod.* ¹⁸ Deno-
lantur *Paris. Barr. Rhen. Herald. Gagnæus-Gelenius.*

Commentarius.

in assignandis odii in Christianos causis, quin potius præcipua eorum causæ capita recenseat. Summæ esse injuriæ eos damnare in hoc primo capite asserere aggreditur. Ineunte vero postea capite 4 jam quinam sit genuinus ibidem sensus ipsemet aperte patefacit cum ait: « Atque adeo quasi præfatus hæc ad suggillandum odii erga nos publici iniquitatem, etc. EDD.

(13). *Et sunt tanti.* Perinde ac si dixisset: Tanta est eorum multitudo, quanta vos non præterit, sed judicatis ac deploramini multa proclamatione dolentes sub prætextu justitiæ, et quasi accepto detrimento obsideri orbem hæc Christiana religione, et ad hoc nomen omnes homines confugere, ut merito de Ecclesia Horatianum illud decantari posset: *Merges profundo, pulchrior evenit.* PAM.

(13) *Obsessam vociferantur civitatem,* etc., Barr. *Civitatem obsessam vocif.* Ex multitudine hominum undique ad veritatem confluentium probare conatur Septimius non tam iniquam Christianorum esse religionem ac illi suspicarentur, ad quam ubique et ab omni sexu et conditione tantus fieret concursus, adeoque non vulgus tantum instabile, sed et viri claritate natalium et existimatione insignes ad illam sectam transirent. Infra cap. 111: « Bonus vir Caius Seios, tantum quod Christianus. » Et ibidem: « Ego Lucium sapientem virum repente factum Christianum demiror. » Illud pati non poterant tenebris gentilium addicti, unde vel Taciti illa indignatio, lib. xv *Annal.* cap. 44: « Repressaque in præsens (supplicio scil. Christi a Pontio Pilato necati) exitiabilis superstitio rursus erumpbat, non modo per Judæam originem ejus mali, sed per urbem etiam, quo cuncta undique atrocita aut pudenda confluent celebranturque. » Loquitur de tempore Neronis. Plinius, lib. x, epist. 97: « Multi enim omnis ætatis, omnis ordinis, utriusque sexus etiam, vocantur in periculum, et vocabuntur. Neque enim civitates tantum, sed vicos etiam, atque agros superstitionis istius contagio pervagata est. » Hinc Rutilii, qui Honorii temporibus floruit, in *Itinerario*, versu 395, amarulentum illud:

Atque utinam nunquam Judæa subacta fuisset
Pompeii bellis imperioque Titi.
Latius excissæ gentis contagia serpunt,
Victoresque suos natio victa premit.

Illi enim utriusque religionis iguari Judæos et Christianos confundebant. Unde Dion in Domitiano dicit ipsum Clementem et Domitillam necessarios suos, illum capitis supplicio, hanc deportatione in insulam Pandatariam pumisse eis τὰ τῶν Ἰου-

runt, et injuste odisse. dum ignorant. Testimonium ignorantiae est, quæ iniquitatem, dum ¹⁵ excusat, condemnat; cum omnes, qui retro oderant, quia ignorabant quale esset quod oderant, simul ut ¹⁶ desinunt ignorare, cessent ¹⁷ et odisse. Ex his fiunt Christiani, utique de comperto et incipiunt odisse quod fuerant, et profiteri quod oderant; et sunt tanti, (13) quanti et denotamur ¹⁸. Obsessam vociferantur civitatem (14) in agris, in castellis, in insulis Christianos; omnem sexum, ætatem, **263** condi-

δαίων ἤθη ἐξοκέλλοντας. I. e.: « Prolapsos in ritus: Judæorum » erant vero Christiani. Idem de Nerva successore tyranni refert vetuisse illum quemquam οὔτε ἀσεβείας οὔτε Ἰουδαϊσμοῦ κατατιᾶσθαι I. e.: « Neque contemptus deorum, neque Judaici ritus crimine in posterum accusare. » Sulpitius Severus, *Hist. sacræ* lib. xi: « Qua tempestate Hadrianus existimans se Christianam fidem loci injuria perempturum, in templo ac loco Dominicæ passionis simulacra constituit. Et quia Christiani ex Judæis polissimum putabantur (namque tum Hierosolymæ non nisi ex circumcissione habeat Ecclesia sacerdotem) militum cohortem custodias in perpetuum agitare jussit, quæ Judæos omnes Hierosolymæ aditu arceret. Quod quidem Christianæ fidei proficiebat, quia tum pene omnes Christum Deum sub legis observatione credebant. Nimirum id Domino ordinante dispositum, ut legis servitus a libertate fidei atque Ecclesiæ tolleretur. » Unde forsitan nec Arrianus illos discernit *Dissert. Epictet.* 11, 9, ubi taxat illas qui philosophi personam sumunt: cum revera non sint. Τί οὖν, inquit, στωϊκὸν λέγεις σεαυτὸν; τί ἐξαπατᾷς τοὺς πολλοὺς; τί ὑποκρίνη, Ἰουδαῖος ὢν, Ἕλληνας; Οὐχ ὄρᾳς, πῶς ἕκαστος λέγεται Ἰουδαῖος; πῶς Σύρος; πῶς Αἰγύπτιος; Καὶ ὅταν τινὰ ἐπαμφοτερίζοντα ἴδωμεν, εἰώθαμεν λέγειν· Οὐκ ἔστιν Ἰουδαῖος, ἀλλ' ὑποκρίνεται. Ὅταν δὲ ἀναλάβῃ τὸ πάθος, τὸ τοῦ βεβαμμένου, τότε καὶ ἔστι τῷ ὄντι, καὶ καλεῖται Ἰουδαῖος. I. e.: « Quid appellas te Stoicum? quare decipis et fallis tam multos? quam ob causam vis haberi inter Græcos, cum sis Judæus? An nescis quam ob causam quis habentur pro Judæo, pro Syro, pro Ægyptio? At quando conspexerimus aliquem incertarum partium, atque ancipite fide, dicere solemus: Judæus non est, sed simulat. Cum autem affectum induit baptizati et inter sectatores adsciti, tum revera et est et appellatur Judæus. » Quamvis etiam Judæorum proselyti non incogniti illi fuerint ex furore illo quem Pharisæis ascribit Christus, Matth. xxiii, 15. Elegans vero verbum usurpat ἐπαμφοτερίζειν, quod notat ita ad utramque partem propendere, ut quo pertineat nescias. Aristoteles, *de Anima*, lib. xi, 8: « Ἐνια δὲ τῶν ζώων ἐπαμφοτερίζει τὴν φύσιν, τῷ τε ἀνθρώπῳ καὶ τοῖς τετράποσιν, οἷον πίθηκοι. I. e.: « Sunt quæ natura ancipite, partim hominem, partim quadrupedem imitentur, ut simiæ. » Et rursus iv, 10: « Ὁ δὲ πίθηκος, διὰ τὸ τὴν μορφήν ἐπαμφοτερίζειν, καὶ μηδετέρων τ' εἶναι καὶ ἀμφοτέρων, διὰ τοῦτο οὔτε οὐρὰν ἔχει, οὔτε ἰσχία. I. e.: « Simia vero, quod controversa sit inter bipedes et quadrupedes, quod quidem ad formam attineret, ideo nec caudam habet

tionem, etiam dignitatem (15) transgredi ad hoc no- A hoc (16) ipso modo ad aestimatione alicujus laten-
men quasi detrimento mœrent. Nec tamen 264 tis¹⁹ boni promovent animos; non licet rectius 265

Variæ lectiones

¹⁹ Latentis Paris.

Commentarius.

nec nates : videlicet, ut bipes cauda vacat : qua-
drupes natibus. » Et in pulchro puero venuste
expressit Ausonius epigr. c. v. ;

Dum dubitat Natura marem faceretne puellam :
Factus eo pulcher pene puella puer.

Et in simili argumento de Gyge Cnidio Horat.
Carm. 11, v. 21 :

Quem si puellarum inseres choro,
Mire sagaces falleret hospites,
Discrimen obscurum, solutis
Crinibus, ambiguoque vultu.

Sed ut unde digressus sum redeam, procul dubio B
de Christianis loquitur fragmentum illud Senecæ,
quod nobis servavit Augustinus in lib. *de Civitate
Dei*, vi, 11. « De illis sane Judæis cum loqueretur.
ait : Cum interim usque eo sceleratissimæ gentis
consuetudo convaluit ut per omnes jam terras re-
cepta sit. Victi victoribus leges dederunt. » En cui
commercium litterarum cum Paulo fabulantur !
Quem locum eo libentius adduxi ut quæ ibi se-
quuntur emendem. « Illi tamen, inquit verbis Se-
necæ Augustinus, causas ritus sui noverunt, major
pars populi facit, quod cur faciat ignoret. » Ita
habent libri optimi litteris Longobardicis exarati,
quorum collocationem servo non *et major pars*,
ut passim legitur. Quamvis enim in illo suo qua-
licunquæ scripto, quod jam deperditum est, super-
stitionem istam odiosam sibi damnet Seneca, fa-
tetur tamen illos ritus sui causam nosse, cum
major pars populi, Romani nempe, cujus vecordiam
et ignaviam ibidem taxabat, ignoret cur faciat id C
quod facit. Et sane præter mss. auctoritatem evin-
cunt id præcedentia apud auctorem verba : « Sub-
jecit plane sententiam, qua significaret, quid de
illorum sacramentorum ratione sentiret. Ait enim,
illi tamen, » etc. Nacit huc etiam Suetonii locus
in Domitiano, cap. 12. « Præter cæteros Judaicus
fiscus acerbissime actus est, ad quem deferebantur,
qui velut professi Judaicam intra urbem viverent
vitam, vel dissimulata origine imposita genti, tri-
buta non pependissent. Inter visse me adolescen-
tulum memini, cum a procuratore, frequentis-
simoque concilio inspiceretur nonagenarius senex
an circumcisis esset. » Vides circumcisionis discri-
mine opus fuisse ut dignoscerentur. Imo adeo
nullum discrimen inter has sectas facit Ælius
Spartianus ut in principio vitæ Caracallæ de eo
scribat : « Septennis puer, cum collusorem suum
puerum, ob Judaicam religionem gravius verbera-
tum audisset, neque patrem suum, neque patrem
pueri vel auctores verberum diu respexit. » Unde D
et Lampridius de Alexandro Severo imperatore :
« Clamabatque sæpius quod a quibusdæm sive Ju-
dæis sive Christianis audiverat, et tenebat ; idque
per præconem, cum aliquem emendaret, dici
jubebat *Quod tibi fieri non vis, alteri ne feceris.* »
Quem eundem imperatorem Christum inter deos
referre et templum illi exstruere voluisse narrat,
sed prohibitum ab iis, qui « consulentes sacra,
repererant omnes Christianos futuros, si id optato
evenisset et templa reliqua deserenda. » De mul-
titudine Christianorum adi etiam infra apud Au-
ctorem nostrum cap. 19, et quæ ibi notantur
Hav.

(12) *Et jam dignitatem.* Recte ita Rigalt. et ms.
Lugd. Bat. Alii *etiam*, quomodo ms. Fuld. Xiphi-
linus in epitome Dionis de crudelitate Domitiani.

Καὶ τῷ αὐτῷ ἔτει ἄλλους τε πολλοὺς, καὶ τὸν Φάβιον
Κλήμεντα, ὑπατεύοντα, καίπερ ἀνεψιὸν ὄντα, καὶ
γυναῖκα, καὶ αὐτὴν συγγενῆ ἑαυτοῦ Φαβίαν Δομι-
τίλλαν ἔχοντα κατέσφάξεν ὁ Δομιτιανὸς, ἐπηγέθη
δὲ ἀμφοῖν ἔγκλημα ἀθεότητος. ὑφ' ἧς καὶ ἄλλοι ἐς τὰ
τῶν Ἰουδαίων ἦθη ἐξοκέλλοντες πολλοὶ κατεδικάστη-
σαν. Ἡ δὲ Δομιτίλλα ὑπερωρίσθη μόνον εἰς Ἰανδα-
τείαν. I. e. : « Eodem anno Domitianus cum aliis
multos, tum vero Fabium Clementem consulem
[etsi patruelis ejus ait et Flaviam Domitillam Do-
mitiani consanguinem uxorem habebat] morte
affecit, illato ambobus crimine atheismi [ita enim
Christiana religio vocabatur quæ deos irridebat].
Cujus rei causa multi, qui in mores Judæorum
transierant, damnati sunt : quorum pars occisa est,
pars spoliata facultatibus : Domitilla tantummodo
in Paudatariam relegata est. » Nota etiam hic Ju-
dæos et Christianos confundi, et reponere pro
Φάβιον Φλάβιον, ut expresse dicitur a Suetonio in
Domit. c. 15, nec alias patruelis principis esse
potuit nisi ex gente Flavia, non Fabia. Uxor ejus
videtur hoc nomen adepta in honorem matris Do-
mitiani, quæ ita vocabatur et cum cognomine
filia mature periit. Addit ibidem Xiphlin. virum
clarissimum Glabrimonem ob idem crimen periisse.
Τὸν δὲ δὴ Γλαβρίωνα τὸν μετὰ τοῦ Τραϊανοῦ ἀρ-
ξάντα, κατηγορηθέντα τὰ τε ἄλλα καὶ οἷα οἱ πολλοὶ,
καὶ ὅτι καὶ θηρίοις ἐμάχετο ἀπέκτεινεν. I. e. : « Gla-
brionem quoque, qui cum Trajano magistratum
gesserat, accusatum præter cætera superioris crimi-
nis, etiam cum bestiis quando pugnasset interfici
jussit. » Objectus enim fuerat ab illo leoni ferocis-
simo, quem ope Dei et virtute sua confecerat. Sin-
gularis quoque est inscriptio quæ reperitur in cæ-
melerio D. Agnetis via Nomentana, referente
Aringio *Romæ subterræn.* lin. III, cap. 52, p. 340.

SIC PRÆMIA SERVAS VESPASIANE DIRE
CIVITAS UBI GLORIE TUE AUTORI
PREMIATUS ES MORTE GAUDENTI LETARE
PROMISIT ISTE KRISTUS OMNIA TIBI
QUI ALIUM PARAVIT THEATRUM IN COELO.

Refert Aringius ad Domitianum qui Gaudentio
architecto theatri ædificandi curam commiserat,
eique, cum alia tum civitatem dono daturum pro-
miserat ; hunc autem re perfecta, cum velut Chri-
stianus delatus esset ad principem, martyrium putat
pro mercede sortitum esse. Quam conjecturam im-
pugnat Reinesius in inscript. p. 955, legens VE-
PASIANI. DIRE. CIVILITAS. UBI, ut sit interjectio mi-
nantis et detestantis, et refert ad Antoninum Bas-
sianum Caracallam, qui sextæ persecutionis auctor
fuit, negatque Vespasiani nomine insignitum un-
quam

(16) *Nec tamen, hoc etc.* Acer ad inquirendum
stimulus, tot ac tales homines ad sectam illam
transire. Quare augetur ignorantie crimen, quod
non hisce exemplis ad penitus inquirendum mo-
veatur, non enim ut vulgus, cujus aures et oculi
sæpe testes mali sunt, ut ait Publius, ita et qui
sapere existimantur et in bonis quod perdant ha-
bent, tam repente transirent, nisi occultum et igno-
tum quoddam antea bonum sese ipsis obtulisset.
Infra cap. ult. : « Illa ipsa obstinatio quam expro-
bratis magistra est : Quis enim non contemplatione
ejus concutitur ad inquirendum quid intus in re
sit ? quis non ubi requisivit accedit ? ubi accessit,
pati exoptat ?

suspiciari, non libet ²⁰ propius experiri. Hic tantum humana ²¹ curiositas torpescit, amant ignorare, cum alii gaudeant cognovisse. Quanto magis hos Anacharsis denotasset imprudentes de prudentibus judicantes quam immusicos ²² de musicis (17). Malunt nescire (18), quia jam oderunt; adeo quod nesciunt, præjudicant ²³ id esse, quod, si sciant,

odisse non poterant ²⁴; quando si nullum odii debitum deprehendatur, optimum utique sit **266** desinere injuste, odisse; si vero de merito constet, non modo nihil odii detrahatur (19), sed amplius acquiratur ad perseverantiam, etiam justitiæ ipsius auctoritate. Sed non ideo, inquit ²⁵, bonum, quia multos convertit (20). Quanti enim ad malum (21)

Variae lectiones.

²⁰ Libet *Paris*. licet... libet *Rig*. ²¹ *Rhen*. : Hic t. urbana. *al*. Sic t. urbana. ²² Non musicos. *Paris*. ²³ Præjudicandi esse *Rig*. ²⁴ Poterunt *Jun*. ²⁵ Inquiunt *Jun*.

Commentarius.

quam Domitianum, quod tamen probant, quæ citat Hermolaus Barbarus ad Plinii præfat. monumenta prisca æris, in quibus ita scriptum est, IMP. CÆS. DOMITIANUS VESP. AUG. GERM. JOVI VICTORI. Unde dubium ad quem referri debeat illud nomen in rarissimo magni æris nummo apud Patinum in Thes. p. 148, ubi ab una parte superbissimi amphitheatri structura, ab altera figura spoliis insidens, cum ramo olivæ, et hac inscriptione DIVO. AUG. DIVI. VESP. F. VESPASIAN. Etenim ad Titum referri potest, ut sit *Vespasiano*, et ad Domitianum qui id memoriæ fratris tribuerit; quamvis ad priorem potius pertinere arbitrer; cum aliter nomen imperatoris non exprimitur. Cuicumque imperatori tribuenda sint verba, satis obscure certe theatri structura intelligitur per illa GLORIE TUE AUTORI ex oppositione theatri in cælo. Quod si ad Domitianum referas, malim secundo versu legere :

CIVILITAS UBI GLORIE TUE AUTORIS.

Ita enim de illo Suetonius, cap. 18 : « Commendari se verecundia oris adeo sentiebat, ut apud Senatam sic quondam jactaverit, usque adhuc certe animum meum probastis et vultum. » VOX ALIUM quoque pro AGION. i. e. Sanctorum. HAV.

(17) *Anacharsis*. Laertius in ejus Vita : θαυμάζειν δὲ ἔφη πῶς τοῖς Ἑλλησιν ἀγωνίζονται μὲν οἱ τεχνῖται, καὶ κρίνουν δὲ οἱ μὴ τεχνῖται, hoc est, interprete Rhenano : « Mirari autem se dixit, quomodo apud Græcos artifices quidam certarent, verum judicarent qui non essent artifices. » PAM.

(18) *Malunt nescire*. Causam ostendit cur in illis exemplum aliorum et curiositas humana non ultra progrediantur, quia malunt nescire, etc. Minucius p. 31 : « Ut ante incipiant homines odisse quam nosse; ne cognitos aut imitari possint, aut damnare non possint. » Quo facit et illud Senecæ epist. 29 de quodam Marcellino : « Raro ad nos venit, non alia ex causa, quam quia verum audire timet, a quo periculo jam abest : nulli enim nisi audituro dicendum est. » HAV.

(19) *Odi trahatur*. Ms. Fuld. legit odio detrahatur. Non dissimile valde est argumentum, quo utitur Promotheus ad Jovem, apud Lucianum, vinculis solvi et a Caucasio liberari cupiens. Οὐ γὰρ ἀγνοήσεις αὐθις ἔνθα ὁ Καύκασος ἐστίν· οὐδ' ἀπορησεις δεσμῶν ἢν τι τεχνάζων ἀλλοσκῶμαι. i. e. : « Non enim ignoras rursus ubi Caucasus est; neque indigebis vinculis, si quo modo versutias agens deprehendar. » Fietusque ille latro apud Apuleium in Asino, lib. vii : « Præsertim vobis, si sententia hæc mea displicuerit, liceat rursus ad asinum redire. » Sensus est, cognosci utique debere causam Christianorum, quæ si insons, illi tamen eam odisse si velint possunt, quamvis bene meritis non insidiari debere ille apud Curtium ait lib. vi, 10, sin secus accidat in criminis examinatione, justa odii causa est, ut quæ etiam justitiæ auctoritate nitatur. Idem Curtius vi, ii, in fine : « Itaque anceps quæstio fuit; dum inficiatus est facinus, crudeliter tor-

queri videbatur, post confessionem, Philotas ne amicorum quidem misericordiam meruit. » HAV.

(20) *Quia multos convertit*. Hanc superius causam in prærogativam suam traxerat Auctor, tot omnis generis, sexus, locorum, ad Christianos transire : sed quia juxta Publii illud vers. 148 :

Est turba semper argumentum pessimi,

Ideo diluit hanc objectionem egregie in sequentibus ex virtute Christianorum. Dixerat ante quoque, non tantum omnem sexum, sed et dignitatem ad hoc nomen transgredi, facilem inde quoque viam defensionem monstrante eodem Publico versu 489 :

Non qua multis placeas, sed qualibus, stude (HAV.)

(21) *Ad malum præformantur*. Editio Barræi et Pamelii præformantur, quasi illos respiciat quos Cebes ex poculo Erroris et Ignorantiæ ab Impostura propinatæ largius haurire dicit, atque ita ad malum præformari, cum ii quos Tertullianus vocat *transfugas*, sint qui ibidem ab Opinionibus, Voluptatibus, etc. in transversum a recta via rapiuntur. Sed ipse Cebes dignus est cujus verba ascribantur. Ὅρας, inquit ibi monstrator tabulæ, παρὰ τὴν πύλην θρόνον τοῦτον, καθ' ὃν εἰσπορεύεται ὁ ὄχλος, ἐφ' οὗ κάθηται γυνὴ πεπλασμένη τῷ ἥθει, καὶ πιθανὴ φαινομένη καὶ ἐν τῇ χειρὶ ἔχουσα ποτήριον τι; Ὅρω. Ἀλλὰ τίς ἐστὶν αὕτη; ἔφη. Ἀπάτη καλεῖται, φησὶν, ἡ πάντας τοὺς ἀνθρώπους πλανῶσα. Εἴτα τί πράττει αὕτη; τοὺς εἰσπορευομένους εἰς τὸν βίον ποτίζει τῇ ἐαυτῆς δυνάμει. Τοῦτο δὲ τί ἐστὶ τὸ ποτόν; Ἠλάνη, ἔφη, καὶ Ἄγνοια. Εἴτα τί; Πιόντες τοῦτο, πορεύονται εἰς τὸν βίον. Ἰότερον οὖν πάντες πίνουσι τὸν πλάνον, ἢ οὐ; Πάντες πίνουσι, ἔφη· ἀλλ' οἱ μὲν πλείον, οἱ δὲ ἥττον. Ἐτι δὲ οὐχ' ὄρας ἔνδον τῆς πύλης πληθὸς τι γυναικῶν, ἑταιρῶν παντοδαπὰς μορφὰς ἔχουσῶν; Ὅρω. Αὐταὶ τοίνυν Δόξαι καὶ Ἐπιθυμίαι, καὶ Ἥδοναι καλοῦνται. Ὅταν οὖν εἰσπορεύηται ὁ ὄχλος, ἀναπηδῶσιν αὐτὰ, καὶ πλέκονται πρὸς ἕκαστον, εἴτα ἀπάγουσι. Ποῦ δὲ ἀπάγουσιν αὐτοὺς; Αἱ μὲν εἰς τὸ σῶζεσθαι, ἔφη, αἱ δὲ εἰς τὸ ἀπόλλυσθαι δια τὴν Ἀπάτην, i. e. « Videsne, inquit, juxta portam solium positum, qua turba ingreditur, cui mulier insidet, ficto vultu, argutaque specie, et manu poculum quoddam tenens? Video, inquam, sed quæ illa est? Impostura, inquit, quæ omnes homines deducit. Et quid agit illa? Iis qui in vitam ingrediuntur, facultatem suam propinat. Quæ vero est illa potio? Error, inquit, et ignorantia. Quid tum? Hac pota veniunt in vitam. Nam ergo omnes errorem bibunt? Omnes bibunt, inquit; sed alii plus, alii minus. Nonne præterea intra portam vides turbam quamdam mulierum præditarum variis meretricum formis? Video. Hæ ergo Opiniones, Cupiditates et Voluptates appellantur, turbaque ingrediente exsistentes, amplectuntur singulos, atque abducunt. Quo vero abducunt eos? Aliæ ad salutem, inquit, aliæ ad interitum ob imposturam. » Sequitur ibidem : Οὐ δὲ διὰ τὴν ἄγνοιαν, καὶ τὸν πλάνον, ὃν πεπλάσασιν παρὰ τῆς Ἀπάτης, οὐχ' εὐρίσκουσι ποία ἐστὶν ἡ

præformantur ²⁶, quanti transfugæ in perversum? A tere (23), devitant apparere, trepidant deprehensi, Quis negat ²⁷? Tamen quod vere malum est, ne negant accusati, ne torti quidem (24) facile aut semper confitentur; certe **268** condemnati ²⁸ mœrent; ipsi quidem, quos rapit, defendere pro bono audent. Omne malum aut timore aut pudore natura perfudit (22). **267** Denique malefici gestiunt latere (23), devitant apparere, trepidant deprehensi, negant accusati, ne torti quidem (24) facile aut semper confitentur; certe **268** condemnati ²⁸ mœrent; dinumerant in semetipsos (25) mentis malæ impetus ²⁹ vel fato (26) vel astris (27) imputant; nolunt

Variæ lectiones.

²⁶ *Rhen., Herald., Rigalt. et Haverc. e codd. Put., Bong et Luqd.* performantur; *cod. Fuld.* reformantur; *Pamel. et Barræus*: præformantur. ²⁷ *Wouwer. mavult. scribi ex MS.* Quis negat tamen quod vere malum est., quos capit defendere. ²⁸ *Damnati Semler. Condemnati Paris et alii.* ²⁹ *Cod. Fuld.*: mentis ignaviam.

Commentarius.

ἀληθινή ὁδὸς ἢ ἐν τῷ βίῳ, ἀλλὰ πλανῶνται. l. e. « Illi vero propter ignorantiam et errorem, quem apud imposturam hauserunt, veram degendæ vitæ viam non inveniunt: sed temere oberrant. » Et hanc quidem tabulam veteres sapientes sæpe respiciunt, ita ut Paulo apostolo haud incognitam fuisse appareat cum aliis in locis, tum Ephes. iv, 22. Τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον τὸν φθειρόμενον διὰ τὰς Ἐπιθυμίας τῆς Ἀπάτης. Hinc illud Lucretii lib. ii, 9:

Despicere unde queas alios, passimque videre
Errare, atque viam palantes quærere vitæ.

Quomodo lectio hæc præformantur auget sensum apud Tertull. nostrum, cum non tantum multi a bona via quam ingressi sunt avocentur ab opinionibus, etc., sed etiam plerique nimis poti de Imposturæ poculo tota via vel a principio aberrent. HAV.

(22) *Natura perfudit.* Ms. Lugd. Bat. *perfundit.* Elegans est hujus verbi usus, translatus a rebus liquidis, in quo, ut sæpe, secutus est latinissimum auctorem Lucretium. Ille lib. iv, 80:

Tam magis hæc intus perfusa lepore
Omnia conrident, conrepta luce diei.

Idem describens vim mortis lib. eodem, versu 921:

Namque jaceret
Æterno corpus perfusum frigore lethi.

Quia vero turbatur ita mens affectibus, non raro foras ostendit monstri quid intus alat. Sallustius de Boccho Mauritaniæ rege, dubitante an Sullam Jugurthæ, Jugurthamne Sullæ traderet, cap. 113: « Maurus adhibitis amicis, ac statim immutata voluntate, remotis cæteris, dicitur secum ipse multa agitavisse, vultu corporis pariter atque animo varius: quæ scilicet tacente ipso occulta oris patefecisse. » Lege *pectoris* ex ms. magistri quondam mei Petri Francit. HAV.

(23) *Gestiunt latere.* Prout pulchre preces illorum describit Horatius lib. Epist. I, xvi, 60:

Pulchra Laverna,
Da mihi fallere; da justo sanctoque videri;
Noctem peccatis, et fraudibus objice nubem.

Impii poetæ Lucretii pii versus sunt v, 1153, in improbos:

Nec facile est placidam, ac pacatam degere vitam,
Qui violat factis communio fœdera pacis.
Etsi fallit enim Divum genus humanumque:
Perpetuo tamen id fore etiam diffidere debet.

Quare salubre illud Ciceronis consilium: « Satis persuasum esse debet, si omnes Deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil injuste, nihil libidino, nihil incontinenter esse faciendum. » HAV.

(24) *Ne torti quidem.* Idem scelus libidem apud Apuleium: « Revalescente prorsus astutia, constantissime negare et accersere mendacii medicum non desiit. » Et paulo post, evidentius etiam convicto, « Nec rota vel equuleus, more Græcorum tormentis ejus apparatus jam deerant: sed obfirmatus mira præsumptione, nullis verberibus ac

ne ipso quidem succubuit igni. » Cicero-Partit. Orat. c. L. ubi torturam dissuadet: « Alii autem, inquit, aut natura corporis, aut consuetudine dolendi, aut metu supplicii, aut mortis, vim tormentorum pertulerunt. » HAV.

B (25) *Dinumerant in semetipsos.* Id est, recolunt, collustrant et recensent intus semetipsos, hoc est, acta sua, vere semetipsos scrutantur. Numerare enim est recensere, teste Virg., IV *Georg.*:

Atque chaos densos divum numerabat amores.

Quod si penitius explices *dinumerant*, esse poterit, æstimant se; nam qui numeratur et censetur, in pretio aliquo est et censu. LAC.

(26) *Vel fato.* Primum objectum, in quod homo culpam a se removens conjicit. Zeno Stoicus olim servum, in furto deprehensum, cum castigaret, atque ille se purgans reclamaret, *Fatale mihi erat furari*, tangens doctrinam magistri, ille non inscite, et *cædi καὶ δαρῆναι* inquit. Illa enim natura hominis; *objurgamus quotidie fatum*, dicit Seneca in præstantissima illa epist. 93. Idem, *de Provid.*, c. 5, ex illorum mente: « Quare tamen Deus tam iniquus in distributione Fati fuit, ut bonis viris paupertatem, vulnera, et acerba funera ascriberet? » Idque ex disciplina Aristotelis, ut docet nos Theodoretus in pulcherrimo libello, qui inscribitur, *Græcarum affectionum curatio*, vel, *Evangelicæ veritatis ex Græca philosophia cognitio*, p. edit. Sylburg. 86. Adde Lucianum Dialog. 25, cujus oratio cum minus sit religiosa, succedat illi Prosper Aquitanus, cujus verba sunt: « Fati enim opinio vana est, et de falsitate concepta; prædestinationis autem fides multa sanctarum auctoritate Scripturarum munita est: cui nullo modo fas est ea, quæ ab hominibus male aguntur, ascribi: qui in proclivitatem cadendi non ex conditione Dei, sed ex primi patris prævaricatione venerunt. » In responsionib. ad capitula Gallorum c. l. et ibid.: « Prædestinationem Dei nullus Catholicus negat: fatalem aut necessitatem, multi, etiam non Christiani, refutant. » Ipse enim Tertullianus, *de Anima*, c. 20: « Super hæc si et alia quæ præsumunt potestates: enim vero præsumunt. Secundum nos quidem Dominus Deus, et diabolus æmulus, secundum communem autem opinionem et Providentia et Fatum et Necessitas et arbitrii Libertas. Nam hæc et philosophi distinguunt, et nos secundum fidem disserenda suo jam novimus titulo. » Sapienter itaque ad Auctoris mentem magnus ille Homerus *Odys.* A, versu 32, apud quem Jupiter:

ὦ πόποι, οἷον δὴ νῦ θεοὺς βροτῶν ἀτιμῶνται!
Ἐξ ἡμῶν γὰρ φασὶ κακ' ἔμμεναι· οἱ δὲ καὶ αὐτοὶ
Σφῆσιν ἀτασθαλίῃσιν ὑπὲρ μέτρον ἄλγος ἔχουσιν.

Va proh, quam nunc homines injuste Numina culpant!
Ex nobis namque esse mala aiunt; at sibi ipsi
Nequitia propria, præter Fatum, mala gignunt. HAV.

(27) *Vel astris.* Significat vanam eorum opinionem, qui vitæ suæ casus prosperos et adversos ab astris dependere credebant, quæ ars Genethliaca dicebatur vulgo, de qua etiamnum exstat vetustia-

enim suum esse, quod 269 malum agnoscunt. Christianos vero, nihil simile³⁰; neminem pudet, nomenem pœnitent(28), nisi plane retro non fuisse(29). Si denotatur, gloriatur; accusatur, non defendit; interrogatus¹ vel ultro confitetur; damnatus gratias agit. Quid hoc mali est³² quod naturalia(30) mali³³ non habet, timorem, pudorem, tergiversationem, pœnitentiam, deplorationem? Quid hoc mali est³⁴, cujus reus gaudet? cujus accusatio votum est, et pœna felicitas³⁵? Non potes dementiam dicere, qui revinceris ignorare.

CAPUT II.

ARGUMENTUM. *Jam vero, sit ut maleficos tractare velint Christianos oportuit saltem eodem modo in Jure cum utrisque agi, nec facultas quocumque modo se*

Variæ lectiones.

³⁰ Pamel., Semler., all.; Christianus v. quid simile? Rhenanus in ed. I Christianis v. quid s. Cod. Lugd. B. Christianorum v. q. s. sed recte statuit Havercampus cod. Fuld. scripturam restituendam esse; nec repugnant quæ sequuntur. ³¹ Interrogatur Paris. ³² Quod hoc malum est Cod. Agob. Lugd. ³³ Naturam mali Rhen. Semler. Leopold. ³⁴ Quod hoc malum est alii. ³⁵ Cod. Fuld. pœna victoria. ³⁶ Noxietatis Rigalt. Haverc. ³⁷ Dicimus Paris.

Commentarius.

simum carmen Manethonis Ægyptii, cujus Apotelesmatica primus luce donavit et ab interitu vindicavit præceptor meus, vir summus. Jacobus Gronovius: multa quoque apud Manilium Fulgentium et alios in hanc rem passim legas. Merito autem pro ridiculo habitum hoc a Christianis, melius edoctis, quorum passim scripta perstrigunt vanissimam hanc opinionem. Noster de Idololatria, c. 9: « De astrologis ne loquendum quidem est. Sed quoniam quidam istis diebus provocavit, defendens sibi perseverentiam professionis istius, paucis utar. Non allego, quod idola honoret, quorum nomina cœlo inscripsit, quibus omnem Dei potestatem addixit: quod propterea homines non putant Deum requirendum, præsumentes stellarum nos immutabili arbitrio agi, » etc. Quos ibidem ex Suetonio Urbe et Italia expulsos quondam narrat Valerius Maximus lib. 1, c. 4. « C. Cornelius Hispallus prætor peregrinus M. Popillio Lænate, Cn. Calpurnio consulibus, edicto Chaldæos intra decimum diem abire ex Urbe, atque Italia jussit: levibus et ineptis ingeniis fallaci siderum interpretatione, quæstuosam mendacis suis caliginem injicientes. » Eximii ex veteribus theologi, Prosperi Aquitani, versus ad hanc vanitatem pertinentés ascribendos duxi; sunt autem ex aureo poemate de Providentia Dei.

Sed quo te præceps rapit orbita? vis bonus esse
Absque labore tuo? credis hoc credere posse,
Si tibi mutantur natalia sidera, quorum
Te pravum decursus agit, quid vana vetusti
Perfugia erroris Chaldæis quæris in astris?
Quamvis sollicitis adeas cœlestia curis,
Et penitus causas rerum scruteris apertas,
Non renuit mage nosse Deum, quam cuique elemento
Naturam dederit: qua pontum lege moveri
Jusserit: aut teneris quam vim conserverit auris;
Sidereosque ignes in quæ momenta creavit.
Qui cum sincerus sit fons æquique bonique,
Itæmitem jussis legem præscripsit iniquis,
Si prius ipse hominum mores construxerat astris.
Namque adversa sibi sunt hæc, nimiumque repugnant
Exigere insontes actus: delictaque pœnis
Afficere, et cunctos eadem ad promissa vocare:
Contra autem natis violentum affigere sidus,
Quod nec velle homini cedat, nec posse, sed omnes
Desuper ignaros et virtus ducat et error.
Ergo aut æthereis nullum est jus ignibus in nos,
Aut si quid nostri retinent, amittere possunt.

Ubi versu septimo scribendum puto exigente sensu, *opertas*. Gregorius Nazianzenus, orat. 39,

defendendi, illis abnegari, cum crimen ex circumstantis vel dilui, vel 270 probari soleat. Imo ostendit vel inde sectæ hujus innocentiam quod olim Trajanus inquiri eos prohibuerit, licet oblatos damnari voluerit, cujus ridet censuram sibi ipsi contrariam, pergitque, cum in illa explodenda, tum in reprehendendis perversis judicium, in emendandis Christianis actibus, simul in causam hujus mali inquirens, quod illos cum nudo nomine Christianorum facit præliari.

Si certum est denique nos nocentissimos esse, cur a vobis ipsis aliter tractamur, quam pares nostri, id est cæteri nocentes? cum ejusdem³⁶ noxæ eadem tractatio deberet intervenire. Quodcunque dicimur³⁷, cum alii dicuntur (31), et proprio ore et mercenaria advocazione utuntur (32) ad innocentiam suam commendationem. Respondendi, alter-

B in sancta lumina: Οὐδὲ μάγων θυτικῆ etc. Id est: « Magorum sacrificandi facultas, atque ex fibrarum incisione præscientia: nec Chaldæorum astrologia et nativatum observatio res nostras eodem cum sideribus motu volvens, cum tamen nec quid ipsimet sint, aut futuri sint cognoscere queant. » Ubi consulendus Scholiastes Nicetas p. 601. Hav.

(28) *Neminem pudet n. p.* Plinius in celebratissima ista epist.: « Interrogavi ipsos, an essent Christiani; confitentes iterum ac tertio interrogavi, supplicium minatus: perseverantes duci jussi. Neque enim dubitabam, qualecunque esset quod faterentur: pervicaciam certe, et inflexibilem obstinationem debere puniri. » Quam potius animi constantiam præ se fert noster etiam Tertullian. in libro ad Scapulam, c. 1: « Nos quidem neque expavescimus, neque pertimescimus ea, quæ ab ignorantibus patimur: cum ad hanc sectam utique suscepta conditione ejus pacti venerimus, ut etiam animas nostras auctorati in has pugnas accedamus, ea quæ Deus repromittit, consequi optantes, et ea quæ diversæ vitæ comminatur, pati timentes. Denique cum omni sævitia vestra concertamus, etiam ultro erumpentes: magisque damnati, quam absaluti gaudemus, » Hav.

(29) *Nisi plane retro non fuisse.* Tantum abest, ut omnino mœreant non ante et olim tales factos esse. Ita Lucretius dixit de plano pro certe vel omnino, 1, 412:

Hoc tibi de plano possum promittere, Memmi. Hav.

(30) *Naturalia mali.* Ita ms. Fuld. et Pamelius, quem sequitur Junius, et Rigaltius. Alii mss. Barr. et Rhen. habent *naturam mali*, quam lectionem malit Scriverius, non ego. Noster enim ita singulare *naturale* usurpavit, cap. 41, de anima: « Malum igitur animæ, præter quod ex obventu spiritus nequam superstruitur, ex originis vitio antecedit, naturale quodammodo. Nam, ut diximus, naturæ corruptio alia natura est, habens suum Deum et patrem, ipsum scilicet corruptionis auctorem: ut tamen insit et bonum animæ, illud principale, illud divinum atque germanum, et proprie naturale. » Ms. L. B. « Natura alia mali n. h. » Hav.

(31) *Cum alii dicuntur.* Sensus est, cum alii rei accusantur ejus criminis, quod nobis imponitur, qualecunque id sit: fatur illis proprio ore, etc. Hav.

(32) *Et mercenaria advocazione utuntur.* Barr.

oandi (33) facultas patet, quando nec liceat indefensos **271** et inauditos omnino damnari (34). Sed Christianis solis nihil permittitur loqui, quod causam purget, quod veritatem defendat, quod iudicem non faciat injustum (35). Sed illud solum expectatur ³⁸ (36) quod odio publico necessarium

est, confessio nominis, non examinatio criminis : quando si de ³⁹ aliquo nocente cognoscitis, non statim confesso eo nomen homicidæ, vel sacrilegi, vel incesti, vel publici hostis (ut de nostris ⁴⁰ elogiis ⁴¹ (37) loquar), contenti sitis ad pronuntiandum nisi et consequentia exigatis, **272** qualitatem facti,

Variæ lectiones.

³⁸ Spectatur corrigi Havercamp. ³⁹ Alio Semler. ⁴⁰ Semler aliique : vestris. ⁴¹ De nostris eclogiis Parisin.

Commentarius.

mercenarii. Cic. lib. vii, epist. 2 : « Hoc consilii dederim, ut a singulis interregibus binas advocaciones postulent. » Vide Senecam in *Controv.* in proœmio, et in *Lusu de morte Claudii.* Ms. Fuld. « Et proprio et mercenario ore, et advocacione utuntur. » Est enim *advocatio* id quod jam *consultatio* dicitur. Cic. ad Trebat. lib. vii, epist. 13 : « In re militari multo est cautior, quam in advocacionibus. » et in *Verr.* c. 12 p. : « Quo sæpe numero senatus convocatur, quo maximarum rerum quotidie advocaciones fiunt. » Triplex itaque præsidium reis, vel in eloquentia sua, nam ut Publius 71 :

Qui pro innocente dicit, satis est eloquens.

Suetonius, de censura Claudii, c. 16 : « Nec quemquam nisi sua voce, utcunque quis posset, ac sine patrono, rationem vitæ passus est reddere. » Diogenes Laertius de Aristippo narrat objurgatum illum, quod in causa propria rhetorem conduxisset, respondisse, et coquum conducere solere dem cenam faceret; vel in lingua advocati conducta, *cujus*

mæstos

Defensura reos vocem facundia mittit.

ut de Pisone auctor panegyrici ad eum, qui nec Ovidius nec Lucanus, sed alius quispiam non ineptus poeta, ut alias ostendam; vel denique in *advocatione*, quum instruitur reus argumentis, quibus causam suam defendat. Talis mercenarius Tertullus, act. 24, 1, cum Paulus proprio ore se defenderet. Hav.

(33) *Repondendi, altercandi.* Quod semper fere in judiciis Romanorum obtinebat, eratque [ut veteres testantur] in istis altercationibus mordacis joci mirus artifex Tullius Cicero. Apuleius hæc quoque ita conjunxit lib. x *Aurei Asini* : « Quibus autem verbis acusator invenerit, quibus rebus diluerit reus, ac prorsus orationes altercationesque, neque absens ipse aqud præceptum scire, neque ad vos, quæ ignoravi, possum enuntiare. » Nemo vero melius describit quam ipse Quintilianus, qui ex professo de hac arte agit, *Inst. orat.* 6, 5 : « Neque alia dicuntur in altercatione. » quam sc. in oratione ipsa, sed alter, aut interrogando aut respondendo. » Et paulo post : « Ita in iis causis [quæ sunt frequentissimæ] quæ vel solis extra artem probationibus, vel mistis continentur, asperrima in hac parte dimicatio est, nec alibi dixeris magis mucrone pugnari. Nam et firmissima quæque memoriæ iudicis inculcanda sunt, et præstandum quidquid in actione promisimus, et repellenda mendacia. Nusquam est denique qui cognoscit intentior. Nec immerito quidam, quanquam in dicendo mediocres, hac tamen altercandi præstantia meruerunt nomen patronorum. » Ostenditque ibidem non cujusvis esse, ibi : « Opus est igitur in primis ingenio veloci ac mobili, animo præsentis et acris. Non enim cogitandum, sed dicendum statim est, et prope sub conatu adversarii, manus erigenda. » Rodolphus Agricola, omnis literaturæ sæcularis accuratus vindex, jactavit olim lib. iii *De Invent. Dialect.* c. 15 et ii, c. 12, habere se

M. Fabii Altercationum librum unum cujus fidem in hoc suspectam habuit Petrus Pithœus, si tamen vera, fuit ejusmodi opus [hodie enim nusquam, quod scio, invenire est] quale controversiæ Senecæ et forte cædem; vel declamationum hodie etiam Quintiliano inscriptarum libellus, eo titulo insignitus fuit. Hav.

(34) *Quando non liceat, etc.* Apud Livium Titus Quintius clamitat, « reum capitis indemnatum indicta causa non debere violari. » Ita tamen cum Christianis actum. Vide c. 31 : « Admittitis nimis probare, quodcunque defendimus. » Ironice. Hav.

(35) *Judicem non faciat injustum.* Eleganter dictum, sic supra c. 1 : « Cæterum inauditam si damnent, præter invidiam iniquitatis, etiam suspicionem merebuntur alicujus conscientiæ, nolentes audire quod auditum damnare non possint. » Alexander apud Curtium, vii, 2 : « Nisi quæ delata essent excussissem, valde dissimulatio mea suspecta esse potuisset. » Ipse quoque

Se damnat iudex, innocentem qui opprimit.

Publius vers. 602. Hav.

(36) *Expectatur.* Meliori sensu, ut puto, legas *spectatur.* Simile mendum obsedit codices Augustini de *Civitate Dei*, lib. vi, c. 10 : « Doctus Archimimus, senex jam, deceptus, quotidie in Capitolio Mimum agebat, quasi dii libenter expectarent, quem illi homines deriserant. » Ubi ita lego : « Quasi dii libenter spectarent, quem illi forte olim, homines, » etc., sed neque sic sanus locus : lege itaque ultima ex collatione optimi codicis ms. litteris Longobardicis exarati, Bibliothecæ Fuldensis, quæ penes me est : « Quem illis homines desierant, » sc. spectare, erat enim jam decrepatus, hæc verissima est lectio. Apud Virgil. lib. ii, 102. Sinon :

si omnes uno ordine habetis Achivos
Idque audire sat est.

Illud vult dicere Tertullianus, non curam gerere legum iudices, ut illæ observentur, sed vulgi amentis et vecordis, ne illud irriteretur, hinc in principio Apolog. hujus, « Si non licet vobis, Antistites, » odium enim contra Christianos erat publicum. Sane Pontii Pilati similes iudices hic mihi contemplari videor, et fateberis, si conferas Joan. xix, 12. Hav.

(37) *Nostris elogiis.* Recte iidem : non, *vestris*, hæc enim elogia erant Christianorum, ut satis ex sequentibus apparebit. Gaudet autem sæpius Tertull. hanc vocem repetere eo significato, quem in re judiciaria obtinebat; moris enim erat, ut nominibus damnatorum adjiceretur brevis quædam scriptura, seu titulus demonstrans, cujus potissimum criminis rei essent, quod clarissime apparet ex Suetonio in Callig. c. 27 : « Custodiarum seriem recognoscens, nullius inspecto elogio, stans, tantummodo intra porticum medium, a calvo ad calvum duci imperavit. » Et insigni loco apud Vulcatium Gallicanum in Vita Avidii Cassii : « Vides multis opus esse gladiis, multis elogiis, ut in antiquum statum publica forma reddatur. »

numerum, locum ⁴², modum, tempus, conscios, A socios. De nobis nihil tale, cum æque extorqueri oporteret, quodcumque falso jactatur, quot quisque jam infanticidia degustasset, quot incesta contenebrasset ⁴³, qui coci, qui canes affuissent. O quanta illius præsidis gloria, si eruisset ⁴⁴ aliquem, qui centum jam infantes comedisset! Atquin invenimus inquisitionem quoque in nos prohibitam. Plinius enim Secundus (38) cum provinciam reget, damnatis quibusdam Christianis, quibusdam **273** gradu pulsus (39), ipsa tamen multitudine perturbatus, quid de cætero ageret, consuluit tunc ⁴⁵ Trajanum imperatorem, allegans præter obstinationem non sacrificandi, nihil aliud se de sacramentis ⁴⁶ eorum comperisse, quam cætus antelucanos (40) ad canendum (41) Christo ut ⁴⁷ Deo et ad confœderandam ⁴⁸ disciplinam, homicidium, B adulterium, fraudem, perfidiam, et cætera scelera prohibentes. Tunc Trajanus rescripsit, hoc genus inquirendos quidem non esse, oblatos vero puniri

oportere. O sententiam necessitate confusam! Negat inquirendos ut innocentes, et mandat puniendos ⁴⁹ ut nocentes. Parcit et sævit, dissimulat et animadvertit. Quid temetipsum ⁵⁰ censura circumvenis? si damnas, cur non et ⁵¹ inquiris? si non inquiris, cur non et absolvis? Latronibus vestigandis ⁵² per universas provincias militaris statio sortitur; in reos majestatis et publicos hostes omnis homo miles est, ad socios, ad conscios usque inquisitio extenditur. Solum Christianum inquiri non licet, offerri licet, quasi aliud esset actura inquisitio quam oblationem ⁵³. Damnatis **274** ergo oblatum; quem nemo voluit requisitum, qui puto, jam non ideo meruit pœnam, quia nocens est, sed quia, non requirendus, inventus est ⁵⁴. Itaque nec in illo ex forma malorum judicandorum agitis erga nos, quod cæteris negantibus adhibetis tormenta ad confitendum, solis Christianis ad negandum; cum, si malum esset, nos quidem negaremus, vos vero confiteri tormentis compelleretis. Neque enim

Variæ lectiones.

⁴² Numerum abest. Par. Rig. ⁴³ Rhenanus in ed. I. et Gelenius: concelebrasset. ⁴⁴ Invenisset Parisin. ⁴⁵ Tunc abest Parisin. ⁴⁶ Heraldus e ms. et Haverc. e cod. Fuld. sacramentis; Semler all.: sacris. Cf. Plinii epp. 10, 96. ⁴⁷ Ita Fuld.; Rhen. et Ch. et Deo; alii: Ch. et Deo. ⁴⁸ Conferendam Paris. ⁴⁹ Puniri Paris. ⁵⁰ Wouw., Rig. et Haverc. temetipsam. ⁵¹ Et abest. Franc. ⁵² Investigandis Paris. ⁵³ Oblatio Semler. ⁵⁴ Est abest aliis.

Commentarius.

Et optime Spartianus de Severo: « In qua legatione, quum quidam municipum suorum Leptitanus, præcedentibus fascibus, ut antiquum contubernalem ipse plebeius complexus esset, fustibus cum sub elogio ejusdem præconis cecidit, Legatum P. R. homo plebeius temere amplecti noli. » Hinc C noster intelligendus, cum scribit ad Scapulam, c. 4: « Pudens etiam missum ad se Christianum, in elogio concussione ejus intellecta, dimisit, scisso eodem elogio sine excusatore negans se auditurum hominem. » Et de Corona militis, c. 5: « Omne autem quod contra naturam est, monstri meretur notam omnes penes, penes nos vero etiam elogium sacrilegii, in Deum naturæ dominum et auctorem. » De Anima, c. 17: « Imo jam ne ipsis quidem causis adscribendum est fallaciæ elogium. » Hav.

(38) Plinius enim secundus. Magni istius naturæ Indigatoris ex sorore nepos, omnibus jam satis notus, cujus etiamnum exstant tersi et elegantes epistolarum libri x, quorum ultimus rescripta quoque Trajani Cæsaris continet, in quibus et divinus, ut vocabat Scaliger, ad imperatorem Trajanum Panegyricus. Hujus epist. 97, lib. x, et Trajani responsum, ep. 91, dignissimæ sunt legi et non tantum ad hanc veteris Christianismi notitiam memoriter tenendæ. Nam eas legisse suo tempore Hieronymum notat Scaliger in laboribus Eusebianis. Orosius, lib. vii Histor. c. 8, de Trajano: « In persequendis Christianis errore deceptus tertius a Nerone cum passim repertos cogi ad sacrificandum idolis, ac detrectantes interfici præcepisset plurimique interficerentur; Plinii Secundi qui inter cæteros judices persecutor datus erat, relatu admonitus eos homines præter confessionem Christi honestaque conventicula nihil contrarium Romanis legibus facere, fiducia sane innocentis confessionis nemini mortem gravem ac formidolosam videri, rescriptis illico levioribus temperavit edictum. » Hieronymi verba ex Eusebio et Tertulliano conflata sunt in Chronico suo Eusebiano ad annum mundi XXCXXI: « Plinius Secundus,

cum quamdam provinciam reget, et in magistratu suo plurimos Christianorum interfecisset, multitudine eorum perterritus, quæsiuit de Trajano, quid facto opus esset, nuntians ei præter obstinationem non sacrificandi, et antelucanos cætus ad canendum cuidam Christo ut Deo, nihil apud eos reperiri, præterea ad confœderandam disciplinam vetari ab his homicidia, furta, adulteria, latrocinia, et his similia. Ad quæ commotus Trajanus rescripsit: hoc genus quidem inquirendos non esse, oblatos vero puniri oportere. Tertullianus refert in Apologetico. » Hav.

(39) Quibusdam gradu pulsus. Ex iis se, qui ex honestiore ordine ad istam sectam inclinabant, nam ad hoc nomen omnis conditio, etiam dignitas transgrediebatur, ut supra dixit. Quod cum Severi etiam temporibus accideret, principis ejus clementiam et justitiam prædicat Tertull. noster ad Scapulam, c. 4: « Sed et clarissimas feminas et clarissimos viros Severus sciens hujus sectæ esse, non modo non læsit, verum et testimonio exornavit, et populo, furenti in eos palam restitit. » Hav.

(40) Cætus antelucanos. De cætu est quod notes, solitam dari vocem hanc rebus sacris. Hinc Meursius illud Constantini Manassæ in Annalibus:

Οἱτοὶ καὶ γὰρ ἀθροίσαντες ἄνδρας θεοφορήτους,

ita reddit: « Nam hi religiosorum hominum cætu coacto. » Dionysius Exiguus hanc vocem dat interpretans in Vita S. Pachomii: « Monachorum cætibz aggregabat. » Lac.

(41) Ad canendum. Pium exercitium, de quo et ad Uxorem lib. ii, cap. 9: « Non furtiva signatio, non trepida gratulatio, non muta benedictio: sonant inter duos Psalmi et Hymni, et mutuo provocant, quis melius Deo suo canet. » Scribe cantet vel canat. Et Exhortat. ad Castitat., c. 10: « Si orationem fecit ad Dominum, prope est cælo. Si Scripturæ incumbit, totus illic est. Si Psalmum canit, placet sibi. » Hav.

ideo putaretis non ⁵⁵ requirenda (42) quæstionibus scelera, quia certi essetis admitti ea ex nominis confessione, qui hodie de confesso homicida, scientes homicidium quid sit, nihilominus ordinem extorquetis admissi : quo perversius, cum præsumatis de sceleribus nostris ex nominis confessione ⁵⁶ cogitis tormentis de confessione decedere, ut negantes nomen pariter utique negemus et scelera, de quibus ex confessione nominis præsumpseratis. Sed, opinor, non vultis nos perire, quos pessimos creditis. Sic enim soletis dicere homicidæ ⁵⁷ : Nega ⁵⁸ (43) : laniari (44) jubere sacrilegum, si confiteri perseveraverit. Si non ita agitis circa **275** nocentes, ergo nos innocentissimos judicatis, cum quasi innocentissimos non vultis in ea confes-

sione perseverare, quam necessitate, non justitia damnandam a vobis scialis. Vociferatur homo : Christianus sum. Quod est dicit ; tu vis audire quod non est. Veritatis extorquendæ præsidēs, de vobis solis mendacium elaboratis audire. Hoc sum, inquit, quod quæris, an sim ; quid me torques in perversum ? confiteor, et torques ; quid faceres, si negarem ? Plane aliis negantibus non facile fidem accommodatis ; nobis, si negaverimus, statim creditis. Suspecta sit vobis ⁵⁹ ista perversitas, ne qua vis lateat in occulto **276** (45), quæ vos adversus formam, adversus naturam judicandi, contra ipsas quoque leges ministret ⁶⁰ (46). Nisi enim fallor, leges malos erui (47) jubent, non abscondi ; confessos damnari (48) præscribunt, non absolvi. Hoc

Variæ lectiones.

⁵⁵ Non putaretis requirenda *Rig.* ⁵⁶ De confesso *Latin.* ⁵⁷ Homicidas *Fran.* ⁵⁸ Negare *Fran.* ⁵⁹ *Bar-ræus* : sit nobis, *Pamel et Semler* : fit nobis, *cæteri omnes* : sit vobis ; *legendum fortasse* : sit in vobis. ⁶⁰ Infeste! *Wouwer.*

Commentarius.

(42) *Ideo non putaretis.* La Cerda sic legit : « Neque enim ideo non putatis requirenda quæstionibus scelera, quia certi essetis admitti ea ex nominis confessione. Qui hodie, de confesso homicida, scientes homicidium quod sit, n. o. q. admissi ? » Addita nota interrogationis et explicans *qui per quomodo.* Affinis huic valde est locus in lib. *ad Nat.* II, cap. 13, quem in gratiam Jctorum illustrabo, et emendabo. Scriptura male per injuriam temporis habita hæc est : « Quomodo... de fugitivo palam factum solemus et operam ejus percon... abusu nundinare. » Summi viri Rig. et Gothofredus attingere non sunt ausi. Supple meo periculo et scribe : « Quomodo, quando de fugitivo palam factum, solemus et operam ejus percontando abusu nundinare. » Nullus dubitabit, qui locum inspexerit. Utenim nos Jcti, inquit, male nimis inquirendo agimus, modum patrandæ fugæ docentes, ita et poetæ fabulis suis de Diis. Dixit supra hoc eodem capite : « Quando si de aliquo nocente cognoscitis, non statim confesso eo nomen homicidæ, vel sacrilegi, vel incesti, etc., contenti sitis ad pronuntiandum, nisi et consequentia exigatis, qualitatem facti, locum, modum, » etc. HAV.

(43) *Sic enim soletis dicere homicidæ, Nega. Laniari jub. sacr.* Qui torquendo Christiano præsidebat, dicere solebat, *Nega* te esse Christianum : quasi suggereret per quod evadere ille posset, Idem Christianum confidentem torqueri nihilominus jubebat : cum tamen frustra torqueatur qui confitetur. Itaque perversam et absurdam judiciorum formam carpit Tertullianus ; Nempe, inquit, sic soletis dicere homicidæ confidenti : *Nega* te esse homicidam, nempe sacrilego fatenti se sacrilegum admoveri jubetis tormenta. Ipe Tertullianus lib. I *ad Nationes* : « Sane cæteros ad hoc tenditis et excarnificatis, ut negent esse quod esse dicuntur, » etc. Hic vero in sequentibus legendum videtur : « Si non ita agitis circa nocentes. » PAM.

(44) *Laniari.* Tormenta nempe, qualibus Philotas apud Curtium, VI, II : « Sed postquam intumescens corpus ulceribus, flagellorum ictus nudis ossibus incussos ferre non poterat ; » qui pro eo quod noster *lanari*, dixit *lacerari.* « Per ultimos deinde cruciatus, utpote damnatus, et inimicis in gratiam regis torquentibus laceratur. » Proprium hoc verbum in gladiatoribus, unde acclamatio senatus de cadavere Commodi apud Lampridium : « Hostis patriæ parricida, gladiator, in spoliario lanietur, » Sensum Tertullianum unice tetigit Heraldus qui hic est : Vos scilicet in quæstione habenda

admonetis homicidam, ut neget homicidium ; ita si confitetur, cujus rei gratia quæstionem habetis, tamen, quasi confessum nondum, torquetis. Id certe leges prohibent, nec vos facitis ; nobiscum itaque si nocentes sumus, agite ut cum nocentibus : loqui per ironiam patet. Fuld. legit *lanari debere.* In cæteris ms. Lugd. Bat. Barræi edit. et Her. et Rig. consentit, quomodo etiam Junius legit, sed male interpretatur. Pam., la Cerda et Rhenan. pessime legunt, « Quos pessimos creditis (sic enim soletis dicere) homicidas. Negatis laniari jubere sacrilegum, » etc. ; quasi ita medium suggererent quo evaderent, et tale « quid hic innuere vellet Tertullianus, quale respicit » in libro *ad Scapulam*, c. 4. Quanti autem [i. e. quot.] « præsidēs et constantiores et erudeliōres, dissimulaverunt ab hujusmodi caussis ? ut Cinctus Severus, qui Thistri ipse dedit remedium quomodo responderent Christiani, ut dimitti possent. » Ubi non placet *crudeliōres*, corrigo *et iidem meliores*, qui lapsus ex litterarum ductu facile liquere potest. Talem ipsum Augustum, sed ex misericordia injustum, descripsit nobis Suetonius in Vita ejus, xxxiii : « Dixit autem jus non diligentia modo summa, sed et lenitate, siquidem manifesti parricidii reum, ne culeo insueretur, quod non nisi confessi afficiuntur hac pœna, ita fertur interrogasse : Patrem tuum non occidisti ? » Sed et hic loci acetum Septimii adverte, et vocem tyrannorum propriam, ut Gallieni in vindicanda seditione vel ad senum et infantum interfectionem : *Lacera : occide, concide*, apud Trebellium Pollionem. HAV.

(45) *Ne qua vis lateat in occulto.* Satanam intelligit. Pariter Lactantius, *Instit. Divin.* II, 1 : « Quanam istud ex causa fieri putemus ? nisi esse aliquam perversam potestatem, quæ veritatis sit super inimica. » etc. Noster infra vocat *rationem æmulæ operationis.* HAV.

(46) *Quæ vos contra ipsas quoque leges ministret.* Hoc est. Quæ contra ipsas leges vestro ministerio utatur. PAM.

(47) *Erat jubent.* Amat hoc verbum Tertullianus in disquisitione judiciaria de maleficis. Supra : « O quanta illius præsidis gloria, si erisset aliquem qui centum jam infantes comedisset. » Et infra c. 7 : « Dicimur tamen semper, nec vos, quod tam diu dicimur eruere curatis. Ergo aut eruite, si creditis, aut nolite credere, qui non eruistis. » HAV.

(48) *Confessos damnari.* Ex vetustissima lege. Sallust. *Catil.* LII : « De confessis, sicuti de mani-

senatus consulta, hoc principum mandata definiunt, hoc imperium, cuius ministri estis. Civilis, non tyrannica dominatio ⁶¹ [vestra] est. Apud tyrannos enim tormenta etiam pro pœna adhibentur; apud vos soli quæstioni temperantur (49). Vestram illis servate legem usque ad confessionem; et si ⁶² confessione præveniantur, vacabunt. Sententia opus est; debito (50) **277** nocens expungendus ⁶³

Variae lectiones.

⁶¹ Definiunt. Hoc... dominatio est *Rigalt.* ⁶² *Al.* ad conf. necessariam; et jam si conf., etc. ⁶³ Expungendus *Parisin. Rhenan.* ⁶⁴ Vobis addit *Wouwer.* ⁶⁵ Ita *Wouw.*

Commentarius.

festis rerum capitalium, more majorum supplicium sumendum. » Curtius supra. Adde Suetonii locum mox adductum; inde illud Matth. xxvi, 65. Ὅτι ἐβλασφήμησε; τί ἐτι χρεῖαν ἔχομεν μαρτύρων; nam ut recte Publius vers. 473 :

Nisi vindices delicta improbitatem, adjuvas.

Et eodem teste vers. 642 :

Qui culpæ ignoscit uni, suadet pluribus.

Imo vers. 99 :

Bonis nocet quisquis pepercit malis.

Denique vers. 215 :

Felix improbitas optimorum est calamitas.

Tertull. *Ad Scap.* cap. 4 : « Quid enim amplius tibi mandatur, quam nocentes confessos damnare, negantes autem ad tormenta revocare? » Nam, ut idem *de Spectac.*, cap. 19 : « Bonum est cum puniuntur nocentes. » HAV.

(49) Ultra confessionem itaque quæstio non procedit. Cicero, *Orat. pro Milone*, cap. 57 : « Quid opus est tortore? quid quæris? occideritne? occidit. Jure, an injuria? nihil ad tortorem. Facti enim in equuleo quæstio est, juris in iudicio. » **C** Commendatur interim hic nobis consuetudo mitis et humana imperii Romani; quam laudans Livius, lib. 1, cap. 18, ubi crudele Metti Fuffetii proditoris supplicium descripsit, addit : « Primum ultimumque illud supplicium apud Romanos exempli parum memoris legum humanarum fuit. In aliis gloriari licet, nulli gentium mitiores placuisse pœnas. » Ut vero noster dixit *quæstioni temperare*, ita Sallustius etiam videtur locutus esse, dum dicit *victoriæ temperare*, neque enim illud, ut fit vulgo, explicare ausim, quasi esset scriptum *obtemperare*, prout pejoris notæ codices nonnulli exhibent. Locus est *Catil.* cap. 11 : « Igitur ii milites, postquam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere. Quippe secundæ res sapientium animos fatigant. Ne illi, corruptis moribus, victoriæ temperarent. » i. e. : Tantum abest, ut nequissimi illi et perditi moderentur victoriæ, non ut victores, sed ut latrones gressatoresque se gerentes. HAV.

(50) *Expungendus est.* Hoc verbum et Tertulliano proprium. *Adv. Judæos*, c. 4 : « Sequitur itaque, ut quatenus circumcisionis carnalis, et legis veteris abolitio expuncta suis temporibus demonstratur, ita Sabbati quoque observatio temporalis fuisse demonstratur. » Significat apud illum passim *explere, perficere*. Hic vero eandem significationem habet, quam apud Persium Sat. II, vers. 12 :

Pupillumve utinam, quem proxime hæres

Impello, expungam! Namque est scabiosus, et acerbile tumet :

ubi vetus Scholiastes notat « tractum a militibus, qui expuncti dicuntur, dum foras a milita emittuntur. Item metaphora a bello, in quo, cadente qui primus est, succenturiatur alius. » Itaque *ex-*

est (51), non eximendus (52). Denique illum nemo gestit absolvere ⁶⁴, non licet hoc velle; ideo nec cogitur quisquam negare. Christianum, hominem omnium scelerum reum (53) deorum, imperatorum, legum, morum, naturæ totius inimicum existimas, et cogis negare, ut absolvas, quem non poteris absolvere, nisi negaverit ⁶⁵. Prævaricaris in leges (54). Vis ergo neget se nocentem, ut eum facias

pungi est deleri, de medio conferri. Adde notam Rigaltii, qui recte docet a rationibus desumptum. HAV.

B (51) *Debito pœnæ nocens expungendus est...* Noxii quique debent pœnas. Damnati dicuntur servi pœnæ: supplicio sumpto, dedisse pœnas intelliguntur. Itaque in peragenda cognitione, exactor pœnarum de tabella seu matricula, damnati cujusque nomen cum elogio seu causa citatum, simul supplicio sumpto expungebat. Sic peracta cognitione, damnatorum omnium nomina in catalogo cernebantur expuncta, et debito pœnæ nocentes expuncti. RIG.

(52) *Non eximendus.* Alexander Severus, referente Lampridio in Vita ejus, « præfectis suis semper detulit, asserens eum, qui mereatur injuriam pati, ab imperatore damnandum esse, non dimittendum. » Graviter quoque Pythagoras, seu quis alius apud Stob. serm. 44 : καὶ οἱ φυγῆς ἄξια, etc. i. e. « Damnandi, non absolventi sunt, qui aliquid dignum exilio, aut vinculis, aliave pœna committunt. Si quis vero temere absolverit, lucri aut voluptatis gratia, injuste facit: et injustitiam ei cordi esse necessarium est. » Usus est verbo *eximere* Tertull. perinde ut et Livius, apud quem Papirius, de Quinto Fabio, Maximo postea, ita insit : « Non noxæ eximitur Q. Fabius; sed noxæ damnatus donatur populo Romano. » Horat. II, Carm. II, 21.

Redditum Cyri solo Phraaten
Dissidens plebi, numero beato-
Rum eximit Virtus. HAV.

D (53) *Omnium scelerum reum.* De quibus omnibus insigniter eos purgat Tertull. In hoc *Apolog.*, naturæ inimicos vocat, quia infanticidæ, incesti, infructuosi negotiis, ut putabant. Ita de Dolabella, quondam amico sibi, Cicero ait *Philipp.* XI, cap. 10, se neque nunc fortasse alienum ab eo fore, nisi super alia multa scelera « denique naturæ et humanitati inventus esset inimicus. » *Imperatorum*, quoniam crinem perduellionis et læsæ majestatis iis intentabatur. *Genus hominum superstitionis novæ ac maleficæ*, appellat Sueton. cap. 16. Ut tales persecuti fuere principes impii. Vetus inscriptio ex Diocletiani et Maximiani ævo apud Gruter, p. 280 : SUPERSTITIONE CHRIST. UBIQ. DELETA. Unde et eorundem apud Baromium in *Annal.* et Spanhem. in lib. *de Usu et Præst.* Num. Diocletiani et Maximiani imp. inscriptio, NOMINE CHRISTIANORUM DELETO, QUI REMP. EVERTERANT. *Legum et morum*, quia festivitates publicas et idolorum cultum negligebant. Tacitus XL *Annal.* 44 : « Igitur primi correpti qui fatebantur, haud perinde in crimine incidit, quam odio humani generis convicti sunt. » Hoc odium unde illis ut crimen fuerit objectum, quare *hostes publici* dicebantur, disces ex Tertull. cap. 35. Pone comma post *Christianum*. HAV.

(54) *Prævaricaris in leges, Ita leges V. C. quem*

innocentem, et quidem invitum jam, nec de præterito reum. Unde ista perversitas? ut etiam illud non recogitatis, sponte confesso magis credendum esse, quam per vim neganti; vel ne compulsus negare, non ex fide negarit (55); et absolutus ibidem post tribunal de vestra rideat æmulatione, iterum **278** Christianus ⁶⁶. Cum igitur in omnibus non aliter disponatis, quam cæteros nocentes ⁶⁷, id unum contendendo, ut de eo nomine excludamur (excludimur enim, si facimus, quæ faciunt non Christiani), intelligere potestis non scelus aliquod in causa esse, sed nomen, quod quædam ratio æmulæ operationis insequitur, hoc primum agens ⁶⁸; ut homines nolint scire pro certo, quod se nescire pro certo sciunt. Ideo et credunt de nobis quæ non probantur, et nolunt inquiri, ne probentur non esse, quæ malunt credi esse, ut **B** nomen illius æmulæ rationis ⁶⁹ inimicum, præsumptis, non probatis criminibus, de sua sola confessione damnetur. Ideo torquemur confitentes, et punimur perseverantes, et absolvimur **279** negantes, quia nominis prælium est. Denique quid de

A tabella (56) recitatis illum Christianum, cur non et homicidam? Si ⁷⁰ homicida Christianus, cur non incestus? vel quodcunque aliud nos esse creditis? In nobis solis pudet aut piget ipsis nominibus scelerum pronuntiare (57)? Christianus sit nullius ⁷¹ criminis reus est, nomen valde infestum, si solius nominis crimen est ⁷².

CAPUT III.

ARGUMENTUM — *Odii eorum cæcitatem ostendit, qui quos vituperant eo ipso elogio laudare coguntur, sed qui tam sunt efferati, ut malint uxorem familiamque probris onustam pati quam Christianam, id est emendatam. Cum itaque nudum illud nomen tantas concitet rixas, inquit in illud, quod nusquam spernendum, vel perperam ab illis pronuntiatum, amabile quid continet, et id commune habet cum reliquis sectis, quod nomen ab Auctore mutuetur, cum tamen nunquam secta quædam ob nomen solum persequatur. At Christiani, et quoad sectam, et quoad nomen probi, justi, ob nominis tantum odium, inauditi, incogniti condemnantur.*

280 Quid? quod ita plerique clausis oculis in odium ejus impingunt, ut bonum alicui testimonium ferentes admisceant nominis exprobratio-

Variæ lectiones.

⁶⁶ *Alii*: inter Christianos. ⁶⁷ *Semler aliique*: in nos aliter disponitis (*Rhen.* disponatis), quam in cæl. *Sed tuenda est scriptura cod. Fuld.* Respondet enim voc. ⁶⁸ *Agentes Paris.* ⁶⁹ *Æmulationis Franeg.* ⁷⁰ *Et addit Wouwer.* ⁷¹ *Nomi-disponere* Gr. διατίθεσθαι. ne *addit Patris* nomen est *Rig.* ⁷² *Hæc est lect. vulg.*; *Rhen.* si nullius criminis nomine reus est, valde infestum, etc. *Cod. Fuld. Chr.* si nullius criminis nomen est, valde ineptum; *codd. Put. et Bong.* incestum, *codd. Agobardi et Lugd.* ineptum incestus) si sol. nom. crimen est. *Recepit hanc lect. Haverc. additis in fine verbis*: valde infestum, eumque secutus est *Jos. Ign. Ritter.*

Commentarius.

consuluit Scriverius, non male. Festus, *Prævaricatores a prætergrediendo sunt vocati.* Itaque *prævaricari leges* est prætergredi. Asconius Pedianus in libello, qui est inter veteres Grammaticos: « Rejiciens malos et retinens bonos, verus accusator intelligitur. Qui vero contra facit, ut sit impedimento cæteris, astuque egat, de hoc intelligitur, quod prævaricator. » Quæ sensum Tertull. optime illustrant. Pro *vis ergo* *Cod. Fuld.* mox *vis ut neget.* *Barræi editio delet jam.* *HAV.*

(55) *Non ex fide negarit.* Falso simulavit se non Christianum, supplicando diis, quos corde abneget. Trajanus imperator ad Plinium epist. 98: « Ita tamen, ut qui negaverit se Christianum esse, idque reipsa manifestum fecerit, id est supplicando diis nostris, quamvis suspectus in præteritum fuerit, veniam ex pœnitentia impetret. » Nec gentiles tantum ita Christianos Deum suum abnegare persuadere conati sunt, ut latius apparebit, sed et inventa est perversa Ossensorum hæresis, quam ob hoc crimen in jus vocat Epiphanius lib. I, hæres. 19, Ὑποκρίτας δὲ διδάσκει, etc. « Hypocritas autem docet, dicens non esse peccatum, etiamsi simulacra ipsos adorare contingat, persecutionis tempore instante, si solum in conscientia non adorent: et si tantum confiteantur in ore, non autem in corde. » Talis Hippolytus apud Euripidem, cujus execranda vox:

Ἡ γλῶσσ' ὀμώμοχ', ἡ δὲ φρήν ἀνώμοτος.

quod vertit Grotius in Excerpt. p. 214.

Jurata lingua est, mente juravi nihil.

Sed improbum hoc consilium. Vere Tertull. et ex

C meliori mente *De Idol.* cap. 13: « Cur enim lateas: cum ignorantia alterius tuam conscientiam contamines. Non si ignoraris quod sis Christianus (ita scribe) tentaris? Et contra conscientiam alterius agis, tanquam non Christianus? Enimvero etsi simulaveris, tentatus addictus es. » *HAV.*

Notanda unice hujus viri proprietas; est enim in jure, *non ego*, medium quiddam inter negantem, et vere affirmantem. Ideo illam tradit Christiano, non neganti ex animo. *LAC.*

(56) *Quid de tabella.* Olim, inquit Rhenanus, sententia animadversionis capitalis de tabella recitabatur. Quo confirmatur ex *Vita D. Cypriani per Pontium et Paulum Diaconum.* *PAM.*

(57) *Ipsis nominibus scelerum.* Cicero, *de Legibus* II: *Legum leges voce proponam.* Cum autem reliqui nocentes suum in tabella habent elogium, sacrilegi, homicidæ, etc., cur Christiani, inquit, quos et istorum et omnium criminum reos habetis, soli isto tantum nomine, nullo addito crimine, proponuntur? hinc istud nomen ut peculiaris illius titulus noxæ occurrit in elegantissimo Auctoris loco c. 44: « Vestros enim contestamur actus, qui quotidie judicandis custodiis præsidetis, qui sententiis elogia dispungitis: tot a vobis nocentes variis criminum elogiis recensentur. Quis illic sicariis? quis manticularius? quis sacrilegus, aut corruptor aut lavantium prædo? quis ex illis etiam Christianus adscribitur? aut cum Christiani suo titulo offeruntur, quis ex illis etiam talis quales tot nocentes? » Post *pronuntiare* notam interrogationis ponunt *Pam.* et *Rhenan.* *Rigall.* vero *Barr.*, *Fuld.* et *Herald.* punctum. Utrumque rectum, sed posteriori modo cum ironia proferri debet, quasi scripsisset, In nobis solis scilicet. *HAV.*

nem : Bonus vir Caius Seius (58), tantum quod (59) Christianus. Item alius : Ego miror ⁷³ Lucium sapientem virum repente factum Christianum. Nemo retractat : Nonne ideo bonus Caius, et prudens Lucius ⁷⁴, quia Christianus ? aut ideo Christianus, quia prudens et bonus ? Laudant quæ sciunt, vituperant quæ ignorant, et id quod sciunt, eo quod ignorant, corumpunt ; cum sit justius occulta de manifestis præjudicare, quam manifesta de occultis prædamnare. Alii, quos retro ante hoc nomen vagos, viles, improbos (60) noverant, ex ipso denotant (61), quo laudant ⁷⁵ ; cæcitate odii in suffragium impingunt. Quæ mulier ! quam lasciva, quam festiva ! Qui juvenis ! quam lascivus, quam

Variæ lectiones.

⁷³ Rigalt et Haverc. e cod. Fuld. Ego miror Luc., etc. ; Ego Lucium... Chr. de fero, quod v. in plurimis codd. non magis desideratur, quam v. miror. Led cf. ad Nat. c. 4. Hæc Leop. ⁷⁴ Codd. plerique : Lucius s. Lutius s. Lusius ; codd. Ursini et Scriverii : lascivus. ⁷⁵ Wouwer. ex vet. lib. sic legit : ex ipso quo denotant laudant ; c. o. i. s. i. Quod mulier, quod lasciva, quod festiva. Quod juvenis, quod lascivus, quod amasius, facti sunt Christiani. ⁷⁶ Jam obst. Paris. ⁷⁷ Jam addit Paris.

Commentarius.

(58) *Caius Seius*. Verba sunt Jureconsultis frequentissima, ubi exempli gratia, aliquid inculcare volunt de personis in genere. LAC.

(59) *Tantum quod*. Familiaris Auctori nostro locutio : Suetonius quoque in Nerone, c. 6, de tempore nativitatis ejus : « *Tantum quod ex oriente sole, pene ut radiis priusquam terra contingeretur.* » Sensus est Neronem intercepisse radios solares. qui prius ipsum quam terram luce sua perfuderunt : sumpsit, ut plura, ab Lucretio. Ille lib. II, 228 :

Tantum quod nomen mutatum dicere possis.

Veteres excusi habent hic *sed mulus tantum quod*, quod putidum nulli meliores libri mss. agnoscunt, et Salmasius, Rigalt. la Cerda et Scaliger delent. *Tantum quod* idem quod Græcis πλὴν ὅσοι vel πλὴν ὅτι. Synesius, citante Stephano πλὴν ὅσον ἠὲ ζάμην. Sic quoque Aristophanes *Nubibus* dixit πλὴν ὅτι HAV.

(60) *Vagos, viles, improbos*. *Vagos* ob libidinem, *viles* ob copiam sui vilifactam, *improbos* ob mores malos : *vagos* istos per *ambulare* expressit Adrianus Cæsar in illo ad Florum epigr. apud Spartian.

Ego nolo Florus esse,
Ambulare per tabernas,
Latitare per popinas,
Calices pati rotundos.

(61) *Ex ipso denotant*, etc. Pamelius et Rig. legunt ; « *Ex ipso denotant, quod laudant, cæcitate odii in suffragium impingunt. Quæ mulier ! quam lasciva ! quam festiva ! Qui juvenes ! qui Lucius !* » Rigalt. « *quam lusius ! quam amasius, facti sunt Christiani.* » Ms. Fuld « *Ex hoc ipso denotant, quod laudant cæcitate odii, in suffragium enarrantes, quæ mulier, quam lasciva, quam festiva ! qui juvenis, quam lusius, quam amasius, etc.* » Rhenan. ex ipso denotant, collaudant c. o. » Ms. quem contulit Scriverius : « *Ex ipso quod denotant, laudant, al. collaudant ;* » et mox : « *quod mulier, quod lasciva, quod festiva, quod juvenis, quod lascivus, quod amasius,* » etc., approbante illo. Scaliger denique ex ingenio corrigebat retundius, « *eo ipso denotant, laudant.* » Diogenes Laertius pariter de Aristophane et comicis dicit illos, dum Socratem traducere et vituperare conantur, eo ipso laudare. Verba ejus sunt in Socratis Vita : Οἱ λαθάνουσιν

Amasius ! Facti sunt Christiani. Ita nomen emendationi imputatur. Nonnulli etiam de utilitatibus suis cum odio isto paciscuntur, contenti injuria, dum ne domi habeant, quod oderunt. Uxorem jam ⁷⁶ pudicam (62) maritus jam non zelotypus ejecit, filium jam subjectum pater retro patiens abdicavit, **281** servum jam fidelem domibus olim mitis ab oculis relegavit : ut quisque hoc nomine emendatur offendit. Tanti non est bonum, quanti est odium ⁷⁷ Christianorum. Nunc igitur, si nominis odium est, quis nominum reatus ? Quæ accusatio vocabulorum, nisi si aut barbarum sonat aliqua vox nominis, aut infaustum, aut maledicum, aut impudicum ? Christianus vero, quantum inter-

Β εαυτοὺς, δι' ὧν σκώπτουσιν ἐπαινοῦντες αὐτὸν, et de Zenone ; Οἱ γὰρ μὲν κωμικοὶ ἐλάνθανον ἐπαινοῦντες αὐτὸν διὰ τῶν σκωμμάτων, i. e., « *Comici tamen imprudentes, hunc dum vituperant, laudant.* » Spectant ad sequentia illa Nostri ad Scarp., cap. 2, « *nec aliunde noscibiles quam de emendatione vitiorum pristinorum.* » HAV.

(62) *Jam pudicam*. Rhen. et ms. Lugd. Bat. *uxorem pudicam*. Ita lib. Ad Scarp. cap. 3, Claudius Herminianus indigne fert *uxorem suam ad hanc scetam transisse*. Fiebat id prava præsumptione, quæ patere potest ex sacrilegis Apuleii verbis As. Aur. lib. IX : « *Tunc spretis atque calcatis divinis numinibus, in vicem certæ religionis, mentis sacrilega præsumptione Dei, quem prædicaret unicum, confictis observationibus vacuis, fallens omnes homines, et miserum maritum decipiens, matutino mero et continuo stupro corpus manciparat.* » Loquitur ibi de matutinis Christianorum conventibus, sacris illis et innocuis, sed a gentilibus mendaciis et calumniis oneratis. Omnia vero hæc per hyphen juxta antiquitatis morem sunt scribenda *jam-pudicam retro patiens, jam-fidelis, olim-mitis*, ut apud Virgil. Eccl. I.

Namque erit ille mihi semper Deus,

et Georg. III, 92, de nobili equo, qui ut Ennius *senio confectu' quiescit*.

Hunc quoque ubi aut morbo gravis, aut jam segnior annis Deficit, abde domo nec-turpi ignosce senectæ.

In cujus interpretatione turpiter se dat Gifanius in Indice Lucretiano, qui ipse quoque I, 125 :

Unde sibi eyortam semper florentis Homeri Commemorat speciem.

nec alio modo Publius, vers. 731 :

Suum sequitur lumen semper innocentia.

D Quomodo acclamatio senatus apud Vopiscum, Probo imperatori facta, accipi etiam debet : « *Probe Auguste, dii te servant. Olim-dignus, et fortis et justus,* » etc. Denique ille dominus *olim-mitis* est Terentio Afro *heri semper-lenitas*. Quod non observatum et infra, ut suo loco dicetur, elegantiam suo auctori nostro abstulit, et nitorem Lucano magifico poetæ, qui lib. IX, 148 ita legendus :

Evolvam busto jam-numen gentibus Isim HAV.

pretatio est, de unctione deducitur. Sed et ⁷⁸ cum perperam Chrestianus (63) pronuntiatur a vobis (nam nec nominis certo ⁷⁹ est notitia penes vos), de suavitate vel benignitate compositum est. Oditur ergo in hominibus **282** innocuis etiam nomen innocuum. At enim secta oditur (64) in nomine utique sui auctoris. Quid novi, si aliqua disciplina de magistro cognomentum sectatoribus suis ducit? Nonne philosophi de auctoribus suis nuncupantur Platonici, Epicurei, Pythagorici? etiam a locis conventiculorum et stationum suarum Stoici, Academici? atque medici ab Erasistrato, et grammatici ab Aristarcho, coci etiam Ab Apicio (65)?

A Nec tamen quemquam offendit professio nominis, cum institutione transmissa ab institutore. Plane qui ⁸⁷ probet malam sectam et ita malum auctorem is probabit et nomen malum dignum odio de **283** reatu sectæ et auctoris. Ideoque ante odium nominis competeat prius de auctore sectam recognoscere, vel auctorem de secta. At nunc utriusque inquisitione et agnitione neglecta nomen detinetur (66), nomen expugnatur, et ignotam sectam, ignotum et auctorem vox sola prædamnat, quia nominantur, non quia revincuntur.

CAPUT IV.

ARGUMENTUM.—Præparat jam se ad desensionem cri-

Variæ lectiones.

⁷⁸ Et abest Paris. ⁷⁹ Certa abest Par. ⁸⁰ Probavit Paris.

Commentarius.

(63) *Chrestianus*. Ita viri docti docuerunt jam olim hanc appellationem fuisse immutatam, et novissime elegantem doctumque de hac immutatione libellum edidit Groningæ Michael Rossal. Nota sunt, quæ protulerunt Suetonius et Tacitus. Ille in Claudio c. 25: « Judæos, impulsore Chresto assidue tumultuantes, Roma expulit. » Dubitat Orosius an et Christiani sint expulsi: « Me magis, inquit lib. vii, cap. 4, Suetonius movet, qui utrum contra Christum tumultuantes Judæos coerceri et comprimere jusserit, an etiam Christianos simul, velut cognatæ religionis homines voluerit expelli, nequaquam discernitur. » Causa tumultus (ut vocat Suetonius) fuit compulsatio inter hos et illos, dum venisse Christum negant Judæi, affirmant Christiani. Sed Orosius frustra dubitat: huc est enim referendum edictum Claudii, Act. xviii, 2: Διὰ τὸ διατεταχέναι Κλαύδιον χωρίζεσθαι πάντα τοὺς Ἰουδαίους ἐκ τῆς Ῥώμης. Tacitus iterum *Annal.* xv, 44, « Quos per flagitia invisos vulgus Christianos appellabat. Auctor nominis Chrestus, etc. Lucianus denique, in *Philopatride*, aperte Χρηστον appellat. Imo idem Lucianus ita blasphemore latrat in *Philopatr.* p. 1003, εἰ τόχοι γε Χρηστοὶ καὶ ἐν ἔθνεσι, *siquidem inter gentes Chrestus fuerit*. Nec mirum hanc appellationem apud gentiles invaluisse, cum plurimos Chrestos apud illos sit invenire, nullos vero Christos. Libet etiam aliquos apponere. Apud Appianum in *Mithridaticis* non longe a principio memoratur Locrates quidam cognomine *Chrestus*, quem Bithyniæ regno imposuit Mithridates, Ponti rex, expulso Nicomede. Imo et Chrestus quidam memoratur Aurelio Victori in *Annibaliano*: « Conspiravere aliquanti militares in ejus necem, auctoribus Chresto et Marcellino, simulque Magentio. » Exstantque Martialis epigrammata in Chrestum quemdam lib. vii, 54, et ix, 28, ut et in Chrestillum, lib. xi, 91. Fit et Chrestæ mentio in inscrip. antiqua quæ est in Vinea Vall.

Hoc virtus, fatigue decus, et amabile nomen,
Dote pudicitia, celebrata laboribus actis
Vitæ Chresta jacet condita nunc tumulo.

Fulgentius quoque in libello, quem composuit de *Sermone prisco*, in voce *injuges boves*, meminit cujusdam Manilii Chresti, quem librum de deorum hymnis scripsisse ait, ibidemque fragmentum inde adducit. Ausonius denique eleganter in significatione vocabuli lusit epigr. 39:

Χρηστος, Ἀκίνδυνος, εἰσὶν ἀδελφοὶ, οἰκτρὰ δὲ τέκνα.
Moribus ambo malis nomina falsa gerunt.

Οὐδὲ οὗτος χρηστος, οὐδὲ, οὗτος ἀκίνδυνος ἐστίν.
Una potest ambos littera corrigere

B Ἄκιν Χρηστος ἔλη, καὶ Ἀκίνδυνος ἄλφ' ἀπολέση, Κίνδυνος hic fiet, frater "Αχρηστος erit.

Et epigr. 48:

Germani fratres sunt; Chrestos, Acindynos alter
Falsum nomen utriusque, sed ut verum sit utriusque,
Alpha suum Christo det Acindynos, ipse sine alpha
Permaneat; verum nomen uterque geret.

Male in edit. Rig. est aut *Christianus*. Quamvis et ms. L. *Perperam Christianus*. In eodem ms. *Quantum interpretatione pro interpretatio est*, Rhen. *Sed cum perperam Christianus*. Hav.

(64) *At enim secta auditur*, etc. Et hic et passim apud Auct. nostrum *secta*, ut Græcorum αἵρεσις, in bonam accipitur partem, quod semel monuisse sufficiat. Pari modo ut Act. xxvi, 5, Apostolus Paulus ὅτι κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην αἵρεσιν τῆς ἡμετέρας θρησκείας ἔζησα φαρισαῖος, Hunc vero locum paulo amplificat noster c. 46. « Cur ergo, quibus comparatur de disciplina, proinde illis non adæquamur ad licentiam impunitatemque disciplinæ? vel cur et illi ut pares nostri non urgentur ad officia, quæ nos non obeuntes, periclitamur? » etc. Itaque Donatus proprium locutum esse Terentium in *Phermione*, l. ii:

Sectari, in ludum ducere et reducere,
docet, adnotans: « Bene cavillatus est et joculariter in adolescentem, cui ætas ad sectandos philosophos apta erat. » Hav.

(65) *Apicio*. Notissimo helluone. Exstant etiamnum de Re Culinaria libri Apicii, non hujus (ita etiam falsum habemus Macrum de herbis aliosque) sed qui, quod facit ad confirmationem sententiæ Auctoris nostri, ad istius palatum et ex ipsius sententia sunt conscripti. Hujus vero non tantum meminit in libro de *Pallio* c. 5: « Taceo Neronis, et Apicios, et Rufos. » Sed et *Adv. Psychicos* c. 12: « Quid ergo cessatis Paracletum, quem in Montano negatis, in Apicio credere? » Unde condimenta Apiciania in lib. de *Anima*, 23. « Nonne illa anima plus solatii quam supplicii relatura est? quod funus inter coquos pretiosissimos invenit, quod condimentis Apicianis et Lurconianis humatur, quod mensis Ciceronianis infertur, quod lancibus splendidissimis Syllanis effertur. » etc. Pro *æque modici* Barr. et L. B. et Rh. *atque*: Herald., *neque*, sed melius ms. Fuld. Rig. et Pam. *æque*. Hav.

(66) *Nomen detinetur*. Non assentior De la Cerda Junioque legentibus *denotatur*. Nomen enim solum in jus rapi ostendit, et quasi maleficum et parricidam collo incerta catena trahi, ut depinxit nobis Bessum interfectorem Darii a Spitamene adductum Curtius, vii, 5. Hav.

minum quibus Christiani onerabantur. Sed, cum vel post justissimam defensionem tamen violentia legis obsequium exigat, artificiose et valide ostendit, leges, ut condi, ita reprobare et mutari posse, imo debere nonnunquam, nec id sine exemplo; cum scilicet vel crudeles, vel injustæ sint deprehensæ. Lex enim justa esse colligitur, postquam in valorem ejus inquisitio facta est; improba vero, non jam lex, sed tyrannis invenitur.

284 Atque adeo quasi præfatus hæc ad suggillandam (67) odii erga nos publici iniquitatem, jam de causa innocentiae consistam (68) nectantum refutabo quæ nobis objiciuntur, sed etiam in ipsos retorquebo qui ⁸¹ objiciunt; ut ex hoc quoque sciant omnes in Christianis non esse quæ in se non nesciunt esse (69), simul uti erubescant accusantes, non dico pessimi optimos, sed jam, ut volunt, compares (70) suos. Respondebimus ad singula quæ in occulto admittere

A dicimur, quæ illos palam admittentes invenimus ⁸², in quibus scelesti, in quibus vani, in quibus damnandi, in quibus irridendi deputamur (71). Sed quoniam, cum ad omnia occurrit veritas nostra, postremo legum obstruitur auctoritas (72) adversus eam, ut aut nihil dicatur retractandum (73) esse post leges, aut ingratis necessitas obsequii præferatur veritati: de legibus prius concurreramus ⁸³ vobiscum ut cum tutoribus legum. Jam **285** primum ⁸⁴ quam dure definitis dicendo: Non licet esse vos! Et hoc sine ullo retractatu humaniore præscribitis; vim profiteamini et iniquam ex arce ⁸⁵ dominationem (74), si ideo negatis licere, quia vultis, non quia debuit non licere. Quod si quia non debet, ideo non vultis licere, sine dubio id non debet licere, quod male fit ⁸⁶, et utique hoc

Variæ lectiones.

⁸¹ Quæ Paris. ⁸² Ita Ms. Biblioth. regiz. 2616 — quæ palam adinvenirentur. Rig. ⁸³ Consistam Rig. ⁸⁴ Al. cum dure; Rhen., Fr. Junius et Wouwer: quam dure; Havercamp. cum jure. ⁸⁵ Ex arce Paris. Rig. ⁸⁶ Quod male fit delet Paris.

Commentarius.

(67) *Ad suggillandam*. Id est convincendam non tantum, sed turpitudinem, livorem et vibicem inurendam, ut publice ostentui sit. Ita *suggillationem* dicit cap. 14: « Suggillatio est in cælo vestra justitia. » Minus recte ms. I. B. et conjectura Junii item ex mss. *sigillandum*. Eodem modo licet invenias in *Fabulis Æsopicis*, anonymi apud Neveletum Fab. 16, de Leone jam sene,

Sæviti asellus iners et frontem calce sigillat.

id est notat. HAV.

(68) *Consistam*. Amat ita loqui Tertullianus. Sic *de Idol.*, c. 13: « De hoc quidem primo consistam; » et in *Apol.* c. 46: « Constitimus, ut opinor, adversus omnium criminum intentionem, quæ Christianorum sanguinem flagitat. » Est autem genus loquendi tractum ab athleticis et gladiatoribus, qui pedem in arena figunt, ne facile supplantari vel dejecti possint. In re quoque militari, cum jam id manus est veniendum, *subsistere*, vel *consistere* agmen dicitur. Lucretius eodem modo lib. VI, 454, ubi rationem reddit, quomodo nubes condensentur et cælum obscuretur.

Hæc faciunt primum parvas consistere nubes.

et paulo post:

Propterea quia cum consistant nubila primum.

vel denique a judiciis translatum. Psalmo I, vers. ult.: « Ideo peccator non consistet in iudicio, neque improbus in cœtu justorum. » HAV.

(69) *In se non nesciunt esse*. Ut sciant adversarii nostri nos non tantum immunes esse istorum scelerum, sed illos ipsos illa palam perpetrare, si verum inspicere velint. Ita vero ex Coll. Mod. Rigalt. alii, « In se nesciunt esse. » HAV.

(70) *Compares*. Ideo *compares*, i. e. similes, qui Christianis illa objiciunt, falso quamvis, quæ ipsi revera faciunt. Acer autem Tertull. est in perstringendis falso scommate gentilibus. Ita quod cum hoc loco valde congruit, c. 16: « Sed et qui crucis nos religiosos putat, consecraneus erit noster. » Utitur rursus Auctor hac voce *compar* pro *pari* lib. *de Orat.*, c. 10: « Nemo adversarium recipit, nemo nisi comparem suum admittit. » Et *adv. Marcionem*, l. I, c. 16: « Alia membra fortia, alia infirma? alia honestia, alia inhonesta: alia ge-

mina, alia unica: alia comparia, alia disparia. » HAV.

(71) *Deputamur*. Id est valde putamur, ducimur, illud enim *de* in compositione auget. Alias *deputari* Auctori nostro est *de truncare*. Sic *Exhort. ad Castit.* c. 6: « Erat vetus dispositio, quæ in Evangelio Novo deputatur; in quo, etc., securis ad radicem arboris posita est. » HAV.

(42) *Legum obstruitur auctoritas*. Pam. et Rhen. *adstruatur*, quod minus elegans. ms. L. B. *obstruatur*, quod necesse non est. Dicit autem elegantes obstrui leges defensionem, ut molem invictam, quam fas non sit veritati perumpere, est enim inde desumpta similitudo; ita apud Lucanum lib. II, versu 495:

Obstruitis campos fluviisque arcere paratis:
et 661:

Sed molibus undas

Obstruit, et latum dejectis rupibus æquor.

Et planius etiam noster cap. 1, *obstruit defensionem*, simili locutione. Ut hunc locum imitatus sit Lactantius, *Instit. Div.*, II, 20: « Nunc vero major nobis ac difficilior cum philosophis proposita luctatio est, quorum summa doctrina et eloquentia, quasi moles aliqua mihi opponitur. » HAV.

(73) *Nihil dicatur retractandum*. Quasi dicat, Vana defensio; aut enim respondebit iudex, nihil contra leges fieri debere, illasque reformari non licere, ideoque inauditum, ut lex jubet, ablegabit, aut si defensionem audiat pronus etiam, facilis, imo convictus, velit nolit, sibi tamen dicet legibus obtemperandum. Vocibus *retractare* et *ingratis* vel *ingratissimis*, Gr. ἀνοσιώτως, sæpe utitur Auctor *adv. Hermogenem* c. 15: « Igitur in præstructione hujus articuli, et alibi forsitan retractandi, equidem definitio, » etc., statim: « Hoc sine ullo retractatu humaniore præscribitis. » Infra in *Apolog.* cap. 26, « Ingratis resistimus. » Adde Plautum, Terentium, Lucretium denique, qui tum alibi, tum lib. 111, vers. 1082, quasi hunc nostrum iudicem describat:

Effugere haud potis est, ingratis hæret et angit.

HAV.

(74) *Iniquam ex arce dominationem*. Phædrus, Arcem tyrannus occupat Pisistratus. Juvenalis, x,

Nullus ephēbum

Deformem sæva castravit in arce tyrannus. Rig.

ipso præjudicatur licere, quod bene fit. Si bonum invenero esse, quod lex tua prohibuit, nonne ex illo præjudicio prohibere me non potest⁸⁷, quod si malum esset, jure prohiberet? Si lex tua erravit, puto, ab homine concepta est; neque enim de cælo ruit (75). Miramini hominem **286** aut⁸⁸ errare potuisse in lege condenda, aut resipuisse⁸⁹ in reprobanda! Nonne⁹⁰ et ipsius Lycurgi leges a Lacedæmoniis emendatæ, tantum auctori suo

A doloris incusserunt, ut in secessu (76) inedia de semetipso judicaret? Nonne⁹⁰ at vos (77) quotidie experimentis illuminantibus tenebras antiquitatis totam illam veterem et squalentem silvam legum novis principalium rescriptorum (78) et edictorum securibus truncatis⁹¹ et cæditis? Nonne vanissimas Papias (79) leges, quæ ante liberos suscipi cogunt, quam Juliæ⁹² matrimonium (80) contrahi **287** post tantæ auctoritatis senectutem (81)

Variæ lectiones.

⁸⁷ Sic cod. Lugd., Herald. et Semler.; Gelenius: prohibuit nomen, ex illo prohibere me non potest; Rigalt. et Haverc.: n. e. i. præjudico prohibere eam non posse. ⁸⁸ Aut delet Paris. ⁸⁹ Recepisse se Paris. ⁹⁰ Non enim Rig. ⁹¹ Pamel., Heraldus aliique: truncatis; Scaliger et Sriver.: runcatis; Rigalt. rustatis; Havere. ruscatis. ⁹² Wouwer e MS. quam Juliæ permittunt matr. etc.

Commentarius.

(75) *De cælo ruit.* Διοπετής ut notant interpr. Evidenter vero tangit et irridet ancilia Romanorum, et Trojæ originis Æneadarum Palladium: ex quorum imitatione illud, quod legimus in Act. Apost. xix, 35 de urbe Epheso æditua: Τῆς μεγάλης θεᾶς Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ Διοπεστοῦς. Nymprææ quoque Egeriæ cum Numa Pompilio colloquium suggillare pariter videtur. Hav.

(76) *Ut in secessu,* etc. Quod verum Plutarchus affirmat, sed propter aliam causam, cum nempe, quasi denuo ad Oraculum profecturus, Lacedæmonios obstrinxisset jurejurando leges suas incorruptas ad reditum servaturos, quæ ut semper immotæ manerent, nunquam rediit, sed in Crissa inedia mortem sibi conscivit. Post vero multas alias leges legibus Lycurgi adjectas fuisse demonstrat idem Cragius III, 1.

(77) *Nonne et vos,* etc. Ab exteris ad ipsos Rom. transitionem facit, quos quotidie docet veteres abrogare, corrigere, novas superinducere et sancire leges. Huc faciunt quæ legas apud Auctorem nostrum *Exhort. ad castitatem*, cap. 6, « Puto autem humanam constitutionem atque decretum postea pristinis prævalere. » Notum etiam est S. C. Orfitianum, factum Orfito et Netto coss. de quo intelligendus Hieronymus ad ann. CLXXIX: « Imperatores multis multa largiti sunt: et pecuniam, quæ fisco debebatur, provinciis concedentes tabulas debitorum in medio Romanæ urbis foro incendi fecerunt: ac ne quid [ita lege] bonitati deesset, duras quasque leges novis constitutionibus temperarunt. »

(78) *Principalium rescriptorum.* Rursum Jureconsultorum phrasis. D., 1. *de Orig. jur.*, l. II, de qua Zephyrus: Rescripta principalia, mandata principis dicebantur, quibus sponte sua precibus exoratus imperator, alicui privatæ personæ vel communitati aliquid aut concedat, aut excludat, quæ ex eo nomen traxerunt, quia [ut Tacitus scribit] moris fuit principem quemquam præsentem scripto adire, quæ scripta libelli supplices a Martiale dicuntur, nostra tempestate supplicationes. Pam.

(79) *Vanissimas Papias leges.* Ad quas in deorum etiam generatione lepide alludit, lib. II, cap. 12: « Erant unde cælibes diu et orbi, antequam mariti et parentes? » Cum vero clarissimus et doctiss. Gothofredus in Notis suis ad finem cap. 6, lib. II, *Ad Nat.* scribat in hunc modum Severum imp. legibus Papii derogasse, non etiam eas abrogasse, quod, inquit, falso plerisque traditum alibi jam refutare memini, gratum positurum me operam putavi, si maximi viri notam ex commentariis ad legem Juliam de maritandis ordinibus hic insererem. Ita scribit ad cap. 23 Legis Juliæ et Papiæ. « Orbitatis pœnis conjuges non tenebantur, si vir nondum annorum viginti quinque, uxor nondum viginti essent: Aliquando (ait Ulpianus de L. Papiæ,

B fragm. tit. 16, in princip. agens) *vir et uxor inter se solidum capere possunt, veluti si uterque vel alteruter eorum nondum ejus ætatis sit, quæ liberos exigit, id est, si vir minor annorum viginti quinque sit, aut uxor annorum viginti.* Ac ne quis dubitare deinceps possit ætatem certe lege Papiæ suscipiendis liberis definitam, Tertullianus cum Ulpiano collatus *Apologetici* IV, faciet: *Nonne vanissimas, etc.* Suscipiendis igitur liberis ea, quam dixi. ætas Lege Papiæ præfinita fuit. Verum laxior a Severo constituta, nempe illa, quam Ulpianus ait. Et ad nuptiarum contrahendarum ætatem id Sozomenus de L. Julia et Papiæ agens lib. I, cap. 9, errore transtulit: Νόμος, inquit, τὴν Ῥωμαίοις παλαιὸς, ἀπὸ εἴκοσι καὶ πέντε ἐτῶν, τῶν Ἰσων ἀξιούσθαι κωλύων τοὺς ἀγάμους μὴ τοιοῦτοις, dicere debuit Sozomonus ἀτέκνους seu ἀπαιδας, non ἀγάμους. Definita itaque lege Papiæ suscipiendis liberis ætas fuit; nempe vicesimus quintus annus in masculo, vicesimus in femina: intra quam ætatem leges Juliæ antea ne quidem matrimonium contrahi cogebant, ut superiori loco Tertullianus docet. A qua autem ætate matrimonium leges Juliæ contrahi, vel Papiæ liberos suscipere coegerint, dici liquido non potest. Proinde tertium quod in Tertulliani verbis dubium hæret, quidnam videlicet sit illud, quod Severum leges Papias, quæ præmature liberos suscipi cogebant, exclusisse scribit, sensum hunc habet perspicuum [qui tamen vel sagacissimos hactenus fugit]: Severum videlicet laxiorem ad suscipiendos liberos ætatem, quam lex Papiæ fecerat, indulxisse, definitivè, reducto quæ superiore Tertulliani loco non cæteris tantum, sed et *Apologetici* scoliastis doctissimis, incomperta fuerunt hactenus, accipienda censeo. Hav.

(80) *Juliæ matrimonium contrahi.* La Cerda et Sriver. ex Wouw. Coll. addi volunt *permittunt*, perperam; sensus enim est, legem Papiam cogisse liberos suscipere ante illud tempus, quo matrimonium et congressus nuptialis jam ante desponsatis indicebatur per legem Juliam, adeoque illam rogasse orbitatis pœnas τοῖς ἀτέκνοις, ante illud tempus, quo hæc pœnas cælibatus irrogabat τοῖς ἀγάμοις: quas leges Papias ideo vanissimas potuit appellare, cum præsertim Christiani jam tum finem sæculi exspectarent. Scilicet cum matura sponsalia

(81) *Tantæ auctoritatis senectutem.* Cicero de *Legibus*, l. 21. « Sunt certa legum verba, Quinque, neque ita prisca, ut in veteribus ex iis sacratisque legibus: et tamen, quo plus auctoritatis habeant, paulo antiquiora, quam hic sermo est. » Arnobius similiter *inverteratas religiones* dixit in princip. libri primi.

heri Severus constantissimus principum (82) exclusit? Sed et judicatos retro in partes secari (83) a creditoribus leges erant, consensu tamen publico crudelitas postea erasa est et in pudoris notam capitis pœna 288 versa (84); bonorum adhi-

bita proscriptione⁹² suffundere maluit hominis sanguinem, quam effundere (85). Quot adhuc vobis repurgandæ⁹⁴ leges latent, quas neque annorum numerus (86) neque conditorum dignitas commendat, sed æquitas sola? et ideo cum 289 iniquæ

Variæ lectiones.

⁹³ Proscriptio Rig. ⁹⁴ Repugnandæ Paris.

Commentarius.

sponsalia fierent inter Romanos, annos aliquot indulserat lex Julia, antequam necessario nuptiæ et congressus fierent, cum interim desponsati fruerentur jure maritorum. At per legem Papiam coacti fuerunt maturius dare operam liberis, cujus rei longior vacatio dabatur per legem Juliam. Quod bene est tenendum, cum huc rursus respiciat in lib. *de Monogamia*. c. 91: « Aliud est si et apud Christum legibus Juliis agi credunt, et existimant cœlibes et orbos ex testamento Dei solidum non posse capere. » Adde de hisce legibus Lipsium ad Tacitum, *Annal.* III, 25. HAV.

(82) *Constantissimus principum*. Quem hoc elogio, ut arbitror, ornavit quia ille ipse est, in quo laudat in lib. *ad Scapulam* c. 4, hanc animi virtutem, quam Horatius in constanti sibi requirit, cum dicit:

Justum et tenacem propositi virum
Non civium ardor prava jubentium...
Mente quatit solida.

Et elegantissimus locus est apud Ælium Lampridium quo nullus melius hoc auctoris dictum illustrare potest. Ille de Alexandro imperatore Mammæ filio, cui Severi cognomen fuit, ita disserit: « Ob ingentem vigorem animi et mirandam singularemque constantiam contra militum insolentiam, Severi nomen a militibus eidem inditum est, quod illi ingentem in præsentia reverentiam, magnam apud posteros gloriam peperit, cum eo accessisset, ut de animi virtute nomen acceperit. » De nostro Severo Victor: « Acer ingenio, ad omnia quæ intendisset in finem perseverans. Benevolentia quo inclinasset mirabili ac perpetua; ad quærendum diligens, ad largiendum liberalis; in amicos inimicosque pariter vehemens. » Quod vero ex Spartiano adducit Rigalt. id non tam ad laudem quam infamiam et crudelitatem Severi pertinet; ita enim locus integer: « Damnabantur autem plerique, cur jocati essent, alii cur tacuissent, alii cur pleraque figurate dixissent, ut esset imperator vere nominis sui, vere Pertinax, vere Severus. » Capitolinus quoque de Macrino: « Nam et Severum se Pertinacem voluerat nuncupari: quæ duo illi asperitatis nomina videbantur. » At nomen, in quo alii asperitatem notarunt, ab aliis virtuti animi dari potuit. HAV.

(83) *Retro in partes secari*. Vocem *retro* i. e. ante, olim, ex ms. Fuld. inseruit Rigaltius. Extra crepidam nostram est, definire, an olim revera tam crudele exemplum fuerit exhibitum, an vero ipse homo venundatus et quod ex illo redibat, inter creditores fuerit dissectum. Præter nobilem Jctum, qui singulari capite de hac lege agit, videri et am potest Salmasius, *de Usuris*, p. 544. Noster natura austerus severiori adhæsit sententiæ. Itaque hinc rursus eundem illustro et explico, cum scribit in lib. *de Patientia*, cap. 7: « Jam qui minutum sibi aliquid aut furto, aut vi, aut etiam ignavia, non constanter sustinere constituit: nescio an facile, vel ex animo, ipse rei suæ manum inferre posset in causa eleemosynæ. Quis enim ab alio secari omnino non sustinens, ipse ferrum in corpore suo ducit? » Admonet me nobilis hic locus, ut ex eo illustrem id quod legitur apud Matthæum, c. xxiv,

51; et Luc. XII, 46: Καὶ διχοτομήσει αὐτὸν καὶ τὸ μέρος αὐτοῦ μετὰ τῶν ὑποκριτῶν θήσει: ubi omnino ad corporis ex hac lege supplicium respici puto, quamvis inde ad spiritualem sensum transferri posse non negem, adeoque ad hanc legem alludi; quod supplicium certe gravius, quam vel dimensum ejus diurnum minuere, ut vult Beza, eumque a reliquis separare, aut etiam flagellis cedere et dilacerare, quod habet Casaubonus ad Suetonii *Aug.* c. 13, qui ibidem legem ipsam (quod et hic facit Junius) ex notissimo Gellii loco affert, sed tantum ut doceat dissecari homines jam olim fuisse in usu, non ut inde locum SS. illustret, quem alter, ut puto, ita nondum explicuit. Servus hic perfidus apud Evangelistas quis alius, quam bonorum domini sui, quibus illum absente se præfecerat decoctor? patet, quia absente illo ἀρξεται ἐσθλῆν τε καὶ πίνειν μετὰ τῶν μεθυόντων, et ex violentia in violentiam versus, conversos suos, qui recta monebant τύπτειν. Quid inde nisi grande æs alienum domino suo contrahere potuit? Jam vero, regresso domino, vel rigidissimæ legis pœnam mereri potuit ille famæ bonorumque domini sui prodigus. Si quoque hæc ad mentem solam transferri debent, cur non elegantissimo verbo διχοθυμῶ (ita vero scripsisse dicere non ausim) usi sunt? quod formare poterant a διχόθυμος quod notum est apud Lexicographos. Denique si quo modo ab antiquitate adjuvari possem, lubens ea quæ sequuntur ita explicarem καὶ τὸ μέρος αὐτοῦ μετὰ τῶν ὑποκριτῶν θήσει, i. e. dissectas ejus partes [ut hodieque fit in Anglia] in illo loco suspendet, ubi facinorosorum et ex lege dissectorum hypocritarum,

Qui Curios simulant et Bacchanalia vivunt,

adeoque creditores suos ære emungunt, corpora sepeliuntur. Prout servus ille apud Plautum de cruce, consueto servorum supplicio, in quo pater, avus, abavus, tritavus sepulti erant jocabatur, certe pro rostris cæsa cervix dextraque Ciceronis pependit, ibidemque capita proscriptorum; ut et aliis in locis, proponebantur: mos ex Appiano præcipue satis notus. Scio hoc postremum tamen aliter posse accipi, sed nec hæc contemnenda videntur; ita enim de ipso Severo noster: « Sed et clarissimas feminas et clarissimos viros Severus sciens hujus sectæ esse, non modo non læsit, verum et testimonio exornavit, et populo furenti in eos palam restitit. » HAV.

(84) *Et in pudoris notam capitis pœna conversa est*. Totum hoc abest a ms. Lugd. Bat. nec vacat suspitione. Redolet enim nescio quid alienæ manus, in alieno opere male sedulæ.

(85) *Suffundere maluit hominis sanguinem quam effundere*. Optatus, lib. II: « Fundentes sanguinem, non corporis, sed pudoris. » At quis alius pudoris sanguis, quam corporis? Gregorius Bæticus, sive quis alius auctor libri *de Fide adversus Arianos*: « Impudens eorum frons illa, quæ est sine signo Domini, crebris testimoniorum lapidibus elidenda est, ut si non caro illorum effundit cruorem multis effossa vulneribus, tamen vel pudor suffusione sanguinis erubescat. » RIG.

(86) *Quas neque annorum numerus*. Tu quas,

recognoscuntur, merito damnantur, licet dam- A
nent⁹⁵. Quomodo iniquas dicimus? imo, si no-
men puniunt, etiam stultas. Si vero facta, cur in
nobis⁹⁶ de solo nomine puniunt facta, quæ in aliis
de admissio, non de nomine probata defendunt⁹⁷?
Incestus sum, cur non requirunt? infanticida, cur
non extorquent? in deos, in Cæsares aliquid com-
mitto, cur non audior, qui habeo⁹⁸ quo purger⁹⁹?
Nulla lex vetat discuti quod prohibet admitti;
quia neque iudex juste ulciscitur, nisi cognoscat
admissum esse quod licet; neque civis fide-
liter legi obsequitur, ignorans quale sit quod ul-
ciscitur. Nulla lex sibi soli conscientiam justitiæ
suæ debet, sed eis, a quibus obsequium expectat.
Cæterum suspecta lex est, quæ probari se non
vult, improba autem, si non probata dominetur.

CAPUT V.

ARGUMENTUM. — *Inquiri in ejusmodi legum originem,
et occasione Alburni, quem Æmilius in deorum nu-*

Variæ lectiones.

⁹⁵ Damnentur Paris. ⁹⁶ In nobis addit Wouwer. ⁹⁷ Wouwer et Rigalt. : probanda definiunt, Haverc. :
probanda defendunt; Heraldus : probata defendunt. ⁹⁸ Cur non audior, si quid habeo, Wouw. ⁹⁹ Pur-
gem Par. ¹ At Par. ² Probaretur Par. ³ Heraldus et Haverc. Scit; Pamel. et Seml. : Ut; Rhen. :
Ut — Alburno fecit; Gangneus : Ut — Alburno facit. Et etc. ⁴ Meraldus : annuntiatum — quæ —
revelarat; Rig. et Haverc. : annuntiata — quæ — revelarant.

Commentarius.

non ad leges repurgandas referri debet præcise,
sed generaliter ad leges. Quasi diceret: Leges,
neque annorum numerus, neque conditorum di-
gnitas commendat, sed æquitas sola. Ideoque apud
Livium, lib. xxxiv, L. Valerius trib. pl. leges dicit
alias esse mortales, alias æternas: « Ex his le-
gibus quæ non in tempus aliquod, sed perpetuæ
utilitatis causa in æternum latæ sunt, nullam abro-
gari debere fateor, nisi quam aut usus arguit, aut
status aliquis reipublicæ inutilem fecit: sic quas
tempora aliqua desiderant leges, mortales ut ita
dicam, et temporibus ipsis mutabiles esse video. »
Idem.

(87) *Vetus decretum.* Habes legem ipsam apud
Ciceronem II, *de Legib.* SEPARATIM NEMO HABESSIT
DEOS, NEVE NOVOS: SED NE ADVENAS, NISI PUBLICE
ASCITOS, PRIVATIM COLUNTO.

(88) *Ne qui Deus ab imperatore consecraretur
nisi a senatu probatus.* Ejusdem sensus est quod
in fragmentis Ulpiani legimus, Deo hæredes insti-
tuti non posse, præter eos, quos senatusconsulto,
constitutionibus principum instituere concessum
est. RIGALT.

Ab imperatore. Infra exemplum ponit in Tiberio,
ipsum Christum in deorum numerum inferre co-
nato. HAV.

Nisi a senatu probatus. Et hanc illorum stultitiam
elegantè taxat Prudentius lib. I, in *Symmachum*,
versu 223.

Vera ratus, quæcumque fiant auctore Senatu,
Contulit ad simulacra fidem, dominosque putavit
Ætheris, horrifico qui stant ex ordine vultu.

Illic Alcides, etc. Rhen. *probaretur.* De auctoritate
senatus et imperatorum postea consensu in reci-
piendo aliquo inter deos consule Petrum Fabrum,
lib. III *Semestrium*, cap. 1. Exstat apud Dionem
Cassium elegans locus de fanis Serapidis demoli-
tis, quia privato consilio exstructa erant. Protuli-
mus illum ad finem, cap. 6. HAV.

(89) *Nisi homini Deus, etc.* Elegans illud, cui par
quod habet, c. 13: « Nam ut supra perstrinximus,
status Dei cujusque in senatus æstimatione pen-

merum referri volebat, ostendit, per illas divinitatem
hominum placito 290 subjectam. Inde Tiberii de
Christo sententiam pronuntiat, senatusque refraga-
tionem: ostendit nullos, nisi Neronem, illique simil-
imos, nomen Christianum afflixisse, cum contra
M. Aurelius miraculo etiam monitus, cum illo Ve-
rus, et ante illos Vespasianus, Trajanus, Adrianus,
Pius, Christianos esse passi sint. Concludit denique,
illos, ut a bonis probatos, a malis afflictos, bonos,
non malos, ex similitudine morum, putari debere.

Ut¹ de origine aliquid retractemus ejusmodi
legum vetus erat decretum, ne qui deus ab impe-
ratore consecraretur, nisi a senatu probamus² (88).
Scit M. Æmilius de deo suo Alburno. Facit³ et
hoc ad causam nostram, quod apud vos de humano
arbitratu divinitas pensatur. Nisi homini Deus (89)
placuerit, Deus non erit; homo jam Deo propitius
esse debet. Tiberius (90) ergo, cujus tempore
nomen Christianum in sæculum introivit, annun-
tium sibi ex Syria Palæstina quod illic veritatem
illius divinitatis revelaverat⁴ detulit ad senatum

debat. Deus non erat, quem homo consultus no-
lisset, et nolendo damnasset. » Copiose Lactantius,
Instit. Div. I, 15: « Quis enim tam demens qui
consensu, et placito innumerabilium stultorum,
aperiri cælum mortuis arbitretur? aut aliquid
quod ipse non habeat, dare alteri posse? apud
Romanos Deus Julius, quia hoc scelerato homini
placuit Antonio: Deus Quirinus, quia hoc pasto-
ribus visum est: cum alter germani fratris existi-
terit, alter patriæ parricida: quod si consul non
fuisset Antonius, C. Cæsar pro suis in rempubli-
cam meritis, etiam defuncti hominis honore ca-
ruisset. » HAV.

(90) *Tiberius.* Totum hoc descripsit Eusebius et
Historiæ suæ ecclesiasticæ, II, 2, inseruit, cujus
verba Græca citat Junius, prout ex Tertulliano
se vertisse testatur Eusebius, qui hæc ante illa est
præfatus: Interea cum per omnem jam locum »
etc. Inprimis vero memorabile illud, quod legi-
mus apud Ælium Lampridium in *Vita Alexandri
Severi*, ita de illo: « Christo templum facere voluit
eumque inter Deos recipere. Quod et Adrianus co-
gitasse fertur, qui templa in omnibus civitatibus
sine simulacris jusserat fieri: quæ hodie idcirco
quia non habent numina, dicuntur Adriani, quæ
ille ad hoc parasse dicebatur: sed prohibitus est
ab iis qui consulentes sacra, repererant omnes
Christianos futuros, si id optato evenisset et tem-
pla reliqua deserenda. » Imo idem Severus. « Cum
Christiani quemdam locum qui publicus fuerat,
occupassent, contra popinarii dicerent, sibi cum
deberi, rescripsit, melius esse ut quodcumque
illic Deus colatur, quam popinariis dedatur. »
Narrat idem Lampridius. Sed de Tiberio nostro
operæ pretium est conferre Tanaquillum Fabrum,
tomo II, epist. 12, qui multis evincere conatur de-
ceptum esse Tertullianum, veritatemque hujus rei
elevat. Argumentis quatuor utitur: quod historia
ex libro supposito sit hausta, Actis Pilati scilicet;
quod religionis curam nullam gesserit Tiberius,
unde Suetonio dicitur *circa deos ac religiones ne-
gligentior*; quod Senatus Romanus sub Tiberio ad-
vuissimam adulationem prolepsus, ne hiscere qui

291 cum prærogativa suffragii sui (91). Senatus, A **292** Christianorum, Consulite commentarios vestros; illic reperietis primum Neronem (92) in hanc sectam cum maxime Romæ (93) orientem Cæsa-

Commentarius.

dem contra principem ausus fuisset; quod ex chronologia pateat, Christianum nomen eo tempore vix notum Romæ fuisse. Quibus addo infensum potius Tiberium ut Judæo, ita et Christiano nomini fuisse, ut clare patet ex Sueton. cap. 36: « Externas cæremonias, Ægyptios, Judaicosque ritus contempsit. Judæorum juventutem per speciem sacramenti in provincias gravioris cæli distribuit, reliquos gentis ejusdem, vel similia sectantes Urbe submovit, sub pœna perpetuæ servitutis, nisi obtemperassent. » Hic per *similia sectantes* nulli nisi Christiani intelligi possunt. Si vero aliquando curiosior Tiberius, privatus adhuc Rhodi agens, Diogenem Grammaticum, *disputare Sabbatis solitum*, ut narrat Sueton. cap. 32, audire fuit avidus, huic de Christo opinioni nihil (ut quidem putabat Torrentius) conferre potest. Contrarium enim docet Suetonius. Et sane creduli nimis fuerunt et simplices prisca illi Patres, qui oblata quæcunque avide aripientes plumbeis sæpe gladiis pugnarunt. Hav.

Hæc audacior subinde ac præter solitum vi repentina altercandi in veteres Patres abreptus, Havercampius intendere non dubitavit. Quonam amabo jure? Sub lectore iudice lis esto.

Porro multa sunt ac præclara Veterum, nec jam ulla sane credulitate vel simplicitate nimia, plumbeo gladio despicabilium testimonia, quibus hæc a Tiberio ad Senatum de morte stupenda Christi relatio confirmatur. Exstat enim verus testis in memoria hominum primus S. Justinus Martyr in *Apologia ad imperatores prima*, Romæ et propemodum ante fores Curie data, oculis subjecta hostium sedula invidia audientium, quibus hanc facillimam redarguendi ac in falsum revocandi ausam dare non potuit tantus eximiaque rerum notitia Auctor commendatus. Testis est ab ipso secundus nec impar hic noster Tertullianus, accuratus ex omnium confesso rerum veterum indagator, ac præfatæ traditionis adeo peculiariter certior, ut semel et iterum idem in scriptis quam latissime evulgandis, invidia quam infensissima legendis conscripserit (cf. S. Justin. *Apol.* 1, n. 35; Tertull. *Apologet.* v. id. xxi). Testes præterea habuimus sibi continuo succedentes, albumque suum singulis sæculis calculum adjicientes, Eusebium nempe Cæsariensem, S. Joannem Chrysostomum, Orosium Augustini disciplina edoctum, Gregorium nostrum Turonensem, tum Cedrenum, Nicephorumque. cæterosque inferioris ævi permultos. (Cf. Euseb. *Hist. eccles.* lib. v, c. 2, S. J. Crhys. hom. 26, II Epist. ad Cor. et alios vett. collatos apud Nat. Alex. sect. 1, c. 1, et J. C. Otton. 1, de S. Justin. *scriptis et doctrina*, p. 110. not. 45). Imo ipsimet suffragantur gentium scriptores, Plinius nempe cum ex illius epistola ad Trajanum contat id præsidibus moris fuisse quæcunque in provincia sua acciderant memoranda, ad imperatorem deferre; tum Suetonium, a quo Tiberium, licet circa Deos ac religionem negligentem, fuisse nihilominus audiendi Judæos Christianosve disputantes avidum accepimus; tum demum Lampridium ab ipso Havercampio laudatum, nec obscure innuentem quam sollicite plures Cæsares, quæ Christianis interessent, investigaverint. — Nec insuper arduum et quælibet præallata Tanaquilli Fabri Havercampique argumenta rescindere. Nam ad primum, subinde occurrit, id hanc Tertulliani sententiam, nullam erui ex ementitis Pontii Pilati actis quæ circumferuntur, imo vero ab instrumentis senatus publicis ac diurnis depromi: quod sane tam audacter, nisi habuisset

penitus in compertum, afferre non sustinisset. — Satis ad secundum, prælaudatis modo auctoribus paganis, factum fuisse videtur et insuper ex eodem Suetonio noverimus, nihil, vel imperante Tiberio, accidisse sive parvum sive magnum, ut publicis, privatisve rebus, quod non fuerit ad Senatum continuo relatum. Ad tertium, memineris velim jam Tiberium, secus licet consulente senatu ac deprecante, respuisse templa, juraque divina quæ nemini proinde, ipso superstite, a senatu conferri par erat.

Nihil vero eo loci facere chronologiam liquet, cum de ipso Christo in Judæa passo et coram tot testibus redivivo, minime vero de nomine Christianorum serius ociosve nuncupato agitur. — Nec demum de grato infensove Tiberii inquirendum est animo, dummodo et re ipsa constat varium fuisse ad nova insolitaque primum, nec proinde a stupenda rerum in Judæa gestarum relatione arrectis auribus audienda alienum.

An vero, inquit doctissimus Monsi, scripta hæc Pilati ad Tiberium modo supersint, incertum. Neque enim Pseudo Hegesippus qui litteras Pilati ad Tiberium recitat in sua Epitome libri *Josephus de Bello Judaico*, tam asserta auctoritas est ut a nobis fidem extorqueat. Multo vero incertissimum si forte supersint inter multa et varia id generis scripta et ex mss. vetustis codicibus evulgata, genuinum quid sit, quidve spurium. Horum actorem exempla plura collegit Jo Albert. Fabricius in codice apocrypho Nov. Testamenti, part. 1, p. 298, et part. iv, p. 456. Aliud ego ab his fabricianis plane diversum quantum fugienti oculo inspicere potui) nactus sum in vetustissimo codice sæculi VIII, quod, Deo dante, cum per otium licebit mihi, describam et in anecdotis quæ meditor, suo tempore evulgabo. EDD.

(91) *Cum prærogativa suffragii sui*. Sane quam mirandum [si verum] in hoc principe, qui omnia ex senatus auctoritate facere velle videretur, simulandi mirus artifex, ut passim describit Tacitus in et *iv Annal.* cujusque sententia in simili casu de libris Sibyllinis prævaluit: « Relatum inde ad Patres Quintilliano Tribuno plebi de libro Sibyllæ. quem Caninius Gallus Quindecim vir recipit inter cæteros ejusdem vatis, et ea de re senatusconsultum postularat. Quo per dicessionem facto, misit litteras Cæsar modice tribunum increpans, ignarum antiqui moris ob juventam. Gallo exprobrat, quod scientiæ, cæremoniarumque vetus, incerto auctore, ante sententiam collegii, non ut assolet, lecto per magistros æstimateque carmine, apud infrequentem senatum egisset. » *vi. Annal.* 12, Tertulliano adhæret. Christoph. Cellarius, *Dissert.* XIV. Hav.

(92) *Primum Neronem*. Et hæc quoque ad verbum descripsit Eusebius et in *Commentarios suos de Hist. Eccles.* contulit, ut notavit Junius, addito insigni de auctore nostro testimonio, qui postquam omnibus flagitiis infamem Neronem ostendit, ita orditur: « His igitur omnibus deerat, ut ipse primus ex.

(93) *Cum maxime Romæ*. Ms. Fuld. *maxime Romæ Rhen.* et Pam. *Tum maxime Romæ*, id est tempore Neronis. Non placet; sensus est, non alibi magis, quam Romæ hanc sectam suos sectatores invenisse: quod innuere videtur Tacitus *xv Annal.* 41: « Repressaque in præsens exitabilis superstitio rursus erumpebat non modo per Judæam originem ejus mali, sed per Urbem etiam: quo cuncta undique atrocitas atque pudenda confluent, celebrantur. » Hav.

riano 293 gladio (94) ferocisse. Sed tali dedicatore damnationis nostræ (95) etiam gloriamur. Qui enim scit illum, intelligere potest, non nisi grande (96) aliquod bonum a Nerone damnatum. Tenta-

verat et Domitianus, portio ⁵ Neronis ⁶ de credulitate ⁷ (97); sed qua et homo ⁸ (98), facile cœptum ⁹ repressit, 294 restitutis etiam quos relegaverat (99) Tales semper nobis insecutores ¹⁰, injusti, impii,

Variæ lectiones

⁵ Prænomine Ner. Paris. ⁶ Præmonitu Neronis Wouw. ⁷ Eadem erudelitatem Wouw. ⁸ Quia Paris. quid? Wouwer. ⁹ Receptum Paris. ¹⁰ Persecutores Wouwer.

Commentarius.

mus ex imperatoribus Romanis etiam in ipsum Deum impietatis arma converteret, sicut Tertullianus vir scriptorum nobilissimus, defert, dicens: Consulite, » etc. Hieronymus in Chronico Eusebiano: « Primus Nero super omnia scelera sua etiam persecutionem inter Christianos facit. » Noster quoque iterum c. 15, *adv. Gnosticos*: « Vitas Cæsarum legimus; orientem fidem Romæ primus Nero cruentavit. » Inde intellige istud Orosii, qui ubi lib. vii, cap. 8, *de Persecutione sub Trajano* facta verba fecit, addit: « Verumtamen continuo Romæ aurea domus a Nerone tot privatis publicisque rebus impensis condita, repentino conflagravit incendio: ut intelligeret missa etiam ab alio persecutio in ipsis potissime monumentis, a quo primum exorta esset, atque in ipso auctore puniri. » Fecit vero amoliendæ invidiæ causa quam incensa Roma conflari sibi videbat. HAV.

(94) *Cæsariano gladio*. Certe gladius hoc loco pro omni instrumento accipitur, quo mors infertur. Nam non dubium quin Tertullianus loquatur cum respectu ad Petrum et Paulum: atqui Petrus non gladio vitam finiit. LAC.

(95) *Tali dedicatore damnationis nostræ*. Dixit dedicatorem auctorem, institutorem primum. Ita *pœnitentiam dedicaverit*, i. e. primus instituit, lib. *de Pœnit.* c. 2, et in hoc *Apolog.* cap. 12, *in patibulo primum corpus Dei vestri dedicatur*, id est inchoatur. Ad Septimii nostri verba respexit Sulpitius Severus, cum scribit in *Historia sacra*, lib. II, pauli deductionem Romam factam *Nerone imperante*: « Qui non dicam regum, sed omnium hominum et vel immanium bestiarum sordidissimus, dignus exstitit, qui persecutionem in Christianos primus inciperet. » Et mox: « Hic primus Christianum nomen tollere aggressus est: quippe semper inimica virtutibus vitia sunt, et optimi quique ab improbis quasi exprobrantes aspiciuntur, namque eo tempore divina apud Urbem religio invaluerat. » HAV.

(96) *Non nisi grandæ*. Qui nihil laudabat, nisi grande malum, Suetonius de eo, cap. 29: « Ex nonnullis comperi, persuasissimum habuisse eum, nominem pudicum, aut ulla corporis parte purum esse: verum plerosque dissimulare vitium et calliditate obtegere: ideoque professis apud se obscenitatem, cætera quoque concessisse delicta. » Imo de quo portentoso recens nato, ominosa vox Domitii patris excepta est, » inter gratulationes amicorum negantis, quidquam ex se et Agrippina, nisi detestabile, et malo publico nasci potuisse, » D ut narrat idem *ibid.* cap. 6. HAV.

(97) *De credulitate*. Hæc vera est et germana lectio, quam confirmat noster. c. 11: « Quod tamen potiores viros apud inferos reliquistis: aliquem de sapientia Socratem, de justitia Aristidem, de militia Themistoclem, de sublimitate Alexandrum, de felicitate Polycratem, de eloquentia Demosthenem, » et aliis locis. Haud vero frustra addidit *de credulitate*, in illa enim se ostendit portionem Neronis, in reliquis vitiis *magis homo*, ut mox subiecit. Naturam hanc ejus evidenter docet in illo muscarum captandarum Horario. Suetonius cap. 3, qui et am cap. 10, ita de eo loquitur: « Sed neque in clementiæ, neque in abtinentiæ tenore permansit: et tamen aliquando celerius ad sævi-

tiam descivit quam ad cupiditatem. » Et cap. 11: « Erat autem non solum magnæ, sed et callidæ inopinatæque sævitæ, » etc. HAV.

(98) *Qua et homo*. Hæc est optima lectio quam editi et mss. meliores agnoscunt, etiam L. B. cum in Fuld. sit *Quia homo* et apud Rhen. *Quia et homo*, minus sincere. Hanc enim scripturam confirmat ipse infra cap. 30: « Sciunt quis illis dederit imperium, sciunt qua homines. » Petron. « Nam et homo sum. » Vult dicere Tertullianus Domitianum qui non instar Neronis omnem plane humanitatem exuerat, tandem mutasse sententiam. HAV.

(99) *Restitutis etiam quos relegaverat*. Ex Egesippo (ex quo noster) pariter et Tertullianus repetit: hæc Eusebius, *Hist. eccl.* III, 20: « Ad hæc Domitianus, cum neque in eis quicquam criminis inveniret, et utilitatem eorum cum maxime contemneret, abire eos libere jubet. Sed et persecutionem, quam adversum Ecclesias agitari jusserat, datis rursus compescuit edictis. » Hæc quidem Egesippus. Cujus verba recoquunt post Eusebium Zonaras atque Nicephorus, scribentes Domitianum καταπαύσαι διὰ προστάγματος τὸν κατὰ τῆς Ἐκκλησίας διωγμὸν i. e. *edicto edito Ecclesiæ persecutionem repressisse*. Inter hos relegatos quoque Eusebius et ex illo Hieronymus narrant. « Flaviam Domitillam Flavii Clementis consulis ex sorore neptem in insulam Pontiam relegatam, quia se Christianam testata sit, » ad annum 2110, de quo Flavio Clemente et ipso a Christi sacris haud alieno, patrueli vero imperatoris nos plura ad c. 40, 2, At Nervæ rectius tribuit Orosius, lib. vii, cap. 7: « Hic prima edicto suo cunctos exsules revocavit. Unde et Joannes apostolus hac generali indulgentia liberatus Ephesum rediit. » Et Xiphilms in Nerva: Ὁ Νερούας τοὺς τε κρινομένους ἐπ' ἀσεβείᾳ ἀφεῖκε, καὶ τοὺς φεύγοντας κατήγαγε i. e. « Nerva eos, qui rei facti erant impietatis (intelligit Christianos, ut supra ex Dione alicubi notamus) absolvit, exsulesque restitui. » Cum itaque constet non Domitianum, sævum illum et sanguinariū, sed mitissimum senem Nervam Cocceium revocasse relegatos, non immerito summus Scaliger in N. ad. Euseb. p. 205. Tertulliani hoc σφάλμα μνημονικόν notat, aut illorum quos sequitur: a qua culpa doctissimum Patrem liberabis, si cum codice Vaticano totum hoc expungas. Si vero mihi aliquid deferendum, scripsit potius auctor, *restituitis*, non, *restitutis*: quod sequentia confirmat: « A quibus damnatos restituere soliti estis. » Ut ita dicat Domitianum non ad finem usque æque acriter Christianos esse persecutum; imo pop. Rom. postea reditum exsulis indulgisse. Res certe clara esset, si in ita in mss. exstaret, « sed Nerva bonus facile cœptum repressit, restitutis etiam quos relegaverat. » Ille certe laudatissimus princeps fuit, qui cuncta in melius mutavit, placidus et mitissimus appellatus a Martiale, lib. viii, cap. 70.

Quanta quies placidi, lanta est facundia Nervæ.

Et XII, 6:

Contingit Ausoniæ procerum mitissimus aulæ Nerva, licet toto nunc Helicone frui.

Expresse bonus Nerva dicitur Symmacho, I, 13.

turpes, quos et ipsi damnare consuetis, et a quibus damnatos restituere soliti estis. Cæterum de tot exinde principibus [usque ¹¹] ad hodiernum divinum humanumque sapientibus (1), edite aliquem debellatorem (2) Christianorum. **295** At nos e contrario edimus protectorem, si litteræ

A M. Aurelii (3) gravissimi imperatoris requirantur, quibus illam ¹² germanicam sitim (4) Christianorum forte militum precationibus impetrato imbri discussam contestatur. Qui sicut non palam (5) ab ejusmodi hominibus pœnam dimovit, ita alio modo **296** palam dispersit (6), adjecta etiam (7) accusa

Variae lectiones.

¹¹ Usque abest Paris. ¹² Illam abess Paris.

Commentarius.

Ad quæ felicia tempora aspirat mente idem poeta, dum in casu columbæ quæ delapsa erat in sinum Aretullæ inter alia hæc ludit lib. VIII, 32.

Si meliora piæ fas est sperare sorori,
Et Dominum mundi flectere vota valent
Hæc a Sardois tibi forsitan exulis oris,
Fratre reversuro, nuntia venit avis. HAV.

(1) *Divinum humanumque sapientibus.* Summa laus, quam Josepho quoque Jacobi patriarchæ filio ausus est tribuere Trogius Pompeius, nobilissimus scriptor, si ejus sunt verba, quæ leguntur apud Justinum, xxxvi, 2 : « Nam et prodigiorum sagacissimus erat, et somniorum primus intelligentiam condidit, nihilque divini juris humanique ei incognitum videbatur. » HAV.

(2) *Debellatorem.* Ex opposito *protectorem* ostendit quid per *debellatorem* intelligi velit, non scilicet extinctorem, sed aggressorem, persecutorem. Eodem vero ordine hos a Tertulliano nominatos imperatos collocat Theodoretus, nisi quod contrario censu hos omnes persecutores Ecclesiæ vocet, quam tamen debellare et extinguere nequiverint. Convenient autem, si dicas id, quod res est, tecte quidem omnes, non vero aperta vi, ut Nero, ut Domitianus, fuisse grassatos. Is itaque p. 126 : τὸν δὲ ἀλιέων τε καὶ τελωνῶν, etc., i. e. « At leges quas nostri pisces et publicani, quasque sutor tentorium tulerunt ac promulgarunt, non Caius; non Claudius dissolvere potuerunt, nec qui eis successit Nero. Hic enim tametsi duos optimos legislatores sua immanitate prostraverit; Petrum namque ac Paulum interfici jussit; at certe, quas illi promulgarunt leges, minime sustulit. Non denique Vespasianus, non Titus, non Domitianus; quanquam multis ac variis machinationibus eas oppugnare contenderit, multos enim de medio sustulit, qui se legibus illis addixerant, omne tormentorum genus contra eos intendens. Trajanus insuper atque Adrianus, magno se apparatu contra eas leges instruxerunt. Ac Trajanus quidem Persarum potentatum dissolvit, Armeniosque Romanorum freno subiecit; Scythicas præterea nationes compulit sceptris suis parere: piscatorum tamen nostrique sutoris leges abolere non potuit. Adrianus vero, urbem Judæorum, a quibus crucifixus est Christus, totam diruit et evertit: at eos, qui in Christum crediderunt, aducere a Christi servitute non potuit. » HAV.

(3) *Litteræ M. Aurelii.* Hieronymus ad ann. Christianæ æræ CLXXIV : « Imperator Antonius multis adversum se nascentibus bellis sæpe ipse intererat, sæpe duces nobilissimos destinebat, in quibus semel Pèrtinaci, et exercitui, qui cum eo in Quadorum regione pugnabat, siti oppresso, pluvia divinitus missa est: cum e contrario Germanos et Sarmatas fulmina persequerentur, et plurimos eorum interficerent. Exstant litteræ M. Aurelii gravissimi Imperatoris, quibus illam Germanicam sitim Christianorum forte militum precationibus impetrato imbri discussam testatur. » Ad quem locum omnino videndus Scaliger, et judicium ejus de suppositis quæ hujus imperatoris nomine ad finem Apologetici Justini circumferuntur, p. 222

et 223, cui et hunc Orosii locum adducit; « Exstare etiam nunc apud plerosque litteræ imperatoris Antonini ubi invocatione nominis Christi, per milites Christianos et sitim illam depulsam, et collatam fatetur fuisse victoriam. » HAV.

(4) *Germanicam sitim.* Inimicum exercitui malum, quod tamen sæpe contingit, Curtius non uno loco, Lucanus lib. ix, de exercitu Catonis in desertis Libyæ, apud quem Afranius et Petreius in Hispania ob idem infortunium castra tradere victori Cæsari coacti sunt, ut latius poeta exsequitur lib. iv. Germanicæ hujus sitis, cum Marcus adversus Marcomannos copias duceret, meminit rursus Auctor in lib. *ad Scapulam*. c. 4 : « Marcus quoque Aurelius in Germanica expeditione Christianorum militum orationibus ad Deum factis, imbres in siti illa impetravit. Quomodo non geniculationibus et jejurationibus nostris etiam siccitates sunt depulsæ; tunc et populus acclamant Deo deorum, et qui solus potens, in Jovis nomine Deo nostro testimonium reddidit. « Invidentes tamen gloriæ Christianorum gentiles, ab illis hoc decus amoliri conati sunt. Itaque moribus sanctis Aurelii ipsius tribuit in Vita ejus Capitolinus : « Fulmen de cælo precibus sui contra hostium machinamentum extorsit, suis pluvia impetrata, quum siti laborarent. » Huc pertinet Jupiter ille Pluvius, cujus iconem ex Columna Antoniana dedimus et de quo propediem singularem Dissertationem prælo subjiciemus, quam confer, si placet (leonem hanc passim editam videas velim, nempe apud Baron). HAV.

(5) *Non palam.* Marcus Aurelius et conscientiam suam satisfacere ei legibus nihil detrahare voluit. Itaque ne accusarentur facile, crucem delatoribus constituit, cum tamen accusatos et convictos, fidemque abnuere recusantes per leges mors certa maneret. Pessime itaque τὸ non sustulerunt nonnulli, ut Rhen. Huic rei valde affine est, quod occurrit in libro Esther. cap. viii, 8, in perditissimo Judæorum statu et felici exitu periculi, ut et Daniel. iii, 29. HAV.

(6) *Dispersit.* Id est frustratus est, annihilavit, in ventos disjecit. HAV.

(7) *Adjecta etiam.* Exstat hujus imperatoris rescriptum ad Asianos apud Euseb. in lib. iv, *Hist. Eccl.* cap. 13, quod quoniam longiusculum, inde petant studiosi, in fine hæc habentur : « Quod si quis persistit hujusmodi hominibus absque ullo crimine movere negotia, ille quidem qui delatus pro hoc nomine fuerit, absolvatur, etiamsi probeatur id esse quod et objicitur, Christianus. Is autem qui crimen obtendit, reus pœna ipsius, quam objecit, existat. » Adde epistolam Adriani, quæ mox representabimur. In illo Rescripto vero Aurelii falso ponitur absolutio Christiani. Ille enim non absolvebatur, si constanter fidem defenderet, sed necabatur. ut patet exemplo Appollonii apud eundem Eusebium, *Hist. Eccl.* v. 21. et videre est apud Heraldum, at non facile accusabatur, metuente delatore certissimam pœnam. Sed in istis Rescriptis multa fraus dominatur. Itaque, ut Plinii utar verbis ex insigni illo Panegyrico Trajano dicto : « At tu, Cæsar, quam pulchrum spectaculum nobis exhibuisti, cum contigit desuper intueri de-

toribus damnatione, et quidem tetriciore. Quales A ergo leges istæ, quas adversus nos soli exsequuntur impii ¹³, injusti, turpes, truces, vani ¹⁴, dementes? quas Trajanus ex parte frustratus est vetando inquiri christianos quas nullus Adrianus (8) quamquam curiositatum **297** omnium explorator (9) nullus Vespasianus, quamquam Judæorum debellator, nullus Verus, ¹⁵ impressit (10). Facilius ¹⁶ utique pessimi ab optimis quibusque, ut ab æmulis, quam a suis sociis eradicandi judicarentur.

CAPUT VI.

ARGUMENTUM. — *Quin ipsos illos legum et antiqui crepatores quam longissimi a paternis institutis descivisse, ostendit: Utpote prodigos, sumptuosos,*

Variæ lectiones.

¹³ Exsequuntur *Haverc.* ¹⁴ Varii *Pariis.* truces abest *Haverc.* ¹⁵ Severus. *Paris.* ¹⁶ Itaque *Semt. Herald., Rig., Haverc.,* cultores; *codd. Fuld., Agob. et Lugd.*: ultores. ¹⁸ Illo *Parisin.*

Commentarius.

latorum supina ora retortasque cervices. Agnoscebamus et fruebamur, cum velut piaculares publicæ sollicitudinis victimæ, supra sanguinem noxiorum ad lenta supplicia gravioresque pœnas ducerentur.» etc. Verius hic princeps quam apud Sueton. In Cal. cap. 16, perditus ille *negavit se delatoribus aures habere.* Nam ut pulchre apud eundem Domitianus, sed nondum efferatus, cap. 9: « Princeps, qui delatorem non castigat, irritat. » De quibus vere affirmat Tacitus esse « genus hominum publico exitio repertum, et pœnis quidem nunquam satis coercitum. » *Annal.* IV, 30, *Hav.*

(8) *Nullus Adrianus.* Hunc post Vespasianam collocat Modiana Collatio, approbante Junio. Non vero sunt divellendi, qui ab antiquitate, ut insigne honorum par, semper fuerunt conjuncti. Gregorius Nazianzenus invectiva secunda in Julianum ait, illum Trajanos illo et Adrianos sibi proposuisse, quorum pariter et cautio in periculis vitandis et animi magnitudo in contemnendis admirationi esse solebat. *Ἡρὸς τοῦς, inquit, βλέπων ἐκείνους, καὶ τοῦς Ἀδριανούς, ὧν οὐχ ἦτον τῆς ἀνδρείας, τὸ ἀσφολεὲς ἐθαυμάζετο.* Et ita passim junguntur. Metius Aalconius Nicomachus in oratione ad Tacitum imperatorem electum: *Imitare, Nervas, Trajanos Adrianos,* apud Flavium Vopiscum in Vita Tacit. de quo et in Floriani Vita de Probo: « Vir Aureliano, Trajano, Adriano, Antoninis, Alexandro, Claudioque præferendus. » Imo si Lampridio fides a sacris Christi non omnino abhorruit Adrianus; ut alibi in hoc Commentario ostendimus, qui et idem cum optimis principibus, ut Noster, conjungit in Heligabaldo: « Compensationem sibi lector diligens faciet, cum legerit Augustum, Vespasianum, Titum, Trajanum, Adrianum, Pium, Marcum contra hos prodigiosos tyrannos. » Rursusque Flavius Vopiscus inter acclamationes a Senatu Tacito datos et hanc numerat: « Et Trajanus ad imperium senex venit: et Adrianus ad imperium senex venit: et Antoninus ad imperium senex venit. » Sextus Aurelius Victor denique in Cocceio Nerva: « Quid enim Nerva prudentius aut moderatius? quid Trajano divinius? quid præstantius Adriano? » Quod quidem et famæ litteratissimi principis vellicatæ a nonnullis, et lectioni Tertulliani veræ fuit dandum. *Hav.*

(9) *Curiositatum omnium explorator.* Quale studium in Bruto que laudat Appianus in extremo l. IV, (1) *μὲν Κάσσιος,* etc. « Cassius quidem in unum bellum intentus, sicut gladiator in adversarium, nihil spectabat aliud: Brutus vero, ubicunque erat, visendarum rerum et audiendi fuit cupidus, quippe qui et philosophiam liberalitater

*voluptarios, immodestos, superbos, vinosos, conjugii osores factos: qui nec in ipsis religionibus veterum decreta servarint, sed peregrinas religiones Romam advexerint, damnatasque restituerint; qui in omnibus novitati **298** studentes magis quam ipsi Christiani, deos suos neglexerint; quod ultimum cum latius alibi sit exsecuturus, in fine se præparat ad diluendas occultorum facinorum objectiones falsas.*

Nunc religiosissimi (11) legum et paternorum institutorum profecto (12) et cultores ¹⁷ respondeant velim de sua fide et honore et obsequio erga majorem consulta, si a nullo desciverunt, si in nullo ¹⁸ exorbitaverunt (13), si non necessaria et aptissima quæque disciplinæ oblitteraverunt. Quo-

B atticerat. » Quæ certe curiositas Adriani observatur ad Epiphano, in libello *de Mensuris et Ponderibus*, qui ubi de itineribus ejus in Syriam, Phœnicem et Palæstinam agit, illum *ἄνδρα φιλοστορα* vocat. Hac voce utitur Auctor rursus lib. *de Testim. animæ*, cap. 1: « Nonnulli, quibus de pristina litteratura et curiositatis labor et memoriæ tenor perseveravit. » Glossæ mss. quibus usus Barthius, *Advers.* XIX, 1: « Curiosus, facilis, dicax, facetus, docilis, urbanus, » quæ cuncta Adrianus. Si vero talis Adrianus, exploratam quoque habuit Christianorum religionem, quam non persequendo tacitus collaudavit. Imo si fides Ororio, aliisque lib. VII, 13: « Per Quadratum discipulum Apostolorum et Aristidem Atheniensem, virum fide sapientiaque plenum, et per Granium legatum (de quo supra) libris de Christiana religione compositis instructus atque eruditus præcepit per epistolam, ad Minucium Fundanum proconsulem Asiæ datam, ut nemini liceret Christianos sine objectu criminis aut probatione damnare. » *Hav.*

(10) *Impressit.* A re militari desumptum, ubi *impressionem facere* dicuntur cohortes, cum in hostium aciem procursant, eamque turbant. Loci apud historicos, et præcipue Cæsorem, sunt obvii. *Hav.*

(11) *Nunc religiosissimi.* Postquam leges ipsas ostendit pro utilitate et commodo publico corrigi, mutari, deleri, dergit, ut doceat, eas ipsas, quæ laudandæ sint, male passim observari, adeoque illos ipsos contra illas leges, quas tantopere crepent, peccare. Illud *religiosissimi* ironice pronuntiandum est, quomodo cap. 9, *religiosissimam urbem Æneadarum* vocat Romam.

(12) Nonnulli ut ms. *Fuld.* legunt *ultores*, et in ms. L. B. est *ut ultores*, quod dicit exsecutores pœnarum quas lex minatur. Ita ipsa lex *ulcisci* dicitur, id est punire: « Nesciens quid sit quod *ulciscitur* lex; » atque ita videre maleficum et ultore oculo observare. Publius Syrus versu 338.

Lex videt iratum, iratus legem non videt.

(13) *Exorbitaverunt.* Commodum occurrit mihi, quod est in Plauti Trinummo, IV, 3, 30.

Mores leges perduxerunt jam in potestatem suam. Magis qui sunt obnoxiosi quam parentes liberis. Eæ miseræ etiam ad parietem sunt fixæ clavis ferreis Ubi males mores affligi nimio fuerat æquus.

Qui idem nimis lepide calidæ comparat, mox frigidæ, *Curcul.* IV, II, 25.

Quasi aquam ferventem frigidam esse, ita vos putatis leges.

nam ¹⁰ illæ leges (14) abierunt sumptum et ambitionem comprimentes, quæ centum æra non amplius in cœnam subscribi jubebant, nec amplius quam unam inferri (15) **299** gallinam, et eam

A non saginatam (16); quæ patricium (17), quod decem pondo argenti habuisset, pro magno titulo ambitionis senatu summovebant; quæ theatra stuprandis (18) moribus orientia statim destrue-

Varia lectiones.

¹⁹ Quomodo Jun.

Commentarius.

Sensus est: leges cum primum feruntur, ut ferventem aquam timeri, post ut eandem aquam frigere, et absque noxa transgredi. *Exorbitaverunt* vero, id est a recta via deflexerunt. Ita rursus cap. 9: « Per quod exorbitare eos vultis. » Et cap. 16: « Exorbitantes et ipsi a Judaico more. » Et libro *de Pallio*, cap. 5: « Si quid exorbitavit, reformato, » et passim. Fuit scilicet tempus, quo Florus diceret lib. II, cap. 19: « Hactenus Populus Romanus pulcher, egregius, sanctus, atque magnificus. » Rhen. *exorbitarunt*.

(14) *Quoniam illæ leges*. Alludit ad leges sumptuarias, et de ambitu, quas partim retractasse, partim ex integro sanxisse Augustum imp. testis est Suetonius in Octavio, cap. 44. Ex quibus de Licinia sive centussi satis apte Zephyrus in sua paraphrasi, sicut ei de Censoria, quæ ex censura Fabricii Licinii, juxta Valer. Max., lib. II, cap. 4, decem argenti libras Senatori duntaxat concedebat, et ea qua spectacula interdicta sunt, ac de dignitatum ingenuorumque insignibus, ut pluribus non sit opus, quod ad eas 4 leges attinet. PAM.

(15) *Unam inferri gallinam*. Cum postea nec phœnicopteris sua raritas, nec psittacis imitandi ars verba nostra, nec pavoni sua pulchritudo quidquam profuerit. Quid mirum itaque, si veteribus et sanctis viris indigna romano imperio visa est Metelli luxuria? quam taxat Sallust. apud Macrob. II, serm. 9: « Epulæ vero exquisitissimæ; neque per omnem modo provinciam, sed trans maria ex Mauritania volucrium et ferarum incognita antea plura genera. » Ubi et pontificis vetus cœna vituperatur, recenseturque inter multa gulæ irritamenta gallina altilis. Videndus Suetonius de ingluvie Cæsarum quorundam. Martialis etiam, lib. XIII. Epigr. 70.

Miraris quoties gemmantes explicat alas,
Et potes hunc sævo tradere, dure, coquo.

Et Publius Syrus in magnificis illis apud Petrum versibus:

Tuo palato clausus pavo pascitur,
Plumato amictus auro Babylonico.
Gallina tibi Numidica, tibi gallus spado.
Ciconia etiam grata, peregrina, hospita,
Pietatis cultrix, gracilipes, crotalis tria,
Avis exul hiemis, titulus tepidi temporis
Nequitiae nidum in cacabo fecit tuo.

(16) *Non saginatam*. Cujus gulæ primus artifex Aufidius Lurco. Noster *de Pallio*, cap. 5: « Qua Aufidius Lurco primus sagina corpora vitiavit, et coactis alimentis in adulterinum provexit sanorem. » Itaque Martialis lib. XIII, ep. 62.

Pascitur et dulci facilis gallina farina,
Pascitur et tenebris. Ingeniosa gula est.

Docent rem Varro et Columella. Joannes etiam Sarisberiensis in Policratico, sive de Nugis Curialium, Varronis ista considerans, de temporum suorum incontinentia addit: « Nihil autem eorum luxus jam habet notam, sed est civilitatis insigne, quidquid incentivum est gulæ. » Dicitur vero Caius Annius Fannius Romæ lege prohibuisse. Temporibus vero Cæsarum pro munere habitum est; unde Vetus Inscriptio Romæ in Via Appia, quam produxit Remesius, p. 554.

CINNAMVS
TI. CÆSARIS
AVIVM FARTOR
C. SVLPICIO NYMPHALI
FILIO FECIT.

Et apud Gruterum DLXXX, 15, cognoscitur Antigonus Drusi Cæsaris AVIVM FARTOR. Imo ad privatos hunc luxum transiisse docemur ibidem apud Reinesium xxxiii, 2, ubi L. Vavi Ambibuli memoratur AVIARIVS ALTILIARIVS.

B (17) *Quæ Patricium*. Refert Valer. Max. Censorem Fabricium, senatu movisse Cornelium Ruffinum, duobus consulatibus et dictatura spaciosissima functum, quod tanquam malo exemplo luxuriosus, decem pondo vasa argentea comparasset: ad hoc exemplum adspirat Tertullianus. LAC.

(18) *Theatra stuprandis moribus orientia*. Unde *consistorium impudicitiae* vocat lib. *de Spectac.*, cap. 16; et cap. 10, *sacrarium Veneris*. In quæ sparca, sæva, vitia voluptatis genera acriter declamarunt scriptores Christiani, Salvianus: « In theatris nihil bonum reatu vacat, quia et concupiscentiis animus et auditu aures, et aspectu oculi polluuntur. » Cyprianus, ep. II, *Ad Donatum*: « Deinde morum quanta labes? quæ probrorum fomenta? quæ alimenta vitiorum? histrionis gestibus inquinari. » Joannes Chrysostomus, in *Matth.* x, hom. 39: « Malefici autem nonne a theatralibus ludis multi constituuntur? Nam ut universum populum ad hæc possint inflammare, ut tripudiantes suas consequantur voluptates, ut modestas mulieres commistæ corrumpant, ad tantum maleficii genus perveniunt, ut nec ab ossibus quidem mortuorum abstineant. Quid dicam, quod ad diabolicas has sodalitates innumeras multi consumunt pecunias? quid de lascivia? quid de aliis malis? Animadvertis te illum esse, qui universam vitam hominum evertis, cum ad hæc cæteros trahis, non me qui hujuscemodi omnes ludos omittendos censeo. » Revera enim pestis hæc et interius bene moratæ Reipublicæ, ut bene notat Zosimus in Theodosio: « Tantum, inquit, complures in Urbe mimi ridiculorum, et quidquid ad obscenitatem et flagitiosam dissolutamque musicam pertinet, ac tantum ad corruptelam præcipitavit, ideo in Repub. quod essent. qui horum dementiam imitarentur. » Facinus enim illos, quos inquinat, æquat, et *purem noxam contrahunt aures et linguæ* secundum Lactantium, scilicet ut definit Apuleius lib. ult. Miles. « Quod facere vetitum est, idem et adspicere vetitum est. Peccare videlicet et peccato favere perinde est. » Ideo noster Tertull. qui in lib. *de Spect.* eodem facinore obstrictum spectatorem cum actore dicit, ita de carcere loquitur in lib. *ad Martyr.*, cap. 2: « Non vides alienos deos, non imaginibus eorum incurris, non solemnes nationum dies ipsa commistione participas, non nidoribus spurcis verberaris, non clamoribus spectaculorum, atrocitate vel furore, vel impudicitia celebrandis cæderis: non in loca libidinum publicarum oculi tui impingunt: vacas a scandatis, a tentationibus, a recordationibus malis. » Quæ ipsa ante oculos habuit Chrysost. cum dixit hom. 62, *ad pop. Antioch.*: « In theatro autem omnia contraria, risus, ineptitudo, diabolicus fastus, effusio, temporis impendium, et superflua dierum consumptio, malæ cupi-

bant (19). **300** quæ dignitatum ²⁰(20) et honestorum A non libertinorum (23) vel adhuc flagra rumpentium (24) argentaria metalla producta. Video et natalium insignia non temere, nec impune usurpari sinebant? Video enim et centenarias cœnas (21), a centenariis jam sestertiis dicendas, et in lances (22) **301** (parum est ²¹ [enim] si senatorum et ²² ne vel hieme voluptas impudica frigeret, primi Lacedæmonii odium penulæ (26) ludis ²³ excogitave-

Variæ lectiones.

²⁰ Dignitatem Paris. ²¹ Etiam Jun. ²² Et delet Jun. ²³ Sic Rig. et Hav. e cod. Fuld.; Her. Seml. alique: Lacedæmonii pennam, etc.; Rhen. penulam nudis, etc.

Commentarius.

ditatis inductio, adulterii meditatio, fornicationis gymnasium, intemperantiæ schola, turpitudinis exhortatio, risus materia, inhonestatis exempla. »

HAV.

(19) *Statim destruebant.* Tertull. *de Spect.* cap. 10: « Hoc denique modo id genus operis in sæculo evasit. Nam sæpe censores renaissance cum maxime theatra destruebant, moribus consulentes, quorum scilicet periculum ingens de lascivia providebant: ut jam hinc ethnicis in testimonium cedat sententia ipsorum nobiscum faciens, et nobis in exaggerationem disciplinæ etiam humanæ prærogativa. Itaque Pompeius Magnus, solo theatro suo minor, cum illam arcem omnium turpitudinum extruxisset, veritus quandoque memoriæ suæ censoriam animadversionem, Veneris ædem superposuit, et ad dedicationem edicto populum vocans, non theatrum, sed Veneris templum nuncupavit, cui subjecimus, inquit, gradus spectaculorum: ita damnatum et damnandum opus templi titulo prætexuit, et disciplinam superstitione declusit. » Et Augustinus. *de Civ. Dei*, II, 13, laudans veterem Romam, addit: « Illas theatrales artes diu virtus Romana non moverat, quæ etsi ad oblectamentum voluptatis humanæ quærentur, et vitio morum irreperent humanorum, dii sibi eas exhiberi petiverunt. » Quid igitur fecerunt Christiani? Audi Joannem Chrysostomum, *in Matth.* x, hom. 39: « Diruemus igitur omnium loca ludorum, inquires? Utinam jam diruta essent, quamvis, quantum ad nos attinet, jam pridem desolata jacent. Nihil tamen facere horum vos jubeo, quippe cum ædificiorum magnificentia permanere possit, et ludi et tripudia omnino cessare: quod majori vobis laudi erit, quam si cuncta funditus everteretis. » HAV.

(20) *Quæ dignitatum.* Erant enim apud veteres Romanos, non modo ingenuorum, quæ enumerat Zephyr., sed etiam consularia, senatoria, quæstoria, et equestria insignia, de quibus late tractat Pet. Faber præses Tolosanus *Semestr.*, lib. II, cap. 6; ac 22, usque ad 129, et præsertim de annulis aureis, quos jam a tempore Augusti libertinis concedi cœptos tradit. PAM.

(21) *Centenarias cœnas.* Sumptuosissimas, ut in quibus tot sestertia quam olim æra consumebantur. Ita vero in lib. *De Corona militis*, rosas centum folia habentes vocat *centenarias*, cap. 14: « Centenariis quoque rosis ex horto Midæ lectis. » D Ita in lib. *de Pallio centenarium pondus*. Adde Salm. de Fœn. Trapez. p. 641. HAV.

(22) *In lances.* Cujus luxuriæ meminit cap. 5 *de Pallio*: « Item quas lances centenarii ponderis Sulla molitur! » Et *de Anima*, cap. 33: *Quod lancibus splendidissimis Sullanis effertur.* Imo Maximini imperatoris temporibus celebratissimam istiusmodi lanceam adhuc superfuisse docet Trebellius Pollio in familia Censormorum vel Pisonum, ubi de Calpurnia Titi tyranni uxore agit: « Hæc uniones Cleopatranas habuisse perhibetur: hæc lancem cenium librarum argenti, cujus plerique poetæ meminerunt, in qua majorum ejus expressa ostenditur historia. » Sed maxime tangit animum Juvenalis acre ingenium, graphice describentis lanceam

vel patinam potius Domitiani, ingentis rhombi capacem. Is *Sat.* IV, 130.

Quidnam igitur censes? conciditur? Absit ab illo Dedecus hoc. Montanus ait. Testæ alta paretur, Quæ tenui muro spatiosum colligat orbem. Debetur magnus patinæ subltusque Promotheus. Argillam atque rotam citias properate: sed ex hoc Tempore jam. Cæsar, figuli tua castra sequuntur.

Hic est rhombus ille, ad quem alludit Martialis B lib. XIII, epist. 81.

Quamvis lato gerat patella rhombum Rhombus latior est tamen patella. HAV.

(23) *Libertinorum.* Inter quos excelluerunt Pompeiani et Claudiani. *De Pallio*, cap. 5: « Vereor sane ne parva sit ista trutina, cum Drusillanus, equidem servus Claudii, quinquenariam promulsi-dem ædificat, supra scriptis fortasse mensis necessariam, cui si officina extracta est, debuit et triclinium. » Rhen. legit *parum est enim*, addito *enim*.

(24) *Vel adhuc flagra rumpentium.* Nuperam admodum servitutem significat, in quorum tergis vestigia recentia exstant disruptorum in cædendo flagellorum. Quos lepide *hesternos Quirites* vocat Persius, *Sat.* III, 106:

At illum

Hesterni capite induto subiere Quirites.

Ubi vetus Scoliastes: « Hesterni: a defuncto pridie manumissi, liberti et cives Romani facti. » Quia vero hic cibus fere atque potus erat miserimæ conditionis hominibus, inde servi dicti *plagipatidæ* et *flagitribæ* Plauto *Mostell.* II, 9, et *Pseud.* I, II, 5. Idem apud Juvenalem *Sat.* VI, versu 378.

Hic frangit ferulas, rubet ille flagello.

De mulieribus quoque servorum amore captis Chrysis ancilla Circes ad Eumolpum apud Petronium: « Viderint matronæ, quæ flagellorum vestigia osculantur. » Sed imprimis luculentus est locus apud Eunapium in Vita Ædesii, ubi irridet anxiam illam veterum Christianorum curam in sanctorum mortuorum reliquiis sibi conquirendis, pag. 65: « Ille namque, inquit, condita et salta eorum capita, qui ob scelorum multitudinem a iudicibus extremo supplicio fuerant affecti, pro divis ostendebant: iis genua submittebant, eos indeorum numerum receptabant, ad illorum sepulcra pulvere sordibusque conspurcati: in his nonnulli martyres, diaconi alii, et legati arbitrique precum epud deos nominabantur. » Ἄνδράποδα δεδουλευκότα κακῶς, καὶ μάστιγι καταδεδαπνημένα, καὶ τὰς τῆς μοχθηρίας ὀτειλάς ἐν τοῖς εἰδώλοις φέροντα. Ἄλλ' ὁμοῦς ἢ γῆ φέρει τούτους τοὺς θεοὺς, ἰ, e. « Cum fuerint servitia infida et flagris pessime subacta, et quæ cicatrices scelerum ad nequitiam vestigia corporibus circumferrent: ejusmodi tamen deos fert tellus. » HAV.

(25) *Nec nuda.* Ut plurimum theatra sine tecto et nuda fuere: quare velis et carbasis tegi necesse fuit, ad arcendum vel frigus, vel calorem. LAC.

(26) *Oaium penulæ.* Cum ironia pronuntianda hæc omnia, habent enim cuncta suam emphasim.

runt (27). Video et inter matronas atque prostibulas nullum de habitu **302** discrimen relictum. Circa feminas quidem etiam illa majorum instituta ceciderunt, quæ modestiæ, quæ sobrietati patrocinabantur, cum aurum nulla ²⁴ norat (28), præter unico digito ²⁵, quem sponsus oppignerasset pronubo annulo; cum mulieres usque adeo a vino ²⁶ abstinerent (29) ut matronam ob resignatos (30) **303** cellæ vinarie loculos sui inedia necarint.

Variae lectiones.

²⁴ *Rhenanus* : cum aurum nulla membra norant præter unicum digitum, quem, etc. ²⁵ Unicum digitum *Par.* ²⁶ Abstinerent *Par.* ²⁷ Est *Par.* ²⁸ Etiam *add. Fran.* ²⁹ Indicarentur *Fr.*

Commentarius.

Hanc vero lectionem primus ex præstantissimo ms. Fuld. revocavit Rigalt. reliqui enim omnes et editi *penulam*, nonnulli etiam *penulam nudis* ut ms. L. B. et Rhen. ridicule. Eleganter *odium penulæ* etiam dicit pro penula odiosa, et quia gravis materia crassa et pondere, et quia nova Romanis moribus. Tempore Augusti nondum invaluisse ostendit Suetonius, ubi de Claudio, cap. 11 : « Ob hanc eandem valetudinem et gladiatorio munere, quod simul cum fratre memoriæ patris edebat, palliolatus novo more præsedet. » De usu penulæ hoc Martialis, xiv, 137.

Amphitheatrales nos commendamur ad usus,
Cum tegit argentes nostra lacerna togas.

(27) *Primi Lacedæmonii odium penulæ ludis excogitaverunt.* Lacedæmonii dura et bellica gens, ad militares potius expeditiones etiam hieme obundas, quam ad ludos aut theatra, penulas graves ac præ pondere odiosas excogitassent. Itaque Tertullianus ridendo dicit, « Nam ne vel hieme voluptas impudica frigeret, primi Lacedæmonii odium penulæ ludis excogitaverunt. » Odium penulæ, ut initio libri *de Corona*, « Gravissimas penulas posuit, revelari auspicatus. » Etiam gausapinas illas ponderosas fuisse, innunt illa Martialis xii, 145, lemmata penulæ gausapinæ. Is mihi condor inest, villorum gratia tanta est; ut me vel media sumere messe velis. RIG.

(28) *Aurum nulla norat.* Atqui pronubus ille annulus ex ferro erat, ut docet Plinius, xxx, 1; hoc cuncte ignoravit Tertullianus, an pro ævi sui more locutus est? ut putat Kippingius *Antiq. Rom.* iv, 2; an potius male intellexerunt Plinium, qui non de annulo pronubo est locutus, sed de symbolo frugalitatis et modestiæ, qua ad veteres illas horridasque Sabinas sponsa seu nova nupta revocaretur. Rhenani editiones ita legunt, *cum aurum nulla membra norant præter unicum digitum, quem, etc.*

(29) *A vino abstinerentur.* Ita reposui ex ms. Fuld. cui lectioni succinit ms. L. B. in quo ut et apud Herald. *vino abstinerentur.* Quomodo etiam Rigalt. sed non in omnibus editionibus: memini enim me in aliqua Prioriana invenisse *vino abstinerent*, quomodo passim reliquæ editiones. Sed optime Fuldanus, ita enim Theodorus Priscianus medicus et archiater, lib. ii, cap. 40 : « Ab omnibus carnis sibi et multum nutrientibus abstinenti sunt, ab odoribus bonis vel thymiamatibus, ab aspectu vel commotione pulchrarum penitus figurarum, ut neque tangendi neque visendi eis copia præbeatur. » Amavit novitatem hanc passivorum Tertullianus, ut clare in lib. *Ad Nat.* i, 12, « in marmor, in lutum, vel æs, vel quodcumque placuit Deum fieri, transmigratur. » Hoc etiam libro, cap. 9 : « Sed et nunc in occulto perseveratur hoc sacrum facinus. » Ita et *abstinere* aliquos dixerunt. Martialis. lib. ix, ep. 87.

A Sub Romulo vero quæ vinum attigerat, impune a Mecenio marito (31) trucidata est ²⁷. Idcirco et oscula propinquis ²⁸ offerre necessitas erat, ut spiritu judicarentur ²⁹. Ubi est illa felicitas matrimoniorum de moribus utique prosperata, qua per annos (32) ferme sexcentos ab Urbe condita nulla repudium domus **304** scripsit? At nunc in feminis præ auro nullum leve est membrum (33); præ vino nullum liberum est osculum (34); repudium

Languidior noster si quando Paulus Athini est,
Non se convivas abstinet ille suos.

B (30) *Resignatos.* Id est apertos, effractus. Sera enim non tantum, sed et sigillo muniebant cellas in quibus vina atque esculenta condiebant, quo de more elegantem lusum legere est alicubi de Pyrrhonio philosopho, qui cum obsignata janua clavem et annulum per foramen intus jacere solitus esset, servus ejus hoc more observato, semper inde quantum libebat rapiebat, rejecto intus annulo, mira interim arte deludens herum, qui secundum suæ sectæ opinionem nihil pro certo credere tenebatur. Utitur hoc verbo *Adv. Marcion.*, cap. 28 : « Signat igitur hominem nunquam apud se resignatum. »

C (31) *Mecenio marito.* Egnatio Metello ascribit et fuste necasse narrat Valerius Maximus, vi, iii, 9. Sed Mecenio constanter Plinius, lib. xiv, cap. 13, et quidem Egnatio vindicat, quem fuste etiam uxorem interfecisse narrat, ut, cum de uno eodemque homine hisce tribus sermo sit, videatur Plinio magis et Tertulliano adhærendum, vit atosque esso mss. Valerii, prout hic in ms. L. B. in Tertull. legitur *Metenino*, pariter mendose. At quid si illud Clodii succurrisset, in ipsam Deam Fatuam, sive Bonam Deam, quod notavit nobis Lactantius, *Inst. Div.* i, 22 : « Sextus Clodius in eo libro, quem Græce scripsit, refert Fauni hanc uxorem fuisse; quæ quia contra morem decusque regium clam vini ollam ebiberat, et ebria facta erat, virgis myrteis a viro usque ad mortem cæsa: postea vero cum eum facti sui pœniteret, et desiderium ejus ferre non posset, divinum illi honorem detulisse, idcirco in sacris ejus obvolutam vini amphoram poni. » Ms. L. B. *A Metenino marito; Barr Mecennio.* Attigit exemplum hoc Varro in lib. *de Vita Pop. Rom.* ut hoc docet fragmentum : « Quantopere abstemias mulieres voluerint esse, vel ex uno exemplo potest videri. »

D (32) *Qua per annos.* Carbilius Spurius primus uxorem suam ob sterilitatem dimisit, cum per 520 annos ab Urbe condita inauditum illud fuisset. LE PR.

(33) *Præ auro nullum leve est membrum.* Ut appareat quasi triumphata aliqua Zenobia, quæ in pompam Romæ producebatur ita ut *ornamentorum onere laboraret*, prout de illa scribit Trebellius Pollio, utique sæpe totum patrimonium majorum, minimis corporis partibus gestet. Splendide Tertullianus describit, *de Hab. muliebri*, cap. 9 : « Saltus et insulas tenera cervix fert. Græciles aurium cutes Kalendarium expendunt, et sinistra per singulos digitos de saccis singulis ludit. Hæ sunt vires ambitionis, tantarum usurarum substantiam uno et

(34) *Præ vino nullum liberum est osculum.* Quod quam turpe in muliere eloquentissime exsequitur Chrysostomus.

vero jam (35) et votum est, quasi matrimonii fructus. Etiam circa ipsos deos vestros quæ prospecte ³⁰ decreverant patres vestri, iidem vos obsequentissimi rescidistis. Liberum patrem cum mysteriis ³¹ suis consules senatus **305** auctoritate non modo urbe, sed universa Italia eliminaverant. Serapidem et Isidem et Harpocratem (36) cum suo

Variæ lectiones.

³⁰ *Rhen.* : prospecte. *Rig., Hav., Seml.* prospecte, *cod. Fuld.* specte. ³¹ *Suis delet Parisin.*

Commentarius.

uno et muliebri corpusculo bajulare. » Hisce itaque rebus cum obnoxius sit mulierum animus, ita in illas invehitur Cato apud Livium, lib. xxxiv : « Quid honestum dictu saltem seditioni præten- ditur muliebri? ut auro et purpura fulgeamus, in- quiunt; » et mox : « Ne ullus modus sumptibus nec luxuriæ sit. » In quibus idem ferendum cen- set ibidem L. Valerius « Munditiæ, et ornatus, et cultus, hæc feminarum insignia sunt : his gaudent et gloriantur, hunc mundum muliebrem appella- runt majores nostri. » Irridet nimias Gregorius Nazianz. Adv. mulieres, nihil venustatis accedere affirmans, quod Manus ac pedes aureo vinculo con- stringant, servilique gloria fruuntur. Docente Pau- lo I ad Tim. II, 9, cultum feminarum spectabilem esse ἐν καταστολῇ κοσμίῳ, μετὰ αἰδοῦς καὶ σωφρο- σύνης κοσμεῖν ἑαυτὰς, μὴ ἐν πλέγμασιν, ἢ χρυσῶ, ἢ μαργαρίταις. Unde, ut Christianis præsertim in- decora, exsecratur illa ornamenta Zeno Martyr, serm. 2, de Avar. : « Ancilla Christi falsum ido- lum respuis? Mihi crede, in te colis, cujus orna- tum, cujus imaginem non deponit. Ad Ecclesiam Dei opere vario totum inaurata corpus, exse- crabili metallo procedis onusta, ubique delicata, sub molibus fortis (ita corrigo pro eo quod in meo est *mollibus*, id enim sequentia satis evincunt) deque ipso cultus rigore in oratione non flecteris : non manus tendis : tumidum monilibus pectus proster- nere dedignaris : sane cervicem curvas non reli- gione, sed pondere, quando ἐξομολόγησιν facies, quæ plus pro ornatu es, quam pro salute sollicita? » Et tamen vecordia hæc viros quoque incessit, prout Mycillus de se apud Lucianum in Galio, pag. 245 : Ἐγὼ δὲ, τὴν ἐσθῆτα τὴν ἐκείνου ἔχων, καὶ δακτυλίους βαρεῖς, ὅσον, ἑκατάδεκα ἐξημημέρους, τῶν δακτύλων. i. e. « Me interim illius veste amictum, annulosque graves, circiter sexdecim digitis inser- tos, gerentem. » Imo annuli cuderentur leviores et graviores, æstivi et hiemales.

Chrysostomus, hom. 26. ad cap. 13, Act. Apostol. « Nihil fœdus muliere quæ in deliciis agit, nihil turpius ea quæ ebria est : obscuratur illi flos visus, turbatur serenitas et puritas oculorum, quasi nube quadam radiis solaribus succedente. Opus illibe- rale ac servile, et omni ignobilitate plenum. Quam insuavis est mulier vinum spirans, quod olet ac corruptum est, dum eructat carniū corruptarum humorem, gravata et excitari non valens, rubi- cunda quam opus, plena oscitatione et magna nebula. » Quæ totidem verbis invenias in Excer- pta inde homilia 54, ad Pop. Antioch. Vere certe Valerius Maximus, VI, III, 9 : « Et sane quæcun- que femina vini usum immoderate appetit, om- nibus et virtutibus januam claudit, et deliciis aperit. » Nam Luciano etiam auctore de Dea Syria p. 892 : Ἄμα δὲ οἴνω, etc., i. e. « Pariter cum vino ingrediente et loquendi fiducia accedit : neo admodum turpe est non impetrasse, sed eorum quæ aguntur singula oblivioni traduntur. »

(35) *Repudium vero jam.* Mirum ni ad illa Sene- cæ aspiraverit lib. III, de *benefic.* c. 16 : « Nunquid

A Cynocephalo (37), Capitolio prohibitos [inferri (38)], id est curia deorum pulsos, Piso et Gabinius con- sules (39), non utique Christiani, eversis etiam aris eorum abdicaverant, turpium et otiosarum superstitionum vitia cohibentes. His vos restitu- tis (40) summam majestatem contulistis. Ubi reli- gio, ubi veneratio majoribus debita a vobis? Ha-

jam ulla repudio erubescit, postquam illustres quædam ac nobiles feminæ, non consulum numero, sed maritorum annos suos computant, et exeunt matrimonii causa, nubunt repudii. »

Sic fiunt octo mariti,

Quinque per autumnos.

B inquit Juvenalis, VI, 20. Imo iudicio Martialis, VI, 7 :

Toties quæ nubit, adultera lege est.
Offendor mœcha simpliciter minus.

Sed ita apud gentes olim

Lusus erat sacræ connubia fallere tædæ.

ut est apud Martial. VI, 2. At ut vere aureus nos ter Publius versu 425.

Mulier quæ multis nubit, multis non placet.

(36) *Serapidem et Isidem et Harpocratem.* Prius illud et delent ms. Fuld. et editio Barræi. Hæc pe- regrina numina conjuncta hoc modo apparent in gemmis apud Gorlæum tom. 2, num. 468, et 477. Et duo priora ibidem num. 466.

(37) *Cynocephalo.* Qui passim in gemmis, mar- moribus et nummis adjungitur Isidi.

(38) *Capitolio prohibitos inferri.* Templis extra pomœria positis. Dio Cassius lib. XL : Καὶ ὅτι γε, etc., i. e. « Ubi en sententia obtinuit, ut publice jam coli inciperent, extra pomœrium eos deos col- locaverunt. » Unde de Serapid. Avenius apud Ma- crobium, lib. I, cap. 7 : *Ægre a vobis admissum audio. Inferri* vero deest in lib. *Ad Nat.* I, 10, ut et hic in ms. Fuld. et abesse potest. Omnino vide hic Gothofredi notam ad lib. *ad Nationes.*

(39) *Eversis etiam aris eorum.* Quod plus semel accidit. Dio Cassius loco memorato : Τοὺς γὰρ ναοὺς αὐτῶν, etc., i. e. « Eorum divorum fana, quæ privatim nonnulli exstruxerant, senatus de- moliri jussit, quod eos non magnopere inter nu- mina numerabat. » Idem lib. XLII : Ἔδοξε γνώμη, etc., i. e. « Itaque aruspices omnia templa Isidis Serapidisque demoliri jusserunt. » Valerius Max. I, III, 3. « L. Æmilius Paulus consul, cum senatus Isidis et Serapidis fana diruenda censuisset, eaque nemo opificium attingere auderet : posita prætexta securim arripuit, templique ejus foribus affixit. »

(40) *His vos restitutis.* Meminit Augustin. *de Civ. Dei*, II, 14 : « Certe vel Priapo vel alicui Cynocephalo : postremo vel Febri, quæ Romani numina partim peregrina receperunt, partim sua propria sacrave- runt. » Factum id temporibus Cæsaris, ut notat Dio, lib. XLVII : Καὶ νεῶν τῶν τε Σεράπιδι, καὶ τῇ Ἴσιδι ἐψηφίσαντο. i. e. *templum Serapidi Isidique decreverunt.* Multa ibinefaria Ovid. *de Arte am.*, I, 77.

Neu fuge Niliacæ Memphitica sacra juvencæ,
Multas illa facit, quod fuit ipsa Jovi.

Et III, 635.

Cum sedeat Phariæ sistris operata juvencæ,
Quoque sui comites ire vetentur, eat.

Indignabundus itaque Lucanus, VII, 83, ad *Ægyptum* :

Nos in templa tuam Romana recepimus Isim :

bitu, victu, instructu (41), sensu ³², ipso denique **A** sermone proavis renuntiastis. Laudatis semper antiquitatem, et ³³ nove de die vivitis. Per quod ostenditur, dum a bonis majorum institutis deceditis, ea vos retinere et custodire, quæ non debuistis, cum quæ debuistis non custodistis ³⁴. Ipsum adhuc quod videmini fidelissime tueri a patribus traditum, in quo principatiliter reos transgressionis Christianos destinatis, studium **306** dico deorum colendorum, de quo maxime erravit ³⁵ (42) antiquitas, licet Serapidi jam-Romano (43) aras restruxeritis, licet Baccho jam-Italico furias vestras immolaritis, suo loco ostendam proinde despici ³⁶ et negligi et destrui a vobis adversus majorum auctoritatem. Nunc enim ad illam occultorum facinorum infamiam respondebo, ut viam mihi ad manifestiora purgem ³⁷.

Variæ lectiones

³² Sic libri mss. omnes, Rig. : censu ; et addit Paris. ³³ Antiquos, sed Rig. ³⁴ Custoditis Haverc. ³⁵ Curavit Jun. ³⁶ Perinde Paris. ³⁷ Ut viam mihi ad manifestiora purgem Jun. ex MS. Haveri. — Ita e codd. locum restituerunt Herald., Rig., Hav. all. Edd. vell. : ut jam inde ad manifestiora pergam. ³⁸ De Jun. ³⁹ Rhen. : pabulo crudæ. ⁴⁰ Rigalt. e Ms. emendavit. : tenebras, tum et libidinum impiarum inverecundiam procurent. — Impiarum delet Jun. ⁴¹ Tenebras, tum et libidinum imp. inverecundiam p. Wauwer. Haverc.

Commentarius.

Semideosque canes, et sistra jubentia luctus ;
Et quem tu plangens hominem testaris Osirim.

ubi secundo versu potius legerim, *semicanesque deos*. Nescio an Ovidius de Pane :

Semideusque caper, semicaperque Deus.

De Minotauro certe II, de Arte amandi, 24 :

Dædalus ut clausit conceptum crimine matris
Semibovemque virum, semivirumque bovem.

(14) *Instructu*. Intelligit splendidum apparatus et instrumentum domesticum invidiosum. Isidorus Orig. v. 25. « Instructum, quod per instrumentum **C** efficitur : ut baculus, codex, tabula. » Barræus et Rhen. et *instructu*.

(42) *Serapidi jam-Romano*. Ita restituendus est nativus antiquitatis splendor auctori nostro, quod et supra docui : lege mox, ut editum, *jam-Italico*. Eleganter uucanus lib. I, 65 ad Neronem ;

Sed mihi jam-Numen :

et lib. IX, 158, ferox Pompeius patrios ulturus cineres, minatur in hæc verba :

Evolvam busto Numen-jam gentibus Isim ;

ita enim hi loci sunt corrigendi et passim multi alii eodem modo apud omnes veteres scriptores. Seneca quoque Tragicus in Hercule furente versu 2, *semper alienum Jovem*. Huc spectat, quod de Adriano refert in Vita ejus Spartianus : « Sacra Romana diligentissime curavit : peregrina contempsit. » Contra ac idem de Bassiano Caracallo, in Vita ejus. « Sacra Isidis Romam deportavit, et templa **D** ubique magnifica eidem deæ fecit. Sacra etiam majore reverentia celebravit, quam ante celebrabantur. In quo quidem mihi mirum videtur, quemadmodum sacra Isidis primum per hunc Romam venisse dicantur, quum Antonius Commodus ita ea celebraverit, ut et Anubiu portaret, et pausa cederet : nisi forte iste addidit celebritati, non eam primus invexit, » Et Lampridius item de Alexandro Severo. « Isim et Serapim decenter ornavit additis signis et deliacis, et omnibus mysticis. »

(43) *Et pabulo crude*. In quibusdam libris legitur :

CAPUT VII.

ARGUMENTUM. — Itaque provocat illos, ut quos gravissimorum criminum reos putant, infanticidas, puerorum voratores, incestos denique, probent, neque famæ, cujus origo sæpe mendax, et rumor incertus, amplius inconsiderate credant

Dicimur sceleratissimi de sacramento infanticidii et pabulo ³⁸ inde ³⁹, et post convivium **307** incesto, quod eversores luminum canes (44), lenones scilicet, tenebrarum et libidinum impiarum ⁴⁰ inverecundia procurent ⁴¹. Dicimur tamen semper nec vos quod tam diu dicimur eruere curatis. Ergo aut eruite, si creditis, aut nolite credere, qui non eruistis. De vestra vobis dissimulatione præscribitur, non esse, quod nec ipsi audetis eruere. Longe aliud munus carnifici in Christianus imperatis, non ut dicant quæ faciunt, sed ut negent quod sunt (46). Census istius (43) disciplinæ, ut

« Et pabulo crudæ. » quasi objectum fuerit Christianis, crudas infantis jugulati carnes pabulo fuisse, quod quidem significare videtur ipse Tertullianus, lib. I ad Nationes, cum ait : Quis unquam tamen semeso puero supervenit? » Hic tamen tantum de sanguinis pabulo, et pane quo sanguinis jurulentia colligatur, nec inter illa quæ subjungit patris sacrorum dictata, de crudis carnibus vorandis quisquam : nec ibidem etiam in illo ad Nationes ; sed qanis qui in sanguine infringitur, et sanguis in quo panis satiatur. Imo ad convincendos Christianos produci debuisse ait non solum infantarios, sed et coquos. Producerentur, inquit, infantarii et coqui, ipsi canes pronubi ; emendata res esset. Rig.

(44) *Eversores luminum canes*. Quibus putabant annexa candelabra, quæ, saltu illis in objecta ossa se propipientibus, evertentur. Vide cap. sequens. Apud posterioris qui Christianos legimus candelas projectas et extinctas in excommunicationibus, prout multis illustrat Dom. Du Cange in gloss, mediæ et inf. Latinitatis. Sed hunc morem Tertulliani ævo non puto fuisse in usu.

(45) *Inverecundiam procurent*. Lucianus in Læpithis : Ἄλλὰ πολλὰ ἐπράχθη, καὶ δεινὰ ἐν τῷ σκότῳ, etc., i. e. « Et multa ac gravia in tenebris comissa sunt. Et cum tandem aliquis lucernam afferret, deprehensus est Alcidas (erat vero ille philosophus Cynicus) quidem tibi cinæ vestem attollens, et per vim cum ea congregi properans, »

(46) *Ut negent quod sunt*. Atqui, inquit Tertullianus, ne obijciatis, confessos turpitudinem suam damnari Christianos ; adeo illud falsum est, ut cogatis tormentis negare hoc nomen, quod si sceleris participes, omnibus modis extorquenda erat ejas confessio. Cyprianus Septimii magistri sui vestigiis insistens ad Dementrianum p. 256 : « Torquentur rei, qui se negant crimine, quo accusantur, teneri, ut facinoris veritas, quæ indice voce non promitur, dolore corporis exprimatur. Nunc vero ; cum sponte profitear ac clamem, et crebris ac repetitis identidem vocibus, Christianum me esse contester, quid tormenta adhibes confitenti ? Torqueri debui, si negarem. » Hav.

(47) *Census istius d.* Origo æstimatio, professio, et sic sæpe Noster, Lege c. v.

jam edidimus. a Tiberio est. Cum odio sui (48) cœpit veritas, simul atque apparuit, inimica esse. Tot hostes ejus, quot 307 extranei, et quidem proprii 42 ex æmulatione Judæi, ex concussione milites (47), ex natura (50) ipsi etiam domestici nostri. Quotidie obsidemur, quotidie prodimur, in ipsis plurimum cœtibus et congregationibus nostris opprimimur. Quis unquam taliter vagienti infanti supervenit? Quis cruenta, ut invenerat,

A Cyclopum et Sirenum 43 ora judici reseravit 44 (51) Quis vel in uxoribus aliqua immunda 45 vestigia deprehendit? Quis talia facinora, cum invenisset, celavit, aut vendidit (32) ipsos trahens homines 46? Si semper latemus, quando proditum est quod admittimus? Imo a quibus prodi potuit? Ab ipsis enim 309 reis non utique, cum vel ex forma (53) omnibus mysteriis 47 silentii fides debeat. Samothracia (54) et Eleusinia reticentur (55): quanto

Variæ lectiones

42 Proprie Par. 43 Sirenarum Paris. 44 Gedd. Agob. et Ludg, judicium reservavit; Her., Rig. et Hav. judici reservavit; Rhen. judicium reservavit; Gangnæus et Seml. judici reseravit. 45 Forte: aliqua unquam Haverc. 46 Vendens Paris. 47 Omnium mysterium Semter.

Commentarius.

(48) *Cum odio sui*, etc. Sensus est: veritas, simul atque apparuit, cœpit cum odio sui at inimica fuit. Odio atque non tantum habent, sed ut hostes etiam persequuntur. Junius ita distinguit, « A Tiberio est cum odio sui, » Coll. Mod. « Cum odio sui cœpit simul veritas atque inimica est. » Barræus. « Cœpit veritas: simul atque apparuit esse. » Membranæ Lugd. Bat. a Tiberio; delet τὸ est. « Cum odio sui cœpit simul veritas, atque apparuit, inimica est. » Lego, « Cum odio suo cœpit veritas: simul atque apparuit, inimica est; » i. e. quamprimum apparuit. Potest et sic distingui: « cum odio sui cœpit, » sc. disciplina; « veritas simul atque apparuit, inimica est. »

(49) *Ex concussione milites*. Qui gratum se facere arbitrati imperatoribus suis commilitones suos tradunt, produnt, et deferunt. Ita rursus *concessoris* vocabulo utitur *de Fuga in persec.*, c. 12: « Quid enim dicit ille concussor? Da mihi pecuniam. Certe ne eum tradat. » Et *ibid.*, c. 13: « Dum scias virsimile non esse, ut concussores nostri in amicitiam redacti per mammonam, recipiant tunc nos in tabernacula æterna. » Item ut hic *concessionis, ad Scapulam*, c. 4: « Pudens etiam missum ad se Christianum, in elogio concussione ejus intellecta dimisit, scisso eodem elogio. » Florus quoque, lib. III, in Epitome belli Jugurthini: Atqui non leviter se Numidia concussit. » Et Flavius Vopiscus in Tacito imp.: « Hac oratione et Tacitus ipse vehementer est motus, et totus Senatorius ordo concussus. » Imo ipse Salustius *Catil.* c. 22. « Quod factum primo populares conjurationis concusserat. » Ita *æmulatione pro odio* est usus, ut supra declaratum. Pro *quot extranei*, Mod. Coll. habet *tot. extr.* manifesto vitio. HAV.

(30) *Ex natura*. Naturali simultate, quæ illis nobiscum est, ut ait Zephyrus. Nam certe servus erepta libertate iratus domino passim et malevolo in illum animo concipitur. « Naturale est enim et odisse, quem timeas, et quem metueris infestare, si possis, » inquit Minucius Felix. p. 31 edit. Ouzelianæ. Quod ante illum olim dixerat Seneca, IV *de benef.* 19: « Nec quisquam amat quos timet. » Videri potest respexisse ad illud Sevatoris nostri effatum, quo sortem Evangelii ostendit, Matth. x, 36: Καὶ ἐχθροὶ τοῦ ἀνθρώπου οἱ οἰκτιροῦντες αὐτοῦ. Pertinent huc etiam verba Chrysostomi, Homilia de SS. Bernice et Prodoce, quas ipse pater una cum uxore sua illarum matre Dominica prodidit. Verba ejus sunt: « Duplex enim erat hoc bellum (loquitur de statu Ecclesiæ): unum quidem intus, alterum vero foris ebortum; hoc a domesticis, illud ab hostibus; unum ab alienis a familiaribus illatum alterum, » etc.

(51) *Reseravit*. Ita ms. Putean. et Coll. Mod. quam veram esse lectionem docent illa præceden-

tia: *Cruenta ut invenerat*; quamvis et *reseravit*, quod Barræus et Pamelius et la Cerda habent, omnino non damnum; significare enim potest ferinum illum hominis belluæ similis rictum, dentium ordine quasi sera clausum, vi diffractum et apertum, quomodo nondum ad stomachum missæ particulæ carnis humanæ in ore deprehendantur, Cyclopiibus Sirenas junxit, quoniam et mares et feminas hoc scelere confœderari inter christianos putabat. Mendose apud Rhen. *inducium pro judicii*.

(52) *Quis talis facinora cum invenisset celavit aut vendidit*. Quæsitores criminum facinora vendere dicuntur, qui scelera vestigando deprehensa pretio corrupti non deferunt ad tribunalia. Quis autem credat ipsi quotidie ad proconsulem pertraherentur? PAM. — « Aut vendidit, ipsos trahens homines. » Interpretes silent, vel præter Rigalt turbantur sæpe, suam fecit La Cerda. Sensus tamen est simplicissimus. Dicit Tertullianus. « Quis talia facinora, cum invenisset, celavit aut vendidit? » scilicet non *homines*, ut absurde in explicatione, quam notis suis præire fecit La Cerda, sed ita *facinora* illa accepto pretio celans, *ipsos trahens homines?* i. e. cum tamen reos ipsos eorum in judicium raperet? Pro *invenerat* alii habent *invenisset*. Minucius huc respiciens: « Nec intelligebamus ab his fabulas istas semper ventilari, et nunquam vel investigari vel probari, nec tanto tempore aliquem existere, qui proderet, non tantum facti veniam, verum etiam judicii gratiam consecuturum. » Rhes. « Ipsos vendens homines. » HAV.

(53) *Cum vel ex forma*. Ms. L. Bat. exhibet, *cum velus ex forma*, ut referatur ad id quod sequitur, *fides*. Julius Firmicus, *Astron.* l. VII, in Præf.: « Cum ignotis hominibus Orpheus sacrarum cæremonias aperiret, nihil aliud ab iis quos initiabat, in primo vestibulo, nisi jurisjurandi necessitatem, et cum terribili quadam auctoritate religionis exigit, ne profanis auribus inventæ ac compositæ religionis secreta proderentur. Sed et Plato Timæum perpetuo apud se frequenter continuit, se secretarum disputationum veneranda commenta imperitis aliquando intimaret, patiuntur enim hæc omnia jacturam, cum perditis et desperatis animis inherunt. Apud Pythagoræos noster Porphyrius religiosa epulantem animum nostrum silentium consecravit. » HAV.

(54) *Samothracia*. « In Samothrace insula, inquit Zeph., initiationes quædam fuisse dicuntur, ad remedia nonnullarum periclitationum, ubi et Corybantum mysteria et Hecates sacra celebrantur, cri canes ad antrum Zerinthum immolabant. » PAM.

(25) *Eleusinia reticentur*. Nihil notum magis,

magis talia, quæ prodita interim ⁴⁸ etiam humanam animadversionem provocabunt, dum divina servatur ⁴⁹? Si ergo non ipsi proditores sui, sequitur ut extranei. Et unde extraneis notitia? cum semper etiam piæ ⁵⁰ (56) initiationes arceant profanos et ab arbitris ⁵¹ caveant, nisi si impii minus metuunt? natura famæ omnibus nota est. Vestrum est :

Fama ⁵² malum, quo non aliud velocius ullum.

Cur malum fama? quia velox? quia index? an quia plurimum mendax? quæ ne tunc quidem, cum aliquid veri affert, sine mendacii vitio est, detrahens, adjiciens, demutans de veritate. Quid? quod ea illi conditio est, ut non nisi cum mentitur perseveret, et tandiu vivit, quandiu non probat. Siquidem ubi **310** probavit, cessat esse, et quasi officio nuntiandi functa, rem tradit, et exinde res tenetur, res nominatur. Nec quisquam dicit, verbi gratia : *Hoc Romæ aiunt factum*; aut : *Fama est illum provinciam sortitum*; sed : *Sortitus ille provinciam*, et : *Hoc factum est Romæ* ⁵⁴. Fama, nomen incerti, locum non habet, ubi certum est. An vero famæ credat, nisi inconsideratus? Qui est

A sapiens, non credit incerto ⁵⁵. Omnium est ⁵⁶ æstimare ⁵⁷ (57), quantacunque illa ⁵⁸ ambitione diffusa sit, quantacunque asseveratione constructa. Quod ab uno aliquando principe exorta sit, necesse est exinde in traduces linguarum (58) et aurium serpat. Et ita modici seminis vitium cætera rumoris obscurat ⁵⁹, ut nemo recogitet, ne primum illud os mendacium seminaverit, quod sæpe fit aut ingenio æmulationis, aut arbitrio suspicionis, aut non nova, sed ingenita quibusdam mentiendi voluptate. Bene autem, quod omnia tempus revelat (59) testibus **311** etiam vestris proverbiis atque sententiis, ex dispositione naturæ, quæ ita ordinavit, ut nihil diu lateat, etiam quod fama non distulit. Merito igitur fama tandiu conscia sola est scelerum Christianorum (60). Hanc indicem adversus nos profertis, quæ, quod aliquando jactavit tantoque temporis spatio in opinionem corroboravit, usque adhuc probare non valuit.

CAPUT VIII.

ARGUMENTUM. — *Nec falsa tantum, sed, ut contra naturæ fidem, haud credenda ostendit, idque ora-*

Variæ lectiones.

⁴⁸ Interiment, jam Paris. ⁴⁹ Servantur Fran. ⁵⁰ Impie Fran. ⁵¹ Et arbitros Fran. ⁵² N. f. o. nota est vestrum, est fama m. — Paris. ⁵³ Famæ malum. Semler. ⁵⁴ Fama est, hoc Romæ factum Paris. ⁵⁵ Ita hunc locum emendavit Haverc.; alii quia sapiens non credit incerto. ⁵⁶ Erit Rig. ⁵⁷ Existimare Par. ⁵⁸ Illa delet Par. ⁵⁹ Obscurant Paris.

Commentarius.

præsertim postquam Meursii Eleusinia notiora facta sunt, qui de hoc silentio pluribus c. 20, quo de fonte omnes potant. Hinc tritum illud Horatii III, Od. 2 :

Vetabo qui Cereris sacrum
Vulgarit arcanae sub isdem
Sit irabibus, fragilem mecum
Solvat phaselum.

Noster vero pudori ascribit, detegens eorum nuditatem ad *Valentin.* c. 1 : « Nam et illa Eleusinia, hæres et ipsa Atticæ superstitionis, quod tacent, pudor est. » Hav. — Patres fere omnes de hisce sacris meminerunt. Erant autem sacra Cereri et Proserpinæ dicata, quæ a Musæo instituta fuerunt, et celebrari solita in pago quodam Attidis qui Eleusis dicebatur. LE PR.

(56) *Piæ initiationes.* Ita Rigalt. ex ms. Fuld. et ante illum Heraldus et la Cerda, ipseque Tertull. *Ad Nat.* 1, 7, et os sit fereum, cor plumbeum, cui non probetur. Legebatur *impiæ in.* Cum vero, inquit, piæ initiationes, i. e. quæ piæ et sacrosanctæ habentur apud vos, extraneos arceant, an non multo magis impiis id facere convenit, metu legis etiam territis? in extremo Coll. Mod. legit, nisi impii, deleto τὸ σὶ, non recte; nam et sic supra eleganter est locutus ca p. III; nisi si aut barbaram sonat aliqua vox nominis, aut infaustum : ubi etiam τὸ σὶ redundat, quemadmodum in loco quem ex Ovidii *Metam.* lib. v, 20, adduxit ibi La Cerda,

Nisi si crudelis idipsum
Exigis, ut pereat.

Item alio ex Plinio, qui ibidem videri potest. Mox in ms. Fuld. nisi si inconsideratus. Hav.

(57) *Omnium est æstimare*, etc. Id teneri vult, quantumvis magno apparatu dispersa sit fama, quantumvis asseveretur palam, unum tamen tantum habere auctorem, nec omnes illos magis curandos, quam si unus loquatur, imo dilatando,

immutando, abjiciendo, addendo, veritas amittitur Hav.

C (58) *Traduces linguarum.* Ita eleganter illam appellat, quam Hebræi vocabant *alteram linguam*, hinc *tradux incesti*, c. 1, et de *Præscript. adv. Hæret.*, c. 32, discipuli et successores apostolorum *traduces* vocantur eorum « quos ab apostolis in episcopatum constitutos, apostolici seminis traduces habent. »

(59) *Tempus omnia revelat, testibus etiam proverbii vestris.* Agellius, lib. XII, cap. II. Alius quidam veterum poetarum, cujus nomen mihi nunc memoriæ non est, *Veritatem Temporis filiam* esse dixit. Et sunt in eam sententiam versus Sophoclis.

Πρὸς πάντα κρύπτε μηδὲν, ὡς ἀπανθ' ὄρων
Καὶ πάντ' ἀκούων, πάντ' ἀναπτύσσει χρόνος. RIG.

(60) *Christianorum.* Sequuntur loco hæc : « Quid dicitur semper est, quia quod est, desinit dici. » Suppeditat vero solum ms. Fuld.; adscripsit Scioppius, argute dictum et ungue Tertulliani dignum. Rigalt. præterit, La Cerda improbat, et faetur. sensum se non capere, qui hic potest esse, illud esse semper quod dicitur, i. e. Christianos semper pro impiis haberi, quæ dicuntur, quod vero est, non dici, sed esse. Sed est insigne sophisma. Ut apud Aristophanem in *Ranis*, Act. v. sc. 1, ubi Euripidem captat Æschylus :

EY. Εἴτ' ἐγένετ' αὐθις ἀθλιώτατος βροτῶν.
AI. Μὰ τὸν Δι' οὐ δῆπου παύσατο.

EU. Postea hominum repente fuit miserrimus.

ÆS. Non per Jovem : nam haud unquam miser esse [desiit.]

Loquuntur de OEdipo. Præterquam quod sensus hic sit nimis contortus. Itaque, post aliquam cogitationis moram, intrepide pronuntio pertinere hæc ad illa quæ superius hoc cap. reperiuntur : « Et tam diu vivit, quam diu non probat. » Hav.

*tione vehementi. Tollit dein objectiones, quasi re-
centes Christiani per ignorantiam et imposturam
seducantur, nec postea metu pœnæ proclamare
ausint; cum e contrario tales sint, qui mortem
pudendis anteferant.*

Ut fidem naturæ ipsius appellem (61) adversus
eos qui talia credenda esse præsumunt, ecce pro-
ponimus horum facinorum mercedem; vitam
æternam repromittunt. Credite interim. De hoc
enim quæro, **312** an et qui credideris, tanti ha-
beas ad eam tali conscientia pervenire. Veni, de-
merge ferrum (62) in infantem nullius inimicum,
nullius reum, omnium filium (63); vel si alterius
officium est, tu modo assiste morienti homini an-
tequam vixit (64); fugientem animam novam ex-
specta⁶⁰; excipe rudem sanguinem, eo panem

Variae lectiones.

⁶⁰ Specta Paris. ⁶¹ Piaculum enim nisi incestum feceris vel admiseris conjic. Havercamp. ⁶² Wouw.
⁶³ Cyclopes Wouw. Cynophanes Fran.

Commentarius.

(61) *Ut fidem naturæ ipsius appellem.* Postquam
rumori vano et sæpissime falso non esse creden-
dum demonstravit, conatur ex ipsa hominis natura
docere id quod illis ut crimen imponitur in nullum
hominem cadere posse. HAV.

(62) *Veni, demerge ferrum.* Hanc quasi legem
christianismi proponit, qua initiandus ejus sacris
præformatur; *demergere ferrum* dixit respectu vul-
nerum, quæ acubus fieri arbitrabantur in infantem
per farris superficiem impressis. HAV.

(63) *Omnium filium.* Ex communi incerto natum.
Disce ex Epiphano, *de Gnosticis*, Hæres. 26 :
'Εάν δὲ καὶ προληφθῆ τις αὐτῶν, etc. « Si vero
etiam quis præoccupatus fuerit, ut immitat de-
jectionem defluxus naturalis, et prægnans facta
fuerit mulier, quid gravius ac horribilius desi-
gnent tales, audi; detractum enim fœtum quo-
cunque tandem tempore id aggressi fuerint, acci-
piunt, et in mortario quodam pistillo tundunt, et
admisto melle et pipere, et aliis quibusdam aro-
matis et unguentis, ad avertendam nauseam, sic
congregati omnes, porcorum ac canum horum
sodales, participes fiunt contusi pueri, atque sic
humanæ carnis esu peracto, deinceps preces fun-
dunt ad Deum. Quod non illusum est nobis, in-
quiunt, a principe concupiscentia, sed collegimus
delictum fratris. » HAV.

(64) *Morienti homini antequam vixit.* Crebra
tela, acuta, instat, urget. Lucanus quoque II,
109 :

Crimine quo parvi cædem potuere mereri ?
Sed satis est jam posse mori.

In marmore antiquo, ubi anus et pueruli defletur
lunus, hæc est clausula :

Vix lucem vidisse satis, qui vivere posset,
Vivere quæ nollet, vix potuisse mori.

Nec longe abit dira Jobi imprecatio, x, 18 et 19 :
« Ex utero cur me protulisti? utinam animam
efflasset, nec oculus me vidisset! essem quasi
non fuissem, ex utero matris migrassem ad se-
pulcrum. » HAV.

(65) *Cynopæne.* Magno consensu libri veteres.
Cynopenne : pro Cynopæne, id est Cynopesne.
Cynopes Tertulliano Cynopæ, ut Sirenæ p. 308,
v, et Amazonæ i. II, *advers. Marc.* l. iv. Cynopes

(a) Mirum quantum facillimis in rebus desudent quandoque commentatures cum rictus asperi nihil sint aliud
quam ingratus quidam ridendi modus vel parum liberalis oris contractio, et vestibis tergorum idem sonat ac
pellium. Edit.

tuum satia, vescere libenter. Interea discumbens
dinumera loca, ubi mater, ubi soror; nota dili-
genter, ut, cum tenebræ ceciderint caninæ, non
erres. Piaculum enim admiseris, nisi incestum
feceris⁶¹. Talia initiatus et consignatus vivis in
ævum. Cupio respondeas, si tanti æternitas, aut
si non, ideo nec credenda. Etiam si credideris,
nego te velle; etiam si volueris, nego te posse.
Cur ergo alii possint, si vos non potestis? Cur
non possitis, si alii possunt? Alia nos⁶², opinor;
natura; cynopæne⁶³ (65) aut scapiodes (66)? Alii
ordines dentium (67), alii ad incestam libidinem
nervi? Quid ista credis de homine, potes et facere.
Homo es et ipse, quod et Christianus. Qui non potes
facere, non **313** debes credere. Homo est enim

B autem sive Cynopæ, sunt Cynocephali, homines
caninis capitibus, de quibus ex Indicis Clesisæ Plin-
nius, lib. VII, cap. 2; atque his subjungit etiam
Sciapodas. Habet autem Tertullianus a Plinio non
pauca. Augustinus quoque, lib. XVI *de Civitate Dei*,
cap. 8, Sciapodas recenset, et mox Cynocephalos.
Notandum obiter, quod idem Augustinus tradidit
hujusmodi hominum, vel quasi hominum genera,
in maritima platea Carthagini, musivo picta fuisse,
ex libris, ut ipse ait, deprompto vel ut curiosioris
historiæ. RIG.

(66) *Sciapodes.* Plinius, lib. VII, cap. 2 : « Eos-
dem Sciapodes vocari, quod in majore æstu humi
jacentes supini umbra se pedum protegant. » He-
sychius : Σκιάποδες οἱ ἐν Λιβύῃ πλατεῖς ἔχουσι τοὺς
πόδας καὶ ποιοῦσι σκιάν αὐτοῖς ἐν τῷ καύματι.
« Sciapodes populi in Libya, habentes latas pedum
plantas, et iis umbram sibi in calore facientes. »
De iisdem Stephanus Byzantius : Σκιάποδες, ἔθνος
Αἰθιοπικόν, ὡς Ἐκαταῖος ἐν περιηγήσει Αἰγύπτου.
« Sciapodes, gens Ethiopica, ut Hecateus in peri-
gesi Ægypti. » HAV.

(67) *Alii ordines dentium.* Quasi dracones Cad-
mæi. Ovid. *Metam.* lib. III, in princip. :

Triplici stant ordine dentes.

Idem vero dicit quod Solinus, c. 51, de capite ca-
nino præditis : « Megasthenes per diversos Indiæ
montes esse scribit nationes capitibus caninis, ar-
matas unguibus, amictas vestitu tergorum, ad ser-
monem humanum nulla voce, sed latratibus tan-
tum sonantes, asperis rictibus. » Ita enim Solinum
scripsisse contendo, non ut emendat Salmasius,
ritibus, sunt enim alia catellis Melitensibus, alia
molossis ora. Clarissime Lucretius v. 1062 :

Inritata canum cum primum magna molossum
Mollia ricta fremunt, duos nudantia dentes :
Longe alio sonitu rabie districta minantur :
Et quum jam latrant, et vocibus omnia complent.

D *Mollia ricta* Lucretio dicuntur respectu cutis et
carnis quæ ora molossorum tegunt, si tangas sunt
mollissimæ, at *asperis rictibus* (a) Solinus respectu
dentium. In eodem loco apud Solinum, ubi vir
maximus valde anxie versatur, non dubito, quin
sit legendum : *amictas vestitu tigrum vel panthera-
rum*, id est enim, quod Plinius dicit *ferarum
pelles*.

et Christianus, et quod et tu. Sed ignorantibus A
 subjecitur et imponitur. Nihil enim tale de Christi-
 anis asseverari sciebant, observandum unque
 sibi et omni vigilantia investigandum. Atquin vo-
 lentibus initiari moris est, opinor, prius patrem
 illum sacrorum (68) adire, quæ ppæparanda sint
 describere (69). Tum ille : Infans tibi necessarius,
 adhuc tener, qui nesciat mortem, qui sub cultro
 tuo rideat : item panis, quo sanguinis jurulentiam
 colligas ⁶⁴; præterea candelabra et lucernæ, et
 canes aliqui et offulæ, quæ illos ad eversionem
 luminum extendant (70), ante omnia cum matre
 et sorore tua venire debebis. Quid, si noluerint,
 vel nullæ fuerit? Quid denique singulares Chri-
 stiani? Non erit, opinor, legitimus Christianus,
 nisi frater aut filius. Quid nunc, et ista omnia B
 ignaris præparantur? Certe postea cognoscunt, et
 sustinent et ignoscunt. Timent plecti, qui si pro-
 clament, defendi merebuntur, qui etiam ultro
 perire malint, quam sub tali conscientia vivere.
 Age nunc timeant, cur etiam perseverant? **314** Se-
 quitur enim, ne ultra velis id te esse, quod si prius
 scisses, non fuisses.

Variae lectiones.

⁶⁴ *Rhen., Barræus et cod. Agob.* virulentiam.

Commentarius.

(68) *Patrem illum sacrorum.* Qui ἱεροφάντης
 dicebatur; de quo multa scitu digna vide in au-
 reolo Meursii libello Eleus. c. 13. In libro *ad Nat.*
 I, 7 : *Ad Magistrum sacrorum vel Patrem adire.*

(69) *Describere.* Ex libris nempe ritualibus, qui
 continebantur lapidibus duobus quam aptissime
 coagmentatis, quod πέτρωμα appellabant, ut di-
 scere est itidem ex Elusinis Meursii, c. 10, Pau-
 sanias Arcadicis p. m. Ed. Wech, 249, ubi agit de
 Pheneatis, quibus omnia cum Atheniensibus
 communia : Φενεάταις δὲ καὶ Δήμητρὸς ἐστὶν ἱερὸν
 "Ἐλευσινίας, etc., i. e. : « Est apud Pheneatas
 etiam Cereris cognomento Eleusiniæ fanum; cui
 initia eodem ritu, quo apud Eleusinem peragun-
 tur, cum ipsi tamen ea sacra apud se primum in-
 stituta autument. » Et statim : « Prope fanum
 Eleusiniæ, lapides eminent prægrandes duo, alter
 apte alteri impositus : Petroma vocant eos lapides,
 ubi anniversarii sacri, quæ majora nominant initia,
 dies appropinquant, disjungunt. atque inde litte-
 ras educunt, quibus pompæ ritus, et quæ fieri
 oportet omnia consignata sunt. Eum commenta-
 rium cum sacrificulis audientibus recitandum
 curarint, ea ipsa nocte in pristinam sedem re-
 ponunt. »

(70) *Extendebant.* Cogitabam primo *incendant;* D
 sed omnino ita scripsit Tertullianus. *Extendi* enim
 dicit canes, cum in pedes se conjicientes, spe
 prædæ internodia corporis laxant et spiras exten-
 dunt, significat enim mensuram corporis canini,
 quæ in motu dilatur. Clarissime Ovidius, *Meta-
 morph.* lib. XII, vers. 476 de Latreo Centauro a
 Cæneo interfecto.

Jactanti talia Cœnus
 Extentum cursu missa latus eruit hasta,
 Qua vir equo commissus erat

(71) *A vobis fieri ostendam.* Porphyrius apud
 Thuodoret., p. 108 et 109 *Græc. Aff.* cur "Ἔθετο
 γὰρ, φησὶν, ἐν Ρόδῳ, etc. « Maectabatur enim, in-
 quit, xvi Kalend. Novembris homo apud Rhodios

CAPUT IX.

ARGUMENTUM. — *At vera cuncta illa crimina, quæ
 falso Christianis objiciuntur, vera in Gentibus ac-
 cusatoribus deprehendi; apud illos sacrificia huma-
 na, et olim in aperto, et nunc in occulto committi;
 homicidia lætis in theatro oculis spectari; infanti-
 cidia quotidie abjecto, necato etiam partu, vel
 abortu coacto perpetrari; sanguinem quoque gla-
 diatorum recens necatorum sitiri; humanum pa-
 bulum ferinis quæri; imo in seipsos invicem in-
 cendi : Christianos contra, ab omni cruore, ani-
 malium etiam, abhorrere; apud illos incessum
 quotidie committi, cum per scortationem vagum
 et gnatorum abjectionem, liberi etiam a parenti-
 bus ignorentur; quæ cuncta a Christianis, utpote ca-
 stis, continentibus, veneris etiam licitæ (prout non
 nulli apud illos) expertibus, longissime abesse; ne-
 que hæc de Christianis ab ullis credi posse, nisi qui
 credant, et ipsa illa faciant, et ex se de aliis ju-
 dicent.*

Hæc quo magis refutaverim, a vobis fieri ostend-
 dam (71) partim in aperto, partim in occulto, per
 quod forsitan et de nobis credidistis. Infantes penes
 Africam (72) Saturno immolabantur palam usque
 ad proconsulatum Tiberii (73); qui ipsos sacerdo-
 tes in eisdem **315** arboribus templi sui obumbra-

in honorem Saturni : quod, cum per diu servatum
 fuisset, in consuetudinem abiit, quemdam enim
 ex iis, qui publica sententia damnati essent ad
 capitale supplicium, adusque Saturnalia vivum
 asservabant. » Addit ibidem alios populos, qui in
 infandum hunc ritum consenserint. Imo notat Lac-
 tantius, *Inst. div.* I, 13, in *Historia sacra* Eunii
 olim fuisse scriptum : « Saturnum et Opem, cæte-
 rosque tunc homines, humanam carnem solitos
 esitare; verum primum Jovem leges hominibus
 moresque condentem edicto prohibuisse, ne lice-
 ret eo cibo vesci. » Itaque « cujus est pudoris, quin
 imo inverecundiæ, cujus quod agere te videas, in
 eo alterum reprehendere? Maledicti et criminis
 loco dare ea, quæ in te possint reciprocata vi-
 cissitudine retorqueri? ut loquitur Arnobius, lib.
 II. Hav.

(72) *Infantes penes Africam.* Testimonia veterum
 si quis desideret, adeat Elmenhorstium et alius ad
 illud Minucii, p. 34 : « Merito in nonnullis Africæ
 partibus infantes immolabantur, blanditiis et
 osculo comprimente vagitum, ne flebilis hostia
 immoletur. » Et Plutarchus in *Apophthegmat.* nar-
 rat Gelonem tyrannum victis Carthaginiensibus ad
 Himeram coegisse inscribere foederibus, quod ces-
 sarent immolare filios Saturno. Hav.

(73) *Proconsulatum Tiberii.* Nodum, qui erudi-
 tos multum torserat, solvisse vel scidisse Scalige-
 rum, testatur Heraldus in Notis. Et sane digna
 legi est epistola ejus ad Casaub. 66, ubi disputat
 a proprætore vel proconsule Tiberii (qui et sacri-
 ficia cruenta Gallorum, texte Plinio, sustulerat) et
 hæc sublata esse Quod ut verum puto, tamen non
 possum illustr. viri emendationem probare, usque
 ad proconsulem Tiberii; ita enim legit. licet operæ
 expresserint proconsulatum, contra sententiam ejus.
 Peccatum enim in genium Tertulliani, qui omnino
 proconsulatum voluit, sed ita, ut illo proconsulem
 exprimeret, quemadmodum in hoc libro sæpe
 locutus est, ut cum dixit naufragiis pro ipsis nau-
 fragis, cap. 39; et ministeriis alibi pro ministris.
 Hav.

tricius (74) scelerum votivis crucibus ⁶⁵ exposuit A peperit, extraneis utique non parcendo perrevera-
(75), teste militia patriæ nostræ (76) quæ ad ipsum bat, quos quidem ipsi parentes sui offerebant, ex li-
munus illi proconsuli functa est. Sed et nunc in bentes respondebant ⁶⁶ (79), et infantibus blandie-
occulto (77) perseverat hoc sacrum facinus. Non bantur, ne lacrymantes immolarentur (80). Et tamen
soli vos (78) contemnunt Christiani, nec ullum sce- multum homicidio parricidium differt. Major ætas
lus in perpetuum eradicatur, aut mores suos aliquis apud Gallos Mercurio prosecabatur ⁶⁷ (81). Remitto
deus mutat. Cum propriis filiis Saturnus **316** non **317** Tauricas fabulas (82) theatris suis. Ecce in

Variæ lectiones.

⁶⁵ Vivos addit. Haverc. e cod. Fmld. ⁶⁶ Vocem in rebus sacris solemnem habent codd. Put., Bong., Fuld., Lugd., edd. Rhen., Pam. et Seml. exponebant. Sed in cod. Agob. et in altero Lugd. desunt voces : et libentes resp. et inf. blandiebantur. ⁶⁷ Prosecatur. Rig. Semler.

Commentarius.

(74) *Arboribus templi sui obumbraticibus scelerum.* Arborea dicit tenebris suis obscurasse scelera templi et sacrorum, quæ ita ut cap. 7, de canibus dixit, fuerint *lenones tenebrarum*. Unde apparet vetustissimus mos templa arboribus obumbrare, et propter horrorem religionis, et ad ventorum vim arcendam, ut fit hodie. Prout vero sua cuique Deo dicata erat arbor, ita illa Dei sui templum obumbrabat. Virgil. II *Æneid.*, 715 Æneas ait ad suos :

Est urbe egressis tumulus templumque velustum.
Desertæ Cereris, juxtaque antiqua cupressus ;

ubi docte notat Servius poetam *funebrem arborem bene ante templum deæ lugentis* induxisse. Cujus antiquitatis nobile monumentum exhibet sculptura gemmæ, quæ spectanda proponitur Dactyl. Gori. tom. II, num. 321, ubi sacra et ad latus arbor, statimque a nobis ad notam decimam repræsentabitur. Ut vero noster dicit *iisdem arboribus*, ita de obscœna cujusmodam libidine Seneca verba faciens *Nat. Quæst.* lib. I, cap. 17, de monstro illo dicit : « Ad speculum suum immolandum fuit. » Et Nazianzenus de illis, qui Christianas exenteratas et hordeo fartas porcis objiciebant, dignos qui ipsi dæmones suos pascerent. Locum ipsum vide infra ad illa : « Cruditantes adhuc, » hoc cap. Pam. comma post *scelerum* neglexit. Hav.

(75) *Votivis crucibus vivos exposuit.* Vocem *vivos* ex Cod. Fuld. apposuimus, quam sane non debuerat ita negligere Rigaltius. *Votices cruces* cum eodem Rigaltio ita explio : Tiberium istum ex votivis arboribus votivas fecisse cruces, in quibus scelerati isti sacerdotes pulchre pendebant, tanquam anathemata ex voto. Narrat Lucianus sacrificii quemdam ritum, qui hinc non longe abit in *Dea Syria*, p. 910 : *Δένδρα μεγάλα ἐκκοψαντες*, etc. « Magnas arbores excisas in atrio collocant : postea adductas capras, oves, aliasque vivas pecudes, ex arboribus (sc. illis) suspendunt : inter quæ sunt etiam aves, vestes, et aurea argenteaque opera. Ac postquam omnia perfecte composuerunt, et simulacra deorum circa arbores tulerunt, pyram accendunt, et omnia repente cremantur. » Hav.

(76) *Militia patriæ nostræ.* Quoniam Tertullian. patre centuriono proconsulari fuit prognatus, suspicari quis possit reponi debere *patri nostri*. quomodo certe præ se ferre dicitur Cod. Fuld. Sed cum ille Tiberii imperatoris tempora attingere non potuerit, diversus ab isto proconsul quidem Tiberius foret statuendus, de quo hic loqueretur, quod non puto. Mox idem Cod. *quæ ad ipsum manus*, id est apud ipsum, vide, indicem ; cum vero mox sequatur *illi* hic : locum non potest habere. Solebant vero proconsules majoresque magistratus per centuriones vel tribunos talia exsequi. In simili fere casu luculentum exstat testimonium apud Prosperum Aquitanicum *de Promiss.*

et *Prædict. Dei*, parte III, cap. 38 : « Sub Constantio ei Augusta Placidia, quorum nunc filius Valentinus pius et christianus imperat, Urso insistente tribuno, omnia illa ad solum usque perducta, agrum reliquit in sepulturam scilicet mortuorum : ipsamque viam sine memoria sui nunc Vandalica manus evertit. » Hav.

(77) *In occulto perseveratur.* Pueruli ejusmodi oblatio super pateram, quam Pythia sacerdos tenet, ante oculos ponitur in sculptura gemmæ hujus, quam produxit olim Leonard. Augustinus, tom. I, num. 107, ubi simile Appollini sacrificium apud Cretenses, exhibitum fuisse docetur. Vid. tab. 1, n. 4. Hav.

(78) *Non soli vos c. C.* Sensus est, non solos Christianos religioni suæ, spretis idolis adhærere, cum etiam occulta illa Saturni sacrificia licet eradicta publice et prohibita, apud quosdam durent. Hav.

(79) *Libentes respondebant.* Vox nota in sacris, quæque in optimis mss. Herald. Fuld. L. B. invenitur male Barr. et Rhen, et Pam. *Exponebant* significat votum missellorum istorum parentum. Plutarchus in lib. *de Superstitione*, in fine, ubi taxat hunc Carihageniensium morem, Emperdocis hos profert versus :

Μορφὴν δ'ἀλλάξαντα πατὴρ, φίλον υἱὸν ἀείρας,
Σφάζει ἐπευχόμενος μέγα νήπιος. Ἄλλ' εἰδότες,

addit, καὶ γινώσκοντες αὐτοὶ τὰ αὐτῶν τέκνα καθέρεον. Hav.

(80) *Ne lacrymantes immolarentur.* Notum est id in sacrificiis maxime quæsitum, ne reluctantes immolarentur. Generosa itaque ad tyrannum vox Romani martyris, quam refert Chrysost. Hom. de S. Romano in fine : « Cervices meas incide, nec aram commacula : habes victimam voluntariam, cur captivum taurum colligas reluctantem ? » Et ipse Tertullianus *ad Scap.* cap. II : « Ita etsi nos compuleritis ad sacrificandum, nihil præstabitis diis vestris : ab invitis enim sacrificia non desiderabant, nisi contentiosi sunt. » Adde infra cap. xxviii.

(81) *Mercurio prosecabatur.* Et de hoc satis interpretes ad Minucium. Ita vero edidit Rigalt. ex Coll. Mod. *Prosecta* in sacrificando dicebantur exta, quæ aris dabantur ex fibris pecudum dissecta, teste Nonio, *prociciem extorum* Varro dixit apud eundem, et hinc *prosecare* pro sacrificando Deo offerre apud Nostrum passim, ita enim c. 46, de Socrate : « Esculapsio tamen gallinaceum prosecara jam in fine jubebat. » Quomodo et c. 23, « Alia vis pronuntietur in eo, qui genitalia vel lacertos, alia qui sibi gulam

(82) *Tauricas fabulam.* Huc pertinet ille *scriptus et in tergo, necdum finitus* Orestes. De his sat multa ad Minucium. Nec carpere cessat Lucian. in *Dial.* Junonis et Datonæ et Apoll. et Bacchi. Hav.

illa religiosissima urbe Æneadarum piorum (83) est Jupiter quidam (84) quem ludis suis humano proluunt sanguine. Sed bestiarii (85), inquit, Hoc, opinor, minus quam hominis. An hoc ⁶³ turpius, quod mali hominis? Certe tamen de homicidio funditur. O Jovem Christianum et solum patris filium de crudelitate (85)! Sed quoniam de infanticidio nihil interest, sacro **318** an arbitrio perpetretur (licet parricidium

homicidio ⁶⁵ intersit) convertar ad populum. Quovultis ex his circumstantibus et in Christianorum sanguinem hiantibus, ex ipsis etiam vobis justissimis et severissimis in nos præsibus apud conscientias pulse, qui natos sibi liberos enecent (87)? Siquidem et de genere necis differt ⁷⁰ utique crudelius (88) in qua spiritum extorquetis, aut frigori et fami et canibus (89) exponitis; **319** ferro enim

Variae lectiones.

⁶⁸ Forte ut hoc *Haverc.* ⁶⁹ Sic ed. *Rhen., Her., Seml.; cad. Agob.* Homicidium parricidio. *Rig. et Aav.* licet de parricidio intersit. Sed tota sententia videtur non a Tertull. profecta esse, ⁷⁰ *Haverc. e collatione Modiana*: Si quid et de genere necis? Differt. Utique, etc. Quam scripturam servato eodem ordine verborum *Semlerus* quoque prætulit cæterorum librorum auctoritati.

Commentarius.

sibi gulam prosecat. » Firmant lectionem Modianam illam Suetonii in Claudio, c. 25: « Druidarum religionem apud Gallos diræ immanitatis et tantum civibus sub Augusto interdictam penitus abolevit. » Nam certe desiisse testatur etiam Pomponius Mela lib. III, c. 2: « Aliquando adeo immanes Galli, ut hominem gratissimam diis victimam crederent: manent vestigia feritatis jam abolitæ, atque ut ab ultimis cædibus temperant, ita nihilominus ubi devotas altaribus admovere, delibant. » Unde etiam Gallogræci ab his orti, et ritus cum nomine retinentes, apud Justinum, xxvi, 2: « In auspicia pugnæ hostias cædunt: quarum extis cum magna cædes, interitusque omnium prædicetur, non in timorem, sed in furorem versi, sperantesque deorum minas expiari cæde suorum posse, conjuges et liberos suos trucidant. » Ante legebatur, *prosecant.* *Hav.*

(83) *Æneadarum piorum.* Ita eos vocat ratione auctoris generis et originis (qui nullibi non hac commendatione apud Poetam introducit), sed ut simul impietatem illorum sub tali nomine flagellet. Imitatur autem Lucret. qui ita lib. vi, 1277 Atheniensium populum *pium* vocat, sed absque ironia: C

Nec mos ille sepulturæ remanebat in urbe,
Ut pius hic populus semper consuerat humari.

(84) *Jupiter quidam.* Postremam vocem non agnoscit MS. L. B. Intelligit vero Latiam, de quo satis multa alii. Insignem vero Cypriani locum producit in notis suis doctissimus vir Desiderius Heraldus. Videsis plura apud Minucianos interpretes. Et revera id olim in more fuisse docet pluribus Scaliger ad Eusebium p. 56, et qui ex Plinio docet, quando ab hac crudelitate sit temperatum, in cujus sacrificii locum sanguis deinde bestiarii successit effusus. Prudentius vers. 379, lib. I, *Contra Symm.*

Rèspice terrifici scelerata sacraria Ditis,
Cui cadit infausta fusus gladiator srena,
Heu male iustratæ Pilegetontia victima Romæ!

Quidni igitur usurpemus illa Senecæ in extremo D Octaviæ, vers. 978:

Urbe est nostro mitior Aulis,
Et Taurorum barbara tellus.
Hospitis illic cæde litatur
Numen superum: civis gaudet
Romæ cruore.

(85) *Sed Bestiarii, Bestiarorum,* ed. Barræi. Hi sunt qui cum bestii congregiebantur in arena, sive nocentes. sive inopia illorum, alii cum immanibus feris comparati. Hisce ultimum cœnantibus liberaliter apponebatur mensa. *Apol.* c. 42: « Non in publico liberalibus discumbo, quod bestiariis suprema cœnantibus mos est. »

(86) *O Jovem Christianum et solum patris filium de crud.* Objiciebantur Christianis initia quædam

sacramento infanticidii cruenta, quasi Deus ac Dominus noster sanguine gauderet, homicidioque coleretur. Quod Tertullianus primo falsissimum esse ostendit, deinde crimen ipsum in accusatores retorquet. Etenim Saturno suo infantes immolari, ipsumque adeo propriis filiis non pepercisse, unico Jove patris impii dentibus erepto fuga. Sed et Jovem Romæ quoque humano sanguine coli. Unde colligit, jocaturque exclamando: O Jovem Christianum, qui scilicet humano sanguine placari velit ut Christus: nam hoc de Christo fama calumniosissime vulgaverat; et, *solum patris filium*, quasi hoc sit etiam Jovi commune cum Christo, et quem admodum Christum unigenitum Patris Filium Christiana fide credimus, sic et Jupiter solus et unicus Saturni filius habeatur. Utrumque autem de crudelitate: Jupiter Christianus, quia Christo sanguine humano litari mentiebantur, ut Jovi suo Latiali; Jupiter solus Patris filius, quia solus patri superstes, cæteris ab Saturno illo manduco crudelissime devoratis. *Rig.*

(87) *Natos sibi liberos enecent.* O crudele, o inhumanum facinus, in infantes ferrum stringere, nullius inimicos, nullius reos, qui vel ad hostes sub cultro rideant! et tamen nihil magis tritum apud illos. Unde admiratio simul et locus Germanorum apud Tacitum c. 19: « Numerum liberorum finire, aut quemquam ex agnatis necare, flagitium habetur. » Graviterque impietatem istam taxat Lactant, lib. vi, 28: « Ergo ne illud quidem concedi aliquis existimet, ut recentes natos liceat oblidere: quæ vel maxima est impietas. Ad vitam enim Deus inspirat animas, non ad mortem. Verum homines, ne quod sit facinus, quo manus suas non polluant, rudibus adhuc, et simplicibus animi abnegant lucem non a se datam. » Clare vero Barr. et hinc ms. Fuld. præferunt *enecent.*

(88) *Siquid et de genere necis, etc.* Ita Coll, Modiana, omnino melius quam alii, *siquidem et de genere necis differt, utique, etc.* cum utique quocunque modo perpetratum sit parricidium et homicidium, tamen si et necis genus consideres, aliud alio est crudelius; ferrum quod cito absumit hominem, quodque ideo majores natu. occidentes se eligunt, lenius mortis genus est quam longa in aquis jactatio, aut frigore fameve consumptio, aut denique viva vivo sepeliri corpora busto, ut loquitur Lucretius. In sequentibus nonnullæ editiones legunt. « Spiritum extorquetis, aut frigori et f. et c. e. ferro enim mori ætas q. m. optavit. Ita vero distinguo: et siquid et de genere necis? differt. Utique crudelius in aqua, » etc. *Hav.*

(89) *Frigori et fami et canibus exponitis,* Lactant. l. v.: « Quis natos ex se pueros aut strangulat, aut si nimium pii fuerint, exponunt iterum vi, 20: Quid illi, quos falsa pietas cogit exponere: Non possunt innocentes existimari, qui viscera sua in prædam canibus objiciunt: et quantum in ipsis est

mori (90) ætas quoque major optaverit. Nobis vero, A
homicidio semel interdicto (91), etiam conceptum
utero (92), dum adhuc sanguis in hominem deli-
batur (93), dissolvere non licet. Homicidii festina-
Commentarius.

crudelius necant, quam si strangulassent.» Itaque
merito de Saturno, lib. II, ad Nat. cap. 12. « Ita-
que filios virili sexu devorabat : melius ipse, quam
lupi, si exponeret. » Notatu vero dignum est, quod
observavi in lectione Isidori, apud quem hæc Ter-
tulliana inveniuntur, sed more suo auctoris,
unde profecerit, non abscondito, et verbis
paulum inversis. Is itaque de pœnis in legibus con-
stitutis. lib. V, c. 22 ; « In ipso quoque genere ne-
cis differt. Crudelius est enim in aqua spiritum
torquenti exstingui : ignibus uri, frigore et fame
necari, canibus et bestiis exponi. Nam ferro mori,
ætas quoque major optarit. » Additque aliunde :
« Gladius enim sine graviore cruciatu compendiosa
morte vitam finire novit. » pertinet huc fragmen-
tum illud Sallustii ex lib. *Histor.* : « Sin vis ob-
sistat, ferro quam fame æquius perituro, quam
Pompeius ibidem mortem vocat omnium miserri-
mum. » lib. III. HAV.

(90) *Ferro enim mori.* Unde Æneæ illa indignatio
apud Virgilium lib. I, 130 :

O Danaum fortissime gentis
Tydide, mene Illiacis occumbere campis
Non potuisse! tuaque animam hanc effundere dextra!

Mortem hanc ferro inventam, Romanam appella-
tam, quasi fortem et virilem, collige ex versibus
istis Martialis, lib. I, 79, de *Festo*, qui laborabat
faucium morbo. HAV.

(91) *Semel interdicto.* Elegans hujus vocis usus,
sed non ita passim notus, multa loca apud bonos
auctores corrupti, ita hic ante meliores mss., *semper*
legebatur ; et apud Lucretium in *simul* hodieque
est mutatum, apud quem a bene multis illum ali-
quando mendis, quæ adhuc resident, vindicaturi
ex mss. Nossianis Biblioth. Lug. B. reponimus
ita :

Admistum quoniam semel est in rebus ;
et ego ante jam ita correxeram, adductus loco Lu-
ciani VIII, 707, ubi de Pompeio.

Simul impulit illum
Dilata Fortuna manu, pulsatur arenis,
Carpitur in scopulis, hausto per vulnera fluctu
Ludibrium pelagi.

Noster denique rursus c. 10 : « Sequetur ut ea-
dem ratione pro aliis non sacrificemus, quia nec
pro nobismetipsi. semel deos non colendo. »
HAV.

(92) *Conceptum utero.* Accepta potatione ad abor-
tum. Juvenalis Sat. VI, 594, quem vide. Ovidius
idem abominatur lib. II, etc., ut versu 29. Fit
itaque in formæ lenocinium et scortis est fami-
liare. Hinc Prosper Aquitanus. *de Prom. et Prædict.*,
lib. II, cap. 18 : « Ut sit jam uxor, quæ paulo
ante fuerat meretrix, habeatque filios, quæ stude-
bat filios non habere. nec jam libidini, sed susci-
piendæ serviat proli, » At vero : « Nulla mulier,
ut bene Augustinus, potationes ad abortum acci-
piat, nec conceptos aut natos occidat. Quæ mor-
tiferas potiones accipit. ut non concipiat. quam-
toscunque parere potuisset, tantorum homicidio-
rum est rea. » Est vero *tantorum*, tot, tam
multorum, ut sæpe apud Nostrum etiam. Res sane
medicis prohibita. Theodorus Priscianus in Victo-
riam libro III : « Abortum dare nulli, unquam fas
est : ut enim Hippocatis testatur oratio, tam duri
reatus conscientia medicorum innocens officium
non debet maculare. » Imo lege prohibita. Paulus
I. *Si quis aliquid* § *Qui abortionis*, § *Ne pœnis* :

tio est prohibere nasci ; nec refert natam quis
eripiat 320 animam, an nascentem disturbet :
homo est, et qui est futurus (94) ; etiam fructus
omnis jam in semine est (95). De sanguinis pa-

« Quis abortionis aut amatorium poculum dant, etsi
dolo non faciant, tamen quia mali exempli res est,
humiliores in metallum, honestiores in insulam,
amissa bonorum parte, relegantur. Quod si eo mu-
lier aut homo perierit, summo supplicio afficiun-
tur. » Similis lex Mosis Exodi XXI, 22. Codex Fuld.
legit *conceptum uterum*, notatque Scioppius ex jure
phrasin esse. HAV.

(93) *In hominem delibatur. Deliberatur* Jun. male
aliæ editiones *melius delibatur. Delibari* in homi-
nem dicitur sanguis, dum ex præstantissimo
hominis succo embryo nutritur. Lucretius,

Floriferis ut apes in saltibus omnia libant.

Estque id ipsum quod Jobus, c. X, vers. 13 : « Non-
ne sicut lac mulsisti me, et sicut caseum me coa-
gulasti ! » Theodoret., p. 78, quo alludit rex David
Ps. cxxxix, 15 ; « Nonne occultatum est os meum
in abdito, et artificiose acupictus sum in imis par-
tibus terræ ? » Rigaltius tamen ex ms. Puteano
edidit *deliberatur*, quod et ego feci ex L. B. et non
est improbandum. Lucem haud parvam accipit ex
notissimo Ausonii disticho :

Dum dubitat Natura marem faceretne puellam,
Factus es, o pulcher, pene puella, puer.

Sed omnium instar elegantissimus ille Varronis
locus sit de origine humana apud Censorinum, *de*
Die Natali, cap. 9, ex sententia Pythagoræ. Quæ
quidem fragmenta, reconditæ antiquitatis plena,
emendata auctaque et notis illustrata, adjecto om-
nium verborum vocabulario, ad editionem habemus
parata. Sed ipse Varro ; « Numeros, qui in uno-
quoque partu aliquid adferunt mutationis, dum
aut semen in sanguinem, aut sanguis in carnem,
aut caro in hominis figuram convertitur. » Deni-
que ipse rursus Tertullianus lib. IV, *Adv. Marcio-
nem*, cap. 24 : *Non decem mensium cruciatu deli-
beratus.* Ita et ibi enim meliores mss. pro quo alii
delibatus. Sensus est, dum deliberat Natura in
utero, velitne conceptum semen commixtumque
in hominem formare, an sinere ut effluat, natura-
lemque patiat abortum. HAV.

(94) *Homo est et qui est futurus.* Martialis lib. IX,
ep. 42 :

Ipsam crede tibi naturam dicere verum.
Istud quod digitis, Pontice, perdis, homo est.

Licet enim Jctis partus nondum editus nondum
homo dicatur, recte tamen Paulus, § *De statu ho-
minum.* testatur, « qui in utero est, perinde ac si
in rebus humanis esset, custodiri. » Quomodo enim
prius a Jctis dicatur, patet ex collatione verborum
Papiani ad Legem Falcidiam Dig. xxxv, tit. 2, § 9 :
« In Falcidia placuit, ut fructus postea percepti,
qui maturi mortis tempore fuerunt, augeant hære-
ditatis æstimationem fundi nomine, qui videtur illo
in tempore fuisse pretiosior. Circa ventrem ancillæ
nulla temporis admissa distinctio est, nec immerito
quia partus nondum editus, homo non recte fuisse
dicitur. » Sermo est de legata et hæreditatibus.
Pecus appellat informe illud nondum hominem
Tertull. lib. *de Anima*, cap. 25, et membrana fœ-
tum involvens ἀμνιον, quasi pellem agnelli dicas,
veteribus nuncupata fuit. Itaque nec audiendus est
Aristoteles, qui nimiam civium multitudinem in
una civitate dissuasurus, semen vut corrumpi et
abortivum reddi, antequam homo possit nomiari.
Verba ejus sunt lib. VII *Politicorum*, cap. 16.

(95) *Etiam fructus omnis, jam in semine est.* D.

bulo (96) et ejusmodi trajicis ferculis legite, nunc- ubi relatum sit ⁷¹, [est apud Herodotum, opinor] defusum ⁷² brachiis sanguinem (97) **321** ex alterutro degustatum nationes quasdam foederi comparasse. Nescio quid et (98) sub Catilina tale degustatum est. Aiunt et apud quosdam gentiles Scytharum defunctum quemque a suis comedi (99). Longe ex-

curro. Hodie istic ⁷³ Bellonæ sacratos ⁷⁴ sanguis de femore proscisso parmula ⁷⁵ exceptus (1) et suis datus signat ⁷⁶. Item illi, qui munere in arena no- xiorum jugulatorum (2) ⁷⁷ sanguinem **322** recen- tem [de jugulo decurrentem exceptum] avida siti comitali morbo (3) medentes hauserunt, ubi ⁷⁸ sunt? item illi, qui de arena ferinis obsoniis (4)

Variae lectiones.

⁷¹ Edd. omnes : legite necubi rel. sit (cod. Agob. et Lugd. est), præter unum Scriverium qui recte habet : nuncubi. Verba uncis inclusa, quæ desunt in Rhenani ed., nescio an debeantur manui librarii male sedulæ. Riturum autem istum Scytharum describit Herodot. 4, 70. ⁷² Diffusum Seml. ⁷³ Et hic Wouw. ⁷⁴ Sacratum Wouw. Succatus Barr. ⁷⁵ In palmulam Fran. ⁷⁶ Cod. Lugd. Hodie istic Bellonæ sacratus sanguis de fem. proscisso in palmulam exceptus et sui datus signat. Cod. Fuld. Hodie i. B. secator s. de f. pr. palmula exceptus et usui datus signat. Cod. Put et Bong. exceptus et sui datus signat. Rhen. : parmula. ⁷⁷ Rigulatorum Cod. Fuld. Forte : vigilatorum Haverc. ⁷⁸ Auferunt Par.

Commentarius.

Zenone Stoico Theodoret. p. 73 : Τὸν γὰρ τοι ἄν- θρώπινον σπορὸν, ὄγρον ὄντα καὶ μετέχοντα πνεύ- ματος, τῆς ψυχῆς ἐφήσεν εἶναι μέρος τε καὶ ἀπόσ- πασμα. « Genitale siquidem hominis semen, quod humore ac spiritu præditum esse cernitur, partem esse animæ, quamdamque veluti abscissionem puta- vit. » Impiæ itaque Platonis leges apud eundem p. 131 : « Ὅταν δὲ αἱ γυναῖκες, etc. : « Ubi autem viri et mulieres gignendi tempus excesserint, li- beros eos sinemus conversari ut velint ; hoc solum præmonentes, ne quem amplius conceptum fetum in lucem edant : si quis autem institutum hoc ita violaret, ut letum ad partum perducatur, ita eum denique exponat, ut omni prorsus alimonia ca- reat. » Alii, et fructus o, jam in s. e. Rhen. et fru- ctus hominis.

(96) De sanguinis pabulo. Retorquet in adversa- rios crimen de pabulo crudæ et sanguinis haustu ; de quo more multa congesserunt interpretes Minu- ciam.

(97) Defusum brachiis sanguinem. Vide Lydii Syn- tagma sacrum de Re Mil. p. 203, et notas ad Mi- nucium. Athenæus Carmanorum morem narrat lib. II, solitos mutuam sanguinem in compotatio- nibus propinare firmandæ amicitie. In Cod. Fuld. est alterutro. MS. L. B. et Pam. diffusum.

(98) Nescio quid et. Addit hoc tale Coll. Mod. et recte dubitantis more expressit Auctor, quoniam nec ipse Sallustius asseverat, sed ut rumorem ponit : « Fuere ea tempestate, qui dicerent, Catili- nam, » etc. Ubi videndus doctissimus Putschius. Simile contigisse fertur sub tyranno Magnen- tio.

(99) A suis comedi. Adv. Marcionem, lib. I : « Pa- rentum cadavera cum pecudibus cæsa convivio convorant. Qui non ita decesserint, ut escatiles fuerint, maledicta mors est. » Similis Massageta- rum ingluvies. Hieron. adversus Jovinian. II : « Mas- sagetæ miserrimos putant, qui ægrotatione morian- tur, et parentes, cognatos, propinquos, cum ad se- nectam venerint, jugulatos devorant. » τὸ et non agnoscebat edit. Barræana.

(1) Parmula exceptus. Ita Rhenan. editio, et rec- te, quid enim illud quod omnes alii substituunt palmula? an vola manus, an palmæ arboris lignum? Rem ipsam, ipsum sacrum, in ipso actu Bellona- rium vide ad aram deæ in sculptura gemmæ hu- jus insignis, in Dactyl. Gorlæana, tom. II, num. 664 ; et hic. pag. 91, ubi velim notes clypeolum vel parmulam aræ innixam et ad sanguinis excep- tionem destinatam. Sed et palmulam adhibitam in his sacris patet ex notabili hac gemmæ sculptura quam produxit doctiss. Leon. Augustin. I, 171, ubi nudus talis Bellonarius conspicitur, qui latus ferro sibi, quod sinistra gerit, fodit, cruore qui de femore proscisso labitur, dextram plenam ante

B Bellonæ signum sublevans. Sed accuratius intuenti diversus hujus sacri ritus apparet, et sanguinis esus in prima, ita devotio in secundæ gemmæ scul- ptura.

(2) Jugulatorum. Rigulatorum Cod. Fuld. pro, ut in omnibus aliis est, jugulatorum. Probat Scioppius et de fascia explicat, qua obvolvebant vulnus san- guinemque sistebant. Itaque Nonium in partes ad- ducit in voce rica Posset et Festum. Is : « Ricæ et riculæ vocantur parva vicinia, ut palliola ad usum capitis facta. Gravius quidem ait esse muliebre cingulum capitis, quo pro vittæ Flaminica redi- matur. » Et Isidorum XIX, 31 : « Rigula est mitra virginalis capitis ; » non enim placet repetitio illa jugulatorum et mox jugulo. Quid si ex vestigiis ms. lectionis facias rigidulorum, ut innuat gladiatores noxiosve jam ex disciplina jugulum præbere fortiter jussos, ex vulnere pallere et rigere, qui status corporis animæ lugam comitatur. Adrianus Cæsar moribundus apud Spartianum in Vita ejus, hoc versus effundit :

Animula vagula, blandula,
Hospes, comesque corporis,
Quæ nunc abibis in loca
Pallidula, rigida, nudula,
Nec, ut soles, dabis jocos

Ipse denique Tertullian. : « Rigere et pallere post- lavacrum mortuus possum, » infra c. 42. Frustra enim obligatur jugulum in arena, ubi vulnus est mortiferum, et quod, ut notum est, victi præbere debebant. Eadem Collatio mox debet exceptum, quod et abesse potest. Sed quod Rigaltius quoque indu- cat in edit. sua hæc, de jugulo decurrentem, ferre non possum, nempe concursus iste repetiti voca- buli non placuit, nec inventa est medicina, nisi atrox urendo, secando. Hav.

(3) Comitali morbo. Minucius : « Ipsum credo (Jovem Saturni filium) comitalem morbum hominis sanguine, id est, morbo graviore, sanare. » Ubi Wouwerius ex Scribonio Largo medico notat c. 12 : « Ex jecinore gladiatoris jugulati particulam aliquam novies datam consumant. » Nota quoque historia Faustine Antonini Philosophi imperatoris uxoris, cui gladiatorem amanti in remedium amoris san- guis ipsius occisi oblatus est, ut narrat Julius Ca- pitolinus. Hav.

(4) Ferinis obsoniis cenant. Totum locum adum- bravit Minucius, p. 34 : « Non dissimiles et qui de are- na devorant illitas cruore, vel membris hominis et viscere saginatas. » Quos quomodo notabit Ovidius, apud quem brutorum etiam esum dissuadentis Py- thagoræ oratio est Metam. lib. xv, vers. 88.

Heu ! quantum scelus est, in viscera viscera condi,
Congestoque avidum pinguescere corpore corpus,
Alteriusque animantem animantis vivere letho !

cœnant, qui de apro, qui de cervo petunt? A Aper ille, quem cruentavit, colluctando ⁷⁹ (5) deterisit; cervus ille in gladiatoris sanguine se jactavit ⁸⁰ (6). Ipsorum ursorum alvei appetuntur cruditates ⁸¹ adhuc de visceribus humanis. Ructatur **323** proinde ⁸² ab homine caro pasta (7) de homine. Hæc qui editis, quantum abestis a conviviis Christianorum? Minus autem illi faciunt, qui libidine fera humanis membris inhiant, quia ⁸³ vivos vorant? minus humano sanguine ad spurcitiam ⁸⁴ consecrantur, quia futurum sanguinem lambunt (8)? non edunt infantes plane, sed magis puberes. Erubescat error vester Christianis, qui ne animalium quidem sanguinem in epulis esculentis (9) habemus, qui propterea suffocatis quoque et morticinis abstinemus, ne quo ⁸⁵ sanguine contaminemur vel infra **324** viscera sepulto. Denique inter testamenta Christianorum botulos etiam cruore distentos (10) admovetis, certissimi ⁸⁶ scilicet, illicitum esse penes illos, per quod exorbitare eos

Variæ lectiones.

⁷⁹ Conculcando Paris. ⁸⁰ Jacuit Paris. Cervus ille se glad. sanguine jactavit *Haverc.* ⁸¹ Trucidantibus Jun. Tuditantibus vel truditantibus *Havercamp.* ⁸² Deinde Paris. ⁸³ Qua Jun. ⁸⁴ spurcitia Paris. ⁸⁵ Quo modo Fran. quoque MS. L. Bat. ⁸⁶ Certissimi — Porro abest Paris.

Commentarius.

(5) *Colluctando*. Ms. Fuld. *concluctando*. Barr. *luc-tando*. At vero. Rhenan. et ms. Lugd. Bat. legunt *conculcando*, quod magis rectum puto, ut magis proprium apris. Itaque ex natura illorum loquitur Christus Matth. vii, 6: *Μήποτε καταπατήσωσιν αὐτοὺς ἐν τοῖς ποσὶν αὐτῶν.* HAV.

(6) *In gladiatoris sanguine jacuit*. Ita ms. L. B. et editiones Rhen. et Rigaltii. At vero Barr. et Herald. Pameliusque *jactavit*: quomodo fere ms. Fuld. seu Coll. Mod.: « Sanguinem jactavit. » Puto reponi debere: « Cervus ille se glad. sanguine lactavit. » Cæcil. apud Nonium in *lactare*: « Quid proluvium, quæ voluptas, quæ te lactat largitas? » i. e. mulcet, delectat, afficit; vel *in g. s. lactavit*. Cicero ibid. « Malevolentia lactans malo alieno, » et hoc verissimum. Si enim jactavit vel jacuit tantum, detracta pelle cruenta, nihil sceleris remanet, nec humani sanguinis vestigium; sed si hauserit cruorem, jam alia res est. Non ingratum fore judico hic inserere, quare Ægyptii a quibusdam dicantur suilla abstinuisse. Ælianus in libro *de Animalib.* x, c. 19, ingluviem suam vel ab esu humanæ carnis non abstinentium notat: *Ἡ ὕς καὶ τῶν ἰδίῳν τέκνων*, etc., i. e. « Suillum pecus tantopere explendo abdomini deditum est, ut ne propriis quidem suis fetibus parcat. neque helluationem suam ab humano corpore abstinere. Quæ causa est, cur hujusmodi animal, ut impurum, detestabile et voracissimum, apud Ægyptios in summo odio habeatur. » Oratio Septimii nostri ita intelligi debet: Animalia ista, quorum carnes vos avidè devoratis, priusquam in arena a bestiariis strata sunt, multos ante adversariorum occiderunt; ita aper cruorem, quem e vulnere dentibus elicit, dum conculcat semimortuum hominem, deterisit et hausit; cervus potum defessus sitiens avidè ingurgitavit, ursus hominem ipsum intra viscera sua etiam sepelivit. Martialis, l, ep. 44:

Ponatur tibi nullus aper post talia facta;
Sed tu ponaris, cui Charidemus, apro.

Tertull. *de Spectat.*, cap. 12: *Nisi et feris humana corpora dissiparentur*. Et cap. 21: « Idem in amphitheatro derosa et dissipata, et in suo sanguine squalentia corpora patientissimis oculis desuper incubat. »

(7) *Pasta de homine*. Utitur et hac locutione Prudentius contra Symm. i, vers. 383, increpans voluptatem oculorum in cædibus gladiatorum:

Quid sanguine pasta voluptas.

intellige ex illis Senecæ *Nat. Quæst.* ii, 3: « Pars est nostri, manus, ossa, nervi, oculi: materia, succus retenti cibi, iturus in partes. » HAV.

(8) *Futurum sanguinem lambunt*. Epiphanius, *de Gnosticis*, hæres. 28: *Οἱ δὲ τάλανες, μιγέντες ἀλλή-*

λοις, καὶ ὡς ἐπὶ ἀληθείας αἰσχόνομαι εἶπεῖν τὰ παρὰ τοῖς αὐτοῖς αἰσχρὰ πραττόμενα, κατὰ τὸν ἅγιον Ἀπόστολον, καὶ τὰ παρ' αὐτοῖς γινόμενα αἰσχροῦ ἐστὶ καὶ λέγειν ὅμως οὐκ αἰσχυνῶ λέγειν, ἃ αὐτοὶ ποιεῖν οὐκ αἰσχύνονται, ἵνα κατὰ πάντα τρόπον φρίξιν ἐργάζωμαι τοῖς ἀκούουσι τὰ παρ' αὐτῶν γινόμενα αἰσχροῦργήματα· μετὰ γὰρ τὸ μιγῆναι πάθει πορνείας, προσεπιτούτοις ἀνατείνοντες τὴν ἑαυτῶν βλασφημίαν εἰς οὐρανὸν, δέχεται μὲν τὸ γύναιον καὶ ὁ ἀνὴρ τὴν ῥύσιν τὴν ἀπὸ τοῦ ἄρρένου εἰς ἰδίαν αὐτῶν χεῖρας, etc., καὶ οὕτως αὐτὸ ἐσθίουσι, μεταλαμβάνοντες τὴν ἑαυτῶν ἀκαθαρσίαν, καὶ φασι· Τοῦτό ἐστὶ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Supra. « Homo est, et qui est futurus, et fructus omnis jam in semine est. » HAV.

(9) *Sanguinem in epulis esculentis*. Multis hæc illustravit Elmenhorstius ad Minucii locum, hinc explicans illud Act, xv, 27, quod nos superius aliter exposuimus. Ibidem docet sequiores Christianos in totum nonnunquam carnibus abstinuisse ex hoc Prudentiano Cathemer.:

Absit enim procul illa fames, etc.
Cædibus ut pecudum libeat
Sanguineas lacerare dapes.
Sint fera gentibus in lomitis
Prandia de nece quadrupedum,
Nos oleris coma, nos siliqua
Fæta legumine multimodo
Paverit innocuis epulis.

Unde Blandina apud Euseb. *Hist. Eccl.* v. 1, Rufini verbis: « Multum erratis, o viri, quod putatis infantum visceribus vesci eos, qui ne mutorum quidem animalium carnibus utuntur. » Nota vero illud, *epulis esculentis*, Minucius *edulium* dicit, quæ significant lautiores, epulas, quibus nonnunquam pro temporis ratione Christiani se invitabant; qui itaque ne in deliciis quidem suis sanguine vel bestiarum vescerentur, quomodo humanum ingurgitarent? Clementiæ hinc quoque laudem apud Romanos sibi peperit Domitianus, sed initio imperii, proferens Virgillii versum:

Impia quam cæsis gens est epulata juvenis;
adeo ut *edicere destinaverit, ne boves immolarentur*, prout in Vita ejus, c. 9, narrat Suetonius. Scripsit libellum de hac re Evanthius abbas, scriptor pius et vetustus. HAV.

(10) *Botulos etiam cruore distentos*. De his omnino videndus Leo imperator in Constitutione 58, quæ botulorum et omnino sanguinis esum vetat. Jamque Homeri tempore hoc genus edulti notum fuit, ut patet ex *Odyss.* Σ, vers. 44 et 117. Ut vero Græci γαστέρας γαστριμάργους appellarunt helluones, quod loco citato latius exsequitur Eustathius, ita etiam Noster tales *botulos* vocat adversus Psychicos, c. 1: « Exteriores et interiores botuli Psychicorum. » Lego vero hic ex *Modiana col-*

vultis. Porro quale est, ut quos sanguinem pecoris A horrere confiditis, humano inhiare ⁸⁷ credatis, nisi forte suaviolem eum experti? Quem quidem et ipsum proinde examinatore Christianorum adhiberi ut foculum, ut acerram (11) oportebat. Proinde ⁸⁸ enim probarentur sanguinem humanum appetendo, quemadmodum sacrificium (12) respuendo; aliquin necandi si gustassent ⁸⁹ (13), **325** quemadmodum si non immolassent. Et utique non deesset vobis (14) in auditione custodiarum et

Variæ lectiones.

⁸⁷ Initiare legit *Wouwerius ad Minucium p. 39.* ⁸⁸ Perinde *Par.* ⁸⁹ Sic *Her., Wouw., Rig., Hav. et MS.; Cod. Fuld. necandi (Pamel, aliique : negandi)* si non gustasset, qu. si immolassent. ⁹⁰ *In codd. μένηνε, ἔμινε, ἔμηνε vel ἔμεινε* dic, εἰς τὴν μητέρα; *Gothofredus in lib. ad Nat. I, 16.* ἤλαυνε dic. τὴν μητέρα, et ita *Hav., Seml. Ritt.* Sed v. εἰς non est delendum. ⁹¹ *Rhen. : suppeditare materias passim invitante luxuria.* ⁹² *Matre extranea Paris ; misericordiæ extraneæ Fran.*

Commentarius.

latione efficacius : « In tormenta Christianorum B botulos etiam cruore, » etc.; quo enim vexerent miseros, botulos in os infarciebant, habentes exploratum, sanguine omnino abstinere. *Hav.*

(11) *Ut foculum, ut acerram.* Quibus nonnunquam vitam suam redimebant, qui eam anima chariorem habebant. *Adv. Marc. I, 27 :* « Quid non et in persecutionibus statim oblata acerra animam negatione lucraris? » *Ms. L. B.* transponit : « Adhiberi oportebat ut foculum, ut acerram. Pietatem meram spirant illa, quæ Ausonii carmina inter leguntur. Sunt in *Parecbasi :*

Nec thus cremandum postulo,
Nec liba crusti mellei :
Foculumque vivi cespitis
Vanis relinque altaribus.

(12) *Quemadmodum sacrificium.* Prætulim lectionem *ms. Fuld.* « Appetendo Christiani, qui sacrificium respuendo. » Sensus est, iis qui recusatione sacrificii probantur Christiani, magis illius sectæ probarentur esu sanguinis, quod illis solenne. Sed hanc et multas alias ejus codicis lectiones prætermisit *Rigaltius. Hav.*

(13) *Necandi si gustassent.* Hanc lectionem præ-runt *Herald. Wouwerius et Rigalt.* ad quam aspirat *ms. Fuld.* in quo *necandi si non gustassent.* Sed et altera non infirmo tibicine nixa est : « Negandi si non gustassent, quemadmodum si immolassent, quam receperunt *Pam. et La Cerda et Junius,* et ante illos *Barvæus et Gelenius,* tutatur etiam *ms. Lugd. Bat.* Negandi scilicet Christiani, qui sanguinem non appetent, æque ut nunc qui sacrificent. Priorem lectionem ita explico, tum demum morte puniri debere ut patratores infanticidii et humani sanguinis appetentes, si degustando fidem fecerint, quemadmodum sacrificare negantes, interficiuntur. *Hav.*

(14) *Non deesset vobis.* Tacitam diluit objectionem, unde iste sanguis petatur; quasi homicidium vel ob id, vel venarum incisio necessaria essent, eum semper apud illos æstualet noxiis carcer, et quotidie hominum, vel Christianorum, sanguis funderetur. *Hav.*

(15) *Ipse Jupiter docuit.* Seneca in *Apocolocynt. de Claudio :* « illum Deum ab Jove? quem, quantum quidem in illo fuit, damnavit incesti. L. Sifanum enim generum suum occidit. Oro per quod? Sororem festivissimam omnium puallarum, quam omnes Venerem vocarent, maluit Junonem vocare. » Ita interpungo, et explico : Potestne ille fieri Deus Jovialis, ut ita dicam (locutio est ut apud *Lucrenti Ceres ab Iaccho,* id est Iacchi mater et apud *Tertullianum sæpius de prudentia, de justitia, etc.),*

damnatione sanguis humanus. Proinde incesti qui magis, quam quos ipse Jupiter docuit (15)? Persas cum suis matribus misceri *Ctesias* refert. Sed et *Macedones* suspecti, quia cum primum *Oedipum* tragædiam audissent, ridentes incesti dolorem, ἤλαυνε dicebant, εἰς τὴν μητέρα ⁹⁰ (16). Jam nunc recogitate, quantum liceat erroribus ad incesta miscenda, suppeditante materias passivitate luxuriæ ⁹¹ (17). Inprimis filios exponitis suscipiendos ab aliqua prætereunte misericordia extranea ⁹² (18),

qui Jovem incesti damnavit in *Silano,* quem occidit, quoniam sororem suam *Juriam Calvinam,* ut Jupiter *Junonem,* id est, pro uxore habere dicebatur. Et quemadmodum *Noster* non *Persarum* adjungit exemplum, ita lapide *Lucianus* Jovem dicit uxores quidem complures duxisse alias, sed postremo loco *Junonem germanam* suam, idque juxta *Persarum* et *Assyriorem* institutum. Verba ejus sunt in *Dialogo de sacrificiis :* « Ἐγήμε δὲ πολλὰς μὲν ἄλλας, ὑστάτην δὲ τὴν Ἡραν ἀδελφὴν. κατὰ τοὺς Ἱερσῶν τοῦτο, καὶ Ἀσσυρίων νόμους, *Hav.*

(16) « Ἡλαυνε dicebant εἰς τὴν μητέρα. Cum locus hic in *mss.* hujus *Apologetici* varie sit conceptus, ridiculos multos fetus eruditi commentatores inde extraxerunt, prout in illorum notis videri potest. Scriptura codicum quidem illa est. *Barræus μέμηνε dicebant.* etc. *Aldus* et *ms. Bongars.* ἔμηνε, *Rhen.* aliique ἔμινε. vel ἔμεινε dicebant εἰς τὴν μητέρα, alii aliter. Tandem *Rigalt.* finxit suum ἔμηνε dicebant εἰς τὴν μητέρα, quasi ad *Oedipum* ut duocem et regem clamassent, *Age duc in matrem,* ut urbem vel castellum expugnaturus; eandemque lectionem contra *ms. Agobardini* fidem in *lib. ad Nat. I, cap. 16,* intrusit. Prioribus denique, cum de suo etiam afferre aliquid vellet, nihilque haberet, suffuratus est conjecturam *Heraldi,* omnium pessimam, ἔλαυνε, i. e., *incestavit,* tam oscitabundus, ut velut *mss.* lectionem nobis obtruderet, quorum ille ne uno quidem unquam usus videtur. Illa sola vera lectio est, quam suppeditat liber *Ad nationes,* quamque ibi probavit *Gothofredus :* « Atque exinde alter ad alterum, elauime ten materia dicebatis. » Id est si veritas, *agitavis matrem,* prout verbum illud possim de equorum agitatione et incitatione sumitur. Confirmaturque *ms. Fuld.* in quo τὸ εἰς non invenias; nam *Lugd. Bat.* hic nihil seni, *dolorem, dicebant, epala.* Nec potuisse aliter dicere *Macedones* patet inde, quia conversi alter ad alterum ita locuti sunt, non ad tragædum sive *Oedipum* ipsum conversi, ut putavit *Rigaltius.* Scilicet illi, qui tanto cachinno spectaculum trucidati oculos *Oedipi* exceperant, improbam hanc causam derisus sui assessoribus suis in eodem theatro dederunt. Huc spectare possit illud *Minucii,* « *Memoriæ et tragædiæ vestræ incestis gloriantur, quas vos libenter et legitis et auditis.* » In *Fuld. ms.* erat ἐλάγται aiebant μετέραν. *Hav.*

(17) *Passivitate luxuriæ.* Ita appellat *Venerem* istam erroneam et passim per licita et illicita vagam quomodo

(18) *Misericordia extranea.* Ita passim libri *mss.* longe melius.

vel adoptandos melioribus 326 parentibus (19) emancipatis. Alienati generis necesse est quandoque memoriam dissipari; et semel error impegerit, exinde jam tradux proficiet incesti, serpente genere cum scelere. Tunc deinde quocumque in loco, domi, peregre, trans freta, comes est libido, cujus ubique saltus facile possunt alicubi ignaris filios pangere vel ex aliqua seminis portione⁹³; ut ita sparsum⁹⁴ genus per commercia humana concurrat in memorias suas, neque eas coitus incesti sanguinis agnoscat. Nos ab isto 20 eventu diligentissima et fidelissima castitas sepsit, quantumque ab stupris et ab omni post matrimonium 327 excessu, tantum et ab incesti casu tuti sumus. Quidam multo securiores totam vim hujus erroris virgine continentia depellunt, senes pueri. Hæc in vobis esse, si consideraritis, proinde Christianis non esse perspiceretis. lidem oculi renuntiassent esse

utrumque. Sed cæcitatibus duæ species facile concurrunt, ut qui non vident quæ sunt, videre videntur quæ non sunt. Sic per omnia ostendam. Nunc de manifestioribus dicam⁹⁵.

CAPUT X.

ARGUMENTUM. — Progreditur jam ad crimen irreligiositatis, atque Christianos deorum cultum recusare, quia dii non sunt, colendi, si divinitas eorum demonstrari possit. Provocat itaque ad conscientiam gentilium, quæ negare non potest omnes illos deos homines olim fuisse, quod jam unius Saturni exemplo liquido demonstrat.

Deos, inquit, non colitis (21), et pro imperatoribus sacrificia non impenditis. Sequitur ut eadem ratione pro aliis non sacrificemus, quia nec pro nobis 328 ipsis, semel deus non colendo. Itaque sacrilegii (22) et majestatis rei convenimur. Summa hæc causa, imo tota est, et utique

Variæ lectiones

⁹³ Rig. et Hav. pangere, velut ex al. semisparsione, etc. ⁹⁴ Uti aspersum Franeg. ⁹⁵ Vv. Sic per omnia ostendam desunt in ed. Rhenani, et quæ sequuntur: Nunc de manifestioribus dicam, c. X. adscripta. Reg. de Hav. Nunc et manifestis.

Commentarius.

gam. Quomodo cum sæpe, tum etiam vox illa occurrit lib. adv. Hermogenem, cap. 41: « Hæc inquietas non est, hæc turbulentia et passivitas non est, sed moderatio et modestia. » Male itaque Rhen. « Suppeditare materias passim invitante luxuria. » Græcis εἰκαιότης, unde εἰκαῖα πρόβατα, passales oves. Vide Scaligerum ad Manilium p. 68. Hav.

longe melius quam editi quidam misericordie extraneæ, aut Rhenani matre extrema: quomodo etiam Barræus. Eleganter Paulus jurisconsultus, citante Wouw. ad Minuc.: « Necare videtur non tantum is qui partum præfocat, sed et is qui publicis locis misericordie causa exponit, quam ipse non habet. » Non possum quin Lactantii locum adducam, sed ita ut emendatior legatur, Isa, vi, 20, ut vulgati libri habent: « Quis dubitet, quin impius sit, qui alienæ misericordie locum non tribuit? quin etiam si contingat ei quod voluit, ut alatur addixit certe sanguinem suum, vel ad servitutem, vel ad lupanar. » Nihil minus dicit, quam quod videtur velle, in meo certe exemplari. Repone, « Qui alienæ misericordie locum, non suæ tribuunt; » id exigunt quæ ibi sequuntur. Extraneam talem misericordiam videre licet Charicleæ evenisse apud Helioptorum Æthiop. lib. II, p. 118, edit. Commel. Sed nos de crudelitate hæc plura in initio hujus capituli, quibus addi potest Kippingius. I, cap. 1, p. 13 novæ editionis. Hav.

(19) Adoptandos melioribus parentibus. Qui alienos liberos amore paterno complectuntur, quos parentes ipsi ablegando a se odisse professi sunt. Interim tamen laudibus apud scriptores hic adoptandi nos non caruit. Notabilis locus est apud Philonem Judæum in initio libelli de Agricultura, quem vide Hav.

(20) Nos ab isto. Pulcherrimum Christianæ continentie encomium. Minucius. p. 85: « At nos pudorem non facie, sed mente præstamus, unius matrimonii vinculo libenter inhæremus; cupiditatem procreandi aut unam scimus, aut nullam. » Et mox ibid.: « Tantum denique abest incesti cupido, ut nonnullis rubori sit etiam pudica conjunctio. » Sed maxime huc facit locus Origenis contra Celsum lib. I, quem cum me docuerit Elmehorstius, religio est nomen ejus reticere. O

δ' ὅτι αὐτῶν ἐπὶ ἰδιωτικῆ ζουθενούμενοι, etc., id etc. « Cæterum, homines idiotæ ab illis pro nihilo habitis, ut stulti et illiberales, si modo committant se in fidem Dei, et doctrinam Jesu recipiant, tantum absunt ab omni lascivitia, spurcitia, turpitudine libidinum, ut in morem perfectorum sacerdotum ab omni coitu abhorrentium, multi eorum in totum caste pureque vivant, alieni a congressu mulierum etiam legitimo. » Mox a Rhen. abest et fidelissima. Hav.

(21) Deos, inquit, non colitis. Passim apud Arnob., ut lib. I: « Egone impiæ religionis sumus apud vos rei, et quod caput rerum et columen venerabilibus adimus obsequiis (ut convicio utamur vestro) infausti et Athei nuncupamur? » Lib. V: « Audere vos dicere ex his atheum, irreligiosum, sacrilegum, qui deo esse, omnino aut negant, aut dubitent. » Et lib. VI: « In hac enim consuestis parte invidias nobis tumultuosissimas concitare, appellare non atheos, et quod minimum tribuamus diis. » Vide plura apud interpretes Arnobianos. Hav.

(22) Sacrilegii. Convicium quod confestim Christianis ingerebatur, supra c. 2: « Quando de aliquo nocente, cognoscitis, » Etc. Et ibid. « Lanari jubere sacrilegum, si confiteri perseveraverit. » Et ad Scapulam, c. 2: « Tamen nos, quos sacrilegos existimatis, nec in furto unquam deprehendistis, nedum in sacrilegio. » Imo solita populi erat acclamatio in deprecandis innocentium suppliciiis: Tolle sacrilegos. Ruffinus ex Eusebio Eccl. Hist. IV: « Judex ad Polycarpum: Habeto ætatis tuæ reverentiam, et parce ultimæ senectuti tuæ, jura fortunam Cæsaris, gerens de prioribus pœnitentiam, et conclama etiam tu: Tolle sacrilegos. » Ibidem, de morte Polycarpi: « Cum ex hujus tam insignis morte stuporem cepisset astantis populi multitudo et totius Christianorum gentis mirari virtutem de contemnenda morte cœpissent, conclamant omnes: Tolle sacrilegos. » Ex quorum comparatione lucem capere possunt, quæ de Judæorum in Servatorem clamore legimus apud Lucam XXIII, 18: Ἀνέκραξαν δὲ πᾶν πλῆθος, λέγοντες ἄγρε τοῦτον, Quod idem in Paulo accidit Act. XXI, 36: Ἐκλόουθει γὰρ τὸ πλῆθος τοῦ λαοῦ κράζον ἄγρε αὐτόν, et multo magis XXI, 22: Ἄγρε ἀπὸ τῆς γῆς τὸν τοιοῦτον οὐ γὰρ καθήκον αὐτόν ζῆν. Hav.

digna cognosci, si non præsumptio aut iniquitas A
judicet, altera quæ desperat⁹⁶, altera quæ recusat⁹⁷ veritatem. Deos vestros colere desinimus (23); ex quo illos non esse cognoscimus. Hoc igitur exigere debetis, uti probemus non esse illos deos, et idcirco non colendos, quia tunc demum coli debuissent, si dii fuissent. Tunc et Christiani puniendi, si quos non colerent, quia putarent non esse, constaret illos deos esse. Sed nobis inquit, dii sunt. Appellamus et provocamus a vobis ipsis ad conscientiam vestram, illa nos judicet, illa nos

Variae lectiones.

⁹⁶ Pesperet Paris. ⁹⁷ Recuset Paris.

Commentarius.

(23) *Colere desinimus.* Egregia oratio respicientiæ, cui par audax libertas Subrii Flavii Tribuni, conspirationis in Neronem convicti, apud Tacit. *Ann.* xv, 67, qui interrogatus a Nerone, quibus causis ad oblivionem sacramenti processisset: « Oderam te, inquit, nec quisquam tibi fidelior militum fuit, dum amari meruisti; odisse cæpi, postquam parricida matris et uxoris, auriga, histrio et incendiarius exististi. » HAV.

(24) *Homines fuisse.* Hæc habet Tullius, *Tuscul.* l. xii: « Quid totum prope cælum, ne plures persequar, nonne humano genere completum est? Si vero scrutari vetera et ex his ea quæ scriptores Græciæ prodiderunt eruere coner, ipsi illi majorum gentium dii qui habentur, hinc a nobis profecti in cælum reperiuntur. Quare quorum demonstrantur sepulcra in Græcia: reminiscere, quoniam es initiatus quæ traduntur mysteriis, tum denique quam hoc late pateat intelliges. » Hæc similiter de diis Egyptiorum, cæterorumque populorum tradit Dio-
dorus Sicul. lib. i, p. 17: Περὶ μὲν οὖν τῶν ἐν οὐρανῷ θεῶν, καὶ γένεσιν αἰδίων ἐσχηκότων τῶν αὐτὰ λέγουσιν Αἰγύπτιοι. Ἄλλους δὲ ἐκ τούτων ἐπιγέλους γενέσθαι φασὶ ὑπάρξαντας μὲν θνητοὺς, διὰ δὲ σύνεσιν καὶ κοινήν ἀνθρώπων εὐεργεσίαν τετυχηκότας τῆς ἀθανασίας ὧν ἐνίους καὶ βασιλεῖς γεγενῆσθαι κατὰ τὴν Αἰγύπτου μεθηρημνηνομένων δ' αὐτῶν τινὰς μὲν ὁμωνόμους ὑπάρχειν τοῖς οὐρανόις, τινὰς δὲ ἰδίαν ἐσχηκέναι προσηγορίαν, Ἥλιόν τε, καὶ Κρόνον, καὶ Ῥέα, ἔτι δὲ καὶ Δία τὸν ὑπὸ τινῶν Ἀμμωνα προσαγορευόμενον.

« Hæc autem de diis qui in cælo sunt et quorum æternum est genus Ægypti commemorant. Ex iis aiunt e terra ortos, mortalesque primum fuisse, tunc ob ingenium collataque omnibus hominibus beneficia immortalitatem adeptos; quorum nonnullos in Ægypto reges exstitisse; quorumdam nomina vel ita mutata fuisse, ut cum cælestibus voce consimiles fierent, vel ad priorem normam servata, absque mutatione, videlicet Solis, Saturnique et Rheæ ac ipsiusmet Jovis, quem quidam Ammonem appellarunt. » EDD.

(25) *In quibus nati sunt.* Non tantum Apollo, Diana, Bacchus, Hercules, alii, sed Jupiter ipse Divum pater atque hominum, æternus rex, de cuius ipse noster natali solo c. 25, solita irrisione: « Sed non statim et Jupiter Cretam suam Romanis fascibus concuti sineret, oblitus antrum illud Idæum et æra Corybantia, et jucundissimum illic nutricis suæ odorem. » HAV.

(26) *Sepulti demonstrantur.* Hinc illud infra c. 12: « In insulas relegamur? Solet et insulis aliquis deus vester aut nasci, aut mori. » Jovis certe incunabilia quis nescit

et illum
Vagitum, in Creta quondam occultasse feruntur,
quem olim Curetes, cum

condemnet, si poterit negare omnes istos deos vestros homines fuisse (24). Sed et ipsa inficias si ierit, de suis antiquitatum instrumentis revincetur, de quibus eos didicit, testimonium perhibentibus ad hodieum et civitatibus, in quibus nati sunt (25), et regionibus, in quibus aliquid operati vestigia reliquerunt, in quibus etiam sepulti demonstrantur (26). Nec ego per singulos 329 decurram, tot ac tantos (27), novos, veteres, barbaros, Græcos (28), Romanos, peregrinos, captivos (29), adoptivos, proprios, communes, masculos, feminas,

B Armata in numerum pulsarent æribus æra,
Ne Saturnus eum malis mandaret adeptus,
Æternumque daret matri sub pectore vulnus,

ut cecinit Lucret. lib. II, vers. 633. Epiphanium adde in lib. *Ancoratus* aliquanto ante linem: Οὐ τὸ μνημα οὐκ ὀλίγοις ἐστὶ δῆλον, ἐν Κρήτῃ γὰρ τῇ νήσῳ, ἐν τῷ ὄρει τῷ λεγομένῳ Λασιίῳ, ἕως δεῦρο δακτυλοδεικτεῖται, id est: « Cujus monumentum non paucis notum est; in Creta enim insula, in monte Lasio appellato, usque huc digito ostenditur. » Quod indignatus Callimachus, veterem tamen famam confirmat hymno I, vers. 8. HAV.

(27) *Tot ac tantos*, etc. De his ex professo agit Augustinus *de Civ. Dei*, lib. III, c. 12: « Sub hoc tot deorum præsidio, quos numerare quis potest? indigenas et alienigenas, cælestes, terrestres, infernos, marinos, fontanos, fluviales, et, ut Varro dicit, certos atque incertos, in omnibusque generibus deorum, sicut in animalibus mares et feminas. » Ubi etiam forte melius legas, *tot ac tanto*, quomodo ex cod. ms. ad exemplar Augustini mei ab ipso Vive, ut puto, est adscriptum. Minucius Felix quoque p. 6: « Dum undique hospites deos quærent, et suos faciunt: dum aras exstruunt etiam ignotis nominibus. » HAV.

(28) *Barbaros, Græcos.* Antisthenes Thracia matre et inde irrisus a Græcis, dixisse fertur, Καὶ ἡ μήτηρ τῶν θεῶν, Φρυγία ἐστὶν i. e. « Et deorum mater Phrygia est. » Laertius in Vita ejus. HAV.

(29) *Captivos.* Quod ut turpe quum amovere a se vellent miseri, prius evocare conabantur, obsessaque urbe aliqua transferre in se favorem deorum tutelarium. Notat Servius ad illud Virgil. *Aeneid.* II, 354:

Excessere omnes, adytis arisque relictis
Di, quibus imperium hoc steterat.

D « Quia, inquit, ante expugnationem evocabantur ab hostibus numina, propter vitanda sacrilegia. » Et ex illo Macrobius, III, 9: « Ut cum obsiderent urbem hostium eamque jam capi posse confiderent certo carmine evocarent tutelares Deos: quod aut aliter urbem capi posse non crederent, aut si posset, nefas æstimarent deos habere captivos. » Quo refero consilium forsitan Balaci et Bileami, Num. XXIII, 3, 23. Notabile illud est Livii lib. V, cap. 22, quod vide. At quid confidere poterant cæci gentiles istis diis, qui impotentes erant sua defendere, ut infra ostendet Auctor; quare etiam paruit consilio Philotæ Alexander apud Curtium, v, 2. Cum jam in eo esset, ut sacram diis mensam, qua vesci solitus Darius, et e re nata pro scabello sibi in regia sede altiore substratam, subduci juberet, monitus his verbis: « Minime vero hæc fecerit rex, sed omen quoque accipe: mensam, ex qua libavit hostis epulas, tuis pedibus esse subje-

rusticos, urbanos, nauticos, militares; otiosum est etiam titulos persequi, ut colligam in compendium (30), et hoc non quo cognoscatis, sed recognoscatis; certe enim oblitos agitis. Ante Saturnum deus penes vos nemo est, ab illo census totius vel potioris vel notioris divinitatis. Itaque quod de origine constiterit, id de posteritate conveniet. Saturnum itaque, si quantum ⁹⁸ litteræ docent, neque Diodorus Græcus, aut **330** Thallus, neque Cassius Severus, aut Cornelius Nepos, neque ullus commentator ejusmodi antiquitatum aliud quam hominem provulgaverunt; si quantum rerum argumenta, nusquam invenio fideliora, quam apud ipsam Italiam, in qua Saturnus (31) post multas expeditiones postque Attica hospitia consedit, exceptus a Jano, vel Jane, ut Salii volunt. Mons, quem incoluerat (32), Saturnius dictus; civitas,

A quam depalaverat, Saturnia usque nunc est; tota denique Italia, post OEnotriam (33), Saturnia cognominabatur⁹⁹. Ab ipso primum tabulæ et imagine signatus numus (34), et inde ærario **331** præsidet. Tamen si homo Saturnus, utique ex homine, et quia ab homine non utique de cælo et terra. Sed cujus parentes ignoti erant, facile fuit eorum filium dici, quorum et omnes possumus videri (35). Quis enim non cælum et terram matrem et patrem venerationis et honoris gratia appellet, vel ex consuetudine humana, qua ignoti vel ex inopinato apparentes de cælo supervenisse dicuntur? Proinde Saturno repentino ubique¹ (36) cœlitem contigit dici. Nam et terræ filios vulgus vocat, quorum genus incertum est. Taceo quod ita rudes nunc² homines agebant, ut cujuslibet novi viri aspectu quasi divino (37) commoverentur, cum hodie jam

Variae lectiones.

⁹⁸ *Cod. Lugd.* si quantum; *cæteri*: quantum, atque in altera periodi parte pro eo, quod Gelenius alique substituerant: si quæras rer. arg., e *codd. Herald. et Rig. restituerunt*: si quantum rer. argumenta, etc. ⁹⁹ *Rhen. et Gelen.*: Mons quem coluerat Saturnius dictus, civitas quam debellaverat Saturnia cognominabatur. ¹ *Ita Her. et Hav. e codd. Wouw.*: Saturno de repentino adventu. ² *Codd. Fuld. tunc.*; cf. *ad Nat. II, 12. Cæteri* adhuc.

Commentarius.

ctam. » Quare in dubio est, utrum Philistæi ut tropæum de hoste victo, an vero divinæ existimationis ergo et opis, arcam fœderis in templo Dagonis dei sui collocarint, de quo I Sam. c. v. Certe non levia de Isrealitarum Deo sensitisse, constat ex vers. 7 c. iv, et 6 cap. vi. Gravissime vero tulit Deus, quos vicerant, et populorum quos eradicarant, in numina sua reciperent, ut patet ex II Reg. xvi, 3, et xvii, 7, 8. HAV.

(30) *Colligam in compedium.* Notetur locutio C Hinemari Rhemensis arch., qui in epist. ait: « Ut cuncta breviter cingulo perstringamus. » Unde allucet locutionem istam breviter perstringere, usitatam Latinis auctoribus, sumptam a re vestiarum, et præsertim a cingulo. Unde hic Tertullianus signate, « Colligam in compedium, » quasi vestes cingulo, ne diffluant. Neque a vestibus abit locutio Senecæ epist. 76: « Ut in arcum quæ dicta sunt contraham. » LAC.

(31) *In quo Saturnus.* Prudentius in Symmachum lib. I, vers. 42, hic inspiciendus, ubi incipit:

Num melius Saturnus avos rexisset Latinos
Creditor? edictis qui talibus informavit
Agrestes animos, et barbara corda virorum. HAV.

(32) *Mons quem incoluerat.* Hunc locum videtur desumpsisse ex Varrone l. iv de *Lingua Latina*, citatum etiam a D. August. l. vii, de *Civ. Dei*, cap. 2: « Mons, inquit, in quo Capitolium est, ante Tarpeius dictus est. » Hunc antea montem *Saturnium* appellatum prodiderunt, et ab eo, late Saturniam terram, ut etiam Ennius appellat. Antiquum oppidum in hoc fuisse Saturnium scribitur. Ejus vestigia etiam nunc manent tria; quod Saturnia porta quam Junius scribit, quam nunc vocant Pandanum, quod post ædem Saturni, in ædificiorum legibus, parietes postici, muri, sunt scripti. In quem locum affert Scaliger ipsos Ennii et similes Maronis versus de Janiculo. PAM.

(33) *OEnotriam.* Italia dicta est OEnotria ὀπὸ τοῦ οἴνου, a vino, non ab aliquo rege hujus nominis: quæ opinio consentit cum Aristotele, lib. vii, *Politic.*, et cum Strabone lib. vi, qui nulla facta OEnotorii mentione, illam indigitant. LAC.

(34) *Imagine signatus numus.* Isodorus, *Orig.* l. xvi, c. 17: « Postea a Saturno æreus nummus

inventus est. Ipse enim signari nummos et scribi constituit. Propterea et ærarium Saturno a gentilibus consecratum est. » Vide plura apud Elmenhorst. in N. ad Min. ut et apud Lipsii excerpta, quæ novæ editioni Kippingianæ adjecta sunt p. 597, et grande litterarum decus, suæque Germaniæ verum hodie splendorem Jo. Alb. Fabricium in *Bibliographia Antiquaria*, p. 525. Non est vero reticendum, quod ita exhibeat Collatio mss. Fuld. « Et imagine et signatus nummus. » Unde conjeceram, scriptum forte, « Et imagines, et signatus nummus. » Minucius certe, qui gnave nostrum descripsit, tantum habet *nummos signare*, ut et reliqui. Cum vero alii de putatione arborum, de coronis, de navigiis addant, potuit. Noster inventum statuariæ et sculptoriæ artis Saturno adscribere, cum ante simulacra rudi et informi palo constarent. HAV.

(35) *Quorum et omnes possumus videri.* Hinc patet quomodo locus, qui luxatus est in lib. ii, *ad Nat.* cap. 12, sit restituendus, ibi: « Sed cui parentes... quibusdam facile fuit illum deorum filium dici, quorum poss... videri. » Supplerunt per *ignoti*, et *possunt* vel *possumus omnes*, recte. Sed et τὸ *deorum* prima littera minui oportebat. Sequitur et ibi enim: « Quis enim Cælum et Terram, » etc. HAV.

(36) *Repentino ubique.* Ita ms. L. B. Herald. et Rigalt. Intruserunt alii minus recte vocem *adventu*. Itaque nec illud Wouwerianum probandum: « De repentino adventu utique. » Dicit enim de Saturno Tertull. id quod de subornato falsoque Agrippa Tacitus, II *Annal.* 39: « Relinquebat famam, aut præveniebat. » Notat similiter Lacertius in *Empedoclis Vita*, a Selinantiis illum repentina sua apparitione divinos honores impetrasse. Sed et qui pro desperato ab aliis relictus est locus lib. ii, *ad Nat.* cap. 13 una opera sanabo. Ibi de eodem Summo: « Proinde... semper eg... repentino ubique inolevit Cœlitem dici. » Scripserat Tertullianus: « Proinde Saturno semper egeno et repentino. » Ille enim pulsus regno a Jove filio, dicitur ibidem plurimas terras peragrasse; quare illum mendico, qui nusquam diu manet, assimilat. HAV.

(37) *Quasi divino.* Apud Justinum v. 4, Athenienses Alcibiadem cum victore exercitu subito

politi, quos ante paucos dies luctu publico mortuos (38) sint confessi, in deos consecrent. Satis jam de Saturno, licet paucis. Etiam Jovem ostendemus tam **332** hominem (39) quam ex homine, et deinceps totum generis examen tam mortale quam seminis sui par.

CAPUT XI.

ARGUMENTUM. — *At cum post mortem homines ob meritorum præstantiam in Deos adlecti dicantur, inquit hoc capite in causas quæ hoc exegerint : quæ quidem respectu summi Dei inveniri nequeunt, cum ille aliorum ope non indigeat : respectu ipsorum, vel vanæ sunt, vel tales, ut mereantur potius ob illas cum maleficis in imum tartarum detrudi, ubi collocarunt eos viros, qui et inventis, et meritis illos longe superarunt.*

Et quoniam, sicut illos homines fuisse non audetis negare, ita post mortem deos factos instituitis asseverare, causas quæ hoc exegerint re-

tractemus. In primis quidem necesse est concedatis esse aliquem sublimiorem Deum (40) et mancipem (41) **333** quemdam (42) divinitatis, qui ex hominibus deos fecerit. Nam neque sibi illi potuissent sumere divinitatem (43), quam non habebant, nec alius præstare eam non habentibus, nisi qui proprie possidebat ³. Cæterum si nemo esset, qui deos faceret, frustra præsumitis deos factos auferendo factorum. Certe quidem si ipsi se facere potuissent, nunquam homines fuissent, possidentes apud se scilicet melioris conditionis potestatem. Igitur si est qui faciat deos, revertor ad causas examinandas faciendorum ex hominibus deorum, nec ullas invenio, nisi si ministeria ⁴ (44) et auxilia officiis divinis desideravit ille magnus Deus. Primo indignum est, ut alicujus opera indigeret, et quidem mortui, quum dignius ab initio deum aliquem fecisset, qui mortui erat operam deside-

Variæ lectiones.

³ Possidebant *Paris*. ⁴ *Mysteria Paris*.

Commentarius.

sibi redditum mirantur : « In hunc oculos civitas universa, in hunc suspensa ora convertit : hunc quasi de cælo missum, et ut ipsam Victoriam contuentur. » Lactantius loco supra memorato : « Minucius Felix in eo libro, qui Octavius inscribitur, sic argumentatus est : Saturnum, cum fugatus esset a filio in Italiamque venisset, Cæli filium dictum : quod soleamus eos quorum virtutem miremur, aut eos, qui repentine advenerint, de cælo cecidisse dicere. » Hinc illud vulgatum :

Tertius e cælo cecidit Cato.

Nec jam mirum amplius, cur Paulum et Barnabam, Mercurium esse Jovemque, et cælites descendisse putaverint Lystrenses Act. Apost. xiv, 12, quomodo ibidem xxvii, 6. Paulum nihil a vipera læsum Deum crediderunt Melitenses, et barbari et insulari. HAV.

(38) *Luctu publico mortuos*. Codex Fuld. postrema ita concipit : *humatos mortuos*, quod referri possit ad morem descriptorum qui ita variam lectionem inventientes utramque connectentes reponerant ; nisi malis ita scribere, *mortuos et humatos*. Videre facile licet, quod acriter aceto Cæsarum consecratio et adoratio hic a Tertulliano perfunditur, non enim mortui tantum, sed et conclamati, sed et sepulti. Possis etiam legere *humane mortuos* i. e. more hominum, quibus opposuerit *in deos consecrent*. Similis irrisio peregrinorum numinum, quorum cultus Romæ invaluerat, apud Lucanum lib. viii, versu 833.

Et quem tu plangens hominem testaris Osirim.

Male mox Rhen. : *Ostendimus*. HAV.

(39) *Tam hominem*, etc. Sanchoniathon, vetustissimus scriptor, apud Theodoret. serm. 3, p. 42, Saturnum fuisse hominem, Rheam mulierem, Saturni conjugem tradit, qui Jovem et Junonem filios procreavit, quippe omnes, ob beneficia collata, postea ab Phœnicibus pro diis sunt habiti. Totam quoque Jovis genealogiam cum ex sacris libris Ennii retulisset Lactantius, ita concludit lib. i, c. 14 : « Hæc (ut scripta sunt) Jovis fratrumque ejus stirps, atque cognatio, in hunc modum ex sacra scriptione tradita est. » HAV.

(40) *Sublimiorem Deum*. Qui non tantum sit *Ἀρχαίωτατος*, ut de Jano Herodianus lib. i, cap.

16 ; sed et *Ἀυτοκράτωρ*, ut in nummo, quem ad cap. 34, proferemus, vocatur Caius respectu scilicet ad Solem et Lunam, qui θεοὶ αὐτοκράτορες vocantur apud Philonem *de Monarch.* lib. i, p. 812, adeoque *deorum deus*, ut Marbio rursus Janus vocatur, lib. i, cap. 9, *Δημιουργὸς καὶ θεὸς θεῶν*, quomodo Hierocles in *Aur. Carm.* describit summum Deum : « Creatorem solum Deum quem Deum deorum dixerit aliquis, et Deum summum et optimum : Τὸν δημιουργὸν μόνον ὃν θεὸν θεῶν ἂν εἴποι τις, καὶ θεὸν ὑπατον καὶ ἄριστον. » HAV.

(41) *Mancipem*. Qualem intelligere dat Lactantius vel Lactantius Statii Scoliastes ad lib. iv *Thebaid.* cum scribit : « Infiniti autem philosophorum, magorum. Persæ item confirmant, revera esse præter hos deos cognitos qui coluntur in templis alium principem, et maxime Deum, cæterorum numinum ordinatorem. » Tertull. rursus lib. *de Spectac.* c. 10 : « Quæ vero voce et modis et organis et lyriæ transiguntur, Apollines et Musas et Minervas et Mercurios mancipes habent. » HAV. — « Mancipem quemdam divinitatis. » Quasi magnarium quemdam divinitatis negotiatorem. Mancipes Asconius interpretatur Principes publicanorum Redemptores, Sic apud auctores Juris, Mancipes Viarum, Salinarum, etc. Sic, et Tertullianus lib. *de Idololatria* dixit, Mancipes idolorum. RIG. — *Mancipem quemdam*. Venuste, inquit Rhenanus, mancipem divinitatis vocat Deum illum superiorem, ac potiorum, qui vel quis divinitatem communicavit, sicuti Sutrinæ magistrum Plinius mancipem vocat, et in qualibet re qui summi sunt, mancipes dicuntur. PAM.

(42) *Quemdam*. Ed. Barr. *quidem*, ut et ms. L. B. HAV.

(43) *Sumere divinitatem*. Infra c. 22 : « *Æmulantur divinitatem, dum furantur divinationem.* » Ubi vide quæ notamus. HAV.

(44) *Nisi si ministeria*. Adverte Tertullianum dilemma conficere. Idcirco magnus Deus adiutorem sibi postulavit, vel quia indigeret auxilio et ministerio alicujus, sine quo non posset hæc machina mundi fieri : vel quia hoc petebant merita alicujus Dei. Non primum, quia nullus locus merito attolendi in cælum, cum sint multa merita suppressendi ad Tartarum, et hæc vis tota hujus capitis. LAC.

raturus. Sed nec operæ locum video. Totum enim hoc mundi corpus sive innatum et infectum secundum Pythagoram, sive natum et factum secundum Platonem, semel utique in ista constructione dispositum⁵ et **334** instructum et ordinatum cum omnis rationis gubernaculo inventum est. Imperfectum non potuit esse (45), quod perfecit omnia. Nihil Saturnum et Saturniam gentem exspectabat. Vani erunt homines, nisi certi sint, a primordio (46) et pluvias de cælo ruisse (47), et sidera radiasse, et lumina floruisse, et tonitrua mugisse et ipsum Jovem, quæ in manu ejus ponitis, fulmina timuisse⁶; item omnem frugem (48) ante Liberum et Cererem et Minervam, imo ante ullum aliquem principem hominem (49) de terra exuberasse, quia nihil continendo et sustinendo homini prospectum post hominem potuit inferri. Denique invenisse dicuntur necessaria ista vitæ, non instituisse. Quod autem invenitur fuit (50); et quod fuit, non

A ejus deputabitur, qui invenit, sed ejus qui instituit: erat enim antequam inveniretur. Cæterum si propterea Liber deus, quod vitem demonstravit, male cum Lucullo (51) actum est, qui primus (52) cerasa ex Ponto Italiæ promulgavit, quod non est propterea consecratus, **335** ut novæ frugis auctor, quia inventor et ostensor. Quamobrem si ab initio et instructa et certis exercendorum officiorum suorum rationibus dispensata universitas constitit, vacat ex hac parte causa allegendæ humanitatis in divinitatem, quia quas illis stationes et potestates distribuistis, tam fuerunt ab initio, quam et fuissent, etiamsi deos istos non creassetis. Sed convertimini ad causam aliam, respondentes collationem divinitatis meritorum remunerandorum fuisse rationem (53). Et hinc concedetis, opinor, illum Deum deificum justitia præcellere, qui nec temere, nec indigne nec prodige tantum præmium dispensarit. Volo igitur merita recen-

Variæ lectiones.

⁵ In ipsa dispositione *Haverc.* ⁶ In Rhen. et Gel. desunt vv. et ipsum — timuisse.

Commentarius.

(45) *Imperfectum non potuit esse.* Docet La Cerda hæc non de Deo isto mancipio, sed mundo esse accipienda, quo facto seu creato omnia erant consummata; id itaque imperfectum censeri non potest, quod perfecit omnia, i. e. quod finem a omni creaturæ de novo faciendæ dedit, neque ulla ejus pars Saturnum aut alios exspectabat, a quibus ut diis crearetur, jam in initio sui perfecta; cui explicationi ut ego assentior; nam istam abunde exigunt illa quæ præcedunt: *Sed nec operæ locum video*, et quæ mox sequentur jam, *a primordio et pluvias de cælo ruisse*, etc. *HAV.*

(46) *Nisi certi sint, a primordio*, etc., Manilius, lib. I. cap. 5:

Jam tum cum Graiæ verterunt Pergama gentes,
Arctos et Orion adversis frontibus ibant.
Hæc contenta suos in vertice flectere gyros,
Ille ex diverso vertentem surgere contra
Obvius, et toto semper decurrere mundo.

Semel scilicet posuit Deus ordinem rerum, qui cum mundo constitutus et observari cœptus, durabit cum illo. Hippodamus Pythagor. in fragmento quod suprest nobis, *de Felicitate*: *Ἐίτε γὰρ μὴ ἦ ὁ κόσμος, οὐδ' ἂν ὁ ἥλιος, ἦν, οὐδ' ἂ σελάνα, οὐδ' οἱ πλανᾶτες ἀστέρες οὐδ' οἱ ἀπλανέες. Ὅντος δέ γε τοῦ κοσμοῦ καὶ τούτων ἕκαστον ἔστι.* I. c. « Si enim mundus non esset, nec luna, nec vel fixæ vel errantes exstarent stellæ: postquam vero mundus est, Eorum quoque singula cernuntur. » *HAV.*

(48) *Item omnem frugem.* Aut alludit ad ætatem Saturni, quem scribit Macrobius in Latio primum agriculturam docuisse, ei vini quoque usum demonstrasse, Servius in VIII *Aeneid.* Virg., aut certe ad historiam Geneseos ubi, c. 3, dicitur emissus Adam de paradiso voluptatis ut operaretur terram, et cap. 2, Abel pastor ovium fuisse dicitur et Cain agricola, cui consentiens Josephus. I *Antiq. Jud.* *PAM.*

(49) *Hominem.* Coll. Mod. *hominum.* Non probo; sed breviter locum explicabo. Omne etiam frugum genus, inquit, debuit ex terra provenire, ante Bhaccum, Cererem, Minervam, imo etiam ante primum hominem quicumque ille fuerit, quia nihil, quo homini, ut in vita perduraret, prospicere-

tur, postquam jam fuit homo, creari potuit vel debuit.

(50) *Quod autem invenitur, fuit.* Nimio premit Septimius etymon ejus quod inventum dicitur. Nam in ista disputatione, inventum, idem est quod commentum, et inventores artium dicuntur, qui primi excogitaverunt artes, et machinas: verbi gratia arandæ telluris, panis pinsendi, coquendi: vitis pastinandæ, propagandæ: vini factitandi, condendi, servandique, et cætera hujusmodi ad vitam necessaria, sive utilia et jucunda. *RIG.*

(51) *Male cum Lucullo.* Non mirus lepide quam vere id ipsum D. Hieronymus ad Marcellam [Plin. haud dubie secutus lib. xv, *Natur. hist.*, c. 25.]. « Accipimus, inquit, et canistrum cerasis refertum talibus et tam virginali verecundia rubentibus, ut ea nunc Lucullo delata existimarem. » Siquidem hoc genus pomi, Ponto et Armenia (bello nempe Mithridatico, an. V, c. 689) subjugatis, de Cerasunte primus Roman pertulit, unde et de patria, arbor nomen accepit. *Ostensor et inventor* a Puteano libro absunt. *PAM.*

(52) *Qui primus cerasa ex Ponto.* Ms. Fuld. legit, *Qui primus Romanis c. e. P.*, quod cum non poterat tolerari, ob id quod mox sequitur, *Italiæ*, plausum non invenit. Forsitan scripsit, *Qui primus Romanus cerasa*, etc., quomodo Lucretius, quem exprimit sæpe, locutus est quondam de magnifico poeta Ennio, qui primus Romanorum laurum meruit lib. I, versu 118:

Eunius ut noster cecinit qui primus amœno
Detulit ex Helicone perenni fronde coronam;

i. e. primus nostrum; sic *primus Romanus* est primus Romanorum. Idem Lucretius lib. v, vers. 37:

Quo neque noster adit quisquam, neque barbarus audeat.

Pompeio tribuitur hoc ipsum ab ipso nostro Tertulliano in lib. *ad Nat.* II, 16: « Cerasium Cn. Pompeius de Ponto primus Italiæ promulgavit. » *HAV.*

(53) *Collationem divinitatis meritorum remunerandorum fuisse rationem.* Plinius libro II: « Hic est vetustissimus referendi bene merentibus gratiam mos, ut tales numinibus arscribantur. » *RIG.*

sere⁷, an ejusmodi sint, ut illos in cœlum extulerint, et non potius in imum tartarum demeruerint, quem carcerem pœnarum infernarum cum multis affirmatis. Illuc enim abstrudi solent impii quique in parentes, et in sorores incesti, et maritarum adulteri, et virginum raptores et puerorum contaminatores, et qui sæviunt, **336** et qui occidunt, et qui furantur, et qui decipiunt, et quicumque similes sunt alicujus dei vestri, quem neminem⁸ (55) integrum a crimine aut vitio probare poteritis, nisi hominem negaveritis. Atquin ut illos homines fuisse non potestis negare, etiam istæ notæ accedunt, quæ nec deos postea factos credi permittunt. Si enim talibus vos pu-

niendis præsidetis, si commercium, colloquium, convictum malorum et turpium probi quique respuitis, horum autem pares Deus ille majestatis suæ consortio ascivit, quid ergo damnatis, quorum collegas (56) adoratis? Suggillatio est in cœlo vestra justitia⁹ (57). Deos facite¹⁰ (58) criminosis quosque (59), ut placeatis diis vestris. Illorum est honor consecratio cœqualium. Sed ut omittam hujus indignitatis retractatum, probi et integri et boni fuerint. Quot tamen potiores viros apud inferos reliquistis (60)? aliquem de sapientia Socratem (61), de justitia Aristidem (62), de militia Themistoclem (63), **337** de

Variæ lectiones.

⁷ Vultis Rig. ⁸ Rhen. et Gelen. : Quem hominem negaveritis? ⁹ Cod. Fuld. et Hav. : in cœlum.
¹⁰ Deos facitis Seml.

Commentarius.

(54) *Abstrudi solent impii*, etc. Enumerat ibi pariter hos Lucianus, in *Necromantia*: 'Εαέρωθεν δὲ, inquit, προσήγοντο, etc., i. e. « Ex altera vero parte adducebantur ordine multi longa catena vincti, qui dicebantur adulteri, lenones, publicani, adulatores, sycophantæ, atque istiusmodi turbæ quidvis in vita turbantium. » Respicit noster Tertullianus satis evidenter majestatem Virgilianam, quæ in describendo pœnarum infernalium loco, inter alia, hæc edisserit: lib. vi, vers. 608, 614, et 621, 24. Vide.

(55) *Quem neminem*. Non debuit hanc lectionem sollicitare Latinus, nec depravatam alii laudare. Latinissime enim locutus est Afer noster, et plane ut Suetonius de Nerone c. 39, in Vita ejus: « Ex nonnullis comperi, persuasissimum habuisse eum, neminem hominem pudicum, aut ulla corporis parte purum esse; verum plerosque dissimulare vitium, et calliditate obtegere. » Eodem modo supra dixit cap. 10: « Ante Saturnum Deus penes vos nemo est. » Quod vero Ed. Aldina habet et Rhen. *hominem*, quasi novum hic Tertulliani argumentum incipiat, probare non possum, nec enim cum interrogandi signo, ut facit Barræus, est scribendus locus, apud quem frustra quæras illa verba: « atquin ut homines illos fuisse non potestis negare. » Hav.

(56) *Collegas*. Ut infra: « Nihil aliud deprehendo, quam materias sorores esse vasculorum, instrumentorumque communium. » Psellus ad Nazianz., p. 184: « Quonam pacto derideam tales cultus? (idolorum sc. et simulacrorum). Et subsannabo eos qui talia colunt? et qui attribuunt cultus et honores creaturæ et materiei: si ipse adorem conservos, et quæ nihil vel parum distant ab his, qui apud illos habentur dii. » Loquitur de figmento circa Filium Dei ut creaturarum primum. Hav.

(57) *Sigillatio est in c. j. v.* Ita coll. Mod. quam probissimam expertam passim sequor. Alii omnes, pari fere sensu, in *Cælo*. Non abludit hinc illud ex lib. ii, ad Nat. cap. 7: « Sepulcris Regum vestrorum cœlum infamatis. » Cæterum elegans est locus et plenus acri scommate. Cum enim maleficos, adulteros, homicidas, fures, juste in terris puniant, non vident eodem judicio se deos suos, quos in cœlis collocarunt, damnare, quorum certe nullum esse probat, quod et passim constabat apud omnes, quin sit incestus, adulter, fur, homicida, virginum et puerorum raptor atque corruptor; quare cum pares deorum suorum atque in sceleribus collegas puniant, hoc certe contumeliam ab illis deputabunt dii sui, ut loquitur in fine c. xiii. Hav.

(58) *Deos facite*, etc. Ut unda undam, sic telum

telum apud Nostrum excipit: quasi jam patronus impietati factus, defendet eam, quo certe auxilio vel defensore non gaudeat. Par sarcasmus, quem invenies c. 13: « Sed digne imperatoribus defunctis honorem divinitatis dicatis, quibus et viventibus eum addicatis, accepto ferent Dii vestri, imo gratulabuntur, quod pares eis fiant domini sui. » Pessime vero editio Pamelii exhibet *deos facitis*. Diis enim, cur non ex vinctis pessimos nocentes deos facitis, hoc facto rem gratam diis vestris præstabit, par enim pari gaudet. Recte itaque scribunt *facite* Membr. L. B. Herald. La Cerda, Rigal. Rhenan. et reliqui, Hav.

(59) *Criminosissimos quosque*. Arnobius, lib. v: « Si contemptor aliquis numinum, et sacrilegi pectoris immanitate furiosus, intendisset animum maledicere diis vestris: auderet in eos quidquam gravius dicere, quam ista prodit historia, quam, velut quiddam mirabile, commentarii contulistis in formulam? ac ne illam vis temporis, et vetustatis obsolefaceret longitudo, perpetuitatis honore mactastis. Quid est enim de diis in ea positum, quidve conscriptum, quod non, si in hominem dixeris pudibundis moribus et disciplinis horridioribus educatum, et contumeliæ reus sis, et injuriæ, et offensionis odium simultatibus subeas inexpiabilibus comparatum? Hav.

(60) *Potiores vivos apud inferos reliquistis*. Libera pariter vox Diogenis, qui rogantibus, atheniensibus ut initiaretur, atque dicentibus, quod apud inferos ii qui initiati sunt, præsent, Γελοῖον, ἔφη, εἰ Ἀγησίλας μὲν καὶ Ἐπαμινώνδας ἐν τῷ Βορβόρῳ διάξουσιν, εὐτελείς δὲ τινες μεμνημένοι ἐν ταῖς μακάρων νήσοις ἔσονται, i. e. « Per-ridiculum, respondit, siquidem Agesilaus et Epaminondas in cæno degent, viles autem quique initiati in beatorum insulis erunt. » Hav.

(61) *Socratem*. Cui recte inter sapientes primas partes assignat, ab ipso Apolline sapientissimus mortalium dicto. Hav.

(62) *Aristidem*. Cujus tanta in tolerandis adversis patientia, ut cum suffragia comportarentur, quibus ille in exilium mitteretur, ignoto cuidam ignotus ipse petenti ut nomen Aristidis illiterato sibi in calculo scriberet, paruerit, nihil aliud causanti, quam non placere sibi nimis justum audire Aristidem. Cujus tanta integritas, ut post reditum ab exilio, cum semper maximis in Rep. muneribus functus esset, in re tenuit defunctus, publice sit elatus et filiabus de publico dos sit data. Laudatus hoc nomine cum aliis, tum a Nazianzeno in carn. Cygneis. O sæculi felicitatem! Hav.

(63) *De militia Themistoclem*. Themistoclis gloria

sublimitate Alexandræ (64), de felicitate Polycratem (65), de copia Cræsum (66), de eloquentia Demosthenem (67)? Quis ex illis diis vestris gravior et sapientior Catone (68), justior et militior Scipione (69)? quis sublimior Pompeio (70), felicior Sylla (71), copiosior Crasso, eloquentior Tullio (72)? Quanto dignius istos deos ille assumendos exspectasset, præsciis utique potiorum? Properavit, opinor, et cælum semel clusit, et nunc utique melioribus apud inferos mussitantibus (73) erubescit.

CAPUT XII.

ARGUMENTUM. — Jam porro ostendit, numina illa nihil esse, nisi inania mortuorum nomina, quorum simulacra, respectu materiæ fabricæque, maxime contemni mereantur, ut adeo in solatium sint 338

Commentarius.

emicuit bello Medico, pugna Marathonia, sub auspiciis Miltiadis, et mox ipse aliquot annis post, dux Atheniensium, adversus Xerxis navales copias ad Salaminam memorabili cum laude confligit. LAC.

(64) *Alexandrum*. Cujus μεγαλοψυχία omnem paginam apud Arrianum et Curtium implet. HAV.

(65) *Polycratem*. Non is pari passu ambulat, in fine vitæ ab omni fortuna deturbatus, et misere in cruce necatus; felicis tamen nomen vindicavit illi nimia Fortunæ indulgentia, et a pisce reportatus abjectus in mare annulus. HAV.

(66) *De copia Cræsum*. Miror hæc in Ed. Juniana non comparere, cum etiam Aldus agnoscat, ubi perperam *Crassum* ponitur. Delubra vero deorum Lydiæ hujus auro ditata opulentiam ejus ostenderunt. Omisit quoque Rhenanus. HAV.

(67) *Demosthenem*. Cujus volubilis linguæ fulmina attonita stupuit Græcia. HAV.

(68) *Catone*. Illo, qui de cælo cecidisse dicebatur, qui bonus esse quam videri malebat. HAV.

(69) *Scipione*. In quo duas istas virtutes conjungit, quemque Aristidi et Themistocli opponit, quantis viris! et certe in laude militiæ omnibus ab Luciano anteponitur, uno Alexandro excepto, in jucunda ista altercatione Annibalis et Alexandri, inter Dialogos Mortuorum, qui etiam in recensione imperatorum Romanorum primas obtinet apud Theodoret. Ad Græcos p. 121: Οὐχ οἱ Ῥωμαίων περιφανέστατοι στρατηγοὶ, ὁ Σκιπίων ὁ πρῶτος, etc. i. e. « Non Romanorum præclarissimi imperatores, Scipionum major, » etc. Etiam *justi* elogium meruit Scipionis nomen insigni isto facto, quo de præda virginem omnium formosissimam intactam sponso suo restituit. Historiam narrant Livius lib. xxvi in fine, et Valerius Maximus lib. iv, cap. 3. Factum hoc (nam Tertullianus Scipiones, omnes sui similes, confundit, ut et Catones duos) etiamnum loquitur insignis raritate clypeus antiquus, cujus ectypon nunc passim est notum, et ut alibi sic in Bibl. Lugd. Bat. pendet. HAV.

(70) *Pompeio*. Magno illo, factorum omnium dictatorumque Alexandri æmulo. Testis Sallustius in *Fragm.* quæ de III *Hist.* libro supersunt. Sed « Pompeius a prima adolescentia, sermone fautorum, similem fore se credens Alexandro regi, facta consultaque ejus quidem æmulus erat. » HAV.

(71) *Sylla*. Inde cognomine Felix appellatus, et quod raro sanguinariis contingit, placida morte ablatum, nam,

Sine cæde et vulnere pauci
Descendunt reges, et sicca morte tyranni.

Lucanus de illo lib. II, vers. 221 :

Hisne salus rerum? Felix his Sulla vocari?
His meruit tumulum medio sibi tollere campo?

A *ipsis Christianis, qui propter illa puniantur. Ut enim dii fiant, crucibus velut Christiani, figuntur; ascii edotantur, truncantur denique. Leonisus etiam cinguntur, et in lapidicinis habitant, atque ex insulis proveniunt. Quæ sicut ipsi non sentiunt, ita nec honores, qui ipsis fiunt. Non itaque magis damnandi Christiani, qui illos respuunt, quam ipse olim Seneca, qui similiter inanes superstitiones improbat: ridiculos enim esse deos, qui injuriæ vilissimarum etiam bestiolarum pateant, imo qui, cum non sint, nec illis qui sunt benefacere, nec ac illis lædi possunt.*

Cesso jam de istis, ut qui sciam me ex ipsa veritate demonstraturum quid non sint, cum ostendero quid sint. Quantum igitur de diis vestris, nomina 339 solummodo video quorundam veterum mortuorum (74), et fabulas audio, et sacra de fabulis recognosco; quantum autem de simulacris ipsis,

B (72) *Tullio*. Juvenal. Sat. x, vers. 114 :

Eloquium ac famam Demosthenis aut Ciceronis
Incipit optare, etc.

(73) *Mussitantibus*. Scribendum forte *musinantis*, quod propius accedit ad scripturam M. L. B. et Aldinam, quæ est *musitantibus*. Ut vere docet Isidorus, *Orig.* lib. XII, c. 4, *musino* est animal natum ex capra et ariete; unde hoc verbum formari potuit, atque ita satirice dicit fortes illas animas, apud inferos coniscare, et quasi arietes, cornibus ob illatam injuriam minitari, concursuras, si copia detur, cum inferioribus sibi diis cælestibus. Respexit, puto, ut sæpe, illa Luciani in Bis Accus, p. 309, ubi Mercurius ad Patrem Jovem: Πάνυ ἀγανακτοῦσιν, ὦ πάτερ, καὶ σκετλιάζουσιν, καὶ ἐς τὸ φανερόν μὲν οὐ τολμῶσι λέγειν, ὑπογογγύζουσι δὲ συγκεκυφότες. I. e. « Valde indignantur, pater, et animo iniquo ferunt; nec palam profiteri audent, sed apud se submurmurant inclinati. » Vel certe illud Senecæ in lepidissimo illo de Claudii Apotheosi lusu? « Nuntiat Jovi venisse quemdam bonæ staturæ, bene canum, nescio quid illum minari: assidue enim caput movere. » Si vero tutior cui vetus videatur lectio, sciat pari modo *mussitare* suum fabricasse Tertullianum, quo μύζειν Homerus, *Iliad.* Δ :

αὖ δ' ἔτ' ἔμουζαν Ἀθηναίη τε καὶ Ἥρη.

et *mussare* hinc Lucretius lib. II, vers. 658 :

Sed quia multa sibi vident contraria, mussant;

et lib. VI, vers. 1177 :

Mussabat tacito medicina dolore;

nec Virg. imitari pudit. Is *Æneid.* XII :

Mussat rex ipse Latinus.

Mussare itaque valet hic non audere hiscere, ne μῶ quidem proferre audere, ut ex Varrone recte vir Græce Latineque doctissimus Dionysius, *Lambinus*.

(74) *Veterum mortuorum*. Similiter Lactantius, *Inst. div.* lib. II, c. 2 : « Et ideo simulacra constituunt, quæ quia mortuorum sunt imagines, similia mortui sunt, omni enim sensu carent. » Et apud eundem versus Sibyllini, I, c. 11 :

Δαίμονας ἀψύχους, νεκρῶν ἐδῶλα καμόντων,
Ἵν Κρήτη καύχημα τάφους ἢ δύσμορος ἔχσει.

i. e. « Dæmones inanimes, cadaverum simulacra mortuorum, quorum Cretâ in jactantiam sepulcra misera habet. » Prudentius quoque, I, contra Symmachum

Et tot templa Deum Romæ quot in orbe sepulcra
Heroum numerare licet. HAV.

nihil aliud deprehendo, quam materias sorores esse ¹¹ (75) vasculorum instrumentorumque communitum, vel ex iisdem vasculis et instrumentis quasi fatum consecratione mutantes, licentia artis transfigurante, et quidem contumeliosissime et in ipso opere sacrilege, ut revera nobis maxime, qui propter deos ipsos plectimur, **340** solatium pœnarum esse possit, quod eam et ipsi patiuntur, ut fiant,

Variae lectiones.

¹¹ *Her. et Rig.* : materias sorores, *Haverc. ex uno cod. Ald.* : matres sorores, *Siml.* : matre sorores.

Commentarius.

(75) *Materias sorores esse.* Ex eadem quippe materia et dii et vasa domestica fingi solebant, atque etiam quæ vasa prius fuerant in deo mutabantur contrita et pistillo aliquo contusa, unde materia soror, hoc est συγγενής, atque ut habetur apud Georgium Palamam : Ἀδελφά φασι, καὶ ὀμόχωρα, καὶ τῆς αὐτῆς κεραμείας. LEPR.

(76) *Crucibus et stipitibus.* Pulchre deducit iisdem suppliciis affici ab illis deos suos, quibus in Christianos animadvertent, quæ erant cruces, stipites, unguis, capitis pœna, bestia, ignes, et in metalla relegatio. Imitatur autem etiam hic per omnia Tertullianum Minucius, distinguens inter simulacra; ut in ligneum competat suspendi, cædi, dolori, runcinari, construi; in æreum vel argenteum conflari, fundi, plumbari, tundi malleis et incudibus figurari; in lapideum denique cædi, sculpi, lævigari et erigi. Atqui illud : « Argilla deformat cruci et stipiti superstructa, » ita explicat Josephus Scaliger in Festum, ut alludat auctor ad derivationem stipitis a stipa, quæ proprie crux est cui argillam imponunt plastæ. PAM.

(77) *Cruci et stipiti.* Plastæ enim cum simulacrum aliquod deformare velint, necesse habent erectum ponere stipitem, cui corpus circumstruatur, et ligneum transversum, ut brachia formentur. Totum hoc argumentum Minucius quoque similiter exequitur, p. 26 : « Quod si in animum quis inducat, tormentis quibus, et quibus machinis simulacrum omne formetur, erubescet timere se materiam, ab artifice, ut Deum faceret, illusam. Deus enim ligneus, rogi fortasse, vel infelicis stipitis portio, suspenditur, cæditur, dolatur, runcinatur, et Deus æreus vel argenteus, de immundo vasculo, ut sæpius factum Ægyptio regi, conflatur, tunditur malleis, et incudibus figuratur : et lapideus cæditur, scalpitur, et ab impurato homine lævigatur. » Ubi vide Elmenhorst. Arnobius, lib. vi ; « Fornacibus incocta figulinis, ex incudibus et malleis, tornis rasa, descobinata limis; serris, perforaculis, asciis secta, dolata, effossa; terebrarum excavata vertigine, runcinarum lævigata de planis. » HAV.

(78) *Dei vestri dedicatur.* Sic supra Neronem dixit dedicatorem damnationis Christianorum, accipiens *dedicare* pro incipere, in quo illum imitatur etiam D. Cyprianus, ep., 33. PAM.

(79) *Ungulis eraditis.* Ita malim cum ms. Fuld. quam *dieraditis*. Chrysostomus Hom. de S. Romæ martyre : « Tanquam enim belluæ quædam immanes corpus ejus circumcidentes carnifices latera effodiébant, carnem deradebant, ossa denudabant, viscera ipsa interiora pervadebant. » Hæc vero pœnarum genera recenset etiam Theodoret. *adv. Græcos*, serm. 8, p. 412 : Καὶ οὐχ ἄπλωσ ἐπεισεν, etc., id est : « Neque vero tenuem ut superinnatantem fidem fecerunt, sed adeo profundis nixam radicibus, ut magna hominum multitudo pro hisce retinendis doctrinis mortem libentissime sustinerit, eaque infictari volentibus, non linguas ad defensionem objecerit, sed flagris humeros, sed lampadibus latera terreisque unguis, et cervices gladiis suppo-

Crucibus et stipitibus (76) imponitis Christianos : quod simulacrum non prius argilla deformat cruci et stipiti (77) superstructa? In patibulo primum corpus dei vestri dedicatur (78). Ungulis deraditis (79) latera Christianorum ; at in deos vestros per omnia membra validius incumbunt ascia, et runcina, et scobina (80). Cervices ponimus (81) : ante plumbum et glutinum et gomphos (82) sine **341** ca-

suerit, tympanis ac fidiculis extenta fuerit, palis infixa constiterit, ab immanibus se feris laniari conspexerit, vivique sunt inflammati. » Unde patet, *stipitibus* imponere, hic esse crudelissimum illud supplicii genus, quo inferiora hominis acuto palo in terra erecto imponuntur, ita ut ferre per humeros et ad cervicem emineat, hoc Græcis erat ἀνασκινδυλεύεσθαι, quod Hesychius exponit ἀνασκολοπισθῆναι, in *festucam tolli*. Idem, σκινδάλαμος vel σκινδαλαμός, σκόλοψ, i. e., *festuca*. Seneca quoque inter terribilem suppliciorum apparatus recenset epist. 14 : « Ingens alterius mali pompa est, ferrum circa se et ignes habet, et catenas, et turbam ferarum, quam in viscera immittat humana. Cogita hoc loco carcerem, et cruces, et equuleos, et unicum, et adactum per medium hominem, qui per os emergat, stipitem, et distracta in diversum actis curribus membra ; illam tunicam alimentis ignium et illitam et intentam. » Et *Consol. ad Marciam*, c. 20 : « Video cruces non unius quidem generis, sed aliter ab aliis fabricatas, alii capite conversos in terram suspendere, alii per obscœna stipitem egerunt, alii brachia patibulo explicuerunt. » Et refero mollissimos effeminati Mæcenatis versus apud eundem epist. 101 :

Mita dum superest, bene est.
Hanc mihi, vel acuta
Si sedeam cruce, sustine.

Græci recentiores παταλεύειν dixerunt. Hujus etiam supplicii meminit Procopius, lib. III, *Bellæ Gothici*. HAV.

(80) *Scobinæ.* Et hæc instrumenta erant ad politorem ornatum, Glossarium Κοσμητήριον, *scoba* dicebant enim ita pro *scopia*, et hinc *scobina*, et verbum *scobere*. Guido II, prior Cartusiensis, qui obiit a. 1183, et editus est a Chiffletio in statutis ejusdem ordinis c. 20 § 2. « Habeat itaque Martha laudabile quidem, sed tamen non sine sollicitudine et perturbatione ministerium : nec sororem sollicite Christi vestigiis inhærentem, et quoniam ipse est Deus, vacando videntem, spiritum suum scobentem suamque orationem in sinum suum convertentem. » HAV.

(81) *Cervices ponimus.* Respicit morem veterum cum, ut hodieque in Anglia, securi percutiebantur decollandi : nam apud antiquissimos, et Lucanus, lib. VIII :

Nondum artis erat caput ense rotare.

Quæ mortis conditio honoratior visa est postea, ut patet ex indignatione Bassiani apud Spartianum in *Vita Getæ* : « Ut et Papianus ipse securi percussus sit, improbante Bassiano, quod non gladio res peracta sit. » HAV.

(82) *Gomphos.* Scaliger ad oram libri sui emendavit ita : « Cervices ponimus ante plumbum : glutinum et gomphosis capiti sunt diis vestris ; » hanc quoque proponit in notis ad Manilium p. 509, adeo sibi placens, ut cum encomio repetat in notis ad Euseb. p. 320. Sed fallitur vir illustris. Ita enim, ut editi Ruen. Jun. la Cerdæ et Rig. et omnes,

pite (83) sunt dii vestri. Ad bestias impellimur, certe quas Libero (84), et Cybele, et Cœlesti ¹² applicatis. Ignibus urimur : hoc et illi a prima (85) quidem massa. In metalla damnatur (86) : inde censen-

tur dii vestri (87). In insulas (88) relegamur : solet et in insulis aliquis ~~342~~ deus vester aut nasci aut mori (80). Si per hæc constat divinitas aliqua, ergo qui puniuntur consecrantur, et numina erunt di-

Variae lectiones.

¹² *Rhen, et Seml.* : Cereri.

Commentarius.

scribendum est; sensus est simplex et elegans. Quod et in ora codicis mei notavit P. Scriverius, scribens : « Scaliger ad Manilium, *Cervices*, etc. Improbatur epistola ad me sua Heribertus Rosweyde a. 1602, et in libello edito a. 1607, *Cervices*, etc. Ita distinguendum videtur, quæ minima mutatio est. Rogo, utique cum sic optimo sensu legatur, quid fluctus in simpulo excitamus? Hactenus ille. » Tria vero, quæ circa capita deorum, quæ status imponebantur, fiebant, recenset Tertullianus, *plumbum, soudeerzel vel sold. irzel* nobis, quod et a *solidare*, quod in aureis, argenteis, stanneis, plumbeis fiebat simulacris; *glutinum*, quod in ligneis et ex argilla confectis, gomphos, quod in colossis, ubi caput cervicibus, quod quidem ob longitudinem prospectus non ita incurreret in oculos, clavis ferreis affligebatur, vel plumbeis binis aut ternis, ut hodieque est videre Romæ in antiquissimis status teste Scaligero ad Euseb. vers. 226. Quo respicit Jeremias propheta, cum de illis dicit, x, 4 : *Affigunt gomphis et malleis, ne fatiscant*. Confer Isaiam, cap. xli, 7. Modum vero conjungendi per glutinum et plumbum, plus uno in loco docet insignis artifex Pomponius Gauricus, in eleganti libello de sculptura seu statuari, qui, post repetitam bis terve editionem, novissime accessit Vitruvio. *Glossarium Gr. Lat.* II, Steph. Γόμφοι, ἐπίουροι, *Compages, Sadis*. Insignis locus est in Actis S. Thyrsi n. 21, de simulacris : « Quia ipsa magis teguntur gomphis ferreis, et plumbo et saxo. » Coll. Mod. : *Glutini et correptos*, nescio quid sibi velit, Addus et Herrld. ita, sed male distinguit, c. p. a. *plumbum, et glutinum*, etc. HAV.

(83) *Sine capite*. Demere enim solebant caput alicujus dei, ut aliud imponerent; ita Vespasianus caput Neronis colosso ejus ademit et caput solis habens septem radios imposuit, quo rursus dempto sacrilege suum caput imposuit Commodus, ut narrat Spartianus in Vita ejus. Apud Suetonium in Tiberio, cap. 58; « Statuæ quidem Augusti caput dempserat, ut alterius imponeret. » Ubi summus Casaubonus notat frequens illud apud Rhodios fuisse, de quorum status urbam homines dicere sint soliti, eas esse histrionibus similes, adductique hunc Dionis Chrysostomi in Rhodiaca oratione locum : « Ὅσπερ γὰρ ἐκείνων ἕκαστον ἄλλοτ' ἄλλον εἰσεῖναι, καὶ τοὺς ἀνδράντας αὐτοῖ, ἄλλοτε ἄλλα λαμβάνειν πρόσωπα, καὶ μικροῦ δεῖν ὑποκρινομένους ἰσθάναι. Et apposite ad hunc locum citat Scaliger loco supra notato illum Hieronymi in cap. III Habacuci : « Si quando tyrannus detruncatur, imagines quoque ejus deponuntur, et statua : et vultu tantummodo commutato, ablatoque capite, ejus qui vicerit facies superponitur; ut manente corpore, capitibus præcisus, caput aliud commutetur. » Quamdiu igitur caput dei commutetur, est sine capite, imo a prima fabrica, antequam vel plumbo, vel glutino, vel gomphis, caput humeris et cervicibus aptetur. HAV.

(84) *Lybero et Cybele*. Bacchi enim currum tigrides et lynces trahunt, de Cybele vero Lucret, lib. II, vers. 600.

Hanc veteres Grajum docti cecinere poetæ
Sedibus in curru Dijugos agitare leones.

Apparet res ex Boissardi tabula *Antiq.* III, 47, Grut. *Thes.* I, 27, et nummis præclaris, quos olim in

Thesauro suo vulgavit Patinus p. 82 et 158; sed nota quod ibi quadrijugi appareant leones. Nomen Cœlesti apud Asios, tutelare Carthaginis numen : et hodieque in nummis Severi et Caracallæ, qui ex Africa oriundi visitur currenti insidens leoni, dextra fulmen, læva sceptrum tenens, caput cincta diademate, prout etiam representatur in gemma cornal. Dactylithecæ Goleo Gronov. n. 566, quæ sculptura notari debet, quoniam in nummis profulmine crotalum suspicabatur Antonius Augustinus. Hujus deæ etiam duobus leonibus cinctæ statua valde memorabilis occurrit apud Boissard. *Antiq.* IV, p. 95, quæ eadem conspicienda præbetur in Thesauro Gruteri, novæ editionis tom. I p. 86. Plura de hac dea ad cap. 24, Male aliæ Edit. *Cereri*.

(85) *A prima*. Certe dum rudis adhuc materia de monte effossa igni colliquatur, non tantum quum formis infunditur. HAV.

(86) *In metalla damnatur*. Hoc quidem queritur Hieronimus contra Constantium Augustum, qui ipsos adhuc episcopos huic operi damnavit. Verba ejus : « Jussos a te episcopos, quos condemnare nullus audebat, etiam nunc ecclesiasticis frontibus scriptos metallicæ damnationis titulos recensere. » Et Lucifer Calaritanus Episcopus lib. I pro Athanasio ad eundem Constantium. Lac.

(87) *Dii vestri*. Sunt enim vel ex metallo quadam, vel saxo, vel marmore. Lucianus, de sacrificiis : « Ὅμως δ' οὖν οἱ παριόντες, etc., i. e. « Attamen qui templa ingrediuntur, non jam arbitrantur, se videre, vel ebur ab Indiæ advectum, vel e Thracumvenis effossum aurum : verum ipsum Saturni Rheæque filium a Phidia in terram hospitem adductum. » Noster infra cap. 29, de status deorum : « Puto autem et hæ ipsæ materiæ de metallis Cæsarum veniunt. » HAV.

(88) *Insulas* Ita Fuld. et Rig. sed Ald. *in insula*; Herald. *in insulis*. Alli mox *aliquis*, non pro more Nostri. Solebant olim damnatis quibusdam igni et aqua interdiceret, quomodo, nemine necessaria hæc vitæ præbere austo, peribant misere. Successit in hujus crudelitatis locum relegatio in insulam, sive, ut loquuntur Jcti, *deportatio*, sterilem plerumque, utpote ibidem necessariis ad vitam rebus deficientibus plerisque : non dissimilis valde pœna. Lege II. *Digest. de Pœnis* : « Deportatio in locum aquæ et ignis interdictionis successit. » Lege I, *Cod. de Repudiis* : « Si matrimonium quidem deportatione, vel aqua et ignis interdictione non solvitur. » Iacitus de Cassio Severo, IV *Annal.* 21 : « Bonis exutus, interdictione igni atque aqua, saxo Scriphio consenuit, » HAV.

(89) *Aut nasci aut mori*. In Delo Apollo et Diana, In Samo, ad Imbrasum fluvium Juno, sub vitice planta, prout patet ex singularissimo apud Segum hummo p. 171, in Creta ipse Jupiter supra c. 10 et infra c. 25 : « Sed non statim Jupiter supra c. 10 et Romanis fascibus, » etc. Lactantius quoque *Inst. Div.* lib. I, c. 2. « Ætate peesumata, in Creta, vitam commutavit, et ad deos abiit. Eux que Curetes filii sui curaverunt, decoraveruntque eum. Et sepulcrum ejus est in Creta in opido Gnosso, et dicitur Vestam hanc urbem creavisse. In qua sepulcro ejus est inscriptum, ὁ Ζεὺς τοῦ Κρότου, id est Latine. Jupiter Seturni. » Quamobrem etiam Gredæ urbs Icrapyrna in eignum nati atque educati Jovis, aquilæ typomen nummis signavit, ut videtur

enda supplicia. Sed plane non sentiunt (90) has A injurias et contumelias suæ fabricationis dii vestri, sicut nec obsequia. O impiæ 343 voces, o sacrilega convicia! infrendite, inspumate! iidem estis, qui Senecam aliquem pluribus et amarioribus de vestra superstitione perorantem reprehendistis ¹³ (91), igitur si statuas et imagines frigidæ mortuorum suorum simillimas non adoramus, quas milvi et mures et aranæ intelligunt (92), nonne laudem magis, quam pœnam, merebatur repudium agniti erroris? Possumus enim videri lædere eos, quos certi sumus omnino non esse? Quod non est, nihil ab ullo patitur, quia non est ¹⁴.

CAPUT XIII.

ARGUMENTUM.— Si tamen hæc numina censeri velint, colere utique oportebat, non spernere, quod tamen passim facere illos ostendit, cum singuli plures colant, cum divinitas ab humano pendeat arbitrio, cum simulacra eorum, ut domestica instrumenta pignerentur, vinditentur, nec privata tantum, sed et publica, ut adeo majestas quæstuararia efficiatur:

Variæ lectiones.

¹³ *Heralæ. e codd. Put. et Borg.* : quam pluribus et amarioribus — reprehendistis, *Wouwer. e codd. Pithæi et F. Ursini* : non reprehendistis *Cod. Lugd. ed. Rhen. et Ald.* : plue. et a majoribus — reprehendistis vel reprehenditis. *Cod. Fuld.* : perorantem probetis. *Rig. et Haverc.* : aliquem — peror. probatis. ¹⁴ Ab eo patitur qui non est, *Semler.* ¹⁵ præstruximus. *Seml.*

Commentarius.

est apud Patin in *Thes.* p. 22, et Spanh. *de Usu et Pr. N.* p. 475, qui etiam inde ex Tristano Jovis ΚΡΗΤΑΓΕΝΟΥΣ meminit. HAV.

(90) *Non sentiunt.* Jeremias in libro Barachi cap. vi, 23 : *Neque sentiebant cum funderentur.* Ridicule æque, sed alio sensu, de Baccho vapulante Æacus apud Aristophanem in *Ranis Act. II, sc. VI.*

Ἐπεὶ θεὸς γὰρ ἐστίν, οὐκ αἰσθήσεται, i. e. *Si enim deus est, nihil plagarum sentiet.* HAV.

(91) *Iidem estis qui Senecam aliquem pluribus et amarioribus de vestra superstitione perorantem probatis.* In libris scilicet quos de superstitione Romanorum composuit, qui libri citantur ab Augustino lib. vi *de Civ. Dei.* Dixit autem Septimius, aliquem Senecam, ut alibi passim, aliqua Dido, aliquis Licitanus, aliquis Lazarus. Itaque non est quod movere nos debeat auctoritas codicis Pithæani quem laudavit Nic. Faber præfatione ad Senecam editum Lutetiæ M. D. LXXXVII. Credo quia tunc temporis, cum editio illæ Senecæ prodiret, adhuc in Tertulliano legebatur : « Pluribus et majoribus perorantem reprehendistis. » Quæ scriptura vitio non carebat. In vetustissimo exemplari bibliothecæ Puteanæ disertissime scriptum legimus : « Idem estis qui Senecam aliquem pluribus et amarioribus perorantem reprehendistis. » Omissa perperam in postremis istis dictione, quam servavit Pitthæanus, eoque sane præstat. In Fuld. legitur *probat*. RIG.

— *Qui Senecam aliquem.* Seneca volumen scripsit de superstitione gentilium cujus meminit Aurelius Augustinus. RHENANUS. — *Senecam aliquem.* Exstat hujus de superstitione fragmentum, quod affert Lipsius lib. II, *Elect.* cap. 18, et sumpsit ex August. lib. VI *de Civ. Dei*, cap. 10. LAC.

(92) *Quas milvi, et mures, et aranæ intelligunt.* Hoc est, Sciunt non esse deos; sed æra, vel saxa, vel ligna. In iis ergo nidulantur. Imo hæc ipsa quæ pro diis colitis, inquinare omni contumelia non verentur. Nempe id sibi per ipsos impune fore intelligunt. Huc pertinet lepida illa Priapi Horatiani dejeratio,

Mentior at si quid, merdis caput inquiner albis
Corvorum. RIG.

mortuis quoque id honoris quod diis habeatur, qui tanto dignius scilicet imperatoribus etiamnum viventibus tribuitur, quoniam 344 et ipsi deos faciunt; at certe meretricibus, cinædis, similibusque publicæ libidinis victimis, non sine insigni deorum contumelia, licet ii ipsi nihilo nobiliores sint, adduci potest.

Sed nobis dii sunt, inquit. Et quomodo vos e contrario impii et sacrilegi et irreligiosi erga deos vestros deprehendimini, qui quos præsumitis esse, negligatis, quos timetis, destrualis, quos etiam vindicatis, illudatis? Recognoscite, si mentiar. Primo quidem, cum alii alios colitis, utique quos non colitis offenditis (93). Prælatio alterius sine contumelia alterius non potest procedere, quia nec electio sine reprobatione. Jam ergo contemnitis quos reprobatis, quos reprobando offendere non timetis. Nam ut supra perstrinximus ¹⁵, status dei cujusque in senatus æstimatione pendeat. Deus non erat, quem homo consultus nolisset et nolendo damnasset. Domesticos deos (94), quos lares dicitis, do-

— *Milvus, et mures, et aranæ.* Clemens Alex., Arnobius, alique vetustissimi christianæ religionis defensores, deorum apud gentiles stultitiam arguebant ex incuria et sordibus quibus scatebant, cum mures in iis nidularentur, et aranæ telas extendere. Sicque Romanus ille imperator qui seniorum opera decem millium pondo aranearum coegerat, satis significavit, quantum in idolis squalloris resideret, quandoquidem aranæ in ipsis habitare solerent. LE PR.

(93) *Non colitis, offenditis.* Quorum itaque iram miseri et vindictam exspectare habebant. Curtius de Alexandro in nece Cliti l. VIII, c. 2 : « Scrutantemque, num ira deorum ad tantum nefas actus esset, subit, anniversarium sacrum Libero patri non esse redditum statuto tempore, itaque inter vinum et epulas cæde commissa, iram dei fuisse manifestam. » Quæ eadem cum narrasset Arrianus, lib. IV, p. 163, edit. Gronov. prudenter, ut philosophus, addit : 'Ἐπεὶ οὐδ' αὐτῷ ἀκοντι ἦν ἐς μῆνιν τοῦ θεοῦ, μᾶλλον ἢ τὴν αὐτοῦ κακότητα, ἀναφέρεσθαι τὴν συμφορὰν. « Siquidem non ingratum ei erat, casum illum ad iram numinis potius quam ad suum maleficium referri. » Ingens itaque admiratio virtutis C. Fabii Dorsonis apud Livium, lib. V, c. 46, qui Capitolio a Gallis obsesso sacrificium genti suæ in colle Quirinali solemne, per medias hostium stationes vadens peregit. Sed vanos hos metus non immerito ridet Lactantius, lib. XI, c. 17 : « Quoties autem pericula impendent, ob aliquam ineptam et levem causam se profitentur iratos : sicut Juno Verroni, quod formosum puerum in templo Jovis ad exuvias tenendas collocarat : et ob hanc causam Romanum nomen apud Cannas pene deletum est. » Cum etiam satis ridicule apud Lucianum in Philospende æreus aliquis Hippocrates neglecto solum sacrificio omnes pixides et cuncta medicamenta perturbet, ut narratur ibi pag. 483, Pro *procedere*, ms. Fuld. mox habet *esse*. HAV.

(94) *Domesticos deos.* Quomodo Lares etiam appellat Hieronymus in Isaïæ cap. LVIII : « Nullus fuerit locus, qui non idololatriæ sordibus inquinetur, sed in tantum, ut post fores domorum idola pone-

mística potestate tractatis pignerando, venditando, A demutando aliquando in cacabulum (95) de Saturno ¹⁶, aliquando in trullam de Minerva, ut quisque contritus atque contusus est, **345** dum diu colitur, ut quisque dominus (96) ¹⁷ sanctiorem expertus est domesticam necessitatem. Publicos æque publico jure fœdatis, quos in hastario vectigales habetis (97). Sic Capitolium, sic olitorium (98)

Variae lectiones.

¹⁶ In edd. Rhen. et Gelenii desunt vv. aliquando in cac. de Saturno. codd. Fuld. et Lugd. : caccabulum.

¹⁷ Dominum, Paris, Deum Hav. ¹⁸ Hæc Paris.

Commentarius.

rent, quos domesticos appellant Lares, et tam publice quam privatim animalium suorum sanguinem funderent. » Vide III Cuperum in Inscript. et Marmorib. Antiq. Homeri Apotheosi subnexis p. 279, ubi de Sylvano, Phœbo, et Jove ipso domestico erudite disserit, et hoc Auctoris in partes vocat. Hav.

(95) *Caccabulum*. Ita manifeste Membr. Fuld. et Lugd. Bat. non *cacabulum*. Quæ vox etiamsi notione spurca passim non occurrat, ultro tamen patet adhibita esse cum altera voce *trulla*, ut instrumenta, quibus ventris et vesicæ onus excipiatur, notet, ut vero deos in vasa immundis usibus destinata commutari dicit noster, ita et Minucius inde illos ipsos derivat p. 26 : *Deus æreus vel argenteus de immundo vascula, ut sæpius factum Ægyptio regi, conflato*. Horum certe sorores esse elegans doceat locus ab Elmenhorsio adductus Philonis, *de Vita Contemplat.* p. 610 : Ὅν τὰ ἀδελφὰ μέρη καὶ συγγενῆ λουτροφόροι γεγόνασιν καὶ ποδονίπτρα, καὶ ἄλλα ἅπλα τῶν ἀτιμωτέρων, ἃ πρὸς τὰς ἐν σκότῳ χρείας ὑπηρετεῖ μᾶλλον, ἢ τὰς ἐν φωτὶ ; i. e. : « Quorum [sc. simulacrorum] cognatæ partes versæ sunt in serias et pelluvia, cæteraque vasa sordida adhibenda secretis usibus. » Desunt hæc in Rhenana. Hav.

(96) *Ut quisque Deum* Ita ex Ms. Fuld. Rigaltius. At Latinius, Rhen. Aldus, Pamelius uniter malunt : « Ut vel (prout Aldus) quisque dominum sanctiorem expertus est domesticam necessitatem. » Quod quamvis bonum et aptum faciat sensum, longe tamen Fuldensem scripturam præfero. Viderat et Scalig. qui *Dominum* emendat. Ait enim revera illos cognoscere nihil sibi boni a diis istis accedere, qui majori vi subjecti sunt, necessitati nempe domesticæ. Itaque Martialis ad Priapum suum VIII, 40 :

Non horti neque palmitis beati,
Sed rari memoris, Priape, custos,
Ex quo natus es, et potes renasci,
Furaces moneo manus repellas,
Et silvam domini focis reserves.
Si defecerit hoc, et ipse lignum es.

Huc facit et Diagoræ illud scomma apud Epiphanium in libro Ancoratus, ut in penuria ligni Herculem suum ligneum excussit, et per ludibrium ad ipsum dixit : Age Hercules, decimum tertium laborem subiturus adesto, obsonium nobis cocturus. Et sane, inquit Epiph. acceptum ipsum in scandulas fidit. perfidens proprium Deum, velut qui nullus esset, et apposito illi prandio, illudens pascabatur. In Græca ed. mihi, p. 512. Οὐκ ακούουσι γὰρ Διαγόρου, etc., Aldus habet : « Et quisque dominum. » Pamelius, Herald. et la Cerda : « Ut quisque dominus sanctiorem e. d. n. » Sed forsitan olim ita scriptum : « Ut quisque Dominus Deum, » etc. Hav.

(97) *Quas in hastario vectigales habetis*. Ipse lib. I *ad Nationes* dixerat : Quos in hastarium regessitis. Hastarium igitur est Liber hastarius, seu Tabularium et Regestum vectigaliorum, quæ sub flusta et voce præconis quinquennio quoque addici

forum petitur ; sub eadem voce præconis, sub eadem hasta (99), sub eadem adnotatione quæstoris divinitas addicta **346** conducitur. Sed enim agri tributo onusti viliores, hominum capita stipendio censa ignobilia ; nam hæc ¹⁸ sunt notæ captivitatis. Dii vero qui magis tributarii, magis sancti ; imò qui magis sancti, magis tributarii. Majestas quæstuarum efficitur. Circuit cauponas (1) religio

B olitorio foro in quinquennium addicto, ex mercimoniis quæ inibi toto eo tempore proponerentur, certas stipes cogeret ; similiter, Capitolio conducto, exigeret mercedes pro iis quæ notat ipse Tertullianus, lib. I *ad Nationes* ; cap. 10, pro solo templi, pro aditu sacri, pro stipitibus, pro ostiis. Rig.

(98) *Sic olitorium*. Ita recte Rigaltius, cui astipulatur Ms. L. b., et lib. *ad Nat.* et edit. Aldina, alii, « Si Capitolium, si olitorium. » Totum hunc locum male perceptum ab Interpretibus, qui multis insudant, ut sensum idoneum eliciant, solus recte explicavit Nicolaus Rigaltius, quem vide. Atqui Tertullianus hic non de venditione deorum vel statuarum ex præda et manubiis hostium partiarum agit, ut summat in Cerda, sed de conductione seu locatione, unde vectigal fisci publici augebatur. Scilicet non attenderunt viri docti eximiam antiquitatis notitiam nobis hic indagari. Nam ut ubique omnia Romæ statuarum erant plena, ita ut quasi alter populus esset, adeoque non immerito ille apud Petronium dicat : « Utique nostra regio tam præsentibus plena est numinibus, ut facilius possis deum quam hominem invenire ; » totque deorum ædes, ut et hic potuisset exclamare Græculus ille : *Audite templa* ; ita Capitolium illius maxime ornatum erat, quod a publicanis conducebatur, ut pro aditu sacri, pro solo templi et similibus, unde gratis deos non licere nosse ait, ædituis et custodibus ingens proveniret emolumentum. Eodem itaque modo ut olitorium forum, ubi olera vendebant, petebatur, etiam Capitolium et templa : sacra maxime licitabantur ab aliis in commodum suum et publicum. Hav.

(99) *Sub eadem hasta*. De hastarum et auctio-nis origine ac ritu videri possunt Alexander ab Alexandro III, 16, et Junius Rabirius, cujus liber ex editione Parisiensi, ann. 1554, 4, insertus est tomo V *Thes. Græviæ*. Conferri cum his debent verba ex lib. *ad Nat.* I, 10, quæ totum hoc unico illustrant. « Jam primum quos in hastarium regessitis, publicanis subditatis, omni quinquennio inter vectigalia vestra proscripso, adducitis : sic Serapeum, sic Capitolium petitur, addicitur, conducitur divinitas sub eadem voce præconis, eadem exactione quæstaris. » Ubi egregie etiam ante Rigaltium quæcunque huc pertinent docuit doctissimus Jutus Gothofrenus, ostenditque in quinquennium a publicano fuisse conductum. Hav.

(1) *Circuit cauponas*. Gentilium turpissimum luctum arguit, apud quos sacerdotes Cybeles stipem ostiatim exigebant, unde sat. VIII Juvenalis :

Inter carnifices, et fabros saudapinarum,
Et resupinati cessantia tympana Galli. La Pa.

mendicans (2). Exigitis mercedem (3) **347** pro solo templi, pro aditu sacri (4); non licet deos nosse gratis, venales sunt. Quid omnino ad honorandos eos facitis, quod non etiam mortuis vestris conferatis? ædes proinde, aras proinde¹⁹. Idem habitus et insignia in statu. Ut ætas, ut ars, ut negotium mortui fuit, ita deus est. Quo differt ab epulo Jovis (5) silicernium, a simpulo²⁰ obba (6), ab haruspice pollinctor? nam et haruspex mortuis apparet (7). Sed digne imperatoribus defunctis honorem divinatis dicatis, quibus et viventibus

Variæ lectiones.

¹⁹ Ædes perinde aras. *Paris.* ²⁰ *Rhen. et Gelen.*: simpuvio. ²¹ Adjicitis, *Paris.* ²² *Rhen., Ald., Scaliger*: Larentiam. *Cf. Minutii Fel. Oct.* c. 25. ²³ aut addit *Paris.* ²⁴ Cincædum, *Semler.* ²⁵ *Hav. e cod. Fuld.*: quod soli ab antiquitate præceperant. *Rig.*: perceperant.

Commentarius.

(2) *Religio mendicans.* Coll. *Mod. religionem.* Lucetius non sine aculeo lib. II, vers. 624.

Ergo, cum primum magnas invecata per urbes
Munificat tacita mortales multa salute,
Ære atque argento sternunt iter omne varium,
Largifica stipe ditantes.

Noster rursus c. 42: « Non enim sufficimus, et hominibus, et diis vestris mendicantibus opem ferre. » Minucius p. 26, « Mendicantes vicatim deos ducunt; » ubi vide Interpretes. Hunc tamen locum intelligi debere non de circumforaneis sacerdotibus et ostiatim mendicante religione, sed de invitatione publica ad locationem, abunde ostenditur in lib. *ad Nat.* I, 10: « Negotiatio religione proscribitur, sanctitas locationem mendicat. » Fallitur itaque Pamelius. *Hav.*

(3) *Exigitis mercedem.* Quam publicanis pendere necesse erat, nam de locatione ut apparet ex lib. *ad Nat.* I, 10: « Majestas constituitur in quæstum: negotiatio religione proscribitur, sanctitas locationem mendicat: exigitis mercedem pro solo templi, pro aditu sacri, pro stipibus, pro hostiis, venditis totam divinitatem, non licet eam gratis coli: pius denique publicanis refigitur, quam sacerdotibus. » Pro *sacri* *Cod. Fuld.* legit *sacrarii*, et pro *honorandos*, ibidem *inhonorandos.* *Hav.*

(4) *Pro aditu sacri.* Quid itaque mirum, si et Judæi annuam pensionem dare coacti fuerint pro loco in quo sacra sua transigebant? Vide infra cap. 18 ad illud: *vectigalis liber* scilicet, ut *Juvenal. Sat.* III, 15:

Omnis enim populo mercedem pendere jussa est.
Arbor, et ejectis mendicat sylvæ camœnis.

Mendicat potea dicit, ut Noster supra: Circuit cauponas religio mendicans. » *Hav.*

(5) *Ab epulo Jovis, etc.* Epulum cœna est Jovi jam grandi deo sacra, silicernium proprie erat convivium funebre senibus exhibitum. Simpulum vel Simpuvium vas erat quo in sacrificiis vinum libatur, obba vero erat vasis ventricosi genus, quo diis manibus libabatur. *LE PR.*

(6) *A simpulo obba.* Diligenter de hisce egerunt Interpretes. Nihil differre ait epulum Jovis jam natu grandis a funebri senum convivio, nec vasa et utensilia in utroque, nec ministeria, quæ cuncta suo nomine appellat. Dicebant vero: « Simpulum et simpuvium, » quomodo est apud Rhenanum. Inde forsitan diversa, quod hoc ex ligno esset, illud fictile. Nonius. « Simpuvium est vas ligneum. » Festus: « Simpulum vas parvum non dissimile cyatho, quo vinum in sacrificiis libabatur. » Apuleus: « In hodiernum populus Romanus diis immortalibus simpulo et catino fictili sacrificat. » Plurima con-

eum addicitis²¹. Accepte ferent dii vestri, imo gratulabuntur, quod pares eis fiant domini sui (8). Sed cum Larentinam²², publicum scortum, velim saltem Laidem aut Phrynen, inter Junones et Cereses ac Dianas adoratis; cum Simonem Magnum statua (9) et inscriptione **348** sancti dei inauguratis; cum de pædagogis²³ aulicis nescio quem synodi²⁴ deum (10) facitis: licet non nobiliores dii veteres, tamen contumeliam a vobis deputabunt, hoc et aliis licuisse, quod solis antiquitas contulit²⁵.

gessit Kippingius, *Antiq. Rom.* p. 209, novæ editionis. De *Silicernio* vide Donatum ad Terent. *Adelph.* p. 299. *Hav.*

(7) *Apparet.* Hinc patet quomodo hoc verbum debeat accipi in lib. II *ad Nat.* c. 5, quem locum una opera emendabo « Cui (deo) apparere videatur universa negotiatio mundalis proveniens ad humani generis utilitatem, et... onem. » Supplet Gothofredus seu *accessionem?* ego vero *et læsionem?* Docent id quæ præcedunt, quæ sequuntur. *Hav.*

(8) *Domini sui.* Admirabiliter! Ipsi enim jam in nuninum ordinem rediguntur, qui ante et diis imperabant, et faciebant deos. *Manilius*, lib. IV, de Aug.

Jam facit ipse Deos, mittitque ad sidera numen
Majus, et Augusto crescit sub principe numen

ob consecrationem divi Julii; quem hinc *formatorem puparum* ridens appellat imperator idem et philosophus Julianus in *Cæsariibus*, quod quemadmodum plastæ nymphas, ita ille deos formaret. Impia quoque, sed diis talibus digna Neronis vox apud *Senecam* in *Octavia* vers. 450.

Stulte verebor, ipse cum faciam deos.

Claud. boletum innuens. Ald. pra. *fer. hab. ferrent.* *Hav.*

(9) Eandem statuam commemorat S. Justinus. *Apol.* I, 26, etiam c. 56., eumque præter Eusebium secuti sunt irenæus, *Adv. hæres.* I, c. 23, § I, p. 99. ed. Massuet. — Coll. *Clement. Recogn.* n. c. 9. — *Cyrrill. Hieros. Catech.* VI, c. 14. — Alios. Hujus rei narrationem defendere conati sunt Thiribius, Maranus (Præfat. III, p. LXXXVI sq.) Baunius et præ cæteris Fogginius (*De Romano D. Petri itinere et episcopatu.* Florent. 1741. 4. p. 247 sq.). — Contradixerunt Grabius, van Dale (*De orac. velt. ethnicorum*, ed. 2 Amstelod. 1700, 4, p. 579 seqq.), Simson (l. c. p. 36 seqq.) aliique permulti.

— Anno 1574, lapis, statuæ olim basis, in insula Tiberina e rudibus effossus est (vid. *Baron. Annal.* ad. ann. 44, tom. I, Colon. 1625. p. 363, seq.; coll. *Montefalcon. Diarium italic.*, etc., p. 268), hacce notatus inscriptione: *Semoni Sancto Deo Fidio sacrum*, etc. (apud Gruter, *Inscrip. antiq. totius orbis Rom.* ed. Græv. tom. I, p. xcvi, n. 5). Hic Semo dici etiam poterat Simo, sicut sæpe Mercurius, Camina, Gimina, al. Sancus (vel Sanguis, ut apud Gruter. I, c. II. 6, et Sanctus, ut *Ovid Fast.* VI. 213. sq.) Sabinorum erat Deus (cf. *Ovid I.* v. 217 et *Lactant. Instill. divin.* I, c. 15, ed. Le Brun et *Dufresn.* tom. I), qui pactis et fœderibus præerat a sanciendo dictus; quapropter etiam Deus Fidius (*Ovid I.* v. 213; et Gruter. n. cc.) appellabatur, a fide. *EDD.*

(10) *Synodi deum.* Vel hinc præstantia ms. L. B.

CAPUT XIV.

ARGUMENTUM. — *Obiter inde avaritia in victimis probis offerendis taxata, Homerum reliquosque vates aggreditur, docetque quam turpia doctores hi de diis loquantur, qui tamen ut exemplar linguæ et morum juventuti proponuntur: tragicos item et comicos, imo et philosophos, quorum princeps*

Variae lectiones.

²⁶ Codd. excepto Lugd. omnes: Volo; illam Lugd. scripturam. Nolo Haverc. auctore probarunt Semler et Ritter.

Commentarius.

apparet, qui sicut antiquus non est, tamen ex optimo exemplari derivatus apparet. In eo plane erat *synodi*, ut in Fuld. antiquiore scriptore *Cinhoti*. Male omnes præter Rigalt. edunt *cinædum*. Alludit non ad Romanorum Consentes deos seu *συμοουλεύοντες* et Græcorum *Παρίδρους*, sed ad illos superioris ordinis et dignationis, qui *σύνθρονοι* dicebantur. Inscriptio vetus satis superque rem docet, et lectionem confirmat:

ANTINOΩ
CYNΘΡΟΝΩ ΤΩΝ
ΕΝ ΑΙΓΥΠΤΩ ΘΕΩΝ
Μ. ΟΥΔΗΙΟΣ ΑΠΟΛΛΟΝΙΟΣ
ΠΡΟΦΗΤΗΣ

HAV.

(11) *Enecta*. Tantum deorum contemptum notat ut vel pessimas diis victimas offerrent, vel pessimas et spernendas partes, cum ex lege et ritu antiquo optima quæque Diis donari conveniret. Qua de re multa collegit Hieron. Magius, *Miscell.* lib. iv, cap. 4, et alii. Debebat enim esse

Victima labe carens et præstantissima forma,

ut indignatur Pythagoras apud Ovid. *Metam.* xv, 130. Diligenter itaque inquirebant popæ et sacrificuli, victimam a capite ad calcem perscrutantes. Lucianus in *sacris*. *Καί πολύ γε πρότερον ἐξετάσαντες εἰ ἐντελής εἴη ἵνα μηδὲ τῶν ἀχρήστων τι κατασφάττωσι*; i. e. « Multoque ante explorant, num legitima sit, et sacris idonea: ne quid forte mactent ex his, quæ religio repudiat. » Unde in *Passione S. Victoris Massil.* quam ms. exstare docet Du Cange in *Bib. Vaticana*, ubi in *Glossario* tom. III, explicat verbum *Occare*, ita martyrem alloquitur gentilis;

Surge deosque voca, sumensque per occiput occa
De grege quiquid ames.

Quæ victima ita lecta et justa appellabatur *mystica*. Tibullus, lib. 1, Eleg. 2.

At nobis ærata, Lares, depellite tela.
Hostia erit plena mystica porcus hara.

Indignatur itaque Pan apud Lucianum in *Bis Accus.* p. 215, vetulum hircum sibi offerri. Verba ejus sunt: *Ὅμως δὲ δις ἢ τρίς τοῦ ἔτους ἀνιόντες, ἐπιλεξάμενοι τράγον ἑνοχόν θύουσι μοι, πολλὰς τῆς κινάδρας ἀπόζοντα*; i. e. « Sed tamen bis terve quotannis ascendentes, segregato ab hoc hircu aliquo coleato, multum grave olenti, mihi sacrificant. » Et magis ipse Jupiter frustratus hecatombi, quas promiserat Mnesitheus diis, si navem suam *Capharci scopulis* eriperent, at ille *ἐκκαίδεκα θεοὺς ἐστιῶν, ἀλεκτρούνα μόνον κτέθυσε, γέροντα κάκεινον, ἤδη καὶ κορυζῶντα*. i. e. « Sexdecim diis epulum præbens, gallum unicum immolavit, eumque senem, et gravedine jam laborantem. » Infra cap. 30: « Nec sanguinem reprobi bovis mori optantis. » Imo vero Deo apud Israelitas nihil nisi omnibus partibus absolutum offerri decebat: unde justa indignatio Malach. 1, 8: « Cum cœcum qui ad sacrificandum adducitis, non videtur vobis malum,

A *Socrates, cum Diogene et Varrone deos irrisit destruxit.*

Nolo ²⁶ et ritus vestros recensere; non dico **349** quales sitis in sacrificando, cum enecta (11) et tabidosa et scabiosa quæque mactatis; cum de opimis et integris supervacua quæque (12) truncatis capitula et ungulas (13), quæ domi quoque pueris vel canibus destinassetis; **350** cum de decima Herculis (14)

Variae lectiones.

Commentarius.

cumque claudum quid morbidumve affertis, nec illud vobis malum videtur. » Quo spectat illud quod dicit in eos Chrysostomus, qui eleemosynas ex rapto tribuunt, in cap. xxvi: Matth. hom. 86: « Si enim accusabantur, qui claudicantes offerebant hostias, cum tu pejora facias, quomodo veniam impetrabis? » Quod obtinuisse etiam temporibus paganismi, apud avaros certe, est colligere, cum supra, tum ex simili loco Athenæi lib. xii, cap. 13, p. 551, ubi Hermippus ita Bacchum alloquitur:

νῦν οἱ γὰρ πενόμενοι
Ἀνάπηρά σοι θύουσιν ἤδη βοῖδια
Λεωτρεφίδου λεπτότερα καὶ Θουμάντιδος;

i. e. Nunc vero pauperculi tibi mutilas sacrificant buculas, Leotrophide ac Thaumantide exiliores. » Scribunt quoque fabulatores inde infandum Pasiphaes amorem in taurum esse natum, quod Minos maritus, cum pulcherrimum taurum Jovi patri vovisset, ipso armentis præfecto, aliam immolaverit. HAV.

(12) *Supervacua quæque*. Huc spectat fabella elegans Æsopica inter veras illas, quas Neveletus vulgavit, non Plaudeas, n. 47, ubi viator Mercurio dimidium rei inveniundæ vovet, inventaque pera cariotarum et amygdalarum plena, comedit eas, τὰ δὲ τῶν φοινίκων ὄστᾶ, καὶ τὰ τῶν ἀμυγδάλων κελύφη ἐπὶ τινος ἀνέθηκε βώμου, φήσας ἀπέχεις, ὦ Ἑρμῆ τὴν εὐχὴν τοῦ γὰρ εὐρηθέντος τὰ ἐκτὸς καὶ ἐντὸς πρὸς σε διανέμῃμαι; i. e. « Sed cariotarum ossa et amygdalarum cortices super altari quodam imposuit, inquiens: Habes, o Mercuri, votum; nam rei inventæ exteriora et interiora tecum partior. » Notatque Adfabulatio dictum in avaros καὶ τοὺς θεοὺς διὰ πλεονεξίαν κατασοφίζομένους, i. e. « Qui ipsos deos ob cupiditatem fallunt. » HAV.

(13) *Capitula et ungulas*. Capitulum pro parvo capite etiam Plauto usitatum in *Curcul.* et Terentio in *Eunuc.* et ipsi Tertulliano lib. *de Pallio*. Elegantissime autem, ut ante me adnotavit Josephus Scaliger, circumloquitur, quæ Festus et antiqui vocant ablegmitia, id est partes quæ diis porrigebantur. PAM.

(14) *Decima Hercutis*. Infra c. 39: « Herculana- rum decimarum sumptus tabularii supputabunt; » ubi vide Junium. Patet vero hinc decimam lucri partem Herculi vovisse, ut et festiva ex joco servi Plautini Getæ in *Truculento* act. 2, sc. 7 vers. 10, qui ex illa sportula, quam ad meretricem ferri jusserat dominus, sibi quoque benefaciebat.

Nam jam de hoc obsonio, de mina una deminui
Modo quinque nummos: mihi detraxi partem Her-
[culaneam.]

Sed et ad hunc pertinet inscriptio Reatina apud Gruterum p. XCVI, num. 7, sub Semonis Sanci nomine, quæ talis est: SANGO. FIDIO. SEMOPATRI, DE. DECUMA. VICTOR. TIBEI. LVCIVS. NVMIVS. DONVM. MORIBVS. ANTIQVEIS. PRO. VSVRA. HOC. DARE. SEMPER. VISVM ANIMO. SVO. PERFECIT. TVA. OPE. ROGANS. TE. COGENDEI. DISSOLVENDEI. TV. VT. FACILIA. FAXSEIS.

neo tertiam partem in aram ejus imponitis. Lau-
do ²⁷ magis sapientem, quod de perduto (45) aliquid
eripitis ²⁸. Sed conversus ad litteras vestras, qui-
bus informamini ad **351** prudentiam et ad liberalia
officia, quanta inveni ludibria! deos inter se propter
Trajanos et Achivos ut gladiatorum paria con-
gressos depugnasse; Venerem humana sagitta sau-
ciatam, quod filium suum Ænean pene interfectum
ab eodem Diomede rapere vellet ²⁹; Martem tre-
decim mensibus in vinculis pene consumptum;

A Jovem, ne eandem vim a cæteris cælitibus expe-
riretur, opera cujusdam monstri liberatum, et nunc
flentem Sapedonis casum, nunc fæde subantem
352 in sororem sub commemorationem non ita dilec-
tarum jam pridem amicarum (16)? Exinde quis non
poeta ex autoritate principis sui dedecorator in-
venitur deorum? Hic Appollinem Admeto regi pascen-
dis pecoribus addicit (17), ille Neptuni structorias
operas Laomedonti locat. Est et illis de lyricis
(Pindarum dico), qui Æsculapium canit avaritiæ

Variae lectiones.

²⁷ Laudabo Seml. ²⁸ Descriptis Jun. ²⁹ Cod. Fuld. : cum filium suum Æneam, ne interimeretur ra-
pere voluisset. Quæ Scripturæ diversitas movit Rigullium, ut hæc verba prorsus deleteret, Hæc habet Mscr.
codex Bibl. Reg. Paris. 2616.

Commentarius.

PERFICIASQ. DECVMAM. VT. FACIAT. VERÆ. RATIONIS. B
PROQVE. HOC. ADQVE. ALIIS. DONIS. DES. DIGNA. ME
RENTI.

Sumptuosus cerle Deus, qui tam grandi dispen-
dio coli necesse habebat. Quam in rem elegantissi-
mi simul et veracissimi versus sunt Antipatri *Au-
thologiæ* libro 1.

Εὐχολος Ἑρμείας, ὦ ποιμένες, ἐν δὲ γάλακτι
Χαίρων, καὶ δρυὶν σπενδόμενος μέλιτι.
Ἄλλ' οὐχ Ἡρακλῆος ἕνα δὲ κίλιον, ἢ παχὺν ἄρνα
Αἰτεῖ, καὶ πάντων ἐν θύοις ἐκλέγεται.
Ἄλλὰ λύκοις εἴργει. Τί δὲ τὸ πλεόν, εἴ τὸ φυλαχθὲν
Ὀλλυται, εἴτε λύκοις, εἴθ' ὑπὸ τοῦ φύλακος.

Versus Græcos hoc modo eleganter Josephus Sca-
tiger Latinos fecit :

Mercurius, pueri, minimo placabilis, illo
Lacte, vel agresti melle litatus erit.
Non sic Alcides : aries aut magnus opimus
Poscitur, aut aliquo de grege lecta pecus.
Dicis at ille lupos ercet, quasi referat, utrum
Custos, an rapax perdat ovile lopus. HAV.

(15) *De perdicto*. Idem ille Plautinus servus istis
versibus quipræcedunt, increpans heri stultitiam :

Domini quidquid habet, veriturur ἐξω; quandoquidem ip-
(suis perditum sedit,
Secreto hercle equidem illum adjutabo, neque mea (qui-
dem
Opera nunquam nihilominus propere, quam potest
(peribit.

et qui pone sequuntur.

Nam hoc assimile est, quasi de fluvio qui aquam
(derivat sibi,
Nisi derivetur; tamen omnis ea aqua abeat in mare,
Nam hoc in mare abit, misere perit sine omni bo-
(na gratia.

Huc quoque spectant Lactantii verba in lib. II, cap.
4. « His aurum et argentum consecrant, quæ tam D
non habent, qui accipiunt, quam qui illa donarunt,
ubi et Dionysii sacrilegi verba advertite. Hi dii sci-
licet sunt ex illis mortui, de quibus sapiens ille
Mimus, Publium dico versu 608.

Mortuo munus qui mittit, nil dat illi, adimit sibi.

Non injucunda igitur altercatio Cartonis cum
Mercurio apud Aristoph. in Plut. Ato. v, sc. 1.

EP. Καὶ μὴν ὅποτε τι σκεύαριον τοῦ δεσπότου
Ἰφείλου, ἐγὼ σε λανθάνειν ἐποιοῦν αἶ.
KA. Ἐφ' ὧτε μετέχειν αὐτὸς, ὦ τοῖχωρύχε,
Ἦκεν γὰρ ἂν σοι ναστὸς εὖ πεπεμμένος.
EP. Ἐπειτα τοῦτόν γ' αὐτὸς ἂν κατήσθιες.
KA. Οὐ γὰρ μετεῖχες τὰς ἴσας πληγὰς ἐμοὶ,
Ὅποτε τί ληφθεῖν πανουργήσας ἐγὼ.

MER. At tu cum vasculum aliquod surripes hero.
Faciebam ego, ne quis te in furto deprehenderet.

CA. Hoc ideo faciebas, perfosor parietum,
Quod sperares te furti participem fore.
Nam panis mellitus eo cedebat tibi.

MER. Sed eum panem tute ipse edebas postea.

CA. Recte, neque enim tueorumdem mecum verberum
Fiebas particeps, sicubi deprehenderer
Aliquod committens flagitium.

Et eandem ob causam Diogenes ἀγᾶσθαι τῶν δού-
λων οἱ λαβροφαγοῦντας ὀρῶντες τοὺς δεσπότας, μη-
δὲν ἀρπάζοιεν τῶν ἐσθιομένων, i. e., « servos mi-
rabatur, qui cum edaces dominos cernerent, nihil
deriperent ciborum », ut narrat Laertius. HAV.

(16) *Non ita dilectarum amicarum*. Ita malim
cum optimo Fuldano codice, quam cum aliis om-
nibus : « Non ita dilectarum jam pridem amicarum. »
Siquidem istum in vetitum nisum et negatum a na-
tura situm ipsa abunde Juno norat, quapropter
nonnunquam se Jovi sub pellicis specie substituisse
narrat Philostrate. p. 91e, ἰδεῖν αὐτὸν τότε ἡδέως,
ὅτι αὐτὴ σύνεστι λάθρα, τὴν γὰρ ἀΐδεσσαν τέθεικεν.
εἰς κλοπὴν μοιχείας. Et satis bella excusatio amo-
rum Æliæ suæ Vero videbatur apud Spartian., c. 5,
cum diceret ad uxorem : « Patere me per alias
exercere cupiditates meas; uxor enim dignitatis
nomen est, non voluptatis. » Sed locus, quem res-
pexit auctor, et cum illo Minucius, est apud Home-
rum *Iliad.* E, vers. 314, ubi Jupiter Trojano bello
intentus, revocatus vero inde blanditiis uxoris,
acrem stimulum Veneris prodit, longamque amica-
rum seriem pertexit, non unquam erga illas ita, ut
tunc erga Junonem affectus. Unde expressius etiam
ad Homerum et lectionem nostram in lib. *Ad Nat.*,
I, 10 : « Aut luxuriantem cum Junone fœdissime
inducit commendato libidinis desiderio per com-
memorationem et enumerationem amicarum. » De
Marte suo Venus apud Martialem in epithalamio
Hiantidis et Stellæ, lib. VI, 21.

Sed postquam meus est, nulla me pellice læsit :
Tam frugi Juno vellet habere Jovem.

Possis hunc locum ita etiam reformare : « Non ita
dilectarum quidem amicarum, vel, non ita dilec-
tarum haud pridem amicarum. » Quod stultitiam
illius Jovis magis arguit, ut qui Junonis suæ re-
centia foderet vulnera. HAV.

(17) *Addicit*. Propria prætoris vox in peculium
alicujus servitutemque quemquam detrudentis,
quod in obæratibus et mancipiis fieri solebat. Livius
de provocatione Appii Claudii post scelus intentat-
um in Virginiam; « Rapique in vincula egentem jure
libertatis, qui liberum corpus in servitutem addi-
xisset, » lib. III, c. 55, supra : « Divinitas addicta
conducitur; » de venditionibus et locationibus. Vo-
cem *regi* delet Cod. Fuld. HAV.

merito, qua medicinam (18) nocenter (19) exercebat, fulmine vindicatum ³⁰ Malus Jupiter, si fulmen illius est (20), impius **353** in nepotem, invidus in artificem. Hæc neque vera prodi (21), neque

Variæ lectiones.

³⁰ *Rig. et Hav. e cod. Fuld.* : iudicatum (i. e. punitum). ³² Præ se ferant Paris, præferant Jun. et — præfantur Haverc.

Commentarius.

(18) *Quia medicinam nocenter exercebat.* Etenim fabulantur, Æsculapium adversus Fata, hoc est, adversus voluntatem Jovis, mortuos quosdam, ingenti pretio captum, ad vitam revocasse, "Ἀνδρα ἐκ θανάτου κομίσσαι Ἡδὴ ἐαλωκότα. Pindarus Pyth. od. III, ἀντισρικωλ. ἦ. RIG.

(19) *Nocenter.* Quia ne secundum Platonem ex Pindaro avarum senem sanitati restituit, et secundum alios deorum jura violavit, mortuos ad vitam revocando? Innuit certe malam famam Theodoret. serm. 8, p. 115, scribens: Καὶ ὁ κεραυνὸς δὲ, καὶ ὁ γενόμενος ἐμπροσθέντος δὲ τῆς φύσεως τὸ ἐπίκρημον, i. e. « Illud vero incussum fulmen, illaque in secuta combustio, haud penitus sinceræ vitæ impollutique ingenii argumenta sunt. » An potius, secundum lepidam istam Nostri in lib. II, ad Nat. cap. 14, notam: « Quæ quidem ille vivos ad mortem, non mortuos ad vitam, prævaricatione venalis medicinæ agebat, » quod casu matris Epidaurii illustrat, quam dicit « eodem casu obiisse, merito jure, quæ tam malam bestiam ediderat? HAV.

(20) *Si fulmen illius est.* Egregie. Nam non tantum ante Jovem fuere fulmina, quæ ipse homo timuit, sed et alii dii gestabant, vel saltem a pictoribus et poetis illis tribuuntur. Ita passim Juno Cælestis Africæ præses occurrit in nummis et sculpturis dextra fulmen tenens, ut supra obserbavimus, et clypeus Alcibiadis notatur cœlatura Cupidinis fulmen vibrantis. Athenæus, lib. XII, c. 1, p. 435: Ἀσπίδα γοῦν εἶχεν ἐκ χρυσοῦ καὶ ἐλέφαντος πεποιημένην, ἐφ' ἧς ἐπίσημον Ἔρωσ κεραυνὸν ἡγκυλημένος, i. e. « Itaque scutum ex ebore et auro confectum ille habuit, et pro eo in insigni, Cupidinem, qui fulmen vibraret cubito elato, » ita enim explicandus lotus, quem male vertit interpretes, « Qui ulnis fulmen amplecteretur. » Inde de nece Ajacis minoris Valerius Flaccus Argon., lib. I, vers. 372.

Et tortum non a Jove fulmen Oileu

Qui gemet, Euboicas nato stridente per undas.

a Pallade enim fuit interfectus, ut ostendit indignabundæ Junonis oratio apud Virgil., I, vers. 43.

Pallasne exurere classem

Argivum, atque ipsos potuit submergere ponto,

Unius ob noxam et furias Ajacis Oilei?

Ipsa Jovis rapidum jaculata e nubibus ignem.

et quæ sequuntur, ubi omnino videndus Servius, D qui ex Varrone quatuor deos fulmina sua vibrasse docet, cum ostendat etiam, cur nonnunquam non suum sed Jovis fulmen adhibuerint. Quare etiam fulmen vibrans occurrit Pallas in nummo Antigoni Tutoris, quem exhibet Spanhemius de Us. et Præst. Num., p. 376, illaque clarius Patin. in Thess., p. 27, et Noctua illi idem officium, quod aquila Jovi præstat, unguibus fulmen tenens, ut in alliis nummis videri potest. Exhibetur ab eodem Hercules fulmine armatus, in nummo Herennii, p. 593. Et apud me in veteris gemmæ ectypo olore vecta fulmen quatit Ceres sinistra, dextra spicas gerens. Atque ex illa Tuscorum disciplina Lucretius, lib. VI, vers. 386:

Quod si Jupiter, atque alii fulgentia Divi

Terrifico quatiunt sonitu cœlestia templa,

Et jaciunt ignes, quo quique est eumque voluntas.

falsa confingi (22) apud religiosissimos oportebat. Nec tragici quidem aut comici parcunt, ut non ærumnas vel erotes domus alicujus dei præferantur ³¹. Taceo de philosophis, Socrate contentus,

Quæ quidem fulmina colore distare ex Acrone ad Horatium docet Nanmus Alcmar., Miscell., III, 3. Minatur certe Juno quoque magnum malum Argonatis apud Val. Flaccum, lib. I, versus 114:

Imbrem ego, et tenebras, sævumque tridentem
Jamjam ego, et inviti torsissem conjugis ignem.

Seneca, Nat. Qu., lib. II, cap. 43: « Quare ergo id fulmen quod solus Jupiter mittit (ms. Lugd. Bat., antiquissimus legi, quare id solum fulmen, quod Jupiter mittit) placabile est: perniciosum id de quo deliberavit, et quod aliis quoque diis auctoribus misit? Quia Jovem, id est, regem prodesse etiam solum oportet (Recte itaque apud Nostrum, malus Jupiter, si fulmen illius est), nocere non nisi cum pluribus visum est. » Denique Arnobius, lib. III, ex Plinio docet « Novensiles, secundum Manilius, deos novem esse, quibus solis Jupiter potestatem jacendi sui permiserit fulminis. » Ibid. « Quod sibi sunt, quos Cindius prædicat, Manilius dicere reperietur falsum, qui alieni fulminis jaculatores sub istius vocaminis appellatione concludit. » Malum hunc Jovem, nihiloque Saturno patre meliorem, porro dicit impium in nepotem, Jovis enim filius Apollo, Apollinis Æsculapius. Oraculum infanti datum apud Ovidium Metam., I, II, versu 646.

Animas tibi reddere ademptas

Fas erit; idque semel Diis indignantibus ausus.

Posse dare hoc iterum flamma prohibere avita.

Eque Deo corpus fles exsangue, Deusque,

Qui modo corpus eras, et bis tua fata novabis. HAV.

(21) *Vera prodi.* Coll. Mod. vero proinde. Graviter Æschylus apud Aristophanem in Ranis, act. IV, sc. II, in altercatione cum Euripide, ibi Euripides:

Πότερον δ' οὐκ ὄντα λόγον τοιοῦτον περὶ τῆς Φαίδρας

[συνέθηκα;

Αἰ. Μὰ Δι', ἀλλ' ὄντ' ἀλλ' ἀποκρούπτειν χρὴ τὸ πο-

[νηρόν γε ποιητήν.

Καὶ μὴ παράγειν, μηδὲ διδάσκειν, τοῖς μὲν γὰρ

[παιδάρμοισιν

Ἔστι διδάσκαλος ὅστις φράζει, τοῖς δ' ἡβῶσι ποιη-

[ταί,

Quid? egone primus de Phædra scripsi hæc quasi nova, (o Æschile? dic dum.

ÆS. Imo trita: sed hæc quæ sunt mala, decet occultare poetam,

Non producere, non condocere facere: non pueris solet

(æqua

Dictare magister: adultis instillant præcepta poetæ.

HAV.

(22) *Configi.* Lactant., lib. I, cap. 19: « sed homines ingeniosi hanc secum habebunt fortasse rationem, quia Deus fulminari non potest, apparet non esse factum. Imo vero quia factum est, apparet hominem fuisse. » Notatur Chrysippus apud Laertium, ut qui in Physiologicis fæda de Junone et Jove finxerit. Ἀισχροτάτην γὰρ (φασί) ταύτην ἀναπλάττει ἱστορίαν, εἰ καὶ ἐπαινέει ὡς φυσικὴν, χαμαιτύπας μᾶλλον πρέπουσα ἢ θεοῦς, i. e. « Turpissimam enim (aiunt) hanc fingit historiam, etsi ut naturalem laudat; lustris tamen magis convenientem quam diis. » Hav.

qui in contumeliam deorum quercum et hircum et canem (23) **354** dejerabat. Sed propterea damnatus est Socrates, quia deos destruebat (24) Plane olim, id est semper, veritas odio est. Tamen cum pœnitentia sententiæ (25) Athenienses et criminatores

A Socratis postea affligerint ³² (26), et imaginem ejus auream in templo (27) **355** collocarint, rescissa damnatio testimonium Socrati reddidit. Sed et Diogenes nescio quid (28) in Herculem ludit, et Romanus Cynicus (29) Varro trecentos **356** Joves, sive

Variae lectiones.

³² *Cod. Fuld.* Tamen cum pœnitentia sententiæ Athenienses, ut criminatores Socr. effligerint, et — rescissa damnatione test. Socr. reddiderunt.

Commentarius.

(23) *Quercum et hircum et canem.* Hujus exemplo Zeno per capparim jurabat, ait Laertius. De hisce juramentis agit Lydius *de Juram.*, cap. 3, § 23, 51. Quoniam vero in mss. Fuld., media vox abest, suspicatur Rigalt. ex sono præcedentia *quercum* vitiatibus auribus irrepisse. Sed docte notavit Heraldus ex Scholiaste Aristophanis etiam per hircum dejerasse, imo per anserem et alia quæcunque, ut fuse idem observat. Faciebat vero id docere volens per deos non esse jurandum. Nos quoniam nihil habemus, quod addamus diligentia Heraldinæ, nostra enim proferre volumus, non aliens, symbolum damus ex gemmis Gorlæanis, tom. II, num. 305, 306, 307, 313, 316, 317, 322, 323, ubi conspici possunt capita anseris, aquilæ canis, galli, arietis sive hirci, equi, et folium quercus; sunt ibidem, ubi proboscis elephantina occurrit. Hav.

(24) *Deos destruebat.* Ita de Platone judicat Theodoretus, serm., p. III, p. 50, eum non ausum totam idolorum fabricam tollere, metu populi Atheniensis, sed jussisse ne ex alia materia quam ligno vel saxo fierent, quam putaret contemptui obnoxiam facile vilitatem suo populo persuasuram. Lactantius quoque de omnibus poetis, lib. I, c. 12: « Metuebant enim malum, si contra publicam persuasionem faterentur, quod erat verum. » Et de Cicero, imprimis, lib. II, c. 3: « Intelligebat Cicero falsa esse, quæ homines adorarent. Nam cum multa dixisset, quæ ad eversionem religionum valerent, ait, tamen non esse ea vulgo disputanda, ne susceptas publice religiones disputatio talis extinguat. » Ubi egregie de Christianis ille Cicero in, Marcum Tullium invehitur plenis eloquentiæ velis, dicens inter alia: « Sed nimirum Socratis carcerem times: ideoque patrocinium veritatis suscipere non audes. At mortem, ut sapiens, contemnere debuisti, » et quæ sequuntur. Hav.

(25) *Pœnitentiæ sententia.* Diogenes Laertius in *Vita ejus*: « Ἀθηναῖοι δ' εὐθὺς μετέγνωσαν, ὥστε κλείσαι καὶ παλαίστρας καὶ γυμνάσια, i. e. « Atheniensibus statim tanta ejus facti pœnitentia incescit, ut palæstras et gymnasia clauderent. » Hav.

(26) *Affligerint.* Laertius, *ibid.*: « Καὶ τοὺς μὲν ἐφυγάδευσαν, Μελίτου δὲ θάνατον κατέγνωσαν, Ἄνουτόν τε ἐπιδημήσαντα αὐθημερόν ἐξεκίρυσαν, Πρακλεῶται, i. e., « Ut alios quidem exsilio, Melitum vero morte damnarent, Anytum ipsa die, dum peregre esset, Heracleotæ exterminarunt. » Ad hanc opinionem de mortuo Socrate apud iudices ipsos alludit Phædrus, nominis et famæ ambitiosus, lib. III, fab. 9.

Cujus non fugio mortem, si famam assequar,
Et cedo invidiæ, dummodo absolvar cinis.

In ms. Fuld. ita scribebatur: Pœnitentia sententiæ Athenienses, ut criminatores Socratis postea effligerint, et imaginem ejus auream in templo collocarint, rescissa, damnatione testimonium Socrati reddiderunt, » et sic usurpatur *affligendi* verbum, lib. IV, *adv. Marc.*, c. 12, addit Scioppius. Criminatores hi Socratis rursus apud Gorlæum eodem tomo occurrunt nobis, modo dependentes a vultu Socratis et Palladis, num. 301, modo aliter, num. 330, fueruntque Anytus, Melitus et Lycon. De statua

aurea quæ sequuntur, alias copiosus. Locus hic ob angustiam non patitur. Hav.

(27) *In templo.* Suspecta quodammodo lectio. Narrat quidem Flavius Vopiscus Tacitum imperatorem statuam argenteam divo Aureliano in templo Solis dedicare voluisse, itemque divorum templum fieri jusisse, in quo essent statuæ principum bonorum. Sed ista erant numina Romanorum quibus et hostiæ et vota fiebant. Laertius dicit fuisse statuam ἐν Ἡορμπεῖω erectam, publico ædificio ut notat Casaubonus ex Polluce, in quo ut putat, τὰ πομπεῖα, i. e. *pomparum choragia* asservabantur. Unde etiam forsitan pretiosiores imagines conditas ibi festis diebus proferri potuerunt ad solemnitatem amplificandam. Scripsit itaque *ex templo* Tertullianus, quod probo ex Laertio, qui dicit pœnitentia correptos Athenienses εὐθὺς, *mox* atque inde publicum luctum indixisse, accusatores perdidisse, Socratem statua honorasse. Sed et in templis deorum statuas illustrium vivorum esse erectas docet Leontino Gorgiæ honos iste in templo Apollinis Pythii habitus, prout sane statuæ illustrium mulierum etiam in loco aliquo numini cuidam dedicato excitabantur. Ita testamento suo non tantum voluit Theophrastus ut Aristotelis imago in simili sacrario reponeretur. In vita ejus Diogenes Laert., ἔπειτα τὴν Ἀριστοτέλους εἰκόνα τεθῆναι εἰς τὸ ἱερόν. Sed idem ipse Aristoteles de matris suæ statua fieri voluit, ut in Vita ejus eidem scriptor: Καὶ τὴν τῆς μητρὸς τῆς ἡμετέρας τῆς Δημητρὸς ἀναθεῖναι εἰς Νεμέαν, i. e. « Matris quoque nostræ (sc. statuam) Cereri quæ in Nemea est nicari volo. » Adde quæ de Calphurnia modo diximus. Hav.

(28) *Diogenes nescio quid.* Respicit Laertii illud in Vita ejus, quo gloriabatur Diogenes Herculis vitam vivere, μηδὲν ἐλευθερίας προκοπῶν, πάντα τῶν σφῶν εἶναι λέγων, i. e., « Nihil libertate ducere præstantius, et omnia sapientium esse prædicans. » Dicit autem *nescio quid*, quia ultima illa subobscura vim et injurias Herculis innuebant, quas imitabantur illi Cynici, vi capientes, si quis petentibus negaret, nec baculo aliter quam Hercules clava utentes, ut passim videri potest apud Lucianum. Quomodo apud illum in *Vitarum Auctione*, interrogatus a mercatore Diogenes, *quem imitaretur? Herculem* respondit. Sic de Hercule legimus apud Lactantium loco quem non longe hinc producemus, « Hercules solita violentia usus, quia unum accipere non potuit utrumque sustulit. » Imo hunc conditorem sectæ suæ gloriabantur. Lepidissima est confabulatio Diogenis et Herculis inter *Dialogos Mortuorum* Samosatensis Luciani. Ubi Herculi illudit Cynicus: q. vide, et quæ sequuntur facta sane. Itaque nihil mirum si inter tot Herculis effigies, juvenis, senis, barbati, imberbis, etiam Cynici locum habeat, cujus nudum, squalidum, barba capilloque hirsutum capet ex veteri gemma profert nobilissimus antiquarius Leon. Augustin. in *Gemm. Antiq.*, p. I, n. 6. Hav.

(29) *Romanus Cynicus.* Ita dictus ob *Satyras Menippeas*, quas conscripsit, quorum fragmenta collegit et notis illustravit Ausonius Popma, Aulus Gellius, *Noct. Att.*, lib. II, c. 18: « Ex quibus ille Menippus fuit, cujus libros M. Varro In Satiris

Jupiteres (30) dicendum, sine capitibus (31) introducit ³³.

357 CAPUT XV.

ARGUMENTUM. — *Demonstrat porro, quam indecore deorum facta et nomina, ad oculorum et aurium voluptatem, ab ipsis in scenicis voluptatibus inflectantur, ut divinitas plaudente populo constupretur; ut et quam crudeliter in cavea et ludis theatralibus adhibeantur, ubi vilissime majestas*

³³ Introduxit Paris.

Variae lectiones.

Commentarius.

æmulatus est: quas alii Cynicas, ipse appellat Menippeas. » Ipse inde *Menippeus* dictus a Symmacho in epistola quam primus edidit et correxit Lud. Carrio *Emendat.*, l. II, c. 14: « Studium cuidem Menippeii Varronis imitatis, sed vincis ingenium, » et ab Arnobio, lib. VI, » Varro, ut dicit Menippus, non ut dicit Menippeis, » ex ejusdem emendatione, c. 17. HAV.

Romanus Cynicus. Libere inquit Rhenanus, Varro locutus est de diis gentium, id quod vel ea sententia satis arguat, quæ citari solet de exstipitiis: Non solum otiosos, sed sordi dissimos deos, si in jecorum et viscerum sterquilinio sua occulerunt consilia, hominibus ab insanis sacerdotibus manifestanda, Idem Satiras suas Menippeas a Cynico cognominavit. PAM.

(30) *Jupiteres*. Vide Priscianum. Nam Jovis non est genitivus τῷ *Jupiter*, sed antiqui nominativi Jovis, ut passim videre est ex exemplis poetarum apud Grammaticos. Unde Varro disertè, lib. VII, de L. L. « Nunc consuetudine aliter dicere, pro Jovis, Jupiter: pro bovis et bus, bos: pro struis, struus. » Jupiter vero est quasi *juvans Pater*, ut *Marspiter*, et rectos modo casus habet secundum eundem. De quo videri potest Ger. Joh. Vossius ille pansophus in *Addendis* ad lib. II, c. 8, de Analogia, ms. Lugd. Bat. legit *Jupitros dicendos*. Fuld., *Jupiteros*. HAV.

(31) *Capitibus*. Locus difficilis, tanto magis, quia nec vola nec vestigium ejus apud Varronem, cujus pleraque et longe optima interciderunt, quorum naufragas tabulas colligerunt Riccobonus, Stephanus, Popma, nos etiam in iis operam aliquam posuimus. Junius ex Festo aliquid assert, sed in quo acquiescere non possim. Qui non immerito inde deridetur La Cerda, cujus La Cerdæ nota est, *sine capitibus*, id est, minuti capite, quorum nec conditionem, nec familiam, nec civitatem commemorat quibus triplex diminutio capitis exprimitur. Hæc ille. Oblique vero etiam Varro taxavit, ut ego quidem puto, Deum Stoicum, mundum, rotundum, globosum, Seneca, epist. 96: « Si rotundam illis, qualem Deo dederint formam. » Idem in ridicula illa Apocolocyntosi, quam sine cachinno lego nunquam, de Claudio, « Qualem deum istum fieri velis? Stoicum. Quomodo potest rotundus esse (ut ait Varro) sine capite, sine præputio? Est aliquid in eo Stoici Dei; jam video, nec cor, nec caput habet. » Prout autem nonnulli innumerabiles dixere mundos, ita Varro trecentos deos sive Jupiteres introduxit, in illo scripto quod ambo, et Seneca et Tertullianus, respixisse videntur. Est adhuc quæ morari nos potest lectio Cod. ad Nat., 1-10, ubi est *inducit*, quo, nisi usurparit pro introducit, videtur notari expunctio horum deorum, qui ut la Cerda ait deminuti sint capite, quasi ibi examinerit Varro sciditatem et valorem divinitatis cujusque Jupiteris, inveneritque trecentos, quos ab illo nomine excluserit, quod si placet et hic scribi debuerat *inaucit*. Favit huic conjecturæ, quod in eodem libro legitur, cap. 12, de multitudine deorum. « Tot enim lamniæ, tot nationes

illa tractatur; denique quam irreverenter dii ab ipsis habeantur, dum coram illis libidinem suam explent. Qualis quidem religio cultores suos stultos, 358 insanos, osores vero cordatos et sapientes ostendit.

Cætera lasciviæ ingenia etiam voluptatibus vestris, per deorum dedeeus operantur. Dispiciite Dentulorum (32) et Hostiliorum (33) venustates, utrum mimos (34) an deos vestros in jocis et

census bona fide quærunt, ut dispici et distinguî describique non possint. » Imo ita clare hoc loco etiam ms. Fuld., ut vix dubitationi locus sit. Aldinus præfert *capidibus*. At vero *Capis* ut notat Festus Pompeius, erat *poculi genus dictum a capiendo*. Nonius Marcellus, jungit cum *armillo*, apud quem Varro, de *Vita P. R.*, lib. I. « Etiam nunc copula, quæ vocant capulas, ac capides, quod est copuli genus, item armillum, quod est urceoli genus vinarii. » Ut vero *armillum* inde dictum, quod *armo*, id est, humero portetur, ut Festus, ita *capis* vasculum minoris formæ, quod munus capiti tollique posset, Varro de L. L., lib. IV: « Et minores, capides, a capiendo; quod ansatæ, ut prehendi possint, id est capi. Harum figuras in vaseis sacris ligneas et fictiles antiquas etiam nunc videmus. » Cum *lituis* conjungit etiam Livius, lib. X, c. 7, de habitu Pontificio loquens: « Si conspiciatur cum capide ac lituo, capite velato victimam cædat, auguriumve ex arce capitat. » Apparet itaque fuisse instrumentum ad sacra pertinens, nam et *armillum*, teste Festo, *vas vinarium in sacris*. Quasi alicubi in Satyris Menippes ingentem hanc Jupiterum phalangem introduxisset irrisam qui nullus sacer ornatus circa illos apparebat. Sed ego lectioni ms. Fuld. et libri ad Nat. potius acquiesco. Adde quod hic de abolitione divinitatis agatur quæ non magis apte potest exprimi, quam per verbum *induci*. HAV.

(32) *Lentulorum*, De *Pallio*, c. 4: « Meritoque Mimographo Lentulo in Catinensibus commemoratus. » Hujus etiam Hieronymus meminit non semel. HAV.

(33) *Hostiliorum*. Nobilissima inter Romanos familia, et quorum nomina nonnulla nobis reliqua fecit antiquitas. Primus es Hostius Hostilius, qui cum Romulo contra Sabines pugnavit, memoratus Livio, lib. I. Meminit et Hostilianarum actionum Cicero, lib. I, de *Oratore*, c. 245, et C. Hostilii Mancini, ibid., c. 238. Apud Reinesium quoque occurrit, C. Hostilius, qui cum C. Populo Lenate legatus in Syriam est missus ad Syriæ et Ægypti regnorum bellum componendum. *Inscript*, IV, 8, et L. Hostilius Fortunatus, cum filia Hostilia Januariæ, XII, 45. Apud eundem, XVI, 24.

C. HOSTILIO. C. F. FRUGIONI.

C. HOSTILIO. C. F. NEPOTI.

Et rursus, XVII, 154: *Hostiliæ Atthidi*. Quis vero hic Hostilius mihi non liquet et Mimi una cum ipsis inscriptionibus dudum perierunt, *Hostius* vocatur in lib. ad *Nationes*. De Hostii cujusdam libidine Seneca, II, 1, 16. HAV.

(34) *Mimos an Deos vestros*. Lactant., lib. V, cap. 21. « Num pejus? qua iidem ipsi, qui, cum deos se colere dicant, tamen eos publice turpiterque derident: de quibus etiam per mimos agi, cum risu et voluptate patiuntur? qualis hæc rengio, aut quanta majestas putanda est, quæ adoratur in templis, illuditur in theatris. » Tertull., de *Spectac.*, cap. 27: « Illic nomen Dei blasphematur. » HAV.

strophis (35) rideatis ³⁴ : *mæchum Anubim* (36), et *A* *teræ* ³⁵ (40) **359** omnem *fœditatem* (41) eorum masculum *Lunam* (37), et *Dianam flagellatam* (38) designant. Luget Sol filium jactatum (42) de cœlo; et *Jovis mortui testamentum* recitatum, et *tres Hercules* (39) *famelicos* irrisos. Sed et histrionum lit-

Variæ lectiones.

³⁴ Rideatis *abest Paris*. ³⁵ Rhen. : latera ; sed ef. *Ad nat.* I, 10. ³⁶ et Cybele post — non erubescen-

tibus vobis *abest Paris*.

Commentarius.

(35) *Strophis*. Patet quid per hanc vocem intelligat Auctor, conjungens illam cum *jocis*. Dicit enim proprie callidam in fallendo versutiam, Martialis de *mœcha*, XI, 8.

Jam stropho talis abit.

a verbo *στρόφω*, cui affine est nostrum proverbium de re calide surrepta, *yts donker groen verwem*. Nam certe quod de strophis et antistrophis in carmine lyrico notat la Cerda, hic in mimo innui vix quidem puto. Cum potius a subjecta materia genus ludi tam *strophæ* quam *mimus* appellatum fuisse videatur. Hieronymus, *Apol.* II, *adv. Rufin.* « Et quasi mimum Philistionis vel Lentuli ac Marulli stropham eleganti sermone confictam. » Fuit enim ille Marullus insignis Mimographus, cujus exstat dictum hoc ad parasitum gulosum : « Tu Hactorem imitaris, ab illo nunquam recedis, » ludentis in duplici significatione *Ilui*, qua et urbem et intestinum denotat. Refert Servius ad Virgil., *Eclog.* VII, 26, et *Æneid.* VII, 499. Notat passim id quod vulgo dicitur *raillerie, een loopje*. Utitur hac voce rursus in lib. *de Anima*, c. 27, deridens Panthoidem Pythagoram : « Nam qui talem commentus est stropham, » etc., ut *adv. Marcion.*, lib. III, c. 10 : « Quanto dignus necessitas fidem, quam stropham administrasset? » Hieronymus quoque contra Ruf. : « Vis scire totas argutiarum tuarum strophas, vel specularum insidias? » Et hinc voces illæ apud Papiam : « Strophus, tortus, fraudator, Strophæ, nequitia, fraus. Stropharius, impostor, fraudator. » Cod. Agobard. : Initio strophis. » HAV.

(36) *Mæchum Anubim*. Idem est Deus Anubis et Cynocephalus, unde Virg. dixit : *Et latrator Anubis*. Et utriusque forma colebatur Mercurius, sunt autem istæ inscriptiones fabularum. Itaque Anubis *mæchus* edebatur, sicut Luna masculus, etc. LAC.

(37) *Masculam Lunam*. Ita omnes mss. et editi. Meursius *Lunum* mavult, quo non opus est. Quæ vero de notitia hujus Numinis et cultu dici possunt, ex lapidibus, nummis, aliisque veteribus monumentis collecta, dabimus in Dissertatione peculiari, de Deo Luno et diis Hermaphroditis. HAV.

(38) *Dianam flagellatam*. Istud agnomen, inquit La Cerda invenit poeta in contumeliam Dianæ. Ego potius puto titulum seu inscriptionem mimi fuisse, ideoque ut reliquas litteras majusculis efferendos. HAV.

(39) *Hercules famelicos*. Quidquid fuerit, jam ignotum, non absimile tamen illud videtur, quod legere est apud Lactantium, lib. I, c. 21, ubi sacrorum Herculis, quæ apud Lindum, oppidum Rhodi, maledictis et execrationibus celebrantur, hanc ex gentium scriptis rationem narrat : « Hercules cum eo delatus esset, famemque pateretur, aratorem quemdam aspexit operantem : ab eoque petere cœpit, ut sibi unum bovem venderet. Enimvero ille negavit fieri posse : quia spes sua omnis colendæ terræ, duobus illis jumentis niteretur. Hercules solita violentia usus, quia unum accipere non potuit, utrumque sustulit. At ille infelix, cum boves suos mactari videret, injuriam suam maledictis ultus est : quod homini eleganti et urbano gratissimum fuit. Nam dum comitibus suis epulas apparat,

dumque alienos boves devorat, illum sibi amarissime conviciantem cum risu et cachinnis audiebat, Sed postquam Herculi divinos honores ad admirationem virtutis deferri placuit, a civibus ei ara posita est, quam de facto *βούζυγον*, id est, bovis jugum nominavit. Ad quam duo juncti boves immolarentur, sicut illi, quos abstulerat aratori, eumque ipsum sibi constituit sacerdotem, ac præcepit ut iisdem maledictis semper in celebrandis sacrificiis uteretur, quod negaret se unquam epulatum esse jucundius. » Hæc vero mimorum inscriptiones de Jove et Hercule a Codice ms. Fuldano aberant. HAV.

(40) *Histrionum litteræ*. Adumbravit omnia hæc Arnobius in fine libri V : « Sed poetis tantummodo licere voluistis indignas de Diis fabulas, et flagitiosa ludibria comminisci, Quid pantomini vestri, quid histriones, quid illa mimorum atque exoleti generis multitudo? Nonne ad usum quæstus sui abutuntur diis vestris, et lenocinia voluptatum ex injuriis attrahunt contumeliisque divini? » Notanda est lectio Rhenani *latera*, ut ad effæmationem productum corpus et famosam laterum inflexionem respiciat ; in lib. tamen *ad Nat.*, I, 10, leges, ut hic, *histrionicas litteras*.

(41) *Fœditatem eorum*. Amores, adulteria, rixas, et similia. Huc pertinet, quod ibidem apud Arnobium sequitur : « Quod nefarium esset auditu, gentis illa genitrix Marcæ, regnatoris et populi procreatrix amans saltatur Venus et per affectus omnes meretriciæ vilitatis impudica exprimitur imitatione bacchari. » HAV.

(42) *Jactatum*. Cod. Fuld. habet, *Detractum de cælo*, quasi rideret Septimius modum etiam quo fulminatio Phaethontis figurabatur, qui machina aliqua ut in curru sublimis sursum erat evectus, ita rursus alia detraheretur et sic in terram præcipitaretur. Reliqui vero, ut et Agobard, *jactatum*. HAV.

(43) *Cybele*. Eodem tenore Arnobius ibidem : « Saltatur et magna sacris compta cum infulis Mater : et contra decus ætatis illa Pessinunti a Dindymene, in bubulci unius amplexu flagitiosa fingitur appetitione gestire. » Quibus ridendi materiam præbuit deorum ille subsannator Lucianus, et quo et hoc et complura alia mutuatum esse Septimium nostrum agnosco. Is ita loquentem inducit Venetem ad cupidinem suum in deorum dialogis : *Ἄλλὰ εὖ ᾧ τολμηρότατε*, etc., i. e. « Verum etiam, tu audacissime, ipsam Rheam, jam anum, totque deorum matrem, ad pusionis amorem compulisti, et ad Phrygii illius adolescentis desiderium. Eaque jam a te acta est in insaniam, junctisque leonibus, et assumptis Corybantibus, quippe qui ipsi quoque furore quodam afflati sunt, sursum ac deorsum per Idam oberrant : *Ἦᾶς* quidem propter Attidem ejulans, » etc. HAV.

(44) *Pastorem suspirat*. Quod nobis eleganter ante oculos

(45) *Fastidiosum*. Spernentem amores suos. Virgil. in fine *Eclogæ* II :

Invenies alium, si te hic fastidit, Alexin.

Ita enim, non *Alexis*, legi debere, nota quoque Servit indicat : « Alium Alexim, alium puerum formosissimum, qui te minime spernat. » HAV.

vobis. Et sustinetis Jovis elogia (46) cantari, et Junonem, Venerem, **360** Minervam a pastore judicari. Quid, quod imago dei vestri ignominiosum caput (47) et famosum vestit? quod corpus impurum et ad istam artem effeminatione (48) productum Minervam aliquam vel Herculem repræsentat? Nonne violatur majestas et divinitas **361** constupratur plaudentibus vobis (49)? Plane re-

Commentarius.

ante oculos ponitur in gemma pulcherrima, quæ notanda venit habitu Endymionis pastoralis, tomo *Dact. Gorl.* 11, 498. Describit vero in insigni impostore Alexandro Lucianus in *Pseudomante*: *Καὶ ὁ μὲν καθεύδων δῆθεν* ect., i. e. « Cum hic dormiens scilicet in medio jaceret: descenderet autem in eum e tecti fastigio, tanquam e cælo, Lunæ vicem agens, Rutilia quædam formosissima cujusdam e Cæsareæ domus præfecti uxor, quæ nimirum ut amabat Alexandrum ita vicissim ab illo amabatur. Ac sub oculis perditissimi illius mariti tum complexus agebantur, tum oscula, idque in propatulo. Quod nisi complures fuissent tædæ, forsitan nonnihil et eorum, quæ fieri solent infra sinum, patratum fuisset. » Ita vero dictum est hoc *pastorem suspirat*, id est desiderat, ut *suspirat amorem* in Diris, quæ Valerio Catoni assignantur, ibi:

Invideo vobis agri, formosaque prata:
Hoc formosa magis, mea quod formosa puella
Est vobis. Tacite vestrum suspirat amorem;

ut recte ibi observavit Lindenbrogius, nisi quod malim ex Manutii editione,

Tacite et vestrum suspirat amorem.

Longe vero aliud Lucani, vi, 370.

Nec tenues ventos suspirat Anauros. HAV.

(46) *Jovis elogia*. Quæ vox supra a me explicata est. Arnobius loco sæpius memorato: « Quin et ille in fabulis maximus ipse regnator poli, sine ulla numinis majestatisque formidine, adulterorum agere introducit partes; atque ut fallere: castitatem alienarum possit familias matrum, ora imutare pellacia, et in species conjugum subditivi corporis simulatione succedere. » Jovis itaque elogia sunt hi tituli: Jupiter Amphitryo, aurum vel imber aureus, pulmo vel cygnus, taurus, et quæ sunt plures furtivorum amorum ejus species. Imo recenset elogia hæc Arnobius iterum, lib. vii: « Pōnit animos Jupiter, si Amphitryo fuerit actus pronuntiatumque Plautinus? Aut si Europa, si Leda, Ganymedes fuerit saltatus, aut Danae, motum compescet irarum? » Quodque ad suspirantem Attin Cybeiem attinet, ibidem ait: « Tranquillior, lenior, mater magna efficitur, is Atydis conspexerit priscam refricari ab histrionibus fabulam? »

(47) *Imago dei vestri ignominiosissimum caput et famosum vestit*. Hæc verba, totum histrionis caput, ipsius Dei quem repræsentabat, persona convestitum fuisse significant, quod apertissime declarat Gabius Bassus apud Gellium, cap. 7, lib. v. Nam caput, inquit, et os cooperimento personæ tectum undique, unaque tantum vocis emittendæ via pervium, et videmus in antiquis Comitorum exemplaribus personas in hanc omnino formam depictas. Boethius lib. *de duabus Christi Nat.* ubi de personæ vocabulo. Quod si acuatur antepenultima, innuit, apertissime a sono dicta videbitur. Idcirco autem a sono, quia concavitate ipsa major necesse est volvatur sonus. RIG. — « Ignominiosissimum caput, et famosum vestit. » Respicit scenicum apparatus et imprimis larvas quibus caput suum inserebant histriones. Illæ enim non tantum Socra-

ligiosiores estis in cavea, ubi super sanguinem humanum, super inquinamenta pœnarum proinde saltant dii vestri, argumenta et historias noxiis ministrantes, nisi quod et ipsos deos vestros sæpe noxii induunt (50)? Vidimus aliquando castratum Aryn, illum **362** deum ex Pessinunte (51); et qui vivus ardebat Herculem (52) induerat. Risimus et inter ludicras meridianorum crudelitates (53) Mer-

tem aliosque repræsentabant, ut videri potest in gemmis Gorl. t. II, n. 205, 311, 509, 539, sed et ipsorum deorum facies. Ita larva Panos spectabilis est ibidem, n. 506. Ad hunc ritum etiam respicit eloquens ille Gregorius Nazianzenus, *Orat. adv. Mulieres*: ubi docet indignum esse honestis mulieribus fucō faciem tingere. *Ignominiosum* legit Cod. Agobard. et pro *quia*, *ipsum*. HAV.

(48) *Artem effeminatione prod.* Pariter Hieronymus *ad Marcellam*, tom. I, epist. 8: « In theatralibus scenis idem histrio nunc Herculem robustus ostendit, nunc mollis in Venerem frangitur. » Quem locum ut et alios Cypriani, Lactantii, Augustini adducit Elmenhorstius ad illud Arnobii lib. vii: « In femineas mollitudines enervantes se viros. » Coll. Mod. *arcem* vitiose. Scriptura in MS. L. B. compendiosa videbatur velle *scenicam artem*. HAV.

(49) *Plaudentibus vobis*. Ita edidit Rig. ex ms. Fuld. ita et Cod. Agobard. Antea legebatur *laudantibus vobis*. Exprimit hoc ita Arnob. l. iv: « Sedent et in spectaculis publicis sacerdotum omnia magistratuumque collegia, Pontifices Maximi et Maximi curiones: sedent Quindecimviri laureati, » et quæ sequuntur. Cyprianus etiam: « Homo fractus omnibus membris, et vir ultra muliebrem mollitiem dissolutus, cui ars sit verba manibus expedire, et propter unum nescio quem, nec virum nec feminam, commovetur civitas tota, ut desalitentur fabulosæ antiquitatum libidines. » HAV.

(50) *Noxii induunt*. Vult dicere noxios illos ex more Romanorum non tantum personas deorum sustinere, sed sæpe etiam in pœnam ad vivum repræsentare id quod de diis istis fingitur, castrari, comburi. Huc facit illud Martialis [quem vide lib. i, 5, 7; xi, x, 25.]

Non falsa pendens in cruce Laureolus.

Ausonius etiam alludit illuc epist. xxxiii:

Deceptæ felix casus se miscuit arti.
Histrio saltavit qui Capanæa ruit,
Idem qui Nioben saltavit saxeus, ut tum
Spectator veram crediderit Nioben.
In Canace visus multo felicior ipsa:
Quod non hic gladio viscera dissecuit.

(51) *Illum Deum ex Pessinunte*. Ubi primo divinitatem adeptus est, et corpus ejus est consecratum. Historiam vel fabulam vide apud Arnob. lib. v, Cod. Fuld. « Deum vestrum e Pessinunte. » Rhen. *Atten.* HAV.

(52) *Herculem*. Arnob. lib. iv: « Nec non et illa proles Jovis a Sophocle in Trachiniis Hercules pestilenti tegminis circumretitus indagine miserabiliter edere inducitur ejulatus, violentia doloris frangi, atque in ultimam tabem diffluentium viscerum maceratione consumi. » Idem lib. vii: « Indignatio relanguescet Alcidae, si tragœdia Sopnoclis, cui Trachiniæ nomen est. Euripides aut Heromes actitetur? » Merito itaque irrisus a Lactantio, lib. i, c. 9: Hunc homines Deum putant. Sed Philocteles ejus hæres non putavit, qui facem supposuit.

(53) *Meridianorum crudelitates*. Non erant hi legitimi gladiatores.

curium mortuos cauterio examinantem. Vidimus A et Jovis fratrem gladiatorum cadavera cum malleo deducentem. (54 Singula ista quæque adhuc investigare quis possit? Si honorem 363 inquietant divinitatis, si majestatis vestigia obsolebant³⁷,

de contempta utique censentur, tam eorum qui ejusmodi factitant, quam eorum quibus factitant. Sed ludicra ista sunt. Cæterum si adjiciam, quæ non minus conscientiæ omnium recognoscent, in templis (55) adulteria componi, inter aras lenocinia

Variae lectiones.

³⁷ Rig. et Hav. e cod. Fuld. : majestatis fastigium adsolant, uti etiam scriptum in lib. I. ad Nat. cap. 10. extr.

Commentarius.

supposuit arsuro, qui artus suos et nervos cremari ac dissolvi vidit, qui ossa ejus ac cineres in Oeta monte sepelivit. » Itaque false irridetur ab Æsculapio in *Dialogis* apud Lucian, et frustratur priori loco, ut serius mortuus. Lucianus, ipse ita Æsculadium inducit: Εἰ λέγεις, etc., i. e. « Recte dicois, quoniam et inustiones tuas curavi, quando paulo ante ascendisti ad nos semiustulatus, corpore utrimque corrupto et perduto, et a tunica ista, et post etiam a flamma. » Litem dirimit Jupiter jubens priori loco accumbere Æsculapium, non ut prius Deum factum; sed ut πρότερον ἀποθανόντα. Hav.

timi gladiatores, sed fere ii qui ex spectaculo matutino et bestiariis reliqui facti erant, quibus, quamvis bestias evasissent, tamen missio non dabatur, inter se enim committebantur post prandium ad internecionem nudi ad mortem concursuri, nefandum humanis oculis spectaculum, meritoque a Seneca exagitatam. De his vide Lipsium in egregio illo opusculo, quod inscripsit *Serm. Saturnal.* l. II, c. 15; et Leonard. Augustin. in *Gemm. Antiq.* tom. I, n. 167 et 168, ubi tales exhibere putat. Ex hoc vero unico Tertulliani loco possumus colligere, quod si vel nulli vel pauci ex matutinis depugnatoribus superfuissent, talia in cadaveribus etiam fuisse perpetrata. Hav.

(54) *Mercurium mortuos cauterio examinantem. Jovis fratrem cadavera cum malleo deducentem.* Et Mercurio et Diti, seu Plutoni, virgam tribuunt C Poetæ. Animas autem ille deducebat; iste cadavera. Itaque per jocum et risum, qui Mercurium induerat, mortuos explorabat virga ferrea candenti, hoc illi cauterium, excitandis animarum reliquiis, languentibus fortean et pigris. Qui vero Plutonium cum virga quidem incedebat, sed armata malleo, quo facilius contunderet, si quid animæ latentis in illis gladiatorum a pugna recentium cadaveribus inter eundem forte rebellaret. Malleum et clavam Græci ῥάβδον, vocant et πάρτηκα, etc. Rig. — *Cauterio examinantem.* Quæ partes Mercurio dabantur, quia illius erat defunctorum animas ad tristia tartara mittere, quod dogma ut Pythagoricum etiam, sed restrictius, recenset Laertius in Vita ejus: Τὸν δὲ Ἑρμῆν, ταμίαν εἶναι τῶν ψυχῶν καὶ διὰ τοῦτο Πομπέα λεγεσθαι, καὶ Πελαῖον, καὶ Χθוניον, ἐπειδήπερ οὗτος εἰσπέμπει, etc., i. e. « Mercurium porro animarum quæstorem esse, atque ideo Ducatorem dici, Janitorem et Terrenum, quod is ex corporibus, et ex terra, et mari animas immittat, et puras quidem atque purgatas in excelsum ducat, impuras vero illis ne appropinquare quidem, neque invicem sibi ipsis, cæterum vinciri a Furiis insolubilibus nexibus. » Plurimi vero omnium animarum curam Mercurio dicarunt. Lepidum exstat Epigramma, lib. II. Anthol. Nicarchi in Zopyrum medicum, enumerat enim animas aliquot quas me sub tristitia tartara misit, nihilque intrum dicit, quoniam ut Mercurius caduceo et talaribus instructus, eos quos curandos suscepit, ad inferos deducit:

Κηρύκιον γὰρ ἔχων ξύλινον, καὶ πλαστὰ πέδιλα,
ὡς Ἑρμῆς κατάγει τοὺς θεραπευομένους.

At vero quoniam

Corpora viva nefas Stygia vectare carina,

Mercurius prius cauterio an recte essent mortui examine introducebatur. Aldus *cauterio*. Hav. — *Jovis fratrem.* Illustrat hunc locum lib. *ad Nat.* I, 10, ubi ita concipitur: « Quod Dis Pater, Jovis frater gladiatorum exsequias cum malleo deducit, quod Mercurius, in calvitio penutulus, in caduceo ignitulus, corpora exanimata jam mortemve simulantia e cauterio probat. » Unde patet extremitatem caducei ignitum et candentem huic crudelitati inserviisse: ut et recte deducere esse retinendum contra Junium qui vult diducere, quod et probabat Scaliger. Et hinc intelligi potest clausula illi mimi et gestus histrionis, demonstrato senatu, illud pronuntiantis apud Sueton. in *Nerone*, cap. 39: « Orcus vobis ducit pedes. » Licet enim diduceret forsitan illa cadavera Pluto contundendo virga sua malleata, tamen prius pedibus arrepta deducebat. Credo scenam ideo representatam, quia fingeant nihil nostri nisi tenues umbras quadam et simulacra,

Modis pallentia miris.

permanere ad Orcum. Jam vero Pluto cum malleo fuit introductus, qui tum diu nitida et saginata ista gladiatorum corpora, præsertim si animæ quid a cauterio Mercurii fuisset excitatum et latentis spiritus appareret, tunderet, atque, ut aurifabri metalla, diduceret, donec nihil nisi trama figuræ, ut cum Persio loquar, reliquum esset, quod expedite Plutonium suum regnum subire posset. Vir doctus qui locum hunc corrigere vult in operosissimo *Antiq. Rom. Lexico*, infelicem adhibet medicinam, quoniam non contulit Tertulliani librum *ad Nationes*, nec constanti mss. lectioni attendit. Hav.

(55) *In templis.* Expressit hoc quoque Minucius, p. 28: « Ubi autem magis a sacerdotibus, quam inter aras et delubra conducuntur stupra, tractantur lenocinia, adulteria meditantur? frequentius denique in ædituorum cellulis, quam in ipsis lupanaribus flagrans libido defungitur. » Vide ibi Elmenhorstium, et notis ejus adde hoc Ovidii lib. I *de Arte amandi*, versu 77.

Nec fuge Niliacæ Memphitica socra Juvencæ.
Multas illa facit, quod fuit ipsa Jovi.

Scilicet ut idem ait lib. III, 635.

Cum sedent Phariæ sistris operata juvencæ?
Quoque sui comites ire vetentur, eat?
Cum fuget a templis oculos bona Diva virorum?
Præterquam si quos illa venire jubet.

Nota vero orationis gradationem a templis ad aras, ab aris ad tabernacula ædituorum, inde ad ipsum sacrum habitum sacrique administrationem, dum data puris quasi manibus thura ardent in foculo. Nota est historia Clodii, qui uxorem Cæsaris in sacris Bonæ Deæ vitiavit, nec dissimile factum, propter quod Dei ira contra familiam Eli accensa est, narratur I Samuelis II, 22. Hav.

tractari, in ipsis plerumque ædituorum et sacerdotum tabernaculis, sub iisdem vittis et apicibus et purpuris, thure flagrante libidinem expungi (56) : nescio, plusne de vobis dii vestri, quam de Christianis quærantur. Certe sacrilegi de vestris semper apprehenduntur. Christiani enim templa nec interdiu norunt ; spoliarent forsitan ea et ipsi, si et ipsi ea adorarent. Quid ergo colunt, qui talia non colunt ? Jam quidem intelligi subjacet veritatis esse cultores, qui mendacii non sint : nec errare amplius in eo, in quo errasse se recognoscendo cessaverint. Hoc prius capite, et omnem hinc sacramenti nostri ordinem haurite, repercussis ante tamen opinionibus falsis.

CAPUT XVI.

ARGUMENTUM. — *Ostensusur jam, quem Deum, et quomodo illum colant Christiani, antea accingit se ad convellendas opiniones de isto cultu falsas : de capite 364 scilicet asinio, de cruce, de sole, de ficto isto Numine biforni, quod inscribatur ONOKOITIS. Hæc omnia non sine risu morsuque diluit, inque illos ipsos accusatores magis quadrare*

A ostendit. Quo pacto sibi viam ad demonstrationem religionis nostræ purgat.

Nam, ut quidam, somniastis caput asininum (57) esse deum nostrum. Hanc Cornelius Tacitus suspicionem ejusmodi inseruit³⁸. Is enim in quinta Historiarum suarum bellum Judaicum exorsus ab origine gentis, etiam de ipsa tam origine, quam de nomine et religione gentis quæ voluit argumentatus³⁹, Judæos refert⁴⁰ Ægypto expeditos (58), sive, ut putavit, extorres⁴¹, in vastis Arabiæ locis aquarum egentissimis, cum siti macerarentur, onagris, qui forte de pastu potum petitori æstimabantur, indicibus fonte usos ob eam gratiam consimilis bestiæ superficiem consecrasse. Atque ita inde, opinor, præsumptum, nos quoque ut judaicæ religionis⁴² propinquos, eidem simulacro initiari. At enim idem Cornelius Tacitus, sane ille mendaciorum loquacissimus (59), in eadem historia refert Cneium Pompeium, cum Jerusalem cepisset, proptereaque templum adisset speculandis Judaicæ religionis arcais, 365 nullum illic reperisse simulacrum (60). Et utique si id colebatur, quod

Variæ lectiones.

³⁸ Rhen., Ald., Barræus, Gangnæus : Nam quidam, etc. : Gelen., Fr. Junius, la Cerda : jam ut quidam ; Haverc. et Rig. : Nam et quidam (ed. a. 1754. Nam et quidem). Haverc. Nam, ut quidam somniastis, caput — nostrum, hanc — ejusmodi inseruit. Fr. Junius : Judaismo inseruit. Sed antiquiorem verborum distinctionem retinuimus, quo facto v. hanc delendum est, ut voluerunt Heinrichus, et Ritter, sed in sevit pro inseruit scribendum. ³⁹ Argutatus Jun. ⁴⁰ Infert Paris. ⁴¹ Exterminatos Havercump. ⁴² Religionis abest Parisin.

Commentarius.

(56) *Libidinem expungi*, i. e. perfici, consummari. De Tiberio Suetonius, in Vita ejus c. 44 : « Fertur etiam in sacrificando quondam captus facie ministri, acerram præferentis, nequissime abstinere, quin pœne vix dum re divina peracta, ibidem statim seductum constupraret, simulque fratrem ejus tibi-cinem. » Hav.

(57) *Caput asininum*. Præclara et docte congesta videri hoc loco apud interpretes Taciti possunt quibus addendus Lydius, de Re Milit. lib. II in fine capitis secundi. Pro ejusmodi Cod. Fuld. hujusmodi. Hav.

(58) *Ægypto expeditos*. In libro ad Nationes scripserat, Judæos refert in expeditione, etc. ; et in Glossis, Expeditio dicitur ἔξοδος εἰς πόλεμον. In aliis ἔξοδος ἐκδημητικῆ στρατιωτικῶν. Hic tamen expeditos Ægypto Judæos dicit, quasi de tristi Ægyptiorum jugo liberatos : non extorres aut exsules, ut putavit Tacitus. Rig.

(59) *Mendaciorum loquacissimus*. Quod non mirum ubi de Judæis agit, cum omnes, quotquot sunt, in ista historia cœcutiverint, et eadem erroris chorda oberraverint, lege Tacitum et Justinum, et ridebis. In causa erat mos Judæorum, de quibus ipse Tacitus V. Histor. c. 5 : « Sed adversus omnes alios hostile odium. Separati epulis, discreti cubilibus. » Liberius Juvenalis Sat. XIV, versu 101.

Romanas autem soliti contempere leges,
Judaicum ediscunt, et servant, ac metuunt jus,
Tradidit arcano quodcumque volumine Moses,
Non monstrare vias, eadem nisi sacra codenti :
Quæsitum ad fontem solos deducere verpos.

Quare ridiculum et intolerabile illud quod la Cerda Tacito affinxit, quasi in multiloquium ejus dixerit Sidonius :

Qua pompa Tacitus, nunquam sine fine loquendus
ubi cum Varroni, Sallustio, Plauto jungatur,

vel cæco appareat laudes ejus contineri, et legendum : « Sine laude loquendus. » Quanquam de omnibus scriptoribus ita pronuntiat Vopiscus in Aureliano : « Nemo scriptorum, quantum ad historiam pertinet, non est aliquid mentitus, in quo Livius, in quo Sallustius, in quo Cornelius Tacitus, in quo denique Trogius, mani estis erroribus convincerentur. » Inter quos Tacitum quidem ab utriusque Vopisci et Tertulliani calumnia acriter, large, et expresso defendit eloquentissimus Muretus, Oper. tom. I, orat. 14. Recte vero idem Cerda observat argutiam nostri cum Tacitum illum ut loquacissimum et linguæ minimæ continentis denotat, secus ac ipsum nomen præ se fert. Hav.

(60) *Nullum illic reperisse simulacrum*. Quod verum est vel ipsa cæcitate teste. Unquamne quis gentilium majus de Mose et Judaica religione, primisque illorum institutoribus ausus est proferre testimonium quam hoc est ? δικαιοπραγούντες καὶ θεοσεβείς ὡς ἀληθῶς ὄντες, *justi et vere religiosi*. Verba sunt Strabonis, ex libro ejus XVI. Cujus testimonium de Mose et cultu Numinis ibidem præcedit, in hunc modum : Μωσῆς γὰρ, etc., i. e. « Nam Moses unus ex Ægyptiis sacerdotibus, cum partem quamdam regionis haberet, ac moleste ferret præsentem statum, inde huc commigravit, multis eum comitantibus, quibus divina cordi erant. Affirmabat enim docebatque, Ægyptios non recte sentire, qui bestiarum ac pecorum imagines deo tribuerent, itemque Afros, nec Græcos, qui diis hominum naturam affingerent. Id vero solum esse Deum, quod nos et terram et mare continet, quod cælum et mundum et rerum omnium naturam appellamus, cujus profecto imaginem nemo sanæ mentis alicujus earum rerum quæ penes nos sunt similem audeat effingere. Proinde omni simulacrorum effictione repudiata, dignum ei templum ac delubrum statuendum, ac sine aliqua figura colendum. » Hav.

aliqua effigie representabatur, nusquam magis quam in sacrario suo exhiberetur, eo magis, quia nec verebatur ⁴³ extraneos arbitros ⁴⁴ quanquam vana cultura. Solis enim sacerdotibus (61) adire licitum, et conspectus cæterorum velo oppanso interdicebatur ⁴⁵. Vos tamen non negabitis, et jumenta omnia et totos cantherios cum sua Epona ⁴⁶ (62) coli a vobis. Hoc forsitan improbamur ⁴⁷, quod inter cultores omnium pecudum bestiarumque, asinari tantum sumus. Sed et qui crucis nos **366** religiosos putat, consecratus ⁴⁸ (63) noster erit. Cum lignum aliquod pro-

pitiat, viderit habitus, dum materiæ qualitas eadem sit; viderit forma, dum id ipsum dei corpus sit. Et tamen quanto distinguitur a crucis stipite Pallas Attica (64), et Ceres Pharia ⁴⁹ (65), quæ sine effigie rudi palo et informi ligno prostat ⁵⁰? Pars crucis est omne robur, quod erecta statione defigitur (66); nos, si forte, integrum et totum deum colimus. Diximus originem deorum vestrorum a plastis de cruce induci (67). Sed et Victorias **367** adoratis (68), cum in tropæis cruce intestina sint tropæorum ⁵¹. Religio Romano-

Variæ lectiones.

⁴³ Veretur Jun. ⁴⁴ Arbitros abest. Par. ⁴⁵ Oppanso Paris; alii, oppanso intercidebatur. ⁴⁶ Rhen. aliique: Hippona, cf. ad Nat. I, 14. ⁴⁷ Improbandum se Semler. ⁴⁸ Consectaneus Paris. Consacramus Wouwe Jun. ⁴⁹ Rhen. Her. et Semler: farrea, Rig et Hav. Pharia, non in codd. Faria, Fariam, Farina. ⁵⁰ Prostat Paris. ⁵¹ Haverc. emend cum in eis crucis int, sed tr. Sed maluerim singula vocabula ita transponere, et legatur: Sed et vict ador. in tropæis, cum cruce int. sint trop.

Commentarius.

(61) Solis enim sacerdotibus. Notanda sunt quæ de simili Orientali templo et sacrorum ritu scribit Lucianus in *Diatogo de Syria Dea*, p. 901, in quo cum sanctius conclave atque inferiorem thalamum esse narravit, addit hæc: Εἰς μὲν οὖν τὸν μέγαν νηὸν πάντες εἰσέρχονται, εἰς δὲ τὸν θάλαμον οἱ ἱερεῖς μόνον. Οὐ μὲν τοι πάντες ἱερεῖς, ἀλλὰ τομάλιστα ἀγγίθεοί τε εἰσι, καὶ τοῖσι πᾶσα εἰς τὸ ἱερὸν μέλεται θεραίπη; i. e. « Itaque in magnam ædem ingrediuntur omnes: in thalamum soli sacerdotes, nec tamen omnes, sed qui ad Deum, proxime accedunt, et quibus omnis in templum cura impenditur. » Hav.

(62) Cum sua Epona. Sic habent veteres membranæ, non solum Tertulliani, sed etiam Minucii Felicis, et Apuleii; sic et lapides antiqui. Denique apud Juvenalem legimus: « Jurat Solam Eponam et facies olida ad præsepia pictas. Hæc tam fatna vulgus induxit, simul et vocabula prave indidit. Illud obiter dixerim, in Minucio legendum videri: « Vos et totos asinos in stabulis cum vestra bella Epona consecratis. » In cod. Reg. Bib. vetustiss. legitur. Cum vestra vel Epona. Rig. — Legunt nonnulli Hippona, sic apud Minutium; censerem tamen cum Rigaltio legendum Eponam, est autem, inquit Juvenalis Scholiastes, dea mulionum. Id omne ex Plutarcho patet in *Parallelis*, καὶ ὠνόμασεν Ἐπονάν· ἐστὶ δὲ ἡ θεὸς προνοίαν ποιούμενη ἵππων. LE PR.

(63) Consecratus. Non male emendat Junius, consecratus. Ita enim clare scriptum fit in lib. ad Nat. ; ; ita aliquot inscriptiones apud Gruterum, ut 18. 6, 867, 5: SACRANEA DEÆ CERERIS. Ita quoque Capitolini locus est legendus consecranei, non consecranei, ubi Maximum verba ad milites refert. Denique ut recte emendat vir illusiris Car. du Fresne, Anonymus barensis in Chron. cii. 1018: « Rebollavit Tornikei cum Makadonis, et Borazzi consecraneo suo perrexit Constantino-polim, ut laceret se imperatorem. » Pro consecraneo. Ed. Ald. noster erit. Rhen. consecratus. Hav.

(64) Pallas Attica. Quæ Græcis Ἀθηναίη. Sed quam hac forma prostitisse nemo hactenus docere potuit, certe interpretes Septimi nostri ignorare se profitentur. Puto autem innui illam, quæ a Græcis Ἐργάνη dicta est, cujus simulacrum ex lapide quadrato (quales fere lapides, ut in Atne-mensum mercuriis videre est, rudiores in longitudinem aliquam desinebant) memorat solus Pausanias, insignis Græcanicarum antiquitatum vindex in *Arcadicis*, hisce verbis: Εἰσὶ δὲ ὑποκαναθάντι οὐκίγον θεοῖ· παρέχονται δὲ καὶ οὗτοι σχήμα τετρα-

γωνον· Ἐργάται δὲ ἐστὶν αὐτοῖς ἐπίκλησις, Ἀθηναῖ τε Ἐργάνη, καὶ Ἀπόλλων Ἀγυιεύς, t. e. « Pauxillum descenditibus dii se ostendunt e quadratis lapidibus, cognominantur vero Ergatæ, seu Operarii Minerva Ergane, et Agyeus Apollo. » Illa ipsa, cujus meminit Plutarchus περὶ Τύχης ubi nescio cujus iambi:

Bᾶτ' εἰς ὁδὸν δὴ, πᾶς ὁ χειρώναξ λεῶν,
Οἱ τὴν Διὸς γοργῶνιν Ἐργάνην στατοῖς
Δίκνοισι προστρέπεσθε;

i. e. « Procedite vos turba operaria qui manibus victum quæritis qui Deam Gorganiam Erganem canistris collitis. » Et subjungit: Τὴν γὰρ Ἐργάνην καὶ τὴν Ἀθηναῖν αἱ τέχναι παρέδρον ἔχουσιν. » Erganen enim, quæ et Minerva est, artes patronam sortitæ sunt. »

(65) Ceres Pharia. Quamvis contemnenda sunt, quæ nonnulli afferunt ex Æliano et nummis pro Cerere Farrea, quibuscum facit Meursius, tamen altera lectio melior longe, vel inde quod confirmetur ab optimo ms. Fuld. nec Minucius aliam agnoscat, nec ipse denique Tertullianus, in libro ad Nationes: « Quod si de hoc differentia intersedit, quanto distinguitur a crucis stipite Pallas Attica, et Ceres Pharia, qua sine forma, rudi palo, et solo staticulo ligni informis dedicatur, » quæ postrem ita lege cum magno Salmæsio ad Solim. p. 94. ms. L. B. Farina, ut dubium sit an voluerit Fariam dicere an Farinaceam. Hav.

(66) Erecta statione defigitur. — Adv. Judæos, cap. 10, vel 11: « Nam et in antemna navis, quæ crucis pars est, extremitates eorum vocantur. Unicornis autem medis stipata palus. » Hav.

(67) A plastis de cruce. Lectio Mod. Coll. in cruce, potest etiam comma poni post vestrorum. Diximus deorum vestrorum origine supra, inquit; et quam habent originem? a plastis de cruce induci, ibi: « Quod simulacrum non prius argilla deformat cruci et stipiti superstructa? In patibulo primum corpus Dei vestri dedicatur. (C. 12), ubi vide quæ notavimus. Sed vulgata is bona quæ dicit, deos vestros diximus, cum formantur a plastis, de cruce incipere. Ad Nat. I, 12: « Plasta autem lignum crucis in primo statuit, quoniam ipsi quoque corpori nostro tacita et secreta linea crucis situs est. » Ibidem: « Si igitur in genere deorum crucem originem colitis. » Ald. a plaustris, pessime Scaliger emendat didicimus. Hav.

(68) Sed et victorias adoratis. Quod certe ridiculum, cum ita venerarentur arma victorum hostium. Et tamen ut rem indubiam ponit in lib. ad Nat. I, 12: « Ad manifesta jam (ita lege, non al).

rum tota castrensia signa veneratur (60), signa illi imaginum suggestus in signis⁶³ (71) monitis jurat, signa omnibus 368 diis (70) præponit. Omnes crucum (72) sunt. Siphara 369 illa vexillorum et

Variae lectiones.

⁶³ In signis emendat lips Ep. Qu. V, 15.

Commentarius.

Victorias, ut numina, et quidem angustiora quanto lætiora, veneramini : Contignatione quid melius extollant, cruces erunt intestina, quodammodo tropæum. » Victoriæ ipsius signum una cum tropæis aliquando in nummis conspicimus, ut in nummis Hostilii et Aurelii, aliorumque. Hav.

(69) *Signa veneratur.* Sequitur in Coll. Mod. *signa adorant.* Vocat ideo Tacitus, *propria legionem numina.* lib. I *Annalium*, c. 19. Quin non ornabant tantum, de quo mox Auctor, sed ut deorum imagines inungebant etiam. Quod ut barbarum et molle detestantur Plinius, *Hist. Nat.* lib. XIII, c. 3 : « Maxime tamen mirum est, hanc gratiam penetrasse et in castra. Aquilæ certe ac signa, pulverulenta illa et custodiis horrida : inunguntur festis diebus : utinamque dicere possemus, quis primus instituisset. Ita est, nimirum hac mercede corruptæ terrarum orbem devicere aquilæ. » Hunc ritum, ut notum sane, cum multis demonstrent Interpretes, tum docet insignis locus Sozomeni, *Eccl. Hist.* l. I, c. 4, ubi de laboro Σημεῖον δὲ τοῦτο τιμιώτατον, καθότι ἀεὶ τοῦ βασιλέως ἡγεῖσθαι, καὶ προσκυνεῖσθαι ἐνενομίετο παρὰ στρατιωτῶν. i. e. « Hoc signum venerabile maxime, quia et principem antecedere, et adorari etiam a militibus solebat. » Videndus Lipsius ad Tacitum qui de cultu, religione et forma eorum agit lib. IV *de Re Mil. Rom.* cap. 3, 5, 9; et Causeum, tom. X, A. R. p. 1528. Unde aquila insistens aræ vel fulmini occurrit inter duo signa apud Goriæum II, 44, eo 1, 161 et 122, et notabili cultu apud Seguin, p. 109, de quo mox. Hav.

(70) *Omnibus diis.* Nihil aliud innuit Auctor, quam milites facilius sacra omnia et profana polluere, quam militare sacramentum fallere. Eodem modo infra, c. 27 : « Citius denique apud vos per omnes deos, quam per unum Genium Cæsaris pejeratur. » Lælius ad Scipionem apud Livium lib. XXXVI, in certamine de corona murali inter Q. Trebellium et Sex. Digitium : « Stare hinc legionariorum milites, hinc classicos, per omnes deos paratos jurare magis quam velint, quam quæ sciant vera esse, et obstringere perjurio non se solum suumque caput, sed signa militaria et aquilas sacramentique religionem. » Vocem *signa* hic neglexit Rhenanus. Hav.

(71) *In signis.* Palmaria hæc est emendatio Lipsii *Epist. Quæst.* l. V, ep. 15, quam omnino inspicias velim. Antea inepta legebatur *insignes.* Sed insignis illa Coll. Mod. quoque *in signis*, quod tamen editiones Rigalti neglexerunt. Hav.

(72) *Monilia crucum.* Pulcherrimus est locus Greg. Nazianzeni *Orat. In Iulianum* : Τοῦ μὲν δὲ ἡδὴ καὶ κατὰ τοῦ μεγάλου συνθηματος, etc., i. e. « Quin eo quoque audaciæ prorupit, ut adversus magnum illud vexillum præcepit ferretur. » Loquitur de labro, cruce insignito, de quo Prudentius contra Symmachum I, 487 :

Christus purpureum gemmato textus in auro
Signabat labarum : crypeorum insignia Christus
Scripserat,

* Quod simul cum cruce magnifice et cum insigni pempæ exercitum ducit, in sublime evectum, quod laborum solvendorum vim habet, ab eoque apud Latinos nomen trahit, principatumque, ut ita dicam, in reliqua omnia vexilla tenet, tam quæ imperatorum imaginibus, atque expressis texturis in variis tractionibus litterarumque picturis illustrantur quasque gestiunt, quam quæ horrendis

draconium hiatibus super summas hastas elatis incolantia ac per tractus contextis squammis distinctos ventillata, jucundissimum simul et formidolosum spectaculum oculis præbent. » Hinc venuste intelligas quare pulchritudini Sponsæ horrorem signorum militarium addat Salomon Cant. VI, 10. Imo quod Tertullianus hic ait *Monitia crucum*, est sane dictum pulchre, et quod sacras Litteras etiam juvare potest. *Suggestus imaginum* vocat Noster parmulas sive clypeos qui in orbem signis appendebantur, ita ut multæ essent gradationes, altiores depressioresve, velut tabulata et circuitus in turribus visuntur, in illis depictæ erant imagines imperatorum qui consecrati et inter divos relati erant, vel etiamnum adhuc imperabant, ut ex Lipsiano loco de Vitellii imagine liquet, nam hoc etiam incunculis aureis et argenteis fiebat, ut passim adhuc ex marmoribus et picturis et gemmis, etc., videre est. Adeoque magnifica et regia est illa computatio, quæ in elaboratissimo Salomonis Epithalamio occurrit cap. IV, 3 : *Sicut turris Davidis collum tuum, ædificata ad propugandum, mille clypei protenduntur ab ea, omnes parma heroum.* Ita enim locus iste verti debet, ubi mire errant interpretes. Non enim teretum tantum rotundamque altitudinem in collo amatæ suæ laudat, sed in hac comparatione ab ornato etiam describit et commendat, quod nempe sicut turris Davidis, cum stant undique validi protectores in transtris, per orbem fulgentibus clypeis cincta nitet, in pretiosa monilia ingens decus nativa pulchritudini adpant. Qualis apud Lacanum *formam fucata nacentem*, lib. X, versu 140 :

Plena maris Rubri spoliis, colloque comique
Divitias Cleopatra gerit, cultuque laborat.

Non itidem Catonis Maacia, cujus

Baltheus haud fluxos gemmis adstrinxit amictus,
Colla monile decens,

apud eundem lib. II, 562. Eadem opera, dum aliud ago, explicabo superioris Cantici VII, 5 : *Caput tuum super te, ut mons Carmelus, lemniscus comæ tuæ purpureus, rex ligatus est in eius suggestis.* Ita Latine dicas. Græci vocant πλοκάμους. Hesychius exponit, κονδύλους τῶν τριχῶν πεπλεγμένων, i. e. *cincinnos capillorum, qui digitis crispantur.* Quomodo Juno sese ornat! Jovem illectura in amorem sui apud Homerum; *Iliad.* ξ, versu 176.

ἰδὲ χάλκας

Πηξαμένη, χερσὶ πλοκάμους ἔπρεψε φαεινοῦς,

i. e. « Et pectens crines, manibus cincinnos disposuit pulchros. » Ita Noster *imaginum suggestus.* Hisce locos Satii et Juvenalis possis addere, notos omnibus. Non perinde ille Nazianzeni, qui *Invecti* vana suam in mulieres ita orditur : « Cave, o mulieres, ne caput vestrum nothis et adulterinis crinibus, tanquam turribus quibusdam munitis, mollia colla e scapulis deducate ostentantes; » Scripsimus vero *crucem* non *crucium*, seculi MSS. Fuld. et L. B. et lib. *ad Nationes.* Suggestus vero illi imaginum ut montalia crucum egregie apparent, in nummo Tiberii quem vulgavit Clariss. Seguinus. inter *Select. Num.* p. 169, quemque modo, ubi de aquila sermo erat exhibuimus. Cui simillimi duo, quorum alter Germanici Cæsaris est, occurrunt apud illustr. Spauli. *de Usu et Pr. Num.* p. 120. Imo ab his diversus apud eundem, p. 558, in denario gentis Valeriæ. Hav.

cantabrorum⁵³ (73) stolæ crucem sunt (74). Laudo A sas, si⁵⁴ forte, deputabimur (licet solem non in diligentiam, noluitis nudas et incultas cruces linteo depictum (76) adoremus) habentes ipsum consecrare. Alii plane humanius et verisimilius ubique⁵⁵ in suo clypeo (77). Denique inde suspicio, quod innotuerit nos ad Orientis regionem (78)

Variæ lectiones.

⁵³ *Rhen.* Sypara illa vex. et candelaborum, etc. ⁵⁴ Sic *Paris.* ⁵⁵ Utique *V. C.*

Commentarius.

(73) *Cantabrorum.* Ita et Minucius, et Noster rursus ad Nationes, quare frustra litigant Viri docti, mutando vel in *candes labarorum*, ut Scaliger, vel *cantabrorum* vel *candelaborum*, vel *labarorum*, ut alii et Barr. et Aldus, cum fuerit vexilli genus, cujus nominis origo ignota est, quæ forsitan ad Persas, Romanos vel Hispanos non magis referri potest, quam ad ipsos Afros, qui quoniam multa cum Hebræis communia vocabula habuerunt, vocem habuerunt forsitan similem Persico *Kanatb* vel Hebr. *Kendes*, quæque magis hisce cantabris appropinquaverit. Inveni quoque apud posteriores inter vexilliferos recenseri *cantabrariorum*, ut docet me Dom. du Cange, ex l. II, C. Th. de Collegiat. *Sypara* passim editiones, sed recte Rig. *Sypara* ut Cod. Fuld. et Agobard. quod et vult L. B. ubi *Sifara. Id.*

(74) *Stolæ crucum sunt.* Quod belle oculis sese exhibet in nummis quibusdam, qui passim inveniri inter Arsכותanos possunt, Augusti aureus, ubi egregie crucis apparet figura, Argenteus Maxentii, ubi aquilæ figura stolæ intexta conspicitur. Constantis item argenteus ipsam labari sed Christiani et sacro nomine insignitam ostendit formam. *Id.*

(75) *Deum nostrum.* Juvenal. de Judæis, quos cum Christianis confundebat.

Nihil præter nubes et cæli numen adorant.

Unde Noster infra cap. 24: « Colat alius Deum, alius Jovem, alius ad cælum supplices manus tendat: alius ad aram fidei, alius, si hoc putatis, nubes numeret orans, alius lacunaria. » *Hav.*

(76) *In linteo depictum.* De cultu solis apud Persas multa interpretes, quibus digna addi sunt quæ collegit ampliss. Brissonius in libello *de Regno Persarum*, lib. II, c. 1. Pro diverso vero cultu diversus habitus depicti Solis erat, quod disco ex memorabili loco Flavii Vopiscii in *Vita Aureliani*, cui inter alia et hoc prodigium futuri imperii obvenisse observat: « Datus est ei præterea, cum legatus ad Persas isset, clypeus qualis solet imperatoribus dari a rege Persarum, in quo insculptus erat Sol eo habitu quo colebatur in templo in quo mater ejus fuerat sacerdos. » Itaque verba *in linteo depictum*, non tantum de vexillis Persarum accipio, sed de quibuscunque tabulis et lino in quibus Numen illud depictum intra templi sui mœnia ab illis colebatur. Apud Ægyptios certe varia forma Sol pingebatur, infans, puer, juvenis, vir, senex, ut notat Macrobius, lib. I, Sat. XVIII. Cujus verba sunt: « Hæ autem ætatum diversitates ad Solem referuntur, ut parvulus videatur hiemali solstitio qualem Ægypti proferunt ex adyto die certa: quod tunc brevissimo die veluti parvus et infans videatur: exinde autem procedentibus augmentis æquinoctio vernali similiter atque adolescentis adipiscitur vires, figuraque juvenis ornatur. Postea statuitur ejus ætas plenissima effigie barbæ solstitio æstivo; quo tempore summum sui consequitur augmentum. Exinde per deminutiones dierum veluti senescenti quarta forma Deus figuratur. » Sed et Pæones Solem colere Maximus Tyrius scribit, orat. 38, Solisque simulacrum apud illos esse discum brevem perticæ supra longissimæ affixum. Quod ipsum in Trajani Decii aureo nummo exhi-

beri suspicatus est Hemelarius, illo scilicet cui inscribitur PANNONIÆ. *Hav.*

(77) *Ubique in suo clypeo.* Locus notabilis, quemque cum priores interpretes non intellexissent, la Cerda primus recte non ad Persas, sed ad ipsos Christianos pertinere demonstravit. Sed et a nobis lucem accipere non dedignabitur. Nam in illo assentiri doctissimis viris la Cerdæ et Rigaltio non possum, quod per voces *in clypeo suo* ipsum solis orbem, quasi clypeum Dei, ut vocat Ovid. *Metam.* xv, 192, intelligit: nam cælum hic intelligi debet, in cujus orbe præter lunam stellasque minores, insignis Sol eminet. Quod ipsum cælum, quasi dimidia sua parte clypeï imaginem referens, poetico artificio clypeo Achillis insculpens Homerus, solem etiam in eo non neglexit. Versus ejus sunt, II, Σ, versu 483:

Ἐν μὲν γαῖαν ἔτευξ', ἐν δ' οὐρανὸν, ἐν δὲ θέλασσαν.
Ἡέλιόν τ' ἀκάμαντα, σελήνην τε πλήθουσαν,
Ἐν δὲ τὰ τείρεια πάντα τὰ τοῖς τ' οὐρανὸς ἐστεφάνω-
[ται.]

i. e. « In eo quidem (scuto Vulcanus) terram effinxit, et cælum, et mare, solemque indefessum, lunamque plenam, sideraque omnia, quibus cælum coronatum est. » Et quæ sequuntur, in compendium collecta ab Ovidio *Metam.* XIII, versu 110:

Nec clypeus vasti cælatus imagine mundi.

Jam tibi *clypei* vocabulo cælum occurrit in antiquissimis illis Ennii versibus ex *Iphigenia* Euripidis, quos reliquit nobis latinissimus Varo in mediifere lib. VI, de L. L.:

Quid nocti videtur! In altisono
Cæli clupei temo superat
Stellas, cogens sublime etiam
Atque etiam noctis iter.

— *Hic multam noctem ostendere vult a temonis motu*, inquit Varro. Quare suspiciendi veniunt hi duo nummi Trajani et Alexandri Imperatorum, in quibus Sol et Luna cum duodecim Zodiaci signis in clypeo quasi cæli insculpti apparent. Denique hinc patet, non *utique*, quod vult Wouwerius, sequiturque in editione sua Rigaltius, sed *ubique* quomodo cum alii Mss. tum etiam Agobard. exhibet, legendum esse. Quia, inquit Septimius, non illum solem in tabella aliqua suspicimus manu hominis depictum, sed ipsum Dei digitum, in suo loco, et ubique terrarum, quoniam ubique lucet. Imo *ubique*, inquam, legendum est, quod ipsa Luciani verba docere possunt; quem quidem ego deprehendi mirabiliter Septimio nostro in multis placuisse, impietatem et blasphemias excludo. Ille itaque *de Dea Syria*, p. 204, hanc rationem reddit, cur ibi aliis Diis effigiatis

(78) *Ad orientis regionem.* Exstat de hoc ritu singularis disputatio Jac. Thomasi Lipsiæ edita 1670. Viderique possunt Cosmas Indopleustes, v. p. 202. Menardus et alii, quos citat J. Alb. Fabricius *Bibliogr. Antiqu.* pag. 361. Quod vero gentiles etiam ad cælum suspexerint, et orientem versus precati fruerint, cum alii multi, tum docere potest Kippingius, p. 178 et 188. *Hav.*

371 precari. Sed et plerique vestrum affectatione **A** et victui (82) decernunt exorbitantes et ipsi a Judaico **372** more (83), quem ignorant. Sed nova jam Dei nostri in ista civitate proxime editio publicata est, ex quo ⁸⁶ quidam in frustrandis ⁸⁷ bestiis mercenarius noxius (84) picturam proposuit

Variae lectiones.

⁸⁶ Quidam *Par.* ⁸⁷ Infrustrandus *la Cerda.*

Commentarius.

Diis effigiatis Solis et Lunæ imagines non repellantur: λέγουσι, inquit, τοῖσι μὲν ἄλλοισι θεοῖσι, ὄσιον ἔμμεναι ζόανα ποιεῖσθαι· οὐ γὰρ σφέων ἐμφανέα πᾶσι τὰ εἶδεα. Ἡέλιος δὲ, καὶ σεληναίη πᾶμπαν ἔναογέες, καὶ σφέας πάντες ὀρέουσι. Ποίη οὖν ἀπὲρ ζοανουργίης, τοῖσι ἐν τῷ ἡέρι φαινομένοι; i. e. « Cæteris quidem diis fas esse aiunt simulacra facere, quorum specics non sunt omnibus conspicuæ. Sol autem et luna plane sunt manifesti, illosque nemo non videt. Quorsum igitur eorum cum in aere appareant effigiem effinxissem? » De cælatura clypeorum præter ea quæ in digressionibus ad hunc auctorem Heraldus habet, videri potest promuscondus antiquitatis et omnis litteraturæ elegantioribus liber J. Alberti Fabricii, qui inscribitur *Bibliographia Antiquaria*, p. 562. HAV.

(79) *Labia vibratis.* Tacito murmure. Horat. *Epist.* I, 16, 60 :

Jane pater, clare. clare cum dixit, Apollo,
Labra movet, metuens audiri, pulchra Laverna,
Da mihi fallere, etc.

Sed satis multa *La Cerda*, ut et de Persis Broverius, *de Adorat. Vet.* q. 195 et 199, diligens vir et eruditus. HAV.

(80) *De religione solis.* Ita restitue, non religione S. Idque auctoritate optimi Fuldensis, *de religione* ut supra *de justitia, de sapientia* et sæpissime apud Nostrum pro *propter sapientiam, vel ob justitiam.* C Non vero gravati sunt Christiani hoc nomen, mutuatum licet ab ethnicis, in istius diei appellatione retinere, quoniam, ut Ambrosius scribit, serm. 61 : « In ea die Salvator veluti sol oriens, discussis infernorum tenebris, luce resurrectionis emicuit. » HAV.

(81) *Secundo loco* Dicit Septimius nos Solem, ut Persæ faciunt, colere evinci non posse inde, quod status precantis Christiani ad Orientem sit conversus (quod obtinebat in prima Ecclesia, quia soli orienti comparatur Christus, Malach. iv, 2, inde etiam suprema die appariturus in judicio, ut putabant), nec inde, quod is dies qui festus est nobis. Soli sit sacratus apud gentes. Quod forsitan stulte suspicarentur, quomodo in jocularium erratum Tacitus incidit de Saturno cogitans, *Hist.* v, c. 4 : « Alii honorem eum Saturno haberi, seu principia religionis tradentibus Idæis, quos cum Saturno pulsos, et conditores gentis accepimus; seu quod e septem sideribus, quis mortales reguntur, altissimo orbe et præcipua potentia stella Saturni feratur : ac pleraque cælestium, vim suam et cursum septimos per numeros conficiant. » Quod vero, jam sequitur. « *Secundo loco* ab eis sumus, qui diem Saturni, » etc. Id etiam egregie sale satyrico aspersum est. Tangit enim, non Judæos, ut passim sibi persuaserunt interpretes, sed ipsos hic gentiles, qui ita a majorum institutis degeneraverant, ut nulla gens esset, quorum ritus non decerpta aliqua portione suos fecissent, ut pulchre demonstrat Gothofredus in notis suis pereruditus ad Tertulliani librum *ad Nat.*, quem virum sane doctum non pluris passim fieri indignor. Operæ pretium erit apponere hic locum ex lib. *ad Nat.*, quia inde hic Noster intelligi debet. Ibi lib. I, cap. 13 : « Vos certe estis qui etiam in laterculum septem dierum

solem recepistis, ex diebus ipsorum prælegistis quo die lavacrum subtrahatis, aut in vesperam differatis, aut otium et prandium curetis : quod quidem facitis exorbitantes et ipsi a vestris ad alienas religiones : Judæi enim isti dies sunt festi : Sabbata et cæna pura, et Judaici ritus lucernarum, et jejunia cum azymis, et orationes littorales quæ utique aliena sunt a diis vestris. Quare, ut ab excessu revertar, qui Solem et diem ejus nobis exprobratis, agnoscite vicinitatem : non longe a Saturno et Sabbatis vestris sumus. » Quod itaque ibi dicit, *Agnoscite vicinitatem*, etc., id hoc loco ita exprimit : *Secundo loco ab iis sumus.* Nam quod ad lectionem ms. Agobardini attinet, in quo *Hebræis* legitur, illam probare non possum, nec ulli, speciosa licet primo intuitu, ut puto, placebit. HAV.

(82) *Otio et victui.* Hoc quidem vitio Judæis dabatur a gentibus, quomodo certe violasse sua sacra tanquam sibi, non Deo vacarent, sæpe ille summus eorum Legislator per prophetas suos est questus. Juvenalis, *Sat.* v, vers. 106 :

Sed pater in causa : cui septima quæque fuit lux
Ignava, et partem vitæ non attingit ullam.

Ex eodem forte Tacitus, *Hist.* v, 4 : « Septimo die otium placuisse ferunt; quia is finem laborum tulerit, dein blandiente inertia septimum quoque annum ignaviæ datum. » Sed hic ad gentiles ipsos pertinet ad quos referenda et illa Persii *Sat.* v, versu 18 :

At cum
Herodis venere dies, unctaque fenestra
Dispositæ pinguem nebulam vomuere lucernæ,
Portantes violas, rubrumque amplexa catinum
Cauda natat thynni, tumet alba fidelia vino.

Nam certe ipsi gentiles aliquot dies, quasi ex Judaico ritu otio transigebant, nihil nisi victum curantes. Id in lib. *ad Nat.* dixit : « Quo die lavacrum subtrahatis, aut in vesperam differatis, aut otium et prandium curetis. » Seneca, Josephus, *contra Appionem*, et Clemens Alexandrinus idem tradunt. HAV.

(83) *A Judaico more.* Depravatum censet locum Gothofredus, vultque illud a deleri. Non assentior. Hic enim sensus est : Quid cavillari nos gaudetis, quasi diem solis hilari et voluptate diffuentes transigamus? pedem vestrum premimus, non longe absumus a vobis, vos enim ipsi diem Saturni qui nostrum præcedit, a Judæis, quos non intelligitis, recepto more, lætiori gulæ et inertiae dicatis, ita a majorum moribus et institutis, qui peregrinos ritus inveni noluerunt, non tantum discedentes, sed et exorbitantes a vero Judæorum scopo, qui quietem illa die, non inertiam exigit. Nam, ut est in lib. *ad Nat.* « Judæi isti dies sunt festi, Sabbata et cæna pura, et Judaici ritus lucernarum, et jejunia cum azymis, et orationes littorales, quæ utique aliena sunt a diis vestris. » HAV.

(84) *Mercenarius noxius.* Nec Gothofredi placet interpretatio, nec Rigaltii, multo minus aliorum. Primus *noxium* pro obnoxio capit. Secundus non bona fide ait versatum, quia toties dentes bestiarum cluserat, ideoque *noxium*. At quid simplicius quam intelligere talem, qui cum nullam habuisset

cum ejusmodi inscriptione : DEUS CHRISTIANORUM A ONOKOITHS ⁵⁸ (85). latus (87) librum gestans, et togatus. Risimus et nomen et formam. Sed illi debebant ⁵⁹ adorare statim

373 Is erat auribus asinis (86) altere pede ungu- biforme numen ⁶⁰, quia et canino **374** et leonino

Variae lectiones.

⁵⁸ Rhen., Her., Gangneus : Ononychites ; codd. Bong. et Lugd : Onochotasis ; cod. Vatic. : Onochor- sites ; codd. Agob., Put. Fuld. et Lugd. alter : Onochoitis ; Rig. : Onochoetes ; Hav. : Onokoitis. ⁵⁹ Debuerant *Haverc.* ⁶⁰ Nomen *Paris.*

Commentarius.

necessitatem pugnandi cum bestiis, inter noxios illis non addictus, tamen lucelli cupiditate, mercede pacta, ipse se lanistæ tradiderat. Pugnam cum bestiis vero eleganter frustrationem dicit, quoniam audacis illius artis maxima pars erat impetum bestiarum eludere. *Noxiis*, Cod. Agobard. quasi ad gentes pertineat, quos *noxios* vocet, quod non puto. Hav.

(85) *Deus Christianorum Onokoites*. Monstrum hoc varie deformarunt monstra lectionum. Nonnullæ editiones *onochoistis*, quod Baptista Pius emendat, in *ononychites* reformans, placuitque id Barræo, Pamelio aliisque. Hariolatur tamen adhuc *ononychoitis*, ab asino, ungue et aure sic dictum, vel *ononychottis* Adnot. Post. c. 19. Junius ex ms. Vatic. mavult *Onocorsites*. Denique Rigaltius edidit *Deus Christianorum Onochoetes. Iserat*, etc. Qui quoque in notis *onocoitis* explicat quasi ex asino et homine conceptum, optime. Itaque in textum recepimus. Vult enim illam lectionem clare ms. Lugd. Bat. in quo legi *Onochoitissis erat* ; et Aldin. in quo *Onochoitis erat*, ut et ipse præstans Codex Agobard. in quo clare *Onochoitis. Is erat*, etc. Denique ms. Fuld. qui male tamen ita distinguit : DEUS CHRISTIANORUM *Onochoites in erat*. Unde putaret forsitan quis vocem *Onochoites* non pertinere ad inscriptionem ipsam a scurra inditam, sed esse explicationem quam ipse Tertullianus adjungat, eam quoniam Græce uno vocabulo apte expresserat, ob Latini sermonis egestatem pluribus circumscribere coactus, nisi mox adderet, *Risimus et nomen et formam*. Verbum tamen *ὄνοκοιτης* quod Latinis, ut mos olim descriptoribus, repræsentabatur, nusquam illo sensu apud Græcos scriptores invenias ut fœtum ex asino et alio animali conceptum notet, sed quidem concubentem asino, ut *παρὰκοιτης* dicitur qui uxori suæ concumbit, et *ἀκοιτης* vel *ἀκοιτις* quæ marito latus tegit, sed invenitur tamen simile apud LXX Interpretes, qui voce *κοιτης* pro prole, sæpius usi sunt, unde explicat Grotius locum Pauli ad Romanos, c. ix, versu 10 : Ἄλλα καὶ Ῥεβέκκα ἐξ ἑνὸς κοίτη ἔχουσα Ἰσαὰκ τοῦ πατρὸς ἡμῶν. Qui ipse locus nondum satis perspectus mihi videtur : illud enim ἐξ ἑνὸς non refero ad Isaacum, ut fit passim, absurdum enim in tam casta conjugē Rebecca peregrinam opem cogitare, sed ad congressum maritalem, ipsum concubitum ; et certe inde augetur vis argumentationis apostolicæ qui de sterili hactenus Rebecca agens, notat illam uno congressu gemellos in utero concepisse, ut omnem superfœtationem excludat, de qua agit Hippocrates in libro *de Diæta* et quam medicorum filii norunt ; imo multo magis ut ostendat Jacobum et Esauum uno utero progressos, uno eodemque tempore conceptos et editos, dissimillimam tamen fortunam apud Deum invenisse. Adeo verissimum illud Persii est sano sensu receptum Sat. vi, versu 18 :

Geminos horoscope varo

Producis genio.

Præterea vox Ἰσαὰκ non referenda est ad ἐξ ἑνὸς, sed ad Ῥεβέκκα, ut ita comma ponatur ante Ἰσαὰκ, quasi esset scriptum Ῥεβέκκα, Ἰσαὰκ τοῦ

πατρὸς ἡμῶν ἐξ ἑνὸς κοίτην ἔχουσα. i. e. *Rebecca uxor patris nostri Isaac ex una congressione prolem [quam binam laudat in sequentibus] cum suscepisset*. Hunc itaque Deum fictum ex habitu corporis quasi *ὄνοκοιτην* denotavit scurra Judæus, turpi quasi mœcha prognatum, qualis ferina libido apud Juvenalem, Sat. vi, versu 330 :

Si nihil est, servis incurritur, abstuleris spem
Servorum, veniet conductus aquarius, hic si
Quæritur, et desunt homines ; moras nulla per ipsam,
Quo minus imposito clunem submittat asello.

Tale quid in Pasiphaes fabula ad vivum repræsentata spectasse ausos Romanorum oculos, sub impurissimis belluis Nerone et Domitiano, auctores Sueton. cap. 12, Martial. i, 5. Hav.

(86) *Auribus asininis*. Unde Petronus in epigrammate :

Judæus licet et porcinum numen, adoret,
Et cilli summas advocet auriculas

Ita emendavit Pithæus pro *cæli* κιλλὸς ὄνος apud Hesychium. Hominem fere talem describit Martialis Epigr. vi, 39 :

Hunc vero acuto capite, et auribus longis,
Quæ sic moventur, ut solent asellorum,
Quis morionis filium neget Gurthæ ?

Sunt insignes duo loci apud Epiphanium, *contra Gnosticos* l. i, hæres. 26 : Φασὶ δὲ τὸν Σαβῶθ οἱ μὲν, ὄνου μορφὴν ἔχειν, οἱ δὲ χοίρου. i. e. » Deum Sabaoth alii asini formam, alii porci habere dicunt. » Et paulo post : Ἐκ τούτου γὰρ φασὶ τὸν Ζαχαρίαν, etc., i. e. « Ex hac enim causa inquit Zachariam occisum in templo, quoniam visionem vidit, et ex timore volens narrare visionem, oris obturationem pertulit. Vidit enim, inquit, in hora suffitus, hominem quemdam stantem, asini formam habentem, et cum egressus esset, ac dicere vellet : Væ vobis ! quem adoratis ! obturavit ipsius os ille qui visus est ab ipso in templo, ut loqui non posset. Cum vero aperiret os suum ut loqueretur, tunc revelavit ipsis, et occiderunt ipsum. » Hav.

(87) *Altero pede ungulatus*. Cur non utroque, prout in auriculis ? misturam hominis enim reliquum corpus docere potuit. An respexit Empusam ? Fuit enim spectrum Hecates meridianæ hoc nomine, altero pede ut homo incedens, altero ut asinus. Docent Philostratus lib. iii et iv, *De Vita Apollonii Tyanzæi* ; Scholiastes Apollonii Rhodii ad lib. iii, *Argonaut* ; etiam Aristophanes in *Ranis*, ubi Xanthus et Bacchus ad inferos descendunt, Act. I, scen. vi : Καὶ βόλιθινον θάπερον, i. e. *alterum crus asinum* ; ubi doctus Scholiastes spectrum illud explicans inde vocari dicit *ὄνοκωλον*, i. e. *altero pede asinum*. Idem Scholiastes appellat *ὄνοσκελίδα crure asinino* ad Concionatr. non longe a fine. Ipsam illam Empusam conspicio ex Aristophanis descriptione inter gemmas Gorl. *Dact.* tom. II, n. 41, quam, ut puto, hactenus viri docti ibi denotari non intellexerunt. Hav.

capite commistos (88), et de capro et de ariete cornutus (89), et a lumbis hircos, et a cruribus serpentes (90), 375 et planta (91) vel tergo alites (92) deos receperunt. Hæc ex abundantia, ne quid rumoris irrepercutum ⁶¹ quasi de conscientia præterissemus. Quæ omnia, conversi jam ⁶² ad demonstrationem religionis nostræ, repurgavimus ⁶³.

CAPUT XVII.

ARGUMENTUM. — *Deum verum, qui omnia fecit, cujus et naturam describit, Christianos colere asserit: hujus notitiam et agnitionem naturaliter homini insitam docet, ita ut magnitudine ejus, bonitatem, benignitatem, auxilium et justitiam non ignoret, inque cælis agere, non in terra, credat.*

Quod colimus [nos ⁶⁴], Deus unus est; qui totam molem istam cum omni instrumento elementorum,

corporum, spirituum, verbo, quo jussit, ratione, qua disposuit, virtute, qua potuit, de nihilo expressit, in ornamentum majestatis suæ: unde et Græci nomen mundo κόσμον accommodaverunt. Invisibilis est, etsi ⁶⁵ videatur; incomprehensibilis, etsi per gratiam repræsentetur; inæstimabilis, etsi humanis 376 sensibus ⁶⁶ (93) æstimetur; ideo ⁶⁷, verus et tantus est. Cæterum quod videri communiter, quod comprehendere, quod æstimari potest, minus est (94) et oculis quibus occupatur, et manibus quibus contaminatur, et sensibus quibus invenitur. Quod vero immensum est, soli sibi notum est. Hoc est quod Deum æstimari facit, dum æstimari non capit (95). Ita eum vis magnitudinis et notum hominibus objicit ⁶⁸ et ignotum. Et hæc est ⁶⁹ summa delicti (96) nolentium recognoscere,

Variæ lectiones.

⁶¹ Impereussum Paris. ⁶² Conversari jam Jun. ⁶³ Repurgabimus Paris. ⁶⁴ Nos abest Paris. ⁶⁵ Et si Paris. ⁶⁶ Sensibilis Paris. ⁶⁷ Adeo Fran. ⁶⁸ Sobjicit Sun. ⁶⁹ Est delet Paris.

Commentarius.

(88) *Commistos*. Quod captavit olim jam Porphyrius in subtilissimo scripto suo *de Abst. ab animal.* lib. iv, docens quodlibet animal cum homine olim assumptum ad simulacrorum compositionem, veluti cum humano corpori facies avis cujuspiam, aut leonis jungeretur, atque inde nefas tale quid edere, aut manducare. HAV.

(89) *Ariete cornutos*. Lucan. lib. ix, de Jove Lybico:

Stat certior illic

Jupiter, ut memorant, sed non aut fulmina vibrans
Aut similis nostro, sed tortis cornibus Ammon;

ita lege ex optimi ms. emendatione. Reliqui sunt Panes, Satyri, Cynocephali, Mithræ. Adde Spanhemium, *de Usu et Præst. Num.* p. 349. HAV.

(90) *A cruribus serpentes*. An innuit Palladis crimen Vulcani filium Erichthonium? de quo multa Laclantius, l. 1, c. 17, cuique *apportectum draconem* affingit Ovid. *Met.* xi, 563. Quem per serpentem ad pedes Minervæ Phidiacæ innui putat Pausanias. Cui ob originis sublimitatem et factorum claritatem templa et aræ signaque erecta fuerint, quamvis de illo nihil legisse memini, ut deo culto. Tamen id fieri potuit, cum etiam Euripides notet in ejus honorem mansisse morem Atheniensibus mulierculis, ubi regnavit, ut parvulos aureis serpentibus ornent. Verba ejus sunt in Ione:

ὄθεν Ἐρεχθίδης ἔκεῖ
Νόμος τίς ἐστίν, ὄφρα σὶν χρυσηλάτοις
Τρέφειν τέκνα.

Hunc sculptura quadam innui apud Gori. *Dact.* tom. II, n. 489, putant nonnulli; sed magister meus Gronovius, vir summus, rectius ad gigantem serpentipedem pertinere docuit. An potius innuit Serapin? cujus caput est in postico Antonini Pii, corpore serpentino cum multis spiris, quibus spicam involvit recensete Montfauconio in *Diario Italico*, p. 443; an vero draconem illum cum humano capite? qualem depictum in nummo quodam Amphipolitarum, vidisse se memorat III. Spanhem *de Usu et Pr. N.* p. 174, quemque ibidem, p. 181, in Nicomedis nummo sub Caracalla signato a Tristano vulgatum docet: eundem scilicet quem describit Lucianus in *Pseudomant.*, et cujus jam a tempore Antoninorum magna sub Glauconis nomine, divinitatis, apud imperitum vulgus, fama erat, cui fere cuncta applicari possint. Nullum aliud

numen video quam Mithræ, de quo deo egit singulari opere Ph. a Turre. Etiam apud Goriæum in Abraxeis semper fere anguibus comitatur, capite etiam leonino ut videre est. Eminent vero icones, quas publicavit et contemplatus est antiquitatis studiosissimus Bernh. de Montfaucon in *Diario Ital.* p. 198. HAV.

(91) *A planta*. Mercurium innuit Cyllenium illum, qui

pedibus talaria nectit

Jurea, quæ sublimen alis, sive æquora supra.
Seu terram rapido pariter cum flamine portant;

Apud Virg. iv *Æn.* versu 244. *Id.*

(92) *Tergo alites*. Cupidinem intelligit et agmen Amorum, ipse περὶ οὐραίου ὄρνις *sicut pennipotens avis circumvolat*, describente matre apud Moschum *Idyl.* i. Horum omnium plenior notitiam dabit spectatæ eruditionis vir Matth. Broverius qui de diis Alatis syntagma promisit in præfatione ad libellum *de Adorationibus Veterum.* *Id.*

(93) *Humanis sensibus*. Tacitus, v, *Hist.*: «Judæi mente sola, unumque Numen intelligunt, profanos, qui Deum imagines, mortalibus materiis, in species hominum effingant.» Facit huc locus Pauli ad Ephesios, c. v, versu 17: Διὰ τοῦτο μὴ γίνεσθε ἄφρονες, ἀλλὰ συνιέντες τί τὸ θέλημα τοῦ Κυρίου. HAV.

(94) *Minus est*. Pulcherrima oratio, qua docemur nolle nimis altum sapere, cum sibi arcanorum suorum solus conscius sit Deus, nobis ex iis quæ revelavit et secundum ea (Taciti verbis utar) gloria obsequii sola relicta sit. Imo inde gloriam futuri ævi præstantiamque perfectioris naturæ nostræ deducit apostolorum coryphæus, quod plenior et perspicacior Dei notitia nobis sit seposita. Ita enim ille I ad Cor. xiii, 12: Βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον. ἄρτι γινώσκω ἐκ μέρους, τότε δὲ ἐπιγνώσομαι καθὼς καὶ ἐπεγνώσθη. HAV.

(95) *Capit*. Ita græcissat Noster sæpe. *De Spect.* c. 3: «Generaliter dictum intelligamus, cum quid etiam specialiter interpretari capit.» *Adv. Marc.* l. v, c. 10: «Animale dici capit.» *Capit* est ἐνδὲ χεῖρα ut recte la Cerda. HAV.

(96) *Summa delicti*. Ἀνακεφαλαιωσις, *redactio in summam*, breve compendium; ita potius explico, quam ut alii, summum delictum. HAV.

quem ignorare non possunt. Vultis ex operibus A ipsius tot ac talibus, quibus continemur, quibus sustinemur ⁷⁰, quibus oblectamur, etiam quibus exterremur, vultis ex animæ ipsius testimonio comprobemus? Quæ licet carcere corporis pressa, licet institutionibus pravis (97) circumscripta, licet libidinibus ac concupiscentiis evigorata, licet falsis diis exancillata ⁷¹, cum tamen resipiscit, ut ex crapula, ut ex somno (98), ut ex aliqua valetudine, et sanitatem suam ⁷² patitur (99), decem nominat, hoc solo nomina, quia proprio **377** Dei veri: DEUS MAGNUS, DEUS BONUS, et QUOD DEUS DEDERET, omnium vox est. Judicem quoque contestatur illum, DEUS VIDET, et DEO COMMENDO, et DEUS MIHI REDDET. O testimonium animæ naturaliter Christianæ (1)! Denique pronuntians hæc non ad Capitolium, sed ad cælum respicit. Novit enim sedem Dei vivi; ab illo, et inde descendit.

CAPUT XVIII.

ARGUMENTUM. Istum Deum, non contentum insita sui hominibus notitia, aberrantes verbo et scrip-

Variæ lectiones.

⁷⁰ Quibus sustinemur abest Paris. ⁷¹ Exancillata Jun. ⁷² Et add. Paris. ⁷³ Non est Franeq.

Commentarius.

(97) *Institutionibus pravis*. Multa bona docte interpretes congesserunt ad hanc capitis partem; sed omnino animadvertendum est nihil tam ab Nostro spectari, quam pulcherrimam illam Cebetis tabellam, ubi hæc prævæ institutiones, quibus homo circumscribitur, i. e. fallitur, sunt *δόξαι, opiniones et ψευδοπαίδει* falsi nominis eruditio, poetæ, oratores, dialectici, musici et quicumque ibi recensentur. Libidines et concupiscentiæ ibi *ἐπιθυμιαί, καὶ ἡδοναί, cupiditates et voluptates* appellantur. Tandem ex crapula resipiunt ii, quibus in afflictis rebus forte *μετάνοια, pœnitentia* fit obviam, quæ illis comites dans alias opiniones et cupiditates *εἰς τὴν ἀληθινὴν παιδείαν, ad veram eruditionem* perducit. Quem libellum cum hisce conferre, si quis dignetur, operæ non pœnitebit. Statim Aldus et *concup.* non vero *ac*; sed non est tanti. HAV.

(98) *Ex somno*. Prosper, *Sentent.* lib. ex Augustino c. 215: « Sic sunt, qui colunt idola, quomodo qui in somnis vident vana. Si autem evigilet anima ipsorum, intelligit a quo facta sit, et non colit quod ipsa fecit. » Idem Lucianus, in *Bis Accurp.* 323: *Καὶ ὡσπερ ἐξ ὕπνου βαθέος ἀνεγειρόμενος, etc.* i. e. « Ac velut e profundo somno expectatus, cum se aspiciebat quo pacto esset affectus, tum vitam antectam damnabat, et rubor ille ex femulentia coortus deflorescebat, evanescebatque: ipse autem præ pudore eorum quæ fecerat, erubescibat. » HAV.

(99) *Et sanitatem suam patitur*. Mirabar potitur Rigaltio in editionibus placuisse, sed postea vidi Priorii esse, quod forsitan habet a Latinio, sed *patitur* etiam Codex D. Bat. et editi omnes. Pro *et* *ma-* *vult dum* Latinus, Fuld. ms. delet. *Pati* vero et de re læta et adversa dicitur, ut Græcum, quod imitari voluit, *πάσχειν*. *Suam* hic emphasi non caret, sed est ut contrario et tristiori sensu in notissimo illo dictum,

Quisque suos patimur mames.

apud Virgil. lib. vi. In Codice Agobard. est *pascitur*, quod probare non possum. HAV.

(1) *Naturaliter Christianæ*. De Testim. Animæ, c. 1: « Sed non eam te advoco (animam) quæ

tura docere voluisse ostendit: itaque prophetas misisse Spiritu divino inundatos, qui populum suum de se suoque cultu et potentia edocerent. Hæc, quoniam prærogativa erat Judæorum, Hebraicam requirebant linguam; sed quoniam jussu Ptolemæi in Græcam linguam monumenta ista versa erant, facile adiri posse, tanta quidem veritatis vi coruscantia, ut qui legerit vel audierit, etiam credere cogatur.

Sed quo plenius et impressius tam ipsum quam dispositiones ejus et voluntates adiremus, instrumentum adjecit litteraturæ, si qui velit de Deo inquirere, et inquisito invenire, et invento credere, et credito **378** deservire. Viros enim justitia et innocentia dignos Deum nosse et ostendere a primordio in sæculum emisit Spiritu divino inundatos, quo prædicarent Deum unicum esse, qui universa condiderit, qui hominem de humo struxerit; hic enim est ⁷³ verus Prometheus; qui sæculum certis temporum dispositionibus et exitibus ordinaverit; exinde qui signa (2) majestatis suæ judicantis ediderit per imbres (3), per ignes; qui demerendo sibi disciplinas determinaverit, quas ignoratis aut (4)

scholis formata, bibliothecis exercitata, academiis et porticibus Atticis partam sapientiam ructas. Te simplicem et rudem et impolitam, et idioticam compello, qualem habent, qui te solum habent. » etc.

(2) *Exinde qui signa*. Locus varie a doctis interpretibus sollicitatus, prout apud Wouwerium, La Cerdam, aliosque videre est. Pamelius, MS. Lugd. Bat. Agob. Herald. et denique Rhenanus, « Exinde quæ signa majestatis suæ judicandis ediderit p. i., » etc.; quomodo etiam Ald. nisi quod is habet *indicantis*. Rigalt. melius, « Exinde qui s. m. s. judicantis edideret. » Barr. « majestati suæ vindicandæ, » quod sequitur Wouwerius. Optimus Fuldanus: « Majestatis suæ ediderit, judicando ediderit. » Unde apparet lectionem eam voluisse: « Exinde qui signa majestatis suæ ediderit, judicando per imbres, » etc. Forsitan legendum, « Exinde qui signa majestati suæ vindicandæ ediderit, judicando per imbres, » etc. Dicit hic *exinde*, etc. quod cap. xix. « et mox ultricem iniquitatis illius ædi vim cataclysmi. » HAV.

(3) *Per imbres*. Respicit judicium primi mundi, et pœnam Sodomæ: quæ duo plane ita conjunguntur etiam a Petro, Epist. ii, 2, 5, 6. *Καὶ ἀρχαίου κόσμου οὐκ ἐφέλσατο, ἀλλ' ὄγδοον Νῶε δικαιοσύνης κήρυκα ἐφύλαξε, κατακλυσμὸν κόσμου ἀσεβῶν ἐπάξας. Καὶ πόλεις Σοδόμων καὶ Γομόρρας τεφρώσας καταστροφῇ κατέκρινεν, ὑπόδειγμα μελλόντων ἀσεβεῖν θεβεικῶς.* HAV.

(4) *Quas ignoratis aut*, Rectissime ita Rigalt. Perperam alii, « quæ ignoratis et deseritis, vel quibus ignoratis aut desertis. » Aut enim ignorarunt gentes disciplinas has, ut verbum Dei Judæis suis traditum, aut deseruerunt: illas scilicet non tantum, quas ex mundi opificio et mirabili rerum omnium ordine colligere debuerant, prout hinc argumentatur Apostolus Paulus Act. xvii, 27, collato c. xiv, 16, 18, quod Moses Israeli inculcat l. v, c. 17, 19, docens prærogativam ipsorum, quos sibi per se ipsum docendos assumpserat Deus, reliquis populis cælum, solem, lunam, stellas distribuens, ut ita per longas demum ambages ruditer tantum notitiam deitatis cujusdam haberent; sed et, quod hic præ-

deeeritis; sed et observantibus ⁷⁴ præmia destinarit, ut qui ⁷⁵ producto ævo judicaturus sit suos cultores in vitæ æternæ retributionem, profanos in ignem æque perpetem et jugem, suscitatis omnibus ab initio defunctis, et reformantis et recensitis (5) ad utriusque meriti dispunctionem. Hæc et nos risimus aliquando. De vestris fuimus (6); fiunt, non nascuntur (7) Christianis. Quos diximus ⁷⁶ prædicatores, prophetæ de officio præfandi ⁷⁷ vocantur. Voces autem itemque virtutes (8), quas

Variae lectiones.

⁷⁴ Observationibus Paris. ⁷⁵ Producto Fran. ⁷⁶ Dicimus Jun. ⁷⁷ Prophetandi Paris.

Commentarius.

cipue respicit, jam sibi etiam per Novi Testamenti indulgentiam oblatas. HAV.

(5) *Recensitis*. Cod. Fuld. *recensis*. Quod sequitur *dispungere* a re nummaria est sumptum, tabulisque accepti et expensi. Unde et illa locutio Apoc. III, 5, μή εξαλείψω τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐκ τῆς Βίβλου τῆς ζωῆς. HAV.

(6) *De vestris fuimus*. Diogenes Laertius de Diogene Cynico. Ille exprobranti sibi, quod aliquando falso pecuniam signasset, Ἦν ποτε, inquit, χρόνος ἐκεῖνος δὲ ἤμην ἐγὼν τοιοῦτος ὁποῖος σὺ νῦν ὁποῖος δ' ἐγὼ νῦν, σὺ οὐδέποτε. i. e. « Tempus fuit cum talis eram, qualis tu modo: qualis autem ego, sum modo nunquam tu eris. HAV.

(7) *Fiunt, non nascuntur*. De Anima c. 1. « Fieri enim, non nasci soles christiana. » Nam « christianos non facit generatio, sed regeneratio, » secundum Augustin. lib. III de peccat. Mer. et Rem. c. 9: scilicet aliter ac poetæ, qui nascuntur, non fiunt. Exstat ad dictum hoc Tertulliani commentariolus Matth. Zimmermanni Lipsiæ 1662. 4. HAV.

(8) *Virtutes*. De moribus intelligunt interpretes, cum potius miracula per illos edita, quæ passim *virtutes* in S. S. audiunt, innuantur. Mox pro *ad fidem* ed. Ald. Herald. et Rhen. *ad finem*, male. HAV.

(9) *Ptolemæorum eruditissimas*. Hæc si vera scriptura est, quomodo hactenus omnes editiones præ se ferunt, innuere vult totam Ptolemæorum gentem studiis valde fuisse deditam: quomodo omnis etiam Cæsarum stirps a Julio descendens satis litterata fuisse traditur. Et certe non tantum imperii formator Ptolemæus Lagi, etiam regis ei imperatoris sui Alexandri res gestas litteris consignavit, unde profecisse Arrianus testatur, sed in qua nomen regium defecit vel fœmina Cleopatra cognitione linguarum strenue fuit imbuta, Aliam tamen lectionem suppediat codex Fud. « Ptolemæus [quem Philadelphum supernominant] eruditissimus rex et omnis, » etc., ita Scioppius corrigit quod ibi vitiosum *rexit omni*. Hujus fuit præceptor Strato philosophus, donatus ab eo 80 talentis. Diogenes Laertius in *Vita Stratonis*. HAV.

(10) *Sagacissimus*. Hoc epiphonemate ex vero illum ornat, innuens quasi carnem venaticum omnes angulos bibliothecarum, quæ in Græcia et alibi exstabant, perscrutasse, ingentemque inde prædam asportasse. Athenæus quoque de illo, lib. XII, p. 536: παιδείας, εἴ τις ἄλλος, καὶ αὐτὸς ἐπιμεληθεὶς. i. e. « Litteraturæ, si quis alius, studiosissimus. » Qui eundem summo elogio, πάντ' ἄριστον, i. e. « Undequaque optimum, » lib. V, cap. 5; et lib. XII: Παντῶν σεμνότετον γινόμενον τῶν δυναστῶν. i. e. « Omnium principum gravissimum » appellat. Eundem virtutibus regiis supra omnes ætatis suæ superiorumque sæculorum principes nobilem, prædicat Philo Judæus, lib. II. de *Vita, Mosi*. HAV.

(11) *Sjudi, bibliothecarum*. Quas pater ejus. La-

ad fidem divinitatis edebant, in thesauris litterarum manent, nec istæ nunc latent. Ptolemæorum eruditissimus (9) quem 379 Philadelphum supernominant, et omnis litteraturæ sagacissimus (10), cum studio bibliothecarum (11). Pisistratum, opinor, æmularetur, inter cætera memoriarum, quibus aut vetustas aut curiositas aliqua ad famam patrocinebatur, ex suggestu Demetrii (12) Phalerei (13) grammaticorum tunc probatissimi, cui præfecturam mandaverat, libros (14) a Judæis

gides comportare Alexandriam cœperat, persuasus ab Aristotele vel instituto ejus motus. Strabo, lib. XIII: Ὁ Ἀριστοτέλης, πρῶτος ἀνὼν ἴσμεν, συναγαγὼν βιβλία, καὶ διδάξας τοὺς ἐν Αἰγύπτῳ Βασιλέας βιβλιοθήκης σύνταξιν, i. e. « Aristoteles primus omnium, qui nobis sunt noti, Bibliothecam composuit, idque Ægypti reges facere docuit. » Ægyptiorum vero studium, ut omnis sapientiæ avidum, ita etiam Bibliothecarum, commendat lib. II, cap. 49 Diodorus Siculus, ubi narrat Osymandiam antiquissimum Ægyptiorum regem, præter monumenta alia condidisse Bibliothecam, super cujus limen præscribi jusserit ΨΥΧΗΣ ΙΑΤΡΕΙΟΝ i. e. ut Lipsius vertit, ANIMI OFFICINA MEDICA. Ptolemæorum vero uterque Lagides et Philadelphus, ille cum Berenice, hic cum Arsinoe sorore eadem et conjuge, veteribus nummis aureis, quos Spanheimius publicavit, se conspiciendos præbent.

Exhibet hos in lib. præstantissimo de *Usu et Præst. Num.* p. 406, et p. 404; et ante illum tertium item Seguin. in *Sel. Num.* p. 47; sed quod illud Spanh. male verti putat *deorum fratrum*, in eo fallitur; ita enim distincte nobili loco Tertull. lib. II, ad *Nat.* cap. 13: « Incesto jam junctos Opem et Saturnum fratres recepistis. » Mox Cod. Agobard. *æmulatur*. HAV.

(12) *Ex suggestu Demetrii*. Disertis verbis hoc habent etiam Josephus, et ante illum ni fallor Aristæus locis supra citatis. Vives in *D. Aug. de Civ. Dei*, addit, Demetrium hunc Athenis antea maximis dignitatibus functum, civium invidia pulsum a Ptolemæo fuisse susceptum, et bibliothecæ præfectum, quod ex Diogene Laertio sumpsit in *Vita ejusdem Demetrii*, ubi librum ab eo etiam conscriptum dicit qui *Ptolemæus* inscribatur, et alterum *de Rhetorica*, qui fortassis occasionem dedit Tertulliano, ut vocet eum *Grammaticorum tunc probatissimum*, quem interim tanquam *Antiquitatum* scriptorem citat infra cap. seq. PAMEL.

(13) *Demetrii Phalerei*. De insigni hoc viro omnino inspicere merentur notæ Eusebianæ maximi eruditorum Josephi Scaligeri p. 133, qui ibidem putat jejune nimis hoc nomine de illo locutum Tertull. cum tamen tempore illius in summa laude vocabulum illud poneretur, ut nobilem illam criticam significaret, qua de scriptis veterum judicamus. Itaque maxime proprie locutus est: unde Donatus, lib. II, *litteratum* explicat. Melius Saliger, falsam docet esse hanc opinionem, quoniam ab hoc Philadelpho statim ut regnare incēpit relegatus est, quippe patri ejus auctor fuerat transferendi jus regium in filium alia matre natum. Itaque in exilio morsu aspidis periit. Sed studium suum patri Lagidæ præstare potuit et in nomine fuisse erratum. De hoc viro elegantissimi Mureti testimonium nobis sit.

(14) *Libros a Judæis postulavit*. Josephus, lib. XII: Τὰ

quoque postulavit, proprias ⁷⁸ [scilicet] atque vernaculas litteras, quas soli habebant. Ex ipsis enim et ad ipsos semper prophetæ peroraverant, scilicet ad **380** domesticam Dei gentem ex patrum gratia. Hebræi retro, qui nunc Judæi; igitur et litteræ Hebrææ, et eloquium. Sed ne notitia vocaret, hoc quoque Ptolemæo a Judæiis subscriptum est, Septuaginta et duobus interpretibus indultis, quos Menedemus quoque philosophus Providentiæ vindex (15) de sententiæ communionem suspexit. Affirmavit hæc vobis etiam Aristæas. Ita in Græcum stylum ex aperto ⁷⁹ monumenta reliquit. Hodie apud Serapæum (16) Ptolemæi bibliothecæ cum ipsis Hebraicis (17) litteris ⁸⁰ exhibentur. **381** Sed et Judæi palam (18) lectitant; vectigalis libertas (19) vulgo aditur sabbatis omnibus. Qui audierit, inveniet Deum: qui etiam studuerit intelligere, cogetur et credere.

A

CAPUT XIX.

ARGUMENTUM.— *Hujus Dei veram cognitionem, scriptis proditam, antiquiorem omni litteratura sæculari ostendit, imo omnibus illorum diis ipsis, utpote qui postea in deorum numerum sint relati. Cum enim Moses ipso Inacho ætate fere par sit, Danaum igitur, bellum Trojanum. Homerum, et siquid antiquum audit, longe post se relinquit: quod si velit, se ex chronologis confirmare posse, satis superque ostendit.*

Primam igitur instrumentis istis ⁸¹ auctoritatem summa antiquitas vindicat ⁸². Apud vos **382** quoque religionis est instar, fidem ⁸³ de temporibus asserere.

Quæ sequuntur uncis inclusa primus e cod. Fuldensis Havercampus publici juris fecit, sed alteri scriptoris recognitioni tribuens sub finem editionis suæ exprimenda curavit (20).

[Primus enim (21) propheta Moyses, qui mundi

Variæ lectiones.

⁷⁸ Scilicet delet Jun. Haverc. ⁷⁹ Exaperto Haverc.; exaperta conj. Sciopp. ⁸⁰ Litteris abest cod. Fuld. ⁸¹ Iistis abest Paris. ⁸² Vindicat Jun. ⁸³ Finem Fran.

Commentarius.

bis sit instar omnium. Ille, orat. 23, ait: « Trecentas sexaginta Demetrio Phalereo statuas æreas populus Atheniensis anno uno eoque non toto posuerat: quibus omnibus ipse Demetrius superstes fuit. At quæ ipse sibi monumenta ingenii ac doctrinæ magnitudine extruxerat, ea et multis post ipsum sæculis vignerunt: et, cum postea densa quædam et opaca nox omnem prope disciplinarum lucem exstinxisset, ex oculis erepta, incredibile desiderium sui in omnium eruditorum animis reliquerunt. » HAV.

XII: Τὰ τῆς Ἰουδαίων νομοθεσίας βιβλία. Ac deinceps semper hos libros vocat Νόμον, ut ab illis Septuaginta nihil præter Pentateuchum allatum, aut in Græcam linguam translatum fuisse videatur. Hilarius quoque Prologo in Psal. ait Septuaginta senioribus a rege Ptolemæo transferendæ ex Hebræe in Græcum sermonem totius legis curam mandatam fuisse. At Clemens Alex. Strom. 1, conversas ab iis in Latinum sermonem fuisse refert τὰς Γραφὰς, τὰς τοῦ νόμου καὶ τὰς προφητικάς. Ire-næus quoque Apostolos tradit, ac deinceps horum sectatores prophetica omnia ita annuntiavisse quemadmodum seniorum interpretatio continet. Et tamen ab apostolis citata quædam ex prophetis Hieronymus notavit, quæ in illa Septuaginta interpretum versione non reperiuntur; qua de re gravis est viri illius doctissimi querela, Præfationibus in Pentateuchum et Tradit. Heb. RIG.

(15) *Providentiæ vindex.* Nimirum divinam ex his Dei providentiam intuens, quod omnes in eandem sententiam convenissent: quod certe non fuisset mirum, nisi separatim eandem Scripturam essent interpretati. Itaque separati fuerunt Septuaginta interpretes: id quod tradit Lenæus, lib. III, c. 25. LAC.

(16) *Hodie apud Serapæum.* Locus hic aut est Serapides templum, de quo Theodoretus, lib. V, cap. 22, aut locus Serapidis templo et Alexandriæ vicinus, in quo Ptolemæi asservatur bibliotheca. LEIPR.

(17) *Ipsis Hebraicis.* Unde patet biglosson fuisse hoc monumentum, quamvis fere sola Græca interpretatione Judæi Alexandrini postea ut et alii fuerint contenti. Ad e Scaligeri notam Eusebia-

nam p. 134, ed. optimæ. Cod. Fuld. delet vocem *litteris*, cui facile accedo. Delet et ms. L. Batav. imo et Agobard. qui insuper inducit *cum ipsis*. HAV.

(18) *Sed et Judæi palam.* Quoniam longa via erat ad Serapidis templum in Ægypto, docet propiorem, publicam, cuique opportunam. Unde patet Carthagine etiam et alibi, persoluta annua pensione, libere synagogas suas frequentasse Judæos. Romæ certe et in Italia mentionem suam redimere debuisse puto, cum singuli etiam ex imperio Titi διδραχμῶν Jovi Capitolino inferrent, gravius etiam et durius a Domitiano habiti, lenius a Nerva, ut docet ejus nummus inscriptus FISCII JUDAICI, CALUMNIA SUBLATA. apud Clariss. Patin. in *Thesouro*, p. 155. HAV.

(19) *Vectigalis libertas.* Ita recte distinguunt Aidus et Rigalt. Alii: « Vectigalis libertas vulgo [La Cerda vulgi] aditur, Sabbatis omnibus. » Vide quæ notat Is. Casaub. ad Sueton. Domitian. c. 12. Nos addimus Juvenalem. Sat. III, 13:

Nunc sacri fontis nemus et delubra locantur
Judæis.

Ut vere in simili fere conquestus fuerit Jeremias in Thren. v, 4: *Aquam nostram mercede bibimus: et lignum nostrum pretio nobis venit.* HAV.

(20) Nobile hoc fragmentum pertinet ad initium cap. 19; mox enim post illa *fidem de temporibus asserere*, totum hoc, quantumcumque est, in præstantissimo Codice Fuldano, illoque solo adhibetur, qui et in aliis, ut sæpe nobis notatum, multum a reliquis mss. discedit. Primus Franciscus Modius Arugensis, vir eruditione et studio undique veteres libros mss. conquirendi clarus, illo Codice accurate collato, et id observavit; quam collationem postea nactus Gaspar Scioppius, vir in Latinis apprime doctus, cum Francisco Junio, hic illic emendatiunculis suis adjectis, communicavit. Sed cum jam ad

(21) *Primus enim.* Non quidem in numero eorum, qui futura prænuntiarunt, sed qui, ut alibi loquitur, mansuræ in perpetuum veritatis famæ scriptis patrocinati sunt. Nota Græcam *Prophetes* vocem hic retentam. (Sequentes notæ unius sunt Havercampi.)

C

D

conditionem (22) et generis humani pullulationem A et mox ultricem iniquitatis (23) illius ævi vim cataclysmi de præterito (24) exorsus est, per vaticinationem usque ad suam ætatem et deinceps per res suas (25) futurorum imagines edidit, penes quem et temporum ordo digestus ab initio supputationem sæculi (26) præstitit: superior invenitur annis circiter trecentis, quam ille antiquissimus penes vos Danaus in Argo transvenisset (27); 383 Trojano denique (28) prælio ad mille annos ante est, unde et ipso Saturno. Secundum enim historiam Thalli (29), qua relatum est bellum Assyriorum et Saturnum Titanorum regem (30) cum Jove dimicasse, ostenditur bellum (31) CCCXX et duobus

annis Iliacum exitium (32) antecessisse. Per hunc Moysen etiam illa lex propria Judæis a Deo missa est. Deinceps multa ⁸⁴ (33) et alii prophetæ vetustiores litteris vestris. Nam et qui ultimo cecinit, aut aliquantulo præcucurrit, aut certe concurrit ætate sapientiæ auctoribus, etiam latoribus legis. Cyri enim et Darii regno fuit Zacharias, quo in tempore Thales physicorum princeps, sciscitanti Cræso ⁸⁵ (34) nihil certum de Divinitate respondit, turbatus scilicet vocibus prophetarum. Solon eidem regi finem longæ vitæ intuendum prædicavit non aliter, quam prophetæ ⁸⁶ (35); adeo respici potest tam jura vestra quam studia de lege (36) deque divina doctrina concepisse. Quod prius est, hoc

Variæ lectiones

⁸⁴ *Haverc. conj. multi; sed verbum aliquod excidisse veri similis est.* ⁸⁵ *Cod. Ms. Cyro.* ⁸⁶ *Psal. xxxix, 5.*

Commentarius.

jam ad finem Junii labor (qui hinc multo melior B in hoc Tertulliani scripto potuisset emergere) esset perductus, ad calcem libri tota collatio illa rejecta est. Quod vero jure mireris, qui Junium secuti sunt. Heraldus, La Cerda, atque adeo ipse Rigaltius, optime de nostro Auctore meriti, nullam plane hujus Fragmenti mentionem fecerunt, ut Parisienses taceam, qui toties hunc Auctorem nobis dederunt. Ego vero arbitror omnino hæc omnia ab ipsius Tertulliani manu esse, sed quæ in secunda *Apologetici* sui editione poliverit, mutaverit, quod et nobis alibi in hoc libello, scilicet p. 293 et 313, observatum est. Quoniam vero et hæc exstare et legi eruditorum intererat, hic representare voluimus. HAV.

Non desunt qui genuinum esse illud fragmentum negant. Semler ab editione sua expunxit. Auctor recentis apud Gallos versionis *Apologetici*, D. Allard, multa verba potius in eo respondendo, quam argumenta suppeditat: nos vero quibus cuncta veterum auctorum fragmenta vel dubia servare religio est, illud ex editione accurata Leopoldi edendum accepimus. EDD.

(22) *Conditionem.* Hac voce passim utitur pro creatione et creatura. *De Corona Militis*, cap. 6: « Quæris, an conditioni ejus fruendæ natura nobis debeat præire, ne illa rapiamur, qua Dei æmulus universam conditionem certis usibus homini mancipatam, cum ipso homine corruptit. » Mox in ms. *pullatione* vitiose pro *pullulationem*.

(23) *Ultricem iniquitatis.* Cap. 28: « Judicando per imbros, per ignes. »

(24) *De præterito.* Ea veri vatis laus, secundum Homerum, nosse et præsentia, et futura, et præterita, Is. de Calchante, Iliad. A. 80:

Ὅς ἔδει τὰ τ' ἔόντα, τὰ τ' ἔσσόμενα πρό τ' ἔόντα.

Quæ in se conjungit Apollo apud Ovid. lib. I *Metam.* versu 17:

Per me quod eritque, fuitque,
Estque, patet.

Et in Proteo Virgil. IV *Georg.* versu 392:

Novit namque omnia vates,
Quæ sint, quæ fuerint, quæ mox ventura trahantur.

Illam quoque rationem tripodem Phæbo dedicatum notant, quia secundum tria tempora vaticinatur, præsens, præteritum, futurum. Suidas, in illa voce: Τρίπους, κατὰ τοὺς τρεῖς χρόνους μαντευόμενος, ἐνεστώτα, παρεληλυθότα καὶ μέλλοντα. Tria itaque hæc in Mose plenissime conjunguntur.

(25) *Per res suas.* Puto corrig. esse *verissimas*.

(26) *Supputationem sæculi.* Cum penes vetustissimos gentilium ultra Danaum et Agamemnona ascendere non liceat, Græci Olympiadas. Romani conditæ Urbis annos numerant. Itaque prudenter opinionem de æternitate mundi refellit Lucretius, lib. V, versu 327:

Cur supra bellum Thebanum et fanera Troiæ,
Non alias alii quoque res cecinere poetæ?
Quo tot facta virum toties cecidere, neque usquam
Æternis famæ monumentis insita florent?

(27) *Transvenisset.* Legendum videtur *transvenit*, et.

(28) *Trojano denique.* Ita modo male in ms. nos pro vos.

(29) *Thalli.* Celebris Chronographi, quem utinam haberemus! Hujus his adhuc mentionem facit, in medio hujus capituli 19, et supra cap. 10. Cave autem putes confecisse historiam belli Assyrii, cum tantum mentio ejus necessario in ipsius *Chronico* debuerit fieri, et ad certum aliquod tempus restringi.

(30) *Regem.* Pulsus enim a Jove regno et sceptris, ope Titanum, quorum ducem fecit Thallus, recuperare regnum conatus est, victusque profugit in Italiam. Vide Fabulatores. Male in ms. est *reges*.

(31) *Bellum.* Videtur excidisse vox *istud*, vel mutandum in *illum*, ut ita ad Saturnum ipsum referatur.

(32) *Exitium.* Ita manifeste reponendum pro eo, quod in ms. est *exitum*.

(33) *Multa.* Melius forte *multi*; vel innuit, quemadmodum Moses varia prædixit futura, ita et reliquos illo posteriores prophetas similia multa præmonstrasse.

(34) *Cræso.* Vitiose, quod et Scioppius notavit, in ms. est *Cyro*.

(35) *Quam prophetæ.* Davidis respicit votum Psal. xxxix, 5: « Domine, fac mihi cognitum finem meum, quæque sit mensura dierum meorum, ut sciam ego quam sim caducus. » Dixit vero *prophetæ* illa figura, qua cap. 21, *Proculi solent*, cum et propheta unus, et unus dixerit Proculus.

(36) *Studia de lege.* Et leges, inquit, quas vobis condidit, et rationem studiorum, quibus sapiens audivit, a Divinis litteris mutuatus est. Harum enim aliqua saltem cognitione imbutos Thalem et Solonem affirmare Noster videtur, dum mundana et quæ terrenorum oculos perstringunt despicientes, veram scrutari virtutem voluisse videntur.

sit **384** semen (37) necesse est. Inde quædam nobiscum vel prope nos habetis. De sophia amor ejus philosophia vocitatus est, de prophetia affectatio ejus (38) poeticam vaticinationem deputavit (39). Gloriæ homines (40), si quid invenerant, ut proprium (41) facerent, adulteraverunt; etiam fructibus a semine degenerare contigit (42). Multis adhuc de vetustate modis consistere (43) divinarum Litterarum, si non major auctoritas illis ad fidem de veritatis suæ viribus, quam ætatis annalibus suppetisset. Quid enim potentius patrociniabitur testimonio earum, nisi disunctio (44) quotidiana sæculi totius, cum dispositiones regnorum ⁸⁷ (45), cum casus urbium, cum exitus gen-

tium, cum status temporum ita omnibus respondent, quemadmodum ante millia annorum (46) prænuntiabantur? Unde et spes nostra, quam ridetis, animatur, et fiducia, quam præsumptionem (47) vocatis, corroboratur. Idonea est (48) enim recognitio præteritorum **385** ad disponendam fiduciam futurorum: eadem voces (49) prædicaverunt utramque partem (50), eadem litteræ notaverunt. Unum est tempus (51) apud illas, quod apud nos separari videtur. Ita omnia quæ supersunt improbata ⁸⁸ sunt (52) nobis, quia cum illis, quæ probata sunt, tunc futuris prædicabantur. Habetis, quod sciam (53), et vos Sibyllam, quatenus appellatione ita vera vates Dei veri passim super

Variæ lectiones.

⁸⁷ *Cod.* Cum dispositione regnorum, etc. ⁸⁸ *Scioppus*: jam probata, *Haverc.* in probato, *sed legendum statuo*: quæ supersunt improbata, probata sunt nobis, etc.

Commentarius.

(37) *Sit semen.* Theodoretus, *Græcar. Aff. Cur.* p. 6: *Φασὶ δὲ αὐτοὺς*, etc. i. e. « Aiunt vero philosophos illos in Ægypto, non ab ipsis solum Ægyptiis, sed Hebræis quoque præceptoribus, Dei veri doctrinam cognitionemque percepisse. » Quod idem fere de Platone reliquisque philosophis scribit idem, p. 31 et seqq.

(38) *Affectatio ejus.* Æmulatio, assimilatio. « Affectant veritatem, et affectando corrumpunt. » De iisdem cap. 47.

(39) *Deputavit.* Arcessivit, sed ita, ut ramum vi ab arbore avulsum, qui deficiente succo arescit, unde mox dicit *adulteraverunt.* *Exhort. ad Casti.* cap. 6: « Erat vetus dispositio, quæ in Evangelio novo deputatur. »

(40) *Gloriæ homines.* Philosophi præcipue, de quibus eleganter Cicero, *pro Archia*, cap. 26: « Ipsi illi philosophi, etiam in illis libellis, quos de contemnenda gloria scribunt, nomen suum inscribunt: in eo ipso, in quo prædicationem nobilitatemque despiciunt, prædicari se ac nominari volunt. » Noster etiam infra, cap. 47: « Mimice philosophi affectant veritatem, et affectando corrumpunt, ut qui gloriam captant. » Vide ibidem in hunc sensum multo plura.

(41) *Ut proprium.* Addendo, detrahendo, immutando. Horatius, *de Arte Poet.* versu 47:

Dixeris egregie, notum si callida verbum
Reddiderit junctura novum.

Sed ubi in ipsa hoc sit veritate et perfectione, naturæ ejus deperit.

(42) *Contigit.* Forte *contingit*, sed tamen nihil muto.

(43) *Consisterem.* Eadem loquendi formula cap. 4: « Jam de causa innocentiae consistam, » et alibi. Sensus idem est ac si scripsisset, « Multis adhuc consistere modis de vetustate Divinarum litterarum, si non, » etc.

(44) *Disunctio.* Sæpius hac voce a rationibus desumpta utitur, cap. 18: « Ad utriusque meriti disjunctionem. » *de Testim. Animæ*, cap. 4: « Affirmamus te manere post vitæ disjunctionem, » et *de Anima*, cap. 33: « Cum, si quod iudicium animas manet, gravius debeat credi in disjunctione vitæ quam in administratione. » Adde et Indicem nostrum. Est itaque *disunctio quotidiana sæculi* ille mundi status et exitus rerum, qui quotidie veritatem prædictionis ipso eventu implet, ut in sequentibus ipse latius persequitur.

(45) *Dispositione regnorum.* Ita reformandus est locus corruptus: « Nisi disunctio quotidiana sæ-

culi totius? Cum dispositiones regnorum, cum casus urbium, » etc. Sunt enim *dispositiones regnorum* mutationes et successiones eorum, de quibus libere disponit manceps regnorum et Rex regum: « Usque fateare, Altissimum dominari supra regna hominum, illaque dare cuicumque velit. » Minæ sunt Danielis iv, 24, ad Nebucadnezarem. Ipsi imperatores *sciunt, quis illis dederit imperium*, infra cap. 30.

(46) *Millia annorum.* Nota locutionem, qualis apud Apuleium *ardua montium*, et infinita alia apud alios scriptores.

(47) *Præsumptionem.* Dum secta quædam hominis placito innitens creditur christianismus, de quo egit cap. 46.

(48) *Idonea est.* Scilicet tot jam videmus impleta, quæ per prophetias Deus prædixit, ergo et quæ restant implementum accipient.

(49) *Voces.* Vivæ, illaque, addit, quæ dixerunt, non effluerunt, sed et scriptis consignata sunt.

(50) *Utramque partem.* Et quod jam est impletum, et quod adhuc implebitur.

(51) *Unum est tempus.* Ita intellige: Id quod nobis separatim et per diversos temporum tractus occurrit, id prophetis Spiritus sanctus uno obtutu et actu representavit. Imo ut apud Deum præsentia, futura nihil in cognitione differunt, ita nec apud illos a Deo inspiratos et illuminatos.

(52) *Improbata sunt.* Manifesto vitiosum, correxit itaque Scioppius *jam probata sunt*. Sed melius ad mentem Septimii et litterarum ductum, si legas *in probata sunt*, id est, probantur facile. Est vero in eo, ut demonstret, futurum tempus quasi unum et præsens propheta apparuisse, quod quidem nobis est diversum, quia partem tantum ex eventu probare possumus, pars probanda ex futuris restat: Sic, inquit, et id, quod jam est impletum, quodque implendum superest, in ipso olim prædictionis tempore, ut futurum considerari debuit, quia nihil adhuc tunc impletum erat. Cujus parti priori quoniam respondit eventus, inde etiam futurorum certitudinem in promptu et probato habemus.

(53) *Habetis, quod sciam.* Totus hic locus mirifice est corruptus, nec ullum sanum sensum admittit, imo quater medicina indiget. Restituo ita: « Habemus, quod sciam, et nos Sibyllam, quatenus appellatio ista veræ vatis Dei veri, passim super cæteras, quæ vaticinari videbantur, usu probata est. Sciunt vestræ sibyllæ, nomen de veritate mentitæ, quemadmodum et dii vestri. » Ita supra, cap. 5: « Scit M. Æmilius de deo suo Al-

cæteros, qui vaticinari videbantur, usurpata est, sicut vestræ Sibyllæ nomen de veritate mentitæ, quemadmodum et dei vestri ⁸⁹.]

Omnes itaque substantias, omnesque materias, origines, **386** ordines, venas veterani cujusque styli vestri, gentes etiam plerasque et urbes insignes, historiæ canas ⁹⁰, et memoriæ, ipsas denique effigies litterarum, indices (54) custodesque rerum, et (puto adhuc minus dicimus) ipsos inquam deos vestros, ipsa templa et oracula et sacra unius interim prophetæ scrinium (55) sæ-

culis vincit, in quo videtur thesaurus collocatus totius Judaici sacramenti, et inde ⁹¹ etiam nostri. Si quem audistis interim Moysen, Argivo Inacho pariter ætate est; quadringentis (56) pene annis, nam et septem minus, Danaum, et ipsum **387** apud vos vetustissimum, prævenit ⁹², mille ⁹³ circiter (57) cladem Priami antecedit; possem etiam dicere, quingentis (58) amplius et Homerum, habens quos sequar. Cæteri quoque prophetæ, etsi ⁹⁴ Moysi posthumant, extremissimi tamen eorum non retrosiores (59) depræhenduntur primoribus vestri sa-

Variae lectiones.

⁸⁹ *Cod. Ms.* Habetis, quod sciam, et nos Sibyllam, quatenus appellatio ista — dei nostri. *Haverc. locum ita restituit*: Habemus, quod sciam, et nos Sibyllam, quatenus appellatio ista veræ vatis Dei veritatis passim super cæteras; quæ vaticinari videbantur, usu probata est. Sciunt vestræ Sibyllæ, nomen de veritate mentitæ, quemadmodum et dei vestri. ⁹⁰ *Rhen. et Gangn.* historias et causas memoriæ, etc. *Ald.* historiæ et canas ipsas et mem.; *Herald.* historiæ causas et memoriæ; *Cod. Fuld.* historiæ et arcana memoriæ; *codd. Put. et Lugd.* historiæ et canas memoriæ. ⁹¹ Proinde *v. c.* ⁹² *Rhen. Gangn. et Aldus*: Siquidem audistis interim Moysen, Argivo Inacho parem ætate (par est ætate *Franek.*) octingentis pene annis ante Urbem conditam, nam et centum septuaginta Danaum ipsum apud vos vetustissimum prævenit, trecentos circiter cladem Priami antecedit. ⁹³ Trecentos. *v. c.* ⁹⁴ Et si *Paris.*

Commentarius.

burno. » Intelligit vero Chaldæam vel Erythræam, quam sæpe laudat Lactantius, alique Patres credulitate nimia decipi faciles. De Sibyllis videri possunt, præter Suidam, Jo. Alb. Fabricius. *Bibl. Gr.* tom. I, p. 167; Petrus, van Dalen, alique. Testatur etiam Semlerus in *Bibliotheca Gesneriana*, recondi Romæ in bib. Vaticana xiv libros Sibyllæ, diversos forte a Rhapsodia illa quam habemus. Memoratur ibidem hoc titulo volumen: 'Εκ τῶν προφητικῶν Σιβύλλης λόγος θ' μέχρι τοῦ ιε'. Exstat etiam de Sibyllis oratio humanissimi doctissimique Jensii, Pergit jam *Cod. Fuld.* ita: « Omnes itaque substantiæ, » etc., quæ cap. xix videri possunt.

(54) *Effigiis litterarum indices.* Non inventionem litterarum tantum innuit, quam versutus ille Cadmus ex Phœnicia in Græciam attulit, cui populo hanc famam constans vindicat opinio, unde apud Lucanum, lib. III, 220:

Phœnices primi, famæ si creditur, ausi
Mansuram rudibus vocem signare figuris.

Qualesve in Alcumenæ sepulcro inventas tradit Plutarchus in lib. de Socratis Genio, vetustissimas, quas vocat τὸς τύπους seu formas illius grammaticæ, quam Proteo regnante didicit Hercules, sed et litterarum usu sculptis et effigiatis animalibus sensum animi efferebant. Porphyrius qui et Malchus, in *Vita Pythagoræ*, p. 15, novæ edit. refert illum linguam Ægyptiorum perdidicisse, triplexque litterarum genus, epistolicum scilicet, hieroglyphicum et symbolicum: τῶν μὲν κοινολογουμένων κατὰ μίμησιν, τῶν δὲ ἀλληγορουμένων κατὰ τινὰς ἀνιγμούς, i. e. « Quorum illud propriam et communem loquendi consuetudinem imitatur: reliqua per allegorias, sub quibusdam ænigmatum involucris, sensum exprimunt. » Rursus Lucanus:

Nondum flumineas Memphis contexere biblos
Noverat: et saxis tantum, volucresque, feræque,
Scultaque servabant magicas animalia linguas.

Servabant. Nostro custodes rerum inde dictæ. Vocabantur hieroglyphica, de quibus singularem composuit libellum Orus, illustratus a Jo. Mercero et aliis. Quo in studio inter omnes emicat industria Laurentii Pignorii. *Hav.*

(55) *Scrinium.* Quomodo Prudentium etiam locutum ostendit La Cerda. Inepta scriptio et in-

B sulsæ apud Persium Sat. I, versu 106.

Nec pluteum cædit, nec demorsos sapit ungues.

Ipse Horatius ut Noster pro scriptione, lib. Sat. I, 120:

Ne me Crispini scrinia lippii
Compilasse putes, verbum non amplius addam.

Cod. Agob. ita legit: « Intus interim prophetæ scrinium sæcula vincit. » *Hav.*

(56) *Quadringentis.* Ita etiam *Cod. Fuld.* per litteras exprimens, ut passim, cccc, et hæc sine distinctione superioribus connectens. Addus legit: « Octingentis pene annis ante Urbem conditam, centum septuaginta Danaum, ipsum apud vos vetustissimum, prævenit. » Quæ profecto haud absurda sunt. Quocumque enim modo computum interis, Moses et Danaus per quadringentos annos a se invicem discedere non possunt. Et apte Urbis Romæ mentionem facit tam antiquæ. Quare cum nec ipse Moses Inachi ætate vixerit, sed aliquanto post, ut constat, ita ex *Cod. Fuld.* distinguo: « Argivo Inacho pariter est ætate quadringentis pene annis. » Jam cum Aldina editione. « Octingentis ante Urbem conditam. Centum septuaginta Danaum, » etc. Condidit enim Inachus regnum Argivum circa annum 2093, natus Moses anno 2373, Israellem ex Ægypto eduxit anno 2450. *Hav.*

(57) *Mille circiter.* *Ald. trecentos circiter*, quod melius cum Chronologis convenit, utpote factum anno 2767. *Hav.*

(58) *Possem etiam dicere quingentis.* *Cod. Fuld. dicere etiam.* Vocem amplius delet Aldus. Eodem vero modo, cum alii, tum etiam Theodoretus argumentatur. Is *Græc. Aff. Cur.* serm. 2, p. 29: Εὐπρίνον τούτων μὲν, etc., i. e. « Cum ergo, ut Porphyrius inquit, Moses hisce poetis (Orpheo, Lino, Musæo, Thamyri, Philammone) sit mille annis antiquior, hi vero poetarum sint antiquissimi (post eos enim et Homerus et Hesiodus nati sunt, qui et Thaletem et alios philosophos multis annorum spatiis præcesserunt), cumque sit Thales, auditorisque Thaletis, vetustior insecutis philosophis, cur non, quæso, his omnibus relictis, ad Mosen, oceanum theologiæ, transimus, a quo, ut poetice dicam, fluvii omnes et maria omnia derivantur? » Vides eandem de Thalete, quæ supra in fragmento, mentionem. *Hav.*

(59) *Non retrosiores.* Meursius *retrosiores.* Nam

piantibus et legiferis et historicis. Hæc quibus ordinibus probari possint, non tam difficile est nobis exponere, quam enorme, nec arduum, sed interim longam. Multis instrumentis, cum digitorum supputariis gesticulis assidendum est. Reseranda antiquissimarum etiam gentium archiva, Ægyptiorum, Chaldæorum Phœnicum; advocandi etiam municipes eorum, per quos notitia subministrata est; aliqui ⁹⁵ Manethon Ægyptius, et Berosus Chaldæus, sed et ⁹⁶ Iromus (60) Phœnix Tyri rex; sectatores quoque eorum Mendæsius Ptolemæus, et Menander Ephesius, et Demetrius Phalereus, et rex Juba, et Appion, et Thallus, **388** et qui istos aut probat aut revincit ⁹⁷, Judæus Josephus antiquitatum Judaicarum vernaculus vindex (61). Græcorum etiam sensuales (62) conferendi, et quæ quando sint gesta, ut concatenationes temporum aperiantur, per quæ luceant annalium numeri. Peregrinandum est in historias et litteras orbis. Et tamen quasi partem ⁹⁸ jam probationis intulimus,

A cum per quæ probari possint, aspersimus. Verum differre præstat, ne vel minus persequamur festinando, vel diutius evagemur persequendo.

CAPUT XX.

ARGUMENTUM. — *Sed omissa antiquitate, quæ errare potest, divinitatem sacræ Scripturæ ostendit, exitu rerum comprobatæ: quæcunque enim fiunt, jam in illa prædicta inveniuntur, ut adeo necesse sit credere quæ adhuc restant futura, quoniam et in ille comprehensa et prædicta sunt.*

Plus jam offerimus pro ista dilatione, majestatem **389** Scripturarum, si non vetustatem ⁹⁹; divinas probamus, si dubitatur antiquas ¹. Nec ² hoc tardius aut aliunde descendum: coram sunt, quæ docebunt, mundus, et sæculum, et exitus. Quidquid agitur, prænuntiabatur; quidquid videtur, audiebatur. Quod terræ vorant urbes, quod insulas maria fraudant; quod externa atque interna bella dilaniant; **390** quod regnis regna compulsant; quod fames et lues et locales quæque clades (63)

Variæ lectiones.

⁹⁵ Alioquin. *Jum. ex MS.* ⁹⁶ Hieronymus *Fran.* ⁹⁷ Et Apion et Thallus, et (si qui istos probat aut revincit) Judæus *Jan. ex MS.* ⁹⁸ Patrem *Jun.* ⁹⁹ Vetustate *Pasis.* ¹ Antiquitas *Paris* ² Ne *Paris.*

Commentarius.

veteres dicebant *retrosus a. um.* unde in usu permansit substantivum neutrum, ut vocant grammatici adverbialiter usurpatum, *retrosum*. Sicut ἀπὸ τοῦ *prorsus, a. um, prorsum*. Hæc ille. Sed et *prosum* ἀντὶ τοῦ *prorsum* dicebant. Sic posset et *retrosum* pro *retrosum* dici. Sane Varro *prosis lectis* dixit. Ita ad oram libri mei Scriberius. Sed tamen cum Junio et La Cerda malim deducere a *retro* quod passim apud Nostræ occurrit, ut inde etiam deduxerit suum *retrosior*, qui magis retro, i. e. vetustior, antiquior est. Hinc considerandum relinquo, an non potius τὸ *non* cum Junio. La Cerda, et Rhenano, sit delendum; ut ita posteriores extremos prophetarum non esse non dicat sapientibus eorum et legiferis, sed vero vetustiores. Supra in fragmento in principio hujus cap. *Deinceps multa et alii prophetæ, vetustiores litteris vestris. Nam et qui ultimo cecinit.* etc., ibi qui *vetustiores* hic, dicuntur *retrosiores*. HAV.

(60) *Ironus*. Sive *Hieromus*, quomodo legendum esse docuit princeps omnis litteraturæ Joseph. Scaliger in Prolegomenis ad lib. *de Emend. Temp.* p. 38, et in Fragmentis eidem operi annexis, p. 26. Estque is ipse Hiram, memoratus in Historia sacra (nam et Ἱέρωμος veteri cuidam Scriptori appellatus est) II Chron. II, 3, dignissimus amicitia David et Salomonis, quibus non minus ob divitias quam sapientiæ studium amabilis fuisse videtur, posteritati etiam scriptis eruditionem suam testatus. HAV. — *Iromus Phœnix*. In Menandri Ephesii fragmentis a Scaligero editis, ubi de regib. Tyri: Τελευτήσαντος δὲ Ἀβιβένου διεδέξατο βασιλείαν ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἱέρωμος. RIG.

(61) *Vernaculus vindex*. Cave Gorionidem cogites. *Vernaculus vindex* Josephus, sive, ut Scaliger et Cod. Fuld., *Josippus* a Tertulliano dicitur, quoniam ipse Judæus Judæorum suorum origines et bella cum Romanis. Græce licet, descripsit. Quod imitatum Hieronymum docet Scaliger ad Euseb. p. 186: « Josephus autem vernaculus scriptor. » Et apud eundem ad Paulam et Eustochium: « Denique etiam Josephum, qui vernaculus est scriptor Judæorum. » De Judæorum in-

strumento supra cap. 18, *proprias* scilicet atque *vernaculas*. Ita genus Trojanum vernaculum deæ Cybeles appellatur c. 25. Græci dixerunt οἰκεῖον. De Proæresio Sophista celebri Eunapius Sardinianus. p. 109: Προαίρεσις δὲ ὁ Πόντος ὄλος καὶ τὰ ἐκείνην πρόσοικα τοῦς ὀμιλητὰς ἀνέπεμπον, ὡς περ οἰκεῖον ἀγαθὸν τὸν ἄνδρα θαυμάζοντες. i. e. « Proæresio vero Pontus universus ac finitimæ gentes discipulos submisere, virum illum tanquam vernaculum bonum admirantes » Ubi recte in interpretatione addit Junius *et apud se natum*. Noster etiam rursus, c. 35. Romanos appellat *vernaculam septem collium plebem*. Codex Agob. ita locum effert: « Et si quis istos approbat, etc.; sed postea correctum et scriptum. *reprobat*. HAV.

(62) *Censuales*. Videtur innuere illas qui diaria et annales et acta publica confecerunt, quos vocabulo sui ævi appellat, ut notant interpretes. HAV.

(63) *Locales quæque clades*. Tales ut puto regiones intelligit quæ aeris et paludum inclementia infames, multos mortalium, præsertim terris non assuetos, tollunt.

Quod latus mundi, nebulæ, malusque Jupiter urget.

Verbis Horat. lib. I. *Carm.* od 22. Martialis:

Medio in Tibure Sardinia est,

demonstrans vel in saluberrimis locis mortem inveniri posse. nam:

A morte homines semper tantumdem absumus,

secundum Publum. versu 1. Neque neglexit hoc disertissimus naturæ indagator Lucretius, qui ubi demonstravit locos pestilente spiritu avibus et quadrupedibus infestos, docet idem in hominibus obtinere lib. VI, versu 769:

Principio hoc dico, quod dixi sæpe quoque ante
In terra quoqueque modi rerum esse figuras:
Multa, homini quæ sunt vitalia: multaque morbos
Incutere, et mortem quæ possunt accelerare.

et frequentiae pleraque montium (64)³ vastant; quod A bonarum omnium disciplinarum cura torpescit; humiles sublimitate, sublimes humilitate mutantur; quod justitia rarescit, iniquitas increbrescit. quod etiam officia temporum (65) 391 et elementorum munia exorbitant (66); quod et monstris et

Variæ lectiones.

³ *Rhenan. in ed. I. Frequentium (in ed. II. et Barræus : efferventium, plerumque montium. Herald. et cod. Lugd. frequentiae plerumque mortium; Gelen. frequentiae pleræque mortuæ; Gangnæus : Frequentiae plerumque montium; Wouw, Rig. et Hav. frequentiae pleraque muntium.*

Commentarius.

Intelligi possunt etiam terræ motus, montium eructationes, fluminum inundationes et similia. HAV.

(64) *Frequentiae pleraque montium.* Intelligit feras bestias frequentes in montibus illorumque incolas, ut leones, ursos, etc., ut recte Wouw. et Rigalt. Nam cum semper Africa feris abundaverit, ita ut Numidas dicat Strabo. lib. II : Οὐ δυναμένους γεουργεῖν, διὰ τὸ πλῆθος τῶν θηρίων τὸ παλαιόν. « Antiquitus agrum colere non potuisse propter ferarum multitudinem : » ita magis adhuc desertæ factæ sunt regione illæ assiduâ bellorum compulsationibus, feræque inde multiplicatæ late stragem dederunt. Aliæ editiones, Geleniana : « Frequentiæ pleræque mortuæ. » Aldina : « Frequentium plerumque montium. » Barr. « efferventium plerumque montium, » quomodo Rhenan. in edit. secunda; nam in prima *frequentium* edidit. Quæ lectio si plausibilis alicui videtur, ita correctam malim : « Et efferventiæ plerumque montium. » Certe, c. 40, ubi latius omnia hæc exsequitur : « Sed nec Tuscia jam tunc atque Campania de Christianis querebatur, cum Volsinios de cælo, Pompeios de suo monte perfudit ignis. » Quare et ipse non valde repugno, sed ut aliam præferam in causa est, quod in conclusione dicat « Providentiæ scripta sunt, » innuens ita omnia ista quæ hodie continent, quæque enumerat jam, in sacris Litteris antè prædicta esse. At ubi ardentès montes ultricem Dei flammam eructantes inquiramus? non certe in Apocalypsi VIII, 8, ubi « Magnus ille mons ardens ingne in mare dejectus; nec *Psal. LXXXIII, 15 : « Velut ignis desertum urii, et velut flamma montes accendit. »* Ibi enim de arboribus locus est, quæ vento in montibus agitata, aliquando igneum concipiunt. Testis Lucretius, lib. I, 896 :

At sæpe in magnis fit montibus, inquis, ut altis
Arboribus vicina cacumina summa terrantu.
Inter se. validis facere id cogentibus austris.
Donec fuissent flammae flore coorte.

Idem. lib. V, 1095 :

Et ramosa tamen cum ventis pulsa vacillans,
Æstuat in ramos incumbens arboris arbor,
Exprimitur validis extribus viribus ignis,
Et micat interdum flammae fervidus ardor.

Et antiquior illo Thucydides. Is lib. II : Ἡδὴ γὰρ ἐν ὄρεσιν ὕλη τριφθεῖσα ὑπ' ἀνέμων πρὸς αὐτὴν ἀπὸ ταύτοματου πῦρ καὶ φλόγα ὑπ' αὐτοῦ ἀνῆκε i. e. « Jam enim in montibus sylva a ventis invicem contrita, sponte sua ex se ignem flammam sursum extulit. » Quæ locum et lamb. ibidem et Casaub. adducit ad Sueton. Tiberium c. 6, ubi Tiberius, « Itinere nocturno, discrimen vitæ adit : flamma repente e silvis undique evorta, adeoque omnem comitatum circumplexa, ut Liviae pars vestis et capilli amburerentur. » Locus est et Isa. XXXIV, 9, sed ad terram Chanaan pertinet : *Terra eorum in picem ardentem conversa erit.* Ut et Deut. xxxii, 22 : *Ignis accensus est in ira mea, et ardebit in infima inferni, terraque cum relictibus suis vorabit, et fundamenta montium inflammabit.* Sed hic quidem locutiones ab ardentibus montibus sumuntur; sed ad terram Chanam pertinent, quam velut ambustam hodie sterilitate Strabo et alii

scriptores docent. Euseb. in *Demonst. Evang.* lib. VI, c. 7, ad verba ps. CVII, 34, hæc notat : « A καὶ νοήσεις ἀναδοαμῶν. etc., i. e. « Quæ quidem plane cognita habebis, si percurrens illam Judaicæ gentis antiquitus celebratam Jerusalem, ejusque gloriam, ac divinæ frugis preventum, eorum utique sanctorum hominum, Deique amicorum, qui in ea vixerint, quam utique in præsentibus omnibus his rebus privatam spoliataque invenies. Nam post Christi adventum facta est vere infructuosa, et sine aqua, et omnino deserta, et ut ait Propheta, in sanguinem, a malitia inhabitantium eam. » Nisi forte respiciat Auctor ad illa quæ Babeli minatur Jeremias, c. LI, 25 : *Podam te in montem ignis, i. e. convertam te in montem ardentem.* At mihi dubium non est, quin respexerit Auctor ad locum Ezech. V, 17, ita omnia hæc illic enumerantur, et ipsa quidem ad Judæos spectantia, sed illustrior locus nullus ad manum erat, quo multiplex Dei vindicta per plagas suas in hoste nominis sui quoscunque exprimeretur. « Frequentiæ plerumque mortium » præferunt ms. Fuld. et Agob., editiones Heroldi et Pomelii, sed frustra, cum hic singularia recensentur, ut sunt fames, lues, bestiae, etc. HAV.

(65) *Officia temporum.* Cum nec ver. nec æstas, nec autumnus officio suo ratis fungantur in producendis frugibus, quæ lætiores olim evenire solitæ sint, iisque vel nimii imbres, vel solis æstus nocent. De Deo, Tertull. in lib. *de patientia* cap. II : « Qui temporum officia, elementorum servitia, totius genituræ tributa dignis simul et indignis patitur occurrere. » Insignis locus est apud Flavium Vegetium, lib. I *de Re militari.* Dissertit ibi de mundi interitu, et inter alia ita scribit : « Utque de Italia loquar, plurimæ in ea partes sunt, quæ olim a frequentissimis populis habitabantur, nunc autem ferme desertæ videntur. Plurimæ item quas veterum Romanorum temporibus pauci admodum incolebant, ita sunt immutatæ, ut nihil supra, Quod et aliis omnibus orbis partibus fieri non est ambigendum. Proinde si aerem plerumque, qui olim saluberrimus erat, nostris temporibus pestilentem videmus, cur non multas regiones, quæ diu bellica gloria celebratæ sunt, immutata æris, qui a cæli statu qualitatem sumit, conditione, in hominum virtute degenerasse affirmabimus? » Hujus rei causam ruenti sæculo adscribit Lucretius dum terram quasi effætam parentem considerari vult. Versus ejus sunt lib. II, 1149.

Jamque adeo affecta est ætas, effætaque tellus,
Vix animata parva creat, quæ cuncta creavit
Sæcla, deditque ferarum ingentia corpora partu.

Ita lege cum mss. Voss. *Bibl. L. B.* Quomodo plane etiam Sallustius, *Cat. c. 53, de Rep. Rom. : «* Ac veluti effæta parentum, multis tempestatibus haud sane quisquam Romæ virtute magnus fuit. » Idem Lucre. cum agricolæ querelas induxisset, versu 1170, ita concludit :

Nec tenet, omnia paulatim tabescere : et ire
Ad scopulum, spatio ætati defessa vetusto.

Et hic scribe ex eleganti istorum mss. correctione ad capulum i. e. ad sepulturam. HAV.
(66) *Exorbitant.* Barr. et Ald. *exorbitantur.* Adum-

portentis naturalium forma turbatur, providenter ⁴ A scripta sunt. Dum patimur, leguntur; dum recognoscimus, probantur. Idoneum, opinor, testimonium divinitatis veritas ⁵ divinationis. Hinc igitur apud nos futurorum quoque fides tuta est, jam scilicet probatorum, quia cum illis, quæ quotidie probantur, prædicebantur. Eadem ⁶ voces sonant, eadem litteræ notant, idem spiritus pulsant, unum tempus est divinationi futura præfanti apud homines, si forte distinguitur dum expungitur, dum ex futuro ⁷ præsens, dehinc ex præsentis præteritum deputatur. Quid delinquimus, oro vos, futura quoque credentes, qui jam didicimus illis per duos gradus credere?

CAPUT XXI.

ARGUMENTUM. — *Hoc insigni capite plenissima propinatur Christi, Dei Filii, historia, qui, prout ad salutem animarum debet cognosci, late et nervose describitur. Ostenditur interim, quid Judæis venerit, dum in illo 392 verbi divini implementum agnoscere noluerint: cuius sane divinitate percepta, falsæ religioni renuntiare decet, cum etiam ab ipsis malignis spiritibus, quibus imperat, testimonium aliquando potentia suæ exigat.*

21. Sed quoniam edidimus, antiquissimis Ju-

dæorum instrumentis sectam istam esse sufficientem, quam aliquanto novellam (67), ut Tiberiani temporibus (68), pleraque sciunt, profitentibus nobis ⁹ quoque (69); fortasse an hoc nomine de statu ejus retractetur (70) quasi sub umbraculo insignissimæ religionis, certe licitæ ⁹, aliquid propriæ præsumptionis abscondat, vel quia præter ætatem neque de victus exceptionibus, neque de solemnitatibus dierum, neque de ipso signaculo corporis, neque de consortio nominis cum Judæis agimus, quod utique oporteret, si eidem Deo manciparemur? Sed et vulgus jam scit Christum, hominem utique aliquem, qualem Judæi judicaverunt, quo facilius quis nos ¹⁰ (71) hominis cultores existimaverit ¹¹. Verum neque de Christo erubescimus, cum **393** sub nomine ejus deputari et damnari juvat, neque de Deo aliter præsumimus. Necesse est igitur pauca ¹² dicamus de Christo ut Deo ¹³. Tantum Judæis erat apud Deum gratia, ubi et insignis justitia et fides ¹⁴ originalium auctorum, unde illis et generis magnitudo et regni sublimitas floruit (72) et tanta felicitas, ut Dei vocibus, quibus edocebantur, de promerendo Deo, et non

Variæ lectiones.

⁴ Providentiæ Semler. ⁵ Veritatem Paris. ⁶ Eadem eadem Jun. ⁷ Futura Paris. ⁸ Vobis Fran. ⁹ Certe licentiæ Fran. ¹⁰ Ut quos Haverc. ¹¹ Qui — existimaverint alii Jun. ¹² Voc. dicamus recepimus auctoritate cod. Fuld. ¹³ Ut de Deo totum Fran. ¹⁴ Rig. et Hav. ob insignem justitiam et fidem, etc.

Commentarius.

bravit hæc omnia pulchre Prosper Aquitanus libro *Epigramm.* :

Non idem status est agris, non urbibus ullis,
Omniaque in finem præcipitata ruunt.
Ferro neste, fame, vinclis, algore, calore,
Mille modis miseros mors rapit una homines.
Undique bella fremunt, hominis furor excitat, armis
Incumbunt reges regibus innumeris.
Impia confuso sævit discordia mundo;
Pax abiit terris, ultima quæque vides. HAV.

(67) *Aliquanto novellam.* Per aliam lectionem, quæ in Cod. Fuld. est, alius sensus huic loco datur, ubi legitur. « Quam scient aliquando, » ut ad Judæos referatur. Puto verius ex sequenti sciunt hic illam vocem duplicatam esse. Secundum Fuld. ms. sensus, qui sese hic alius aperire videtur, ille est: Ipsi illi Judæi scient aliquando hanc sectam, i. e. intelligent et approbabit, in nostra castra sese conjicientes, secundum dictum Oseæ, III, 5; « Tum cum scient et cognoscent ipsum. » Jerem. xxxi, 34; clamantes: *Deus mi, nos Israel tuus novimus te.* Oseæ, VIII, 2. Alii legunt. Barreus quidem et Ald. et Herald. et Rhen.: « Quam aliquando novellam. » La Cerda: « Quam aliquanto novellam. » ut et ms. L. B. et Agobard. et Pamelius et Rigalt. HAV.

(68) *Tiberiani temporis.* Ita clare mss. Agobard. et L. B. ita Pam. et Rig. et Rhen. qui cum non distinguant post *temporis*, videntur intelligere de scriptoribus Tiberiani temporis, quod hic falsum est. Dicit enim plerosque introgressum novæ hujus sectæ in orbem scire factum tempore Tiberii, fortassis itaque putaturos novam hanc præsumptionem sub illa vetustate sua roborata Judæorum religione, ut post Ajacis alicujus clypeum latere velle. Alii legebant: « Ut Tiberii temporibus, » quod cum sine sensu, additum fuit in Fuld. *ortam*, ita: « Ut Tiberianis temporibus ortam. » In editione Prioriana Rig. ex postremis vitiose legitur Tibe-

rini. Supra, cap. 5: « Tiberius ergo, cujus tempore nomen Christianum in sæculum introivit. » HAV.

(69) *Nobis quoque.* Ita Rig. Ald. Jun. Alii *vobis*, ut Pam quod vitiosum est, id enim Judæis et gentibus facile concedimus, novam esse sectam, sed tamen antiquissimis vel ipsorum Judæorum instrumentis suffultam, quæ disciplinam Deo gratam non tollit, sed illuminat, sed reformat. La Cerda, *nostris*.

(70) *Retractetur.* Cum vero de statu ejus retractari dicit, puto innui malignitatem et invidiam qua judicabant de religione. *Retractare* enim apud Nostrum quidem passim significat diligenter tractare et recognoscere, sed quoniam ille qui lippus ipse recta aliorum aspicere non vult, obtrectationis ergo diligenter inquit, sicubi faculam invidiæ et maledicentiæ accendere possit, ideo hic pro *carpere* accipio. Quomodo fere utitur in libro *de Jejuniiis*, c. 15, certe in malam partem: « Atquin ad Romanos scribens, vos nunc compungit retractatores hujus officii; » i. e. detrectatores, inobedientes, irrisores. HAV.

(71) *Quis nos.* Aldinum exemplar *qui nos h. c. existimaverint.* Verus sensus est, vel inde humano ingenio tantum rationis debuisse indulgeri, ut si congruum et simile alicujus veri fingere et mentiri illi voluissent, humanam saltem speciem Dei Christianorum finxissent, non ferinam, monstrosam, ut fecerant in Onochoite, de quo paulo superius egit, quasi ex gente Centaurorum, Chimærarum, Sphingum hybrida quis a nobis coleretur. In quo certe egissent ut Judæi olim, qui Deum ipsum, Jesum nostrum, nihil nisi nudum hominem putaverunt; prout certe egerunt etiam illi inter gentes, qui Christianos accusarunt ut cultores hominis suspensi. HAV.

(72) *Regni sublimitas floruit.* Similia Justini historici illa, licet ab errante profecta: « Semper-

offendendo, præmonerentur¹⁵. Sed quanta deliquerint (75)¹⁶, fiducia patrum inflati [ad delirandum¹⁷], derivantes¹⁸ a disciplina in profanum modum, etsi ipsi non confiterentur, probaret exitus hodiernus ipsorum. Dispersi, palabundi, 394 et cœli et soli sui extorres, vagantur per orbem, sine homine (74), sine Deo rege¹⁹, quibus nec advenarum jure terram patriam saltem vestigio salutare (75) conceditur. Cum hæc illis sanctæ voces præminarentur (76), eadem fere semper omnes ingerebant

A fore, uti sub extimis curriculum sæculi ex omni jam gente, et populo, et loco cultores sibi allegeret Deus multo fidiolores, in quos gratiam transferret, et pleniorum quidem ob disciplinæ auctioris capacitatem²⁰. [Venit igitur, qui ad reformandam et illuminandam eam venturus a Deo prænuntiabatur, Christus ille 395 Filius Dei²¹]. Hujus igitur gratiæ disciplinæque arbiter et magister, illuminator atque deductor (77) generis humani, Filius Dei annuntiabatur, non quidem ita genitus, ut eru-

Variæ lectiones.

¹⁵ Cod. Fuld. : et t. fel. de Dei vocibus affuit, quibus docebantur, et promerendo Deo et non off. præmonebantur. ¹⁶ Dereliquerint Fran. ¹⁷ W. ad delirandum, quæ Hav. e cod. Fuld. recepit, deletit, Rigaltius. Rhen. et Herald. ad declinandum. ¹⁸ Derivantes : ita cod. Lugd. et edd. pleræque ; Gelen declinantes ; Rig. et Jun. e cod. Urs. deviantes. ¹⁹ Scaliger emend. sine nomine, sine Deo rege : cod. Lugd. II, sine homine (Lug. I. sine honore), sine Deo, sine rege. ²⁰ Ita h. locum emend. Fr. Junius, vulgo scriptum : transferret, pl. qq. ob disco. auctoris (cod. Gorx. : altioris, cod. Put. auctoris) capacitatem. ²¹ Uncis inclusa delent Rig. et Haverc.

Commentarius.

que exinde hic mos apud Judæos fuit ut eosdem, reges et sacerdotes haberent : quorum justitia religione permista, incredibile quantum coaluere. » Ut et Strabonis, lib. xvi : Οἱ δὲ διαδεξάμενοι, χρόνους μὲν τινὰς ἐν τοῖς αὐτοῖς διέμειναν δικαιοπραγοῦντες, καὶ θεοσεβεῖς ὡς ἀληθῶς ὄντες, i. e. « Successores (Mosis) aliquandiu in iisdem institutis permansere, justi et vere religiosi. » Illa itaque vere fuit Judæorum gloria, quam falso ibi assignabant Romani : « Pro merito religiositatis diligentissimæ in tantum sublimitatis elatos, » infra cap. 25. Hav.

(73) *Deliquerint*. Omnes libri, quos ego et Pamelius vidimus, habent *dereliquerunt* vel *dereliquerint*. Rigaltius tamen et Scaliger, et vetustæ editiones, ut et Rhen. et Aldi *deliquerint*. Nec temere. Est enim a *delinquere*, unde superiores formarunt *delinquentiam* pro delicto. Paschasius Radbertus in Epitaph. Walæ l. i, c. 28. Et in Glossario Papie *deliquio* exponitur *oblivio*. Hav.

(74) *Sine homine*. Acute Scaliger, qui in libro suo ad marginem emendavit *sine nomine, sine Deo rege*. Puto illum ita interpretari voluisse Osee illa iii, 4 : « Nam diebus multis desidebant Israelitæ sine rege, sine principe. » Etsi enim rex non sit, potest tamen nomen imperii esse, quale iudicium post Mosen, et principum temporibus Esdræ ; imperatorum, cum Maccabæi insurrexissent in oppressores Judæorum. Tamen a Vulgata non discedo, quæ vehementior est : nec enim jam Deum regem habent, quem olim jam spreverunt ad exemplum gentium, hominem sibi regem quærentes et visibile regnum, in quo εἶδος Τυραννοῦ ἀξιον oculis blandiretur, I Sam. viii, 5 ; nec hominem ipsum, cujus aspectu contra fortuita casuum corroborarentur, quomodo Tacitum fere alicubi loqui puto. Scaligeranam tamen conjecturam adjuvat, sensumque adauget ms. L. B. in quo, *Sine homine, sine Deo, sine rege*. Quæ lectio si placet, ita corrigenda est, *Sine nomine, sine rege, sine Deo* ; id est, nec jam resp., nec regnum, nec theocratia. Hav.

(75) *Vestigio salutare*. Legem hanc durissimam præscripsit Adrianus victor. Hieronymus, in Chron. Euseb. 2150 : « Ex quo tempore etiam introeundi eis Hierosolymam licentia ablata. » Eusebius ex Aristone Pellæo : τὸ πᾶν ἔθνος ἐξ ἐκείνου, etc., i. e. « Omnis hæc natio jam ex illo ab omni regione finitima Hierosolymorum penitus arcebatur, cum sanctione divinæ legis, tum maxime constitutionibus et decretis Adriani, ita ut ne de excelsiore quidem prospectu eminens eis saltem paternum solum profanis obtutibus liceret inspicere. » L. iv

B *Hist. Eccl.* c. 6. Plura ex Justino Martyre, Hilario, Hieronymo et aliis profert summus Scaliger in *Animadv. Euseb.* p. 216, edit. opt. Hav.

(76) *Præminarentur*. Deut. xxxii, 26 ; Psal. lxx, 12 : *Circumerrare fac per potentiam tuam*. Et præsertim vers. 15 : *Ganniant ut canis et circumerrent civitatem*. Quod certe ex hoc loco quomodo implementum acceperit, jam nemini dubium esse potest. Quandoquidem præsertim ad præfiguratum Davidis regno et casibus Messias regnum veri theologi oculus respicere debet. Inspice et I a. i, 7, Ezech. v, 10 ; Osee, iii, 10 ; et x, 3 ; Amos, ix, 9. Theodoretus, *Gr. Aff. Cur.* pag. 163 : Καὶ ὡς εἰς ἀπασαν τὴν οἰκουμένην, etc., i. e. « Fore etiam ut Judæi, qui se crucis ligno affixuri erant, patrio solo extorres, per universum terræ orbem dispergerentur. Agedum itaque videamus, an hæc prædictio ad eventum pervenerit. Ac de Judæis quidem vos dubituros non puto. Patria enim urbe expulsi jam sunt, alioque terrarum commigrarunt, » et quæ sequuntur. Ipse Tertullianus in egregio *ad Judæos* libro, cap. 11 : « Nam et pro istis meritis vestris cladem vestram futuram Ezechiel nuntiat : et non solum in isto sæculo quæ jam evenit, sed in die tribulationis qua subsequetur. » Et clarissime cap. 13 : « Et alio loco sic per prophetam dicitur (est Isa. xxxiii, 17) : *Regem cum claritate videbitis*, id est Christum facientem virtutes in gloria Dei Patris, et oculi vestri videbunt terram de longinquo : quod vobis pro meritis vestris post expugnationem Jerusalem, prohibitis ingredi in terram vestram, de longinquo eam oculis tantum videre permissum est. » Ibidem : « Quæ cum ita commississent, nec intellexissent Christum in tempore suæ visitationis inveniendum, facta est terra eorum deserta, et civitates eorum igni exustæ. » Hieronymus loco supra allato : « Primum Dei nutu, sicut prophetæ vaticinitati sunt, deinde Romanis interdictionibus. » Et ibi inspicere Scaligerum. Hav.

(77) *Deductor*. Quem Græci hoc sensu δαδοῦχος, Litteræ sacræ ἀρχηγὸν vocarent. Dicebatur enim ita proprie in sacris Eleusiniis ille qui facem manu tenens alios præibat atque viam illuminans deducebat, ut docet Eustath. ad Hom. *Il. A.* versum 279. Apud Arrianum ad Epictetum l. iii, c. 24, aliquis deorum contemptor : Οὐκηνά ἐστι καὶ ἐν Ἐλευσινί, ἰδοὺ καὶ ἐνθάδε ἐκεῖ ἱεροφάντης, καὶ ἐγὼ ποιήσω ἱεροφάντην· ἐκεῖ κήρυξ, καὶ ἐγὼ κήρυκα καταστήσω· ἐκεῖ δαδοῦχος, καὶ ἐγὼ δαδοῦχος ; i. e. « Aedes est, et quidem in Eleusiniis, etiam apud nos est : illic antistes est sacrorum, et ego efficiam ut hic sit ; illic præco, et ego constituam hic præconem ; illi

bescat de filii nomine (78) aut de patris **396** semine (79); non de sororis incesto (80), nec de stupro filiae aut conjugis alienae (81) Deum Patrem **A** passus est squamatum, aut cornutum (82), aut plumatum (83) amatorem, aut in aurum conversum (84) ²²: Jovis enim **397** ista sunt numina ve-

Variæ lectiones

²² Aut in auro conversum Danaidis *Fran.*

Commentarius.

facem ferens, et ego daduchus. » Ἀρχηγὸν τῆς ζωῆς Jesum appellat Petrus Act. iii, 15. Quæ sequuntur *Filius Dei* delet ms. L. B. ut et Agobard. *Hav.*

(78) *De filii nomine.* Quantumvis enim gloriarentur apud poetas veteres illi heroes deos patres et proavos jactantes, debebant tamen post caudæ explicationem cum pavone pedes lutulentos et scabros aspicientes, revera de origine sua, quæ non alia quam stuprum vel adulterium esse posset, confundi. Neque decorum hic neglexit ut mirabilis doctrinæ sic summi artificii poeta Virgilius. Qui cum de origine Æneæ sui merito erubesceret, adulterium specioso nomine conjugii velat, apud quem Helenus, lib. iii, versu 475 ita senem Trojanum affatur :

Conjugio, Anchisa, Veneris dignate superbo.

Atque in suis ipse verbis sub persona Didonis in Æneæ pecantis, lib. iv, 172 :

Conjugium vocat, hoc prætexit nomine culpam.

(79) *De patris semine.* Videtur idem dicere, cum tamen minime sit idem. De modo enim progenerationis jam loquitur, quæ monstrosa et pudenda in illis erat : amplexu draconis, insultu tauri, hirci, arietis, crissatione oloris, et quæ sunt similia. Unde patet lectionem, quæ est in Cod. Fuldano ex glossa marginali esse : *De patris semine, sicut de concubitu tauri*, ex apta tamen et docta interpretatione. Respexisse simul videri potest ad Cæli et Saturni historiam, sed quasi per transennam. *Hav.*

(80) *Sororis incesto.* Junonis, cum et filiae Veneris se miscuerit; Proserpinæ item vocatus apud inferos Pluto, cui Jovi nomen apud superos. Imò nec matre Rhea abstinuisse creditur. Theodoret. *Gr. Aff. Cur.* p. 43 : Οὐ γὰρ δὴ μόνην ἀδελφὴν, etc., i. e. « Neque enim tantum sororem, sed matrem quoque ac filias sibi uxores adjunxit : præterque has ipsas, innumeras prope et mulieres et deas stupri commercio vitiavit. » Unde isti justa indignatio in hanc ferinam cogitationum robiem, p. 53 : Οἱ δὲ τῶδε τῶ πάθει, etc., i. e. « Si qui vero in adulteria inciderunt, necessariis tamen ac consanguineis teminis pepercerunt. Quod si quis inventus est qui sororiis amoribus captus fuerit, at in matrem debacchatus non est, neque in filiam insanivit : sed humanæ naturæ ac dignitatis eam rationem habuit quam debebat, neque induit brutorum animalium fatuitatem. » Et mox, Οὗτος δὲ, ὃν θεῶν, etc., i. e. « Iste vero quem Homerus hominum patrem deorumque appellavit, Junonem quidem germanam sororem sibi uxorem fecit ; ipsi etiam Rheæ, quam et Deonam et Demetram (id est Cererem) vocant quanquam ea sibi mater esset, actus furore libidinis, admistus est : Phersephatiamque (i. e. Proserpinam) ex eo genitam stupro, uxorem duxit, factus filiae suæ vir. » Merito itaque Noster c. 9 : « *Proinde incesti qui magis, quam quos ipse Jupiter douit?* » *Hav.*

(81) *Conjugis.* Cod. Fuld. *de conjugis*, mendose. Ille enim omnium mulierum vir. Epiphan. *πασῶν γυναικῶν ἀνὴρ*, ut de Cæsare Suetonius.

(82) *Cornutum.* Idem ibidem in lib. *Ancoratus* : Πηνελόπην μὲν γὰρ φθείρει, δι' ἣν ἦν τράγος γενόμενος τράγος μὲν οἶμαι, ἐγένετο διὰ τὸ ἀκμαῖον τῆς τοῦ γενέτου παραπλοκῆς. i. e. » Penelopen enim

corrupt, propter ipsam hircus factus. Hircus autem ut puto factus est ob similitudinem acuminatæ implexæque barbæ. » Ita enim locus iste verti et intelligi debet. Præsertim taurus. Ibidem : Καὶ πρὸς Πασιφάην δὲ ταῦρος ἐγένετο, ὡσαύτως καὶ πρὸς Εὐρώπην. « Et erga Pasiphaen taurus factus est, similiter erga Europam. » Unde etiam huc referri meretur Nummus Gortynæ in insulta Creta urbis, quem produxit et illustravit clariss. Patinus, in *Thesaurō* suo, p. 21. Sedet ab una parte Europa virginitatis florem raptum lugens in platanō vel sub umbra ejus, ab altera Jupiter raptor lascivientis forma tauri conspicitur. Plinius, lib. xii, cap. 10 : « Est Gortyniæ in insulta Creta juxta fantem platanus utraque insigni utriusque linguæ monumentis, nunquam folio dimittens, statimque et Græciæ fabulositas superfuit, Jovem sub ea cum Europa concubuisse. » Vectam tauro puellam, et eleganter depictam exhibet etiam in Gemma Leon. Augustinus tom. I, tab. 185, et in Getæ nummo a Byzantiis percusso rursus Patinus in suo vere *Thesaurō*, p. 192 ; Sidoniorum pariter nummus apud Spanh. *de U. et Pr. N.* p. 780. Suavissimum apud epigramma Moschi huc respiciens, et cur non addam ? Inscriptio, εἰς Ἐρωτὰ ἀροτριῶντα :

Λαμπάδα θεὸς καὶ τόξα, βοηλάτιν εἴλετο ῥάβδον
Οὐλος Ἐρωτὸς πῆρην δ' εἶχε κατωμαδίην.
Καὶ ζεύξας ταλαεργὸν ὑπὸ ζυγὸν αὐχένα ταύρων,
Ἐσπειρεν Διὸς αὐλάκα πυροφόρον.
Εἶπε δ' ἄνω βλέψας αὐτῶ Διὶ Πρῆσον ἀρούρας,
Μὴ σε, τὸν Εὐρώπης βοῦν ὑπ' ἄροτρα βάλω.

i. e. « Face deposita et arcu, boum agitatricem accepit virgam perniciosus Amor. Pendebat autem illi pera ab humeris : et juncto laborum patienti sub jugum collo taurorum seminavit Cereris sulcum frugiferum. Dixit autem sursum aspiciens ipsi Jovi : Combure arva, ne te Europæ bovem aratro subdam. » Ita vulgo vertunt. Sed elegantior usus est dictionis μή σε, significat enim *næ ego te se*, rursus a s. cum diphtongo. Perperam quoque in edit. Ald. et Brod. legitur βοηλάτιν et πλῆσον.

(83) *Aut plumatum.* Cum cygnus esset factus ob Ledam, *de Spectac.* cap. 8 : « De cygno Jove non erubescunt. » Forta illa Jovis passim nobis exhibent *Gemmæ antiquæ* ; Ledæ quidem concubitum. Gortæus, 1, 26 : et Leon. Augustinus, ii, 19, marmoque Musei Justinianæi.

(84) *In aurum conversum.* Ald. Pam. et aliæ edit. *In auro c.* Sed ita Rig. et La Cerda. Vocem quæ sequebatur *Danaidis* expunxi cum Rig. et Rhen. ; est enim a glossa, quales plures hoc cap. Et cur ipsam Danaen potius auro jungat, quam plumæ Ledam, cornibus Penelopen. Pasiphaen, aut Europam ? Ald. legit, *et ista sunt numina vestra.* Epiphanus eodem loco : Πρὸς Δανάην δὲ χρυσὸς ἐγένετο, etc., i. e. « Erga Danaen vero aurum siebat, ut virginem castam thalamo inclusam corrumpere. At ille aurum fieri nunquam potuit, sed præstigiator fuit, et per auri largitionem virginem decipit. Et apud Ledam rursus cygnus factus est, inflammationem fervoris voluptatis suæ significans. » Αναπτροῦσθαι enim est accendi cupiditate rei alicujus. Theodoret. p. 51 : Καὶ τῇ Λήδῃ ἐν εἶδει κύκνου μιγνύμενον, καὶ μέντοι καὶ εἰς τὸν Δαναῆς κόλπον χρυσοῦ δίκην φερόμενον. « Ledæ vero consertum in cygni specie Danaesque in si-

stri ²³ (85). Cæterum Dei Filium nullam de impudicitia ²⁴ habet matrem (86), etiam quam videtur habere non nupserat (87). Sed prius substantiam edisseram, et ²⁵ ita nativitatis qualitas intelligetur.

A Jam ediximus Deum universitatem hanc mundi Verbo et Ratione et Virtute molitum. Apud vestros quoque sapientes ΛΟΓΟΝ (88), id est Sermone[m] atque Rationem, constat artificem videri uni-

Variae lectiones.

²³ Numina vestri MS. et numina vestra V. C. ²⁴ Rhen, Lat. Pam. et Hav. de publicitia, quam scripturam defendit etiam Rigalt. ²⁵ Et abest Paris.

Commentarius.

num adinstar auri illapsum. » Parmenio epigrammatarius lib. VII Anthol.

Ἐἰς Δανάην ἑρφέουσας, Ὀλύμπιε, χουσός, ἴν' ἡ παῖς
Ὡς δῶρψ πεισθῆ, μὴ τρέση, ὡς Κρονίδην.

Id est ex versione Petreii Tiaræ,

Auro te placem, velim sic Jupiter, ut ne
Fulmine terreres, sed caperes pretio.

Quare idem nocta sibi eandem viam quærendam putat in versiculis, qui proxime sequuntur, quosque ego superioribus connectendos puto. Sunt autem hi :

Ὁ Ζεὺς τὴν Δανάην χρυσοῦ, κάκῳ δέ σε χρυσοῦ.
Πλείονα γὰρ δοῦναι τοῦ Διὸς οὐ δύναμαι.

Auro te placem, velim sic Jupiter ipse
[Et tibi quid possum reddere plus?] Danaen

Jam scilicet olim. vel Horatio in ipsa hac fabula teste I. III Carm. Od. XVI, 12 :

Aurum per medios ire satellites,
Et perumpere amat saxa, potentius
Ictu fulmineo. HAV.

(85) *Jovis enim ista sunt numina vestri.* Hæc quidem lectio verissima mihi videtur, quam representavi ex Cod. ms. Lugd. Bat. Scriberius in mms. non longe hinc abeuntem invenit : « Jovis enim ita sunt nomina vestri. » Ita c. 8 de Spect. : « Animadvertite, Christiane, quot nomine immunda possederint circum. » Quam lectionem si quis proferre velit, nolim repugnare est enim acerbo sale plena. Sed altari et vehementia. varia et mss. et editorum lectio magis blanditur; Burr. « Jovis et ista sunt numina vestra. » Quomodo etiam Aldus, Pam. et Herald. et Rhen. et Cod. Agob. « Jovis ista sunt, et numina vestra, » Satis concinne Cod. Fuld. « Ista sunt humana vestri, » Rigal. denique edidit quidem : « Jovis enim ista sunt numina vestri. » Sed tamen in Notis legendum putat : « Jovis enim ista sunt omnia vestri. » Minus valde.

(86) *Cæterum Dei Filius nullam de impudicitia habet matrem.* Quod Latinius et Pamelius in quibusdam exemplaribus scriptum esse testantur : « Nullam de pudicitia habet matrem, » rectum est, nec debuit mutari. Dei Filius Dominus noster non ex uilis nuptiis est natus, ne quidem justis aut legitimis. Itaque non habet de pudicitia matrem. Nempe, Maria virgo facta mater ejus non alicujus matrimonii nexu, quamlibet pudici, sed solo verbo Dei. Vulgo tamen Dominus noster habebatur filius Josephi et Mariæ. Dnde ait Tertullianus : « Etiam quam videtur habere matrem, ea mater non nupserat. » Rig. — *De pudicitia.* Recte astruit in Notis hanc lectionem Rigalt.; præter enim rationes ab eo allatas, confirmatur Rhenani editione. Vult itaque dicere non tantum ex impuro ex illicito concubitu non esse natum Jesum nostrum, sed ne quidem ex puro licitoque matrimonio susceptum, Spiritus scilicet sui vi et divinæ naturæ capacitate, quæ sibi domicilium inter homines extruxit, et humanæ originationis fermentum in utero virginali concitavit. Qui non intellexerunt, substitue-

runt *de impudicitia.* Judæi tamen pudicitiam ejus ausi sunt oppugnare, ut patet ex lib. *de spectac.* cap. ult. « Hic est ille (dicam) fabri aut questuariæ filius. » Quomodo emendavit Rigaltius, quem tamen reprehendere audeat Priorus, cum la Cerda eligens vulgatum *questuarii*; quod quid est aliud, quam post inventas fruges glandibus vesci? Non Rigaltius enim ita tantum in Agobardino exemplari invenit, sed et Josias Mercerus adnotavit ad librum suum quem cum isto codice diligentissime contulit, qui liber in Bibl. Lugd. Bat. hodie asservatur. HAV.

(87) *Non nupserat.* Pessime Barr. et Ald. *nupserat.* Licet enim Matth. 1, 19, Josephus dicatur ἀνὴρ αὐτῆς, sciendum est id per prolepsin fieri; quomodo Choræbus apud Virg. l. n. *Aeneid.*, 344 :

Gener auxilium Priamo Phrygibusque ferebat :
Infelix, qui non sponsæ præcepta furentis
Audierat.

Vocatur jam generi, cum desponsata illi tantum esset Cassandra. Itidem ut Silanus Claudii gener vocatur, cum desponsata ipsi esset Octavia apud Sueton. in Claud. c. 10, 17, Mariam ipsam acerbam adhuc et nondum nubilem plenis annis fuisse vel inde colligi potest, quod cum potuisset respondere angelo Οὐκ ἔχω ἀνδρα, quomodo Christo respondebatur a Samaritana ista muliere. Joan. iv, 7, maluit dicere Ἄνδρα οὐ γινώσκω, vel ipsa ætate partum abnuente. Judæi enim non tantum conjugii vinculo ut omnibus notum, impuberes destinabantur, sed vel apud Romanos exemplum dare potuit Cæsar, qui « Dimissa Cossutia quæ, familia equestri, sed admodum dives, prætextato desponsata fuerat, Corneliam Cinnæ iv cos. filiam, duxit uxorem, » teste Sueton. c. 1.

(88) *Lavientes Λόγον.* Præter quos nominat. Plutarchus et Numenius, Plotinus et ipse Plato. Theodoret. *Gr. Aff. Cur.* p. 96. Plotini verbis : Οὕτω δὴ ἐξ ἑνὸς νοῦ καὶ τοῦ ἀπ' αὐτοῦ Λόγου, ἀνέστη τὸ δε τὸ πᾶν καὶ διέστη. i. e. « Ita igitur ex una Mente, atque ex Verbo, quod ab ea prodiit, omne hoc emersit secretumque est. » Et rursus, p. 39, ubi Trinitatis SS. veritatem ex libris Veteris Testam. vindicavit prorsus egregie, hæc etiam profert : Αὐτίκα τοίνυν νῆν ἢ ἀνωος, etc. i. e. « Plotinus itaque ac Numenius, explicantes Platonis mentem, tria inquit a Platone posita fuisse, quæ sint supertemporalia et æterna; ipsum videlicet bonum, mentemque, et hujus universi animam. Vocat enim BONUM, quem nos dicimus PATREM; MENTEM vero seu intellectum, quem nos FILIUM VERBUMQUE appellamus; POTENTIAM vero quæ animet omnia et vivificet, ANIMAM vocat; eam ipsam videlicet, quam SPIRITUM SANCTUM Litteræ sacræ appellant. » Sed et Numenii de Platone dictum exstat apud Hesychium Illustrium Milesium, qui hac nota illum perstrinxit ὡς ἐκ τῶν Μωσαϊκῶν βιβλίων τὰ περὶ Θεοῦ καὶ κόσμου ἀποσυλήσασαν; i. e. « Quod veluti plagio subripuerit e Mosaicis libris quæ de Deo et mundo prodidit; » quare ab eodem vocatus fuit Moses Atticisans, Τί γὰρ ἐστὶ Πλάτων, ἢ Μωσῆς ἀττικίζων; « Quid enim aliud est Plato, quam Moses Atticisans? » Vide illustrium in Vita philosophi Pythagorici Numenit. Plura ibidem profert testimonia.

versitatis. Hunc enim Zeno (89) determinat factitorem, qui cuncta in dispositione formaverit, eundem et fatum 399 vocari, et Deum et animum Jovis (90), et necessitatem omnium rerum. Hæc Cleanthes in spiritum congerit, quem permeatorem universitatis affirmat. Et nos etiam Sermoni atque Rationi itemque Virtuti, per quæ omnia molitum Deum ediximus, propriam substantiam spiritum 38 inscribimus, cui et Sermo insit pronuntianti, et Ratio adsit disponenti, et virtus præsit perficienti. Hunc ex Deo prolatum didicimus, et prolatione generatum, et idcirco Filium Dei et Deum dictum ex unitate substantiæ. Nam et Deus spiritus. Et cum radius ex sole porrigitur, portio ex summa; sed sol erit in radio 37, quia solis est radius, nec separatur substantia, sed extenditur. Ita de Spiritu Spiritus, et de Deo Deus 28, ut lumen de lumine accensum. Manet integra et indefecta materiæ matrix, etsi plures 29 inde traduces qualitatum mutueris 30. Ita et 31 quod de Deo profectum est, Deus est, et Dei Filius, et unus ambo. Ita et de Spiritu Spiritus, et de Deo Deus modulo alterum, non numero (91), gradu non statu 32 fecit; et a matrice non recessit, sed excessit. Iste igitur Dei radius, ut retro semper prædicabatur 33, delapsus in virginem quamdam, et in utero ejus caro figuratus 34, nascitur Homo Deo mistus. Caro spiritu instructa 35 nutritur, adolescit, affatur, docet, operatur, et Christus est. Recipite interim hanc fabulam, similis est vestris, dum ostendimus quomodo Christus probetur. Sciebant et qui penes vos ejusmodi fabulas æmulas ad destructionem

A veritatis istiusmodi præministraverunt 36. Sciebant et Judæi venturum esse 400 Christum, scilicet quibus prophetæ loquebantur. Nam et nunc adventum ejus exspectant, nec alia magis inter nos et illos compulsatio est, quam quod jam venisse non credunt. Duobus enim adventibus ejus significatis: primo, qui jam expunctus est in humilitate conditionis humanæ; secundo, qui concludendo sæculo imminet in sublimitate divinitatis exsertæ: primum non intelligendo, secundum, quem manifestius prædicatum 37 sperant, unum existimaverunt. Ne enim intelligerent pristinum, credituri si intellexissent, et consecuturi salutem si credidissent, meritum fuit delictum eorum 38. Ipsi legunt ita scriptum mulctatos se sapientia et intelligentia et oculorum et aurium fruge. Quem igitur solummodo hominem 39 præsumperant de humilitate, sequebatur uti magum æstimarent de potestate, cum ille verbo dæmonia de hominibus excuteret, cæcos reluminaret 40, leprosos purgaret, paralyticos restringeret, mortuos denique verbo redderet vitæ, elementa ipsa famularet (92), comescens procellas et freta ingrediens, ostendens se esse ΛΟΓΟΝ Dei, id est Verbum illud primordiale 41 primogenitum, virtute et ratione comitatum, et spiritu fultum 42, eundem qui verbo omnia, et faceret, et 43 fecisset. Ad doctrinam vero ejus, qua 44 revincebantur magistri primoresque Judæorum, ita exasperabantur, maxime quod ad eum ingens multitudo deflecteret 45, ut postremo oblatum Pontio Pilato, Syriam tunc ex parte 46 Romana 47 (93) procuran-

Variae lectiones.

26 Spiritus Paris. 27 Exit Jun. 28 Ita de sp. — Deus desunt in cod. Fuld. et ed. Rhen. 29 In Par. 30 Codd. Fuld. et Pamel. qualitatis; Lugd. II. traducis qualitates. 31 Et abest Paris. 32 Non gradu sed statu Paris. Modulo alterum, numerum gradu, non statu Fran. 33 Prædicabatur cod. vet. Scriverii. 34 Figuratus Jun. Haverc.; quamdam et in utero ejus caro figuratur cod. Fuld.; figurata Semler. 35 Structa ms. Fuld. 36 Sic locum restituerunt Scriver., Rig. et Haverc.; antea leg. probetur et qui — præministraverint. 37 Gelen.: pradicatum. 38 Rhen. in ed. I. Ald., Pamel., Barræus, Gang.: meritum fuit delictorum. 39 Solum hominem modo Smel. 40 Illuminaret Paris. 41 Cod. Fuld.: ostendens se esse filium et illum olim a Deo prædicatum, et ad omnium salutem natum Verbum Dei illud, etc., et omissis verbis: eundem qui — fecisset. 42 Rhen., Her., Gangn.: instructum, cod. Lugd. suffultum. 43 Istam ῥῆσιν eundem — fecisset delet Rigaltius: Havercampus autem tuetur sic reformatam: eundem qui omnia et faceret et fecisset. 44 Quia Par. 45 Conflueret cod. Fuld. 46 Plebe ms. Lugd. Bat. 47 Cod. Lugd. ex plebe Romana, Fuld. ex parte Romanam.

Commentarius.

(89) Hunc enim Zeno determinat factitorem. D Zenonem aliquid præterea dixisse, ex Laertio discimus. Nempe, duo esse omnium principia, Creatorem et materiam, τὸ ποιῶν καὶ τὸ πάσχον. Et materiam quidem esse qualitatis expertem substantiam. Creatorem vero, τὸν ἐν αὐτῇ λόγον τὸν θεόν· τοῦτον γὰρ ὄντα ἀίδιον καὶ πάσης ταύτης δημιουργεῖν ἕκαστα. RIG.

(90) Eundem et fatum vocari et Deum et animum Jovis. Eadem verba apud Lactantium. Laertius autem Zenonis sententiam sic retulit, ἐν τε εἶναι θεὸν καὶ νοῦν, εἰμαρμένην, καὶ Δία. RIG.

(91) Modulo alterum, non numero. Alius a Filio Pater est, qua Pater, non qua Deus. Alius a Patre Filius est, qua Filius, non qua de Deo Deus. Alius a Patre et Filio Spiritus, qua Spiritus, non qua cum Deo Patre et Filio Deus est. Nam cum sit unus a Patre et Filio Spiritus, uno spiritu, una substantia Pater et Filius et Spiritus unum sunt,

D quod unum Deus est. RIG. — Modulo alterum. Sic adversus Praxeam, pag. 640: « Non tamen diversitate alium Filium a Patre, sed distributione; nec divisione alium, sed distinctione, quia non sit idem Pater et Filius, vel modulo alius ab alio. » Et pag. 645: « Visibilem vero Filium agnoscamus, pro modulo derivationis. » Itaque modus et modulus est certarum rerum secundum sui generis rationes dispositio, ordinatio, æconomia. Idem.

(92) Famularet. Cum usum verbi non intelligerent, substituerunt in Cod. Aldino ei Agobard. famularent. Voluit Noster exprimere Græcum δουλοῦν, quod est in servitutem redigere, et ita alios etiam locutos notant interpretes.

(93) Ex parte Romana ms. L. B. ex plebe Romana. Quasi innuat plebeiam Pontiorum fuisse gentem. Fuld. vero ex parte Romanam, quasi nollet Romanorum provinciis annumerari in Syria Comagenen et

ti (94), violentia suffragiorum in crucem ⁴⁸ dedi sibi extorserint. **401** Prædixerat et ipse ita facturos. Parum hoc, si non et prophetæ retro. Et tamen suffixus spiritum ⁴⁹ cum verbo sponte dimisit, prævento carnificis officio (95). Eodem momento dies, medium ⁵⁰ (96) orbem signante sole, subducta est. Deliquium utique putaverunt (97), qui id quoque super Christo prædicatum non scierunt; [ratione non deprehensa, negaverunt ⁵¹]; et tamen eum mundi casum relatu in arcanis ⁵² vestris habetis. Tunc Judæi detractum et sepulcro conditum magna etiam militaris custodiæ ⁵³ diligentia circum-sederunt ⁵⁴, ne, quia prædixerat tertia die resurrecturum se a morte, discipuli furto amoliti cadaver fallerent suspectos. Sedecce die tertia ⁵⁵

A concussa repente terra, et mole revoluta, qua obstruxerat **402** sepulcrum, et custodia pavore disjecta, nullis apparentibus discipulis, nihil in sepulcro repertum est, præterquam exuviæ sepulti ⁵⁶. Nihilominus tamen primores, quorum intereat, et scelus divulgare, et populum vectigalem et famularem sibi a fide ⁵⁷ revocare, subreptum a discipulis jactitaverunt. Nam nec ille se in vulgus eduxit, ne impii errore liberarentur, ut et fides, non mediocri præmio destinata, difficultate constaret. Cum discipulis autem quibusdam apud Galilæam Judææ regionem ad quadraginta dies egit, docens eos quæ docerent. Dehinc ordinatis eis ad officium prædicandi per orbem, circumfusa nube in cælum est ereptus ⁵⁸ multo verius quam apud vos asseverare de Romulo ⁵⁹ Proculi (98)

Variæ lectiones

⁴⁸ Ita cod. Fuld.; alii : in cr. Jesum dedi. ⁴⁹ Edd. ante Rigaltium et Hav. : prophetæ retro etiam. Tamen suffixus multa mortis illius propria ostendit insignia. Nam spiritum, etc. [Vv. multa — Nam in cod. Fuld. desunt Rig. emend. Et tamen suff. ⁵⁰ Mediam Seml. ⁵¹ Vv. Uncis inclusa in solo cod. Fuld. addita leguntur. ⁵² Ita Rig. et Hav. e cod. Fuld.; cæteri : In archivis. ⁵³ Militari manu custodiæ Franeq. Parisin. ⁵⁴ Circum seperunt ms. Agobard. ⁵⁵ Sed ad diem tertiam ms. Fuld. ⁵⁶ Præter exuvias sepulturæ cod. Fuld. ⁵⁷ Ad fidem Franeq. ⁵⁸ Receptus Fran. ⁵⁹ Cod. Fuld. Rig. et Hav. Romulis.

Commentarius.

Judæam, utpote suis dynastis et regulis subjectas. Erat vero illud solitum Romanis istis temporibus, ut sese turbidis rebus populorum et regum dissidiis immiscerent, quo potentiores qui nutu suo Remp. regebant et pedum pulsu exercitus colligerent, ex rapinis ditescerent et regna ac potestates, quibus vellent, donarent. Quomodo illi obnoxii patronis suis ne hiscere quidem contra audebant.

(94) *Procurantia*. Tacitus, de nece Christi, *Annal.* xv. 44 : « Qui Tiberio imperitante, per procuratorem Pontium Pilatum supplicio affectus erat, » Hieron. in *Chron.* Euseb. num. 2042 : « Pilatus procurator Judææ a Tiberio mittitur. » Quæ cum mirum in modum passim turbentur a quibusdam, sciendum, Vitellium, virum consularem, fuisse tum temporis præsidem totius Syriæ, sed habuisse suos procuratores, qui fere erant equites Rom. quos vel in minores provincias, vel in regna sociorum mittebat, ut ibi administrarent res pop. Rom. sive in exigendis tribulis, et pactis cum Rom. fœderibus servandis, sive in universum inspiciendis, ne quid detrimenti resp. caperet. Sic inter illos Judæam sortitus est partem Syriæ Pontius Pilatus ut eam procuraret.

(95) *Prævento carnificis officio*. Duo loca apponere libet hæc maxime illustrantia, Suetonii unum, Senecæ alterum. In *Vita Tiberii* c. 61 : « Mori volentibus vis adhibita vivendi. Nam mortem adeo leve supplicium putabat, ut cum audisset unum ex eis, Carnalium nomine, anticipasse eam, exclamaverit, Carnalius me evasit. » Seneca, ad Marciam, c. 22 de patre ejus Cremutio Cordo, sub eodem principe inedia mori certo, ne reus periret : « Accusatores, Sejano auctore, adeunt consulum tribunalia : queruntur mori Cordum, interpellantes quod coegerant. Adeo illis Cordus videbatur effugere. Magna res erat in quæstione, an morte rei prohiberentur. Dum deliberatur, dum accusatores iterum adeunt, ille se absolverat. »

(96) *Dies, medium*. Confirmat ipse Tertullianus, *Adv. Judæos*, c. 10 : « Nam quod in passione ejus accidit, ut media dies tenebresceret, Amos propheta annuntiat. dicens : « Et erit, inquit, in die illa, dicit Dominus, occidet sol media die, tenebrescet,

B *super terram dies luminis.* » Ibidem : « Ut prophetiæ adimplerentur, properavit dies vesperam facere. » Idem hinc explicat Jerem. II, 12 : « Expavit cælum super isto : Et quomodo et quando expavit ? Indubitate, quando passus est Christus Et horruit, inquit, plurimum nimis, et sol media die tenebricavit. Et quando horruit nimis, nisi in Passione Christi ? » Simile miraculum adnotat in lib. *Ad Scapulam*, cap. 3 : « Nam et sol ille in conventu Uticensi extincto pene lumine, adeo portentum fuit, ut non potuerit ex ordinario deliquio hoc pati, positus in suo hypsomate et domicilio. » Dixit orbem signante sole, i. e. occultante lumen suum et obsignante. Nam *signare* antiqui dixerunt pro obsignare et occultare. Nonius : « Signatam integratam virginem vetustas voluit dicere. » Unde illud Cant. IV, 12 : *Scaturigo clausa es, fons obsignatus*. Imo de ipsa luce cœlestium globorum, exstat hæc locutio apud Jobum IX, 7, de Deo qui *Soli dat jussa sua, nec oritur, signatque stellas*. Cujus ego loci hic respici puto locutionem.

(97) *Deliquium utique putaverunt*. Phlegon nempe et Thallus, insignes chronologi, quorum prioris nomine et studio Adrianus Cæsar, vir multiscius, usus creditur in suis publicandis. Testimonia nota sunt, et digna quæ legantur apud Eusebium *Chron.* p. 202. De quibus testimoniis et hujus rei, miraculo omnino videri debet, ibidem plures locos adducens, illustris Scaliger, p. 186, et *De Emend. Temporum*, p. 561. Cui addi potest Bynæus, lib. III, c. 8; *de Morte*, I, C. Hav.

(98) *De Romulis Proculis*. Ita Rig. ex Cod. Fuld. Nota locutio. Alii *de Romulo Proculi*. Augustin. *de Civ. Dei*, I, III, c. 15, ostendit ex Cicerone illam inter Deos Romuli receptionem creditam esse magis quam factam. Nec mirum cum etiam sepulcrum ejus exstiterit, si Varroni fides. Porphy. ad Horat. *Epod.* lib. ad carmen, quod incipit : *Allera jam teritur*, hoc notat : *Nam Varro post rostra fuisse sepulcrum Romuli dicit*. Itaque vere Augustin. « Viderint quidam scriptores etiam, qui eum propter ferocitatem, a Senatu discerptum esse dixerunt, subornatumque nescio quem Julium Proculum, qui eum sibi apparuisse diceret, eumque

solent. Ea 403 omnia super Christo Pilatus, et ipse jam pro sua conscientia Christianus (99), Cæsari tum Tiberio nuntiavit. Sed et Cæsares credidissent super Christo, si aut Cæsares non essent sæculo necessarii (1), aut si et Christiani potuissent esse Cæsares (2). Discipuli quoque diffusi per orbem, ex præcepto magistri Dei paruerunt, qui et ipsi a Judæis insequentibus multa perpessi, utique pro fiducia veritatis libenter, Romæ postremo per Neronis sævitiam, sanguinem Christianum seminaverunt. Sed monstrabimus ⁶⁰ vobis idoneos testes Christi, ipsos illos quos adoratis. Multum est, si eos adhibeam ut credatis Christianis, propter quos non creditis Christianis ⁶¹. Interim hic est ordo nostræ institutionis, hunc edidimus ⁶² et sectæ et nominis censum cum suo auctore. Nemo jam infamiam incutiat, nemo aliud existimet, quia nec fas ⁶³ est ulli de sua regione mentiri. Ex eo enim, quod aliud a se coli dicit, quam colit, negat quod colit, et culturam et honorem ⁶⁴ in alterum

A transfert, et transferendo jam non colit quod negavit. Dicimus, et palam dicimus, et vobis torquentibus lacerati et cruenti vociferamur: Deum colimus per Christum. Illum hominem putate, per eum et in eo se cognosci vult Deus et coli. Ut autem Judæis respondeam, et ipsi Deum per [hominem] Moysen ⁶⁵ colere didicerunt; ut Græcis occurram, Orpheus Pieriæ, Musæus 404 Athenis, Melampus Argis, Trophonius Bœotiæ initiationibus homines obligaverunt; ut ad vos quoque dominatores gentium aspiciam, homo fuit Pompilius Numa, qui Romanos operosissimis superstitionibus oneravit. Licuerit et Christo commentari divinitatem rem propriam; non qui rupices (3) et adhuc feros homines multitudine tot numinum demerendorum attonitos efficiendo ad humanitatem temperaret, quo Numa; sed qui jam expolitos et ipsa urbanitate deceptos in agnitionem veritatis ocularet (4). Quærite ergo, si vera sit ista divinitas Christi. Si ea est, qua cognita ad bonum quis re-

Variae lectiones.

⁶⁰ Demonstrabimus Semler. ⁶¹ Adhibeam, ut credatis Christiani Fran. ⁶² Edidimus Fran. ⁶³ Nefas al. ⁶⁴ In cod. Fuld. desunt vv. et cultarum. In cod. Agob. in honorem, utrumque videtur ab interprete adjectum esse. ⁶⁵ Cod. Fuld. et Hav. per Moysen.

Commentarius.

per se populo mandasse Romano, ut inter numina coleretur, eoque modo populum, qui contra senatum intumescere cœperat, repressum atque sedatum. » Nam certe precatio satis divinitatem obtinuisse docet Aurel. Victor in Epir. in Marco Anton. « Et quod de Romulo ægre creditum est, omnes pari sensu præsumpserunt, Marcum cœlo receptum esse. » Et huc forsitan referri potest seminudus ille invenis, qui apud Bellorium in *Admi. Rom. Antiq. Vestigiis*, tab. 36, Faustinae Marci, habitu Dianæ Luciferæ, cœlo inferri, intentis oculis admiratur, nisi potius ex habitu et diademate, quo caput ornatur, Deus Genius sit æstimandus: tanta scilicet gloriæ vecordia homines incesserat. Suetonius, *de Augusti anima*, cap. c: « Nec defuit vir prætorius, qui se effigiem cremati euntem in cœlum vidisse jurasset. » Sed audi Tertull. *de Spectat.* cap. ult. de pœna inferni: « Spectans tot ac tantos reges, qui in cœlum recepti nuntiabantur, cum ipso Jove et istis suis testibus in imis tenebris congemiscentes. » Verius de triumphatore mortis Jesu nostro illud usurpamus, quod non nisi adulatorie Valerius Maximus de Julio Cæsare dicere potuit, iv, 5: « In hunc modum non homines expirant, sed dii immortales sedes suas repetunt. » Alludere puto Tertullianum cum dicit *ad Nat.* i, 10: « Coram populo non pejeraret contemplator cœlitis in cœlum recepti. » Sed hic locus monet me medicinæ qua summe indiget illo capite libellus isto. Legitur ibi: « Quis istam contumeliam excuset, quæ ut aut mortuos cum deis deputet; » quem locum minus sanum pronuntiat recte Gothofredus, medicinam non adhibet. Rigaltius nihil notat, nihil mutat; unam dele litterulam, verissima emergit lectio, scribendo *utut mortuos*, i. e. quocumque modo tandem mortui fuerint, ut scilicet scævus iste Romulus, qui dissipatis membris ne integer quidem tumulum invenit. Vide plura, apud interpretes et Elmenhorst. ad Minuc. p. 56. Hav.

(99) *Conscientia Christianas*. Cui cum conscientia dictaret injuste accusatum Christum, nullam vel minimam noxam in illo inveniri posse, coactum non voluntarium se ad puniendum accessisse, ubi nullum erat delictum, necesse habuit, ut ipsi vivo,

ita memoriæ ejus favere. *Christianus* itaque Pilatus dicitur Nostro, plane ut per jocum Livium Augustus Pompeianum appellare solebat, quod exstat in præclara defensione Cremutii Cordi apud Tacitum, iv *Annal.* 34: « Titus Livius, eloquentiæ ac fidei præclarus imprimis, Gn. Pompeium tantis laudibus tulit, ut Pompeianum eum Augustus appellaret: neque id amicitiae eorum officit. » Libet itaque exclamare ad Pontium, ut Noster ad Trajanum, c. 2: « O sententiam necessitate confusam! » et: « Quid temetipsam censura circumvenis? si damnas, cur inquiris? si inquiris, cur non et absolvis? » ut paulum inflectam. Hav.

(1) *Si aut Cæsares non essent sæculo necessarii*. Hoc est, imperio Romano, quod tandiu duraturum dicebant quandiu sæculum. Ex illo videlicet Pauli: « Tantum qui tenet. » Fl. Vopiscus de Aureliano, « Hic finis, inquit, Aureliano fuit, principi necessario magis quam bono. » Rig.

(2) *Aut si et Christiani potuissent esse Cæsares*. Longe aliæ mentes Christianorum fuere sub Constantino, quem et sæculi præsidem, et Christianum esse potuisse dixerunt, et quantis non ingenii Græci viribus probaverunt! Sub eo certe Christianarum rerum adhuc ignaro hæretici catholicis insultabant hujusmodi convicio: Quid Christianis cum regibus? aut quid episcopis cum palatio? Optatus, lib. i. Rig.

(3) *Rupices* vocat homines rusticos et incultos a Græco ῥύπαξ et ῥύπος. *De Pallio*, c. 4: « Ille apud rupicem et silvicolam et monstrum eruditorem scrupæa schola eruditus. » Ibid. « Rupices in urbanis, scurras in forensibus, paganos in militaribus. » Et *de Anima*, c. 6: « Quid autem facient tot ac tantæ animæ rupicum et varronum, quibus alimenta sapientiæ desunt? » Ita locum lege, non *Barbarorum*. Respexit enim versum Lucilii,

Varronum ac rupicum squarrosa incondita rostra.

(4) *Ocularet*. Ἐξωμύπτως inquit Scaliger, quem omnino vide ad Manilium, p. 148. Videtur Noster vocem *ocularare* usurpare, quasi significaret visum reddere, quomodo apud Nostrum, *de Pœnit.* c. 12: « Hirundo, si excæaverit pullos, novit

formetur ⁶⁶, sequitur, ut falsa renuntietur quævis alia contraria comperta; imprimis illa omni ratione ⁶⁷, quæ delitescens sub nominibus et imaginibus mortuorum, quibusdam signis, et miraculis, et oraculis fidem divinitatis operatur.

CAPUT XXII.

ARGUMENTUM. — *Explicat jam dæmonum naturam, quorum notitiam a philosophis et poetis etiam instillatam docet, inde illorum spiritualem substantiam edisserit, atque inde elicit modum agendi in homines, ut noceant, ostenditurque illud fallaciis suis solum agere, ut relicto Deo vero falsæ religioni creduli mortales mancipentur.*

Atque adeo dicimus, esse substantias quasdam

Variæ lectiones.

⁶⁶ Reformatur Semler. ⁶⁷ Omni rationi comperta-illa omni rationi. *conj. Hav.* ⁶⁸ *Wouw. e ms. et Rig.* Dæmonas: cæteri: Omnes. *Hav. et alii*: frequentat Satanam. *Sed vv. nam et, quæ in codd. Gorz. et Lugd. leguntur, nec supervacua nec ejicienda.* ⁶⁹ *Sic cod. Fuld.; Rhen., Pam. alique*: vel magos asserunt; *cod. Put. vel magi adsunt, quod receperunt Rig., Hav. Seml.*

Commentarius.

illos oculare rursus de sua chelidonia. » Quod B transcripsit Pacianus, in *Parænesi ad Pœnitent.*: « Excæcatus hirundo pullos novit oculare de sua chelidonia. » Adeoque accepisse ita videtur Cyprianus ille Nostri lector et admirator assiduus. Is de idolorum vanitate: « Ut homines ab errore tenebrarum ad viam lucis adducerent, cæcos et ignaros ad agnitionem veritatis ocularent. » Differt enim ab *inoculare* quod est petitum a cultura arborum, quæ sub ipsa voce hæc *oculceren* cuius nota est. *Oculus* enim illis est tuberculus ille, ex quo ramuli germinare debent. Cato, *de Re rust.* c. 6: « Ibi oculos arundinis pedes ternos, alium ab alio serunto. » Ipse Tertullian. lib. *de Anima*, c. 19: « Aut unde mox illis et frutices inoculantur, et folia formantur, et germina inflantur. » *Hav.*

(2) *Dehortatorium. Plane a bono.* Ubique antea sic legebatur et distinguebatur: *Dicatur. Dehortatorium plane a bono omnes sciunt poetæ.* Sed recte emendavit Rig. posuitque post *dicatur* comma, nos etiam post *dehortatorium* punctum. Iste enim genius seu dæmon Socratis celebrabatur ut dehortatorius si quid mali ipsi instaret vel occurreret, imo ridens inquit Tertullianus *a bono* sc. ipsum avertens. Itaque sic distinguo: *dicatur, dehortatorium. Plane, a bono*; i. e. imo habuit dæmonium, sed quod illum a bono dehortaretur, ita *τὸ plane* passim, et lib. *ad Nat.* I, 10: *Plane, quoniam illis cælum patet*, i. e. imo, recte. Itaque ut bene Lactant. I, 1, c. 14: « Sed ipsi cum sint perditores hominum, custodes tamen se videri volunt, ut ipsi colantur et Deus non colatur. » Possis ita etiam interpungere locum, *dicatur dehortatorium. Plane a bono.* Sed quomodocunque fiat distinctio, nullus alius potest esse sensus, quam ille quem nos dedimus. Mala certe distinctione deceptus a vero aberrat Casp. Barthius, qui contemplatus est hæc verba in libro *Adv.* LV, cap. 5, vultque legi: *Dehortatorium a bono Orfei sciunt poetæ*; ut ita inquantur illa carmina et hymni, qui hodieque exstant istius nomini inscripti, et satis sunt vetusti. De dæmonio vero Socratis locuti sapientiores ethnici, nihil aliud intellexerunt nisi providum ejus animum et perspicacem in futuris rebus. Ilinc *δαίμων ἐκάστου ἢ ψυχῆ* cuique animus dæmon dicitur a Xenocrate philosopho apud Aristotelem, II *Topicorum*, qui ibidem *εὐδαίμονα* appellat cum cui bona mens contigisset. Socratica etiam sapientia imbutus Euripides apud Theonem p. 60, *Progymn.* τὸν νοῦν ἡμῶν ἐκάστου θεῶν dixit: « mentem suam dæmonem cuique. » *Hav.*

A 405 spiritales; nec nomen novum est. Sciunt dæmonas philosophi, Socrate ipso ad dæmonii arbitrium exspectante. Quidni? cum et ipsi dæmonium adhæsisse a pueritia dicatur, dehortatorium plane a bono (5). Dæmonas sciunt poetæ, etiam vulgus indoctum in usum maledicti frequentat, nam et Satanam ⁶⁸, principem hujus mali generis, proinde de propria conscientia animæ, eadem exsecramenti voce pronuntiat (6). Angelos quoque etiam Plato non negavit. Utriusque nominis testes vel magi asserunt ⁶⁹ (7). Sed quomodo de angelis (8) quibusdam sua sponte corruptis corruptior gens dæmonum (9) evaserit damnata a Deo cum generis

(6) *Nam et Satanam exsecramenti voce pronuntiat.* Quid? Satanæ vocabulum Romani unquam usurpavere in maledictis aut exsecrationibus? Neutiquam sane. Sed malorum dæmonum principem Satanam pronuntiavere, pronuntiando, *Malum.* *Rig.* — Sensus verborum mihi hic videtur: Vulgus quoque jam indoctum pro maledicto frequentat Satanam auctorem hujus generis, dæmoniorum scil., unde post *generis* distinctionem cum optimis posui. Cum vero conscientiam animæ hic advocet, latius persequi necesse habuit in libello de Testimonio animæ: cap. III quæ quidem ejus verba ex hoc loco lucem capiunt. Sunt vero ista: « Dæmonium vocas hominem aut immunditia, aut malitia, aut insolentia aut quacumque macula, quam nos dæmoniis deputamus, aut ad necessitatem odii importunum. Satanam denique in omni aversatione, et aspernatione, et detestatione pronuntias, quem nos dicimus malitiæ angelum, » etc. Ut enim absolute *malus* Christianis pro dæmone et Satana, ita hic Tertulliano *Satanas et dæmonium* pro malo. *Hav.*

(7) *Utriusque nominis testes esse, vel Magi adsunt.* Hæc omnino est scriptura codicis antiqui Puteanorum, quam esse puto veriore ita Fuldensi, vel magi asserunt. Ait Septimius, etiam hominibus ab Dei civitate alienis haud ignota esse vocabula, dæmonum et angelorum. Dæmonas, inquit, sciunt philosophi, sciunt poetæ: angelos quoque etiam Plato non negat. Deinde addit: Utriusque nominis testes esse vel magi adsunt, hoc est, adsunt testes; adsunt testificari; adsunt testimonio dicundo, nempe esse et dæmonas et angelos. Ipse pag. seq. Magos habere dicit invitatorum angelorum et dæmonum assistentem sibi potestatem. *Rig.*

(8) *De angelis.* In stulta ista opinione fuit quoque Tertull. ut putarit ex commistione angelorum cum hominibus natos dæmonas, male intellecto Gen. VI, 5. Itaque rursus *De Idolol.* cap. 9: « Angelos illos esse desertores Dei, amatores feminarum. » Lactantius quoque lib. II, c. 15: « Itaque illos cum hominibus commorantes, dominator ille terræ fallacissimus consuetudine ipsa paulatim ad vitia pellexit, et mulierum congressibus inquinavit, » etc. Sed prudentior Augustinus, quem vide *de Civ. Dei*, I, XV, c. 23.

(9) *Gens dæmonum.* Lactant. *ibid.* « Qui autem sunt ex his procreati, quia neque angeli neque homines fuerunt, sed mediam quamdam naturam gerentes, non sunt ad inferos recepti, sicut nec in cælum parentes eorum. »

auctoribus, et cum eo quem diximus principem (10), apud litteras sanctas ordine cognoscitur⁷⁰. Nunc de operatione eorum satis erit exponere. Operatio eorum est hominis eversio: **406** sic malitia spiritalis a primordio auspicata est in hominis exitium. Itaque corporibus quidem, et valetudines infligunt (11), et aliquos casus acerbos, animæ vero repentinos et extraordinarios per vim excessus. Suppetit illis ad utramque substantiam hominis adeundam mira⁷¹ subtilitas et tenuitas sua. Multum spiritalibus viribus licet, ut invisibiles et insensibiles in effectu potius quam in actu suo appareant: si poma, si fruges nescio quod auræ latens vitium in flore præcipitat, in germine exanimat, in pubertate convulnerat, ac si cæca ratione tentatus aer pestilentes haustus non offundit: eadem igitur obscuritate contagionis aspiratio dæ-

monum et angelorum mentis quoque corruptelas agit furoribus et amentis fœdis, aut sævis libidinibus cum erroribus variis; quorum iste potissimus, quo deos istos captis et circumscriptis **407** hominum mentibus commendat, ut et sibi pabula propria nidoris (12) et sanguinis procuret simulacris et imaginibus oblata, et quæ illis accuratior pascua est, hominem a cogitatu veræ divinitatis averrent præstigiis falsæ divinationis⁷². Quas et ipsas quomodo operantur, expediam. Omnis spiritus ales est; hoc angeli et dæmones. Igitur momento ubique sunt: totus orbis illis locus unus est⁷³; quid ubique geratur, tam facile sciunt (13), quam enuntiant⁷⁴. Velocitas **408** divinitas creditur, quia substantia ignoratur. Sic et auctores interdum videri volunt eorum quæ annuntiant: et sunt plane malorum nonnunquam, bonorum

Variæ lectiones *

⁷⁰ Grdo Semler. ⁷¹ Mira abest Fran, Rigalt. ⁷² Codd. Pleripue: a cogitatu; vel: e cogitatu, Rig. a recogitatu, Hav. recogitatu. Ante v. hominem inseruit Rhen. qua, Herald, : quam ut, Rig. : nisi ut, addito post divinationis interrogandi signo. ⁷³ ubi Hav. ⁷⁴ Annuntiant. Jun. ex Mss.

Commentarius.

(10) *Et cum eo quem d. p.* Cod. Fuld. « Et quem diximus principem aut l. sanctas ordo cognoscitur, » Dactant. rursus: « Hi sunt immundi spiritus malorum, quæ geruntur auctores, quorum idem diabolus est princeps. Unde Trismegistus illum δαιμονάρχον vocat. »

(11) *Et valetudines infligunt.* Videtur mihi spectare ad ministros publicos, qui puniunt homines, qui infligunt verbera, qui homines excarnificant. Quemadmodum Joannes Chrysostomus Orat. de diabolo tentatore, vocat diabolus ipsum ἀσώματον δῆμιον, q. d. carnificem incorporeum. Et huc ille confert illud Dei ad diabolus: ἄψαι τῆς σαρκὸς αὐτοῦ: tange carnem ejus. Id est constituo te ad infligenda vulnera publicum carnificem. LAC.

(12) *Nidoris et sanguinis procuret.* Per multa hic docte et industrie congesserunt interpretes, quibus addi possunt quæ ad similes Minucii et Arnobii locos notata sunt. Credebant enim stulti illi mirifice deos suos isto nidore delectari, adeoque quod sibi nobiscum pædor, at illis nectar esse. Hinc apud Homerum haud ingratus Trojanis Jupiter liberalitatem eorum commendat Iliad. Δ, versu 48.

Ὁὐ γὰρ μοι ποτε βωμὸς ἐδεύετο δαιτὸς ἐίσης, Αἰθῆς τε, κνίσσης τε.

i. e. « Non enim mihi unquam ara carebat convivio pari, libationeque nidoreque. » Quam stultitiam cum sæpe Lucianus, tum in igniter taxat Theodoretus, serm. 7. p. 104, quem ut inspicias suadæo. Σφόδρα γὰρ αὐτοὺς χαίρειν, etc. Quo sensu Tertullianus, ad Martyr. c. 2: Non nidoribus spurcis verberaris. Theodoretus rursus ibidem p. 110, ex verbis Socratis ostendit: « Nullius quidem rei Deum indigum esse, nihilque habere aliud ejusmodi hostias præter fenum, ac putorem quidem multo gravissimum. » Καπνοῦ δὲ πλέον οὐδὲν ἔχουσιν αἱ τοιαῦται θυσίαι, καὶ καπνοῦ δυσοσμίας μεστοῦ. Et tamen mirifice appetere hunc nidorem putabant deos suos. Unde Nonnus, in orat. Nazianz. n. 1 in Julian., p. 818: « Dæmones omnes sacrificiorum nidoribus gaudentes, liguritores sunt, præsertim autem hoc nomine sugillatur Mercurius. » Unde et δηλακρῶν dicitur, quasi βῆων κρέα, i. e. carnes persequens. Itaque miseri isti dii misere esuriebant, multis sacrificiis oblati.

Mercurius ille apud Aristophanem in Pulto, Act. 1, sc. 1, 21.

Καὶ τῶν μὲν ἄλλων μοι θεῶν ἦτρον μέλει.
Ἐγὼ δ' ἀπόλωλα κάπιτέτριμμαί.

i. e. « De reliquis diis minus anxie laboro; sed quantum ad me attinet, fame confectus perii. » Idemque veretur Jupiter, apud Lucian. in Menippo, p. 302, et apud eundem in Bis Accus. p. 307, ἀλλ' ἄστ., etc., i. e. « Sed templa coronis carebunt, sine nidore erunt plateæ, sine libamentis crateres, frigidæque passim aræ, denique sine sacrificiis, ac victimis omnia, multa que fames futura. » Rursus lepide Aristophanes, in Avibus ἀντιστρ. κῶλ. 1B, versu 32, ubi Prometheus: Ἀπόλωλεν ὁ Ζεὺς, etc. Ἄνευ θυηλῶν. « PR. Perit Jupiter. PL. quam diu est quod perit? PR. Ex quo vos habitastis aerem. Sacrificat enim nullus hominum quidquam amplius diis, neque nidor a cruribus ascendit ad nos ab illo tempore sed quanquam festis Cereris jejunamus absque sacrificiis. » Quare cum ipsi Judæi ad stultam hanc opinionem transiissent, increpat illos Deus Ps. L, 13; Isa. i. 2; Jerem. vi, 20; Amos v, 22, et aliis in locis. Scilicet, « Non eget Deus, conditor universitatis, odoris aut sanguinis alicujus. Hæc enim dæmoniorum pabula sunt, » ut recte Noster, ad Scarp. c. 2: « Nam quid stultius, quid infirmius, quam sacrificiorum cruentorum et holocaustorum nidorosum a Deo exactio? » Eiusdem verbis Contra Marc. l. v, c. 5. Quomodo igitur colendus? Ita ut alio sensu ad idololatrias Tertull. de Idol. c. 5: « Colis autem non spiritu vilissimi nidoris alicujus, sed tuo proprio, nec anima pecudis impensa, sed anima tua. » HAV.

(13) *Tam facile sciunt, quam enuntiant.* Cod. Fuld. et Lugd. Bat. annuntiant, sed id mox dicit Pertinet huc elegans jocus Luciani qui inscribitur Navigium. Ubi inter stultos istos optatores postremus Gygis optat anulum, quo induto a nullo possit conspici, atque ita inter alia inquit: « Et quod omnium suavissimum fuerit, uno eodem die annuntiare Babylonem possem, quisnam in Olympiis vicisset: et si forte in Syria prausus essem, cœnare in Italia. » Et quorsum hæc? addit paulo post: « Ac Deus viderer cæteris: » καὶ θεὸς ἐδέξου τοὺς ἄλλοις. HAV.

tamen nunquam. Dispositiones etiam Dei, et tunc prophetis concinantibus exceperunt ⁷⁵, et nunc lectionibus resonantibus carpunt. Ita et hinc sumentes quasdam temporum sortes, æmulantur divinitatem dum furantur divinationem (14). In oraculis autem quo ingenio ambiguitates temperent in eventus (15), sciunt Cræsi, **409** sciunt Pyrrhi. Cæterum testudinem decoqui cum carnibus pe-

A cudis (16) Pythius eo modo renuntiavit, quo supra diximus; momento apud Lydiam (17) fuerat. Habent de incolatu aeris et de vicinia siderum et de commercio nubium (18) cœlestes sapere paraturas, ut et pluvias, quas jam sentiunt, repromittant. Venefici ⁷⁶ plane et circa curas valetudinum. Lædunt enim primo (19), dehinc remedia præcipiunt ad miraculum nova, sive contraria, post quæ de-

Variae lectiones.

⁷⁵ Nunc excerpunt *Fran.* ⁷⁶ *Cod. Fuld.* Venefici; cæteri: Benefici.

Commentarius.

(14) *Furantur divinationem.* Rapiunt. Satis apposite ad vim verbis hujus Vincentius Bellovacensis scriptor ætate sua non contemnendus: « Homo eum in honore esset non intellexit: quia contra veritatem semetipsum illuminantem intumuit: nam pingui cervice armatus adversus Deum erecto collo cucurrit: et dum ipsam Divinitatem rapere voluit, impetu suo frustratus et elesus, iniquitatis suæ pondere quodam ad semetipsum proruit. » Ita ille in vastis illis voluminibus, quæ inscripsit *Speculum Quadripartitum*, in *Spec. Doctr.* lib. II, cap. 1. Quomodo eleganter etiam de Servatore nostro sed contrario et vero sensu locutus est Paulus, in *Epist. ad Philipp.* II, 6: « Ος ἐν μορφῇ Θεοῦ ὑπάρχων, οὐχ ἀρπαγμὸν ἠγάπησεν τὸ εἶναι ἴσα Θεοῦ, negans illum æmulari divinitatem, quia quidquid vellet ex suo posset sumere. Ita tyranni vel imperatores vitio creati *rapere imperium* dicebantur apud Romanos. Et pulchre quadrat locus Ælii Lampridii in Alexandro Severo: « Non enim aut gravitati senatus congruebat omnia simul deferre aut bono principi raptum ire tot simul dignitates. » Quo refero et illud Vopisci in Taciti Vita: « Tunc odio præsentium, exercitus, qui creare imperatorem raptum solebat, ad senatum litteras misit, petens, ut ex ordine suum principem legeret. » Pulchreque obtegit Severi Afri ambitionem specioso titulo Ausonius in Cæsario, ep. 20:

Di bene, quod spoliis Didius non gaudst opimis,
Et cito perjuro præmia adempta seni.
Tuque Severe pater, titulum ne horresce novantis,
Non rapit imperium vis tua, sed recipit.

Sic quoque Christum cœlos, cœlosque illum recepisse non rapuisse possumus dicere. Petrus certe Act. III, 2: « Ον δεῖ οὐρανὸν μὲν δεξασθαι ἄχρι χρόνων ἀποκαταστάσεως πάντων. Pro *dum ms.* L. B. *ma-* vult *Dei* male. HAV.

(15) *Ambiguitates temperent in eventus.* Lactant. II, 14: « Et ideo solem responsa in ambiguos exitus temperare. » ex Nostro. Quare *eventum*, quod habet *Cod. Fuld.* non probo, quamvis ita etiam in *ms. L. B.* invenerim. Theodoret. p. 495 Lucian. in *Dialogo et Junonis et Latonæ*: « Ο δὲ Ἀπόλλων προσποιεῖται, etc. i. e. « Apollo autem simulat quidem omnia scire sese, et jaculari et cythara canere, et medicum esse et vaticinari. Et erectis vaticinandi tabernis hic in Delphis, illic in Claro et Didymis, decipit consulentes se, obliqua et in utramque partem quæstionis propositæ inflexa respondendo, ne videlicet erroris possit convinci. » Et in *Auct. Vitarum*, ad Heraclitum mercator Ἀνίγματα λέγεις, etc. i. e. « Heus tu ænigmata loqueris, an gryphos componis? plane enim tanquam Apollo, nihil explicas. » Et ad Apollinem ipsum scite Momus in *Jove Tragædo*, Τοῦτο μὲν ἀρθῶς ἐλέξας, etc. i. e. « Equidem hoc recte dixisti, Apollo, collaudatis iis qui in orationibus perspicuitate utuntur, quanquam tu hoc ipsum in promendis atque reddendis oraculis non admodum usurpare soleas, ancipitia et ambiguitate intricata multa

in medium secure projiciens, adeo ut audientes alio ad interpretandum oracula opus habeant Pythio. » Sunt apud Arnobium, Minucium, alios multa similia. Nec ipse Lucian. in *Pseudomanti* neglexit. HAV.

(16) *Carnibus pecudis.* *Cod. Fuld.* *carnibus pecoris*, et mox pro *fuerat* idem *fuerant*. Mox *MS. L. Bat.* pro *renuntiavit*, *denuntiavit*. Neo hoc irridere neglexit Lucianus, apud quem rursus, Momus ad Apollinem in *Jove Tragædo*, p. 212, λέγε, μόνον σαφῆ δὲ, etc., i. e. « Dic, sed perspicua tantum oratione, Apollo, quæ neque patrono neque interprete indigeat. Etenim non ovillæ carnes, aut testudo coquitur in Lydia, sed probe scis qua de re sit consultatio. » HAV.

(17) *Momento apud Lydiam.* Ac si dicat; Eo momento quo testudo a Cræso decoquebatur, in Lydia fuerat, quod in Pyrrhum renuntiabatur, in Lydici adnotat in sua paraphrasi Zephyrus *habent, etc., sapere paraturas.* Græca dicendi figura est, quam nostri etiam non refugiunt, ut, habeo multa dicere, id est possum. Et Cicero ad Lentulum; De Alexandrina re causaque regia, tantum habeo me polliceri, me tibi absentem, etc. *Paratura* vero nomen nondum memini apud alios legisse, ex analogia tamen eadem dicitur qua scissura, commixtura, et a Plinio *divisura* dictum est, et *volatura* pro volatu, quod non minus novum videri potest PAM.

(18) *Habent de incolatu aeris.* Notarent alii phrasin *habent sapere.* Possunt, inquit, incolentes et mansionem habentes in aere, sideribus vicini, et nubibus assueti, soire constitutionem aeris, a deoque pluvias, siccitatem, pestilentiam, famem prædicere. Ita enim dæmonas istos quasi araneas in aere pendentes concipiebant. Lactant. II, 15: « Qui autem sunt ex his procreati, quia neque angeli, neque homines fuerunt, sed mediam quamdam naturam gerentes, non sunt ad inferos recepti, sicut nec in cœlum parentes eorum. Ita duo genera dæmonum facta sunt, unum cœleste, alterum terrenum. Hi sunt immundi spiritus, malorum quæ geruntur auctores, quorum idem diabolus est princeps. » De Pythagoræ opinione Diog. Laert. in Vita ejus: Εἶναι τε πάντα τὸν ἀέρα ψυχῶν ἔμπλεον καὶ τοὺς δαίμονας τε καὶ ἥρωας νομίζεσθαι, i. e. « Quin totum aera plenum esse animis, eosque et dæmones et heroas existimari. » Quod ille quidem ex Chaldæorum disciplina hausit, de quibus idem Diogenes in Proœmio. Asserere enim ait εὐδῶλων πλήρη εἶναι τὸν ἀέρα, κατὰ ἀπόβροϊαν ὑπὸ ἀναθυμιάσεως εἰσκρινομένων ταῖς ὕψεσι τῶν δρυδεοκῶν; i. e. « Plenum esse dæmonibus aera, qui tenuiter, ac veluti ex evaporatione cernentium oculis influant, » HAV.

(19) *Lædunt enim primo.* Supra; « Corporibus et valetudines infligunt, » etc. Atque ipse Pythagoras non negat, Ὑπὸ τούτων, inquit, πέμπεσθαι ἀνθρώποις τοὺς τε δυνείρους καὶ τὰ σημεῖα, νόσους τε καὶ ὑγίειας· καὶ οὐ μόνον ἀνθρώποις, ἀλλὰ καὶ προβάτοις, καὶ τοῖς ἄλλοις κτήνεσι, i. e. « Ab his immitti hominibus somnia, signaque, morbos etiam et sa-

sinunt lædere (20), et curasse creduntur. Quid A ergo de cæteris ingeniis vel etiam viribus fallaciæ spiritalis edisseram, phantasmata Castorum, et aquam cribro gestatam, et navem 410 cingulo promotam (21), et barbam tactu irrufatam (22), ut numina lapides crederentur, et Deus verus non quæreretur 77?

CAPUT XXII,

ARGUMENTUM. — *Quantumvis vero magna sit dæmo-*

Variæ lectiones.

77 *Cod. Fuld.* : non qua effecerint, unde *Haverc. suspicatus est, veram esse scripturam* : non quæretur, effecerunt. 78 *Inclamant Franeg.* 79 *Ita codd. Fuld., Lugd. et Herald. edd. Rig., Hav., Seml. et Ritteri. Reliqui omnes* : inclamant — eliciunt.

Commentarius.

nitates : nec solum hominibus, sed pecudibus et B jumentis. » In Vita ejus apud Diog. Laertium. ms. L. B. primum. HAV.

(20) *Post quæ desinunt lædere.* Adhibitis scil. illis remediis novis et inusitatis. Sed Rhen et Aldus legunt, *sive contraria* ; postquam desinunt, etc., id est quando jam non amplius lædunt videri volunt benefici et sospitatores. Hunc locum respexit sæculo suo egregie doctus Jo. Saresberiensis, episcopus, qui ita scriptum reliquit de ævi sui presbyteris et purpuratis in libro quem inscripsit Polioraticum, lib. vi, cap. 24 : « Nocent sæpius, et in eo dæmones imitantur, quod tunc prodesse putantur cum nocere desistant. » Vixit is scriptor sæculo undecimo. HAV.

(21) *Et navem cingulo promotam.* Relatum ab Herodiano est lib. i *Hist.* Navigium quo Pessinuntia Dea Tiberi advehebatur, subito divina quadam vi substitisse, nec inde ullis viribus moveri potuisse, donec astitit sacerdos Vestalis (ipse non nominat, sed dictam Claudiam Ovidius in *Fastis* canit, et scribit Livius lib. 29.) Ea cum argueretur virginitatem polluisse, damnationemque metueret, petit a populo, ut judicium de se deæ Pessinuntia committerent. Quo impetrato, clare Deum precata est, ut si se esse intemeratam Dea sciret, navem progredi juberet. Quo dicto zonam recinxit, et navigio illigavit, quod statim ducentem manu virginem consecutum est. Lactantius, lib. ii, cap. 7. LAC.

(22) *Barbam tactu irrufatam.* Nota hæc sunt omnia ex historicis et commentatoribus, de nuntiis victoriae Macedonicae, virginibus Vestalibus. Tucia et Claudia, et Domitio Ænobarbo, quem respiciens Martialis scribit, lib. viii, epist. 52.

Tonsorem puerum, sed arte talem,
Qualis nec Thalamus fuit Neronis,
Drusorum cui contingere barbæ.

Fuit enim Nero ex gente Domitia et familia Æno- D barborum : vide Suetonium in vita ejus cap. 1 et seq. per matrem vero Agrippinam Drusos attigit. HAV.

(23) *Magi phantasmata edunt.* Quidquid illi faciunt id faciunt potestate dæmonum sibi ministrantium, quanto itaque facilius simile perpetrare ipsis dæmonibus in propria causa operantibus? Apuleius de illis : « Horum de numero curant singuli, ut est cuique tributa provincia, vel somniis confirmandis, vel extis fissiculandis, vel præpetibus gubernandis, vel vatibus inspirandis, vel fulminibus jaculandis, cæterisque adeo, per quæ futura prænoscamus. » HAV.

(24) *Defunctorum infumant animas.* Pulcherri- ma lectio quam ex *Cod. Fuld.* repræsentavit Rig. laudante etiam Junio. Ego cum ipsam in ms. L. B. quoque deprehendi, ut et Herald. in suis. Ipse ad *Nation.* i, 5 : « Qui superficie vocabuli infumant veritatem. » Et ii, 7 : « Sepulcris regnum vestrorum

num potentia, majori, Christi nempe, subjici docet ; quare etiam de illa ipsi Christiani triumphant, cum scilicet immundos spiritus virtute ejus vel invitos, ejiciunt. Qui dum imperio Christi obsequium præstant, suum ipsi divinitatem abnuunt ejusque solam agnoscunt.

Porro si et magi phantasmata edunt (23), et jam 411 defunctorum infumant 78 animas (24) ; si pueros in eloquium oraculi elidunt 79 (15), si multa miracula circulatoriis præstigiis ludunt, si et omnia

cælum infumatis. » Nec cum Pam. aliisque *inclamant* malle. Illud enim est *infumare* animas defunctorum, quando fortium et præstantium virorum umbrae ad libitum impurissimæ veneficæ excitantur, vel excitari simulantur ; nam nihil sunt nisi meræ nugæ et fallaciæ. Hinc justa fingitur indignatio Samuelis Saulum increpantis : *Cur commovisti me, excitari me faciens?* I Sam. xxviii, 15. Apud Eunapium Sardonianum legas in *Vita Ædesii*, Jamblicum, Apollinem exciente quodam Ægyptio, eoque apparente, attonitis viso præsentibus, dixisse : « Desinite, sodales mei, mirari ; est enim gladiatoris, qui singulari certamine interiit, spectrum. » Nec plausibilior merces a maga Thessala proponitur excitato cadaveri in gratiam Texti Pompeii, quam nulli unquam simili infamationi obnoxium fore, apud Lucan. l. vi, 762.

Dic, inquit Thessala, magna

Quod jubeo mercede mihi : nam vera locutum
Immune toto mundi præstabilimus ævo
Artibus Hæmoniis : tua membra sepulcro,
Talibus exuram Stygio cum carmine sylvis,
Ut nullos cantata magos exaudiet umbra.
Sit tanti vixisse iterum : nec verba, nec herbæ
Audebunt longe somnum tibi solvere lethæ
A me morte data.

(25) *In eloquium oraculi elidunt.* Et hæc Junii *Cod. Fuld.* mss. Herald. L. B. et Rig. lectio est, verissima ; alii *eliciunt*, Junius de sacrificiis puerorum, quæ divinitio βρεφομαντεία vel pædomantia dicebatur. Vide Elimenhorest. ad Gennad. p. 195 et 210 ; et Bonifacium, lib. vii *Hist. Ludicræ*, cap. 21 ; La Cerda, Herald. ei Rig. ad vaticinantis morem ut corrueret referunt. Utrumque verum. Lucan. » ibid. versu 554, in magiæ cultu agnoscit :

Nec refugit cædes, vivum si sacra cruorem,
Extaque funereæ poscunt trepidentia mensæ.

Efficax itaque oratio qua deos inferos debitum suum agnoscere vult magna versu 707 :

Si nunquam hæc carmina fibris
Humanis jejuna cano, si pectora plena
Sæpe dedi, et lavi calido prosecta cerebro :
Si quis, qui vestris caput extaque lancibus infans
Imposuit, victurus erat, parete precanti.

Posterius tamen hoc loco magis convenire puto quomodo apud eundem poetam, lib. i, 695, matrona Romana vaticinari desinens

Lasso jacuit deserta furore.

lege ex mss. *deserta furore Elidere* vero est spiritum suffocare. Lactantius seu Luctatius Placidus in *Epitoma Metam.* Ovid. lib. vii, cap. 2 : « ut Æsonem senectute elisum in adolescentiam reduceret. » Flavius Vopiscus tensis membris fieri dicit in Floriano : « Fanaticus quidem in templo Sylvani tensis membris exclamavit. » HAV.

immittunt habentes semel invitorum angelorum et dæmonum assistentem (26) sibi potestatem, per quos et capræ et mensæ (27) divinare consueverunt; quanto magis illa potestas de suo arbitrio et pro suo negotio studeat totis viribus operari, quod alienæ præstat negotiationi? Aut si eadem et angeli et dæmones operantur, 412 quæ et dii vestri, ubi est ergo præcellentia divinitatis, quæ utique superior omni potestate credenda est⁸⁰? Non ergo dignius præsumetur, ipsos esse qui se deos faciant, cum eadem edant quæ faciant deos credi, quam pares angelis et dæmonibus deos esse? Locorum differentia distinguitur, opinor, ut a templis (28) deos æstimetis⁸¹ quos alibi deos non dicitis; ut aliter dementire (29) videatur, qui sacras turres (30)

A pervolat, aliter qui tecta vicinæ transilit; et alia vis 413 pronuntietur in eo qui genitalia vel la-certos, alia in eo qui sibi gulam prosecat. Compar exitus furoris, et una ratio est instigationis. Sed hactenus verba, jam hinc demonstratio rei ipsius, qua ostendemus unam esse utriusque nominis qualitatem. Edatur hic aliquis sub tribunalibus vestris, quem dæmone agi constet, Jussus a quolibet Christiano loqui spiritus ille, tam se dæmonem confitebitur de vero, quam alibi deum de falso. Æque producatur aliquis ex iis qui de Deo pati existimantur, qui aris inhalantes numen de nidore concipiunt, qui ructando curantur⁸², qui anhelando profantur (31). Ista ipsa Virgo Cœlestis (32) pluviarum pollicitatrix, iste ipse Æsculapius medi-

Variae lectiones.

⁸⁰ Sic cod. Fuld., cæteri: quam utique superiorem — credendum est. ⁸¹ Wouwer. e. ms. et Haverc. distinguit: cod. Fuld. distinguit, opinor, ut in templis. etc. Latinius et Rigall. æstimetis, cæteris: existimetis. ⁸² Ita codd. omnes; Rig. emend. conantur, Hav. curventur, Nescio an scribendum sit: occupantur vel occursant.

Commentarius.

(26) *Assistentem s. p.* De Chaldæis Diog. Laert. B in Proæmio: Ἀσχεῖν τε καὶ μαντικὴν καὶ πρόβησιν καὶ αὐτοῖς Θεοῦς ἐμφανίζεσθαι λέγοντας, i. e. « Divinationem præterea prædictionemque exercere, sibi deos apparere asserentes. » Hav.

(27) *Capræ et mensæ.* Capras primum oraculum fecisse Delphis scribit Diodorus, lib. xvi; mensæ etiam ad eandem divinationem ascitæ sunt a gentilibus, et opera dæmonum locutæ. Virg. II, Æneid.

Huc undique Troia gaza
Incensis erepta adytis, mensæque deorum.

(28) *Distinguit, opinor, ut a templis.* Ita præclare ex MS. Wouwerius, probante La Cerda. Ita etiam ms. Fuldanum, nisi quod ibi in *templis*. Rig. non secutum miror. Collatio Sriveriana non multum abit: « Distinguit [ut opinor] a templis. » Quomodo reponendum esset: « L. d. distinguit, ut opinor, a templis deos existimatis, » etc. Possis etiam legere *distingui opinor*. Sed Wouwerianam ob sequentia magis probo. Vulgati, Distinguitur (opinionor) ut ait. » Minucii, p. 30, locus est, quem huic conferunt: « Hi sunt et furentes, quos in publicam videtis excurrere, vates et ipsi absque templo, sic insaniunt, » etc. Quem locum Heraldus non intellexit, quod dum fatetur, depravat, legens: « Vates et ipsi ipso in templo. » Error inde quod male distinxerit. Sed procul dubio respexit Tertullianus (quem passim sequitur Minucius) factum Luciani sui locum, apud quem in *Jove Tragædo* miser Apollo provocatus a Momo, ut quoniam summus haberetur vates, jam tum in concilio deorum prædiceret quisnam ex Sophistis de diis et deorum cultu disputantibus victor foret, nihil habet quod respondeat quam ridiculum illud: Ἦώς, ὦ Μῶμε, δυνατὸν ποιεῖν ταῦτα, μήτε τρίποδος ἡμῖν παρόντος, μήτε θυμιαμάτων, ἢ πηγῆς μαντικῆς, ὅλα ἢ Κασταλία ἐστίν; i. e. « Qui hoc ullo pacto fieri possit, Mome, neque præsentem nobis tripode, neque thymiamatis, nec fonte augurali, qualis est Castalia. » Hav.

(29) *Dementire.* Ita ex Cod. Fuld. Rig. quod et Pam. et alii amplexi sunt. Ita ego in ms. L. inveni, Barr. et Ald. Rh. *dementare*, Gloss. Lat. Gr. *dementat*, ἐξίστησιν, ἰδιωτικῶς. Unde apud posteriores Latinos *dementatus et dementator* pro mente alienato, et illo qui mentem alicujus pervertit. Videtur enim magis significare vim alteri illatam. *Dementire* est insanire. *De Anima*, c. 18: « Nam cum et dementit homo, dementit anima. » Imo ipse Lucretius, III, 464.

Quin etiam morbis in corporis avius errat
Sæpe animus, dementit enim deliraque fatur

Ita omnes fere mss. etiam Voff. Lugd. Bat. nec debuit tentare Lambinus substituendo *dementat*. Hav.

(30) *Qui sacras turres, etc.* Huc refero saltum e saxo Leucadis prope delubrum Appollinis, quo ab amore liberari crediti sunt amatores, quasi non idem quodvis saxum præstaret mortem pro vita retribuens. Ovidius, in Sapphus epist.

Hanc legem locus ille tenet: pete protinus altam
Leucada, nec saxo desiluisse time.

Nec multum differt stultitia Heliogabali, de quo Lampridius: « Paraverat igitur funes blatta et serico et cocco intortos, quibus, si necesse esset, laqueo vitam finiret. Paraverat et gladios aureos, quibus se occideret, si aliqua vis urgeret. Paraverat et in cerauneis et hyacinthis et in smaragdis venena, quibus se interimeret si quid gravius immineret. Fecerat et altissimam turrim, substratis aureis gemmatisque ante tabulis, ex qua se præcipitaret, dicens, etiam mortem suam pretiosum esse debere et ad speciem luxuriæ, ut diceretur nemo sic periisse. » Hav.

(31) *Anhelando profantur.* Id non fiebat sine confusione vocis et valentissimo anhelitu. Lucan., v. 148:

Sub pectore ficta quieto
Verba refert, nullo confusæ murmure vocis
Instinctam sacro mentem testata furore.

Et mox:

Non rupta trementi
Verba sono, non vox antri complere capacis
Sufficiens spatium, etc.

Adde versum 470 et sequentes. Sed non possunt hæc melius disci quam ex Donati nota ad Terenti Phormionem IV, scæda iv, ad illa: *Interdivit hariolus*. Ibi vetustissimus ille et optimus interpret: « Hariolus est, qui divina mente vaticinatur. Dictus hariolus, quasi fariolus, a fatiis et a fando, quum F pro H, et item H pro F in multis locutionibus ponatur. An quo quod imitantur aspirationem in exhalando? nam habitu solent excludere velut mortalem animam, ut divinam recipiant, unde et vocem ejusmodi dabant, quæ est O E, quod O sonus exhalandi vim præstat. » Hav.

(32) *Virgo Cœlestis.* Intelligit Junonem, Cartha-

cinarum demonstrator, alia die morituris (33). So cordio et Thanatio et Asclepiodoto vitæ sumministrator : nisi se dæmones confessi fuerint, Christiane mentiri non audentes, ibidem illius christiani procacissimi sanguinem fundite. Quid isto opere manifestius ? quid hac probatione fidelius ? simplicitas veritatis in medio est ; virtus illi sua assistit : nihil suspicari licebit. Magia aut aliqua ejusmodi fallacia fieri dicetis ⁸², si oculi vestri et aures permiserint vobis. Quid autem inniti potest adversus id, quod ostenditur nuda sinceritate ? Si altera parte ⁸⁴ vere dei sunt, cur sese dæmonia mentiuntur ? an ut nobis obsequantur ? Jam **414** ergo subiecta est Christianis divinitas vestra ; nec utique divinita deputanda est, quæ subdita est homini, et si quid ad dedecus facit, æmulis suis. Si altera parte dæmones sunt vel angeli, cur se alibi pro diis agere respondent ? Nam sicut illi, qui dii habentur ⁸⁵, dæmones se dicere nolissent, si vere dii essent, scilicet, ne de majestate se deponerent : ita et isti, quos directo dæmones nostis, non audent alibi pro diis agere, si aliqui omnino dii essent quorum nominibus utuntur ; vererentur enim abuti majestate superiorum ⁸⁶ sine dubio et timendorum. Adeo nulla est divinitas ista quam tenetis, quia si esset, neque a dæmoniis affectaretur ⁸⁷, neque a diis negaretur. Cum ergo utraque pars concurrat in confessionem, deos esse negans, agnoscite unum genus esse, id est dæmonas. Verum utrobique ⁸⁸ jam deos querite ; quos enim præsumpseratis, dæ-

monas esse cognoscitis. Eadem vero opera nostra ab eisdem diis vestris non tantum hoc detegentibus, quod neque ipsi dii ⁸⁹ sint neque ulli alii ⁹⁰, etiam illud in continenti cognoscitis, qui sit vere deus, et an ille, et an unicus, quem Christiani profiteamur, et an ita credendus colendusque, ut fides, ut disciplina disposita est Christianorum. Dicent ibidem : Ecquis ille Christus cum sua fabula ? **415** Si homo communis conditionis, si magus, si post mortem ⁹¹ de sepulcro a discipulis subreptus, si nunc denique penes inferos, si non in cælis potius ⁹², et inde venturus eum totius mundi motu, cum horrore orbis, cum planctu omnium, sed non ⁹³ Christianorum, ut Dei Virtus et Dei Spiritus et Sermo et sapientia et Ratio et Dei Filius. Quodcumque ridetis, rideant et illi vobiscum ; negent Christum omnem ab ævo animam restituto corpore judicaturum. Dicant hoc pro tribunali, si forte, Minoen et Rhadamanthum (34) secundum consensum ⁹⁴ Platonis et poetarum esse sortitos ; suæ saltem ignominie et damnationis notam refutent : renuant se immundos spiritus esse, quod vel ex pabulis eorum sanguine et fumo et putidis rogis pecorum (35) et impuratissimis linguis ipsorum vatium intelligi debuit ; renuant ⁹⁵ ob malitiam prædamnatos se in eundem judicii diem cum omnibus cultoribus et operatoribus ⁹⁶ suis. Atqui omnis hæc nostra in illos dominatio et potestas de nominatione Christi valet (36), et de commemoratione eorum, quæ sibi a Deo per arbitrum Christum imminetia expectant. Christum timentes

Variae lectiones.

Rhen. aliique : licebit, magica — fieri. Dictis non stetis, si, etc. *Rig. et Hav. receperunt scripturam cod. Fuld. ; cod. Bongarsii* : magia — fieri dictis. Non dicetis, si, etc., *codd. Put., Lugd. et Agob.* fieri dicetis. Non dicetis, si etc. ⁸⁴ *Ms. Lugd. Bat.* naturæ, unde *Haverc. suspicatur natura, vel, vere natura.* ⁸⁵ *Dici Par.* ⁸⁶ Majestatem superiorem *Fran. ;* majestate superiore *Paris.* ⁸⁷ *Rhenan. aliique* : affectaretur in confessione, etc., quæ duo vv. interpretationis causa ascripta deleverunt *Rig. et Hav.* ⁸⁸ *Fr. Junius, Hav., et Seml. et Ritt. distinguunt* : dæmonas, verum, utrobique. Jam deos, etc. ⁸⁹ *Sunt Parisin.* ⁹⁰ *Sed add. Par.* ⁹¹ *Crucem Haverc.* ⁹² *Ocius Seml.* ⁹³ *Si non Fran.* ⁹⁴ *Sensum Paris.* ⁹⁵ *Renuntient Fran. Rig.* ⁹⁶ *Codd. Put. et Lugd., Rhen., Ald. et Fr. Junius* : operationibus.

Commentarius.

ginensium Numen primarium, de quo nos supra ad cap. 12, et præclare etiam disputat la Cerda ad cap. sequens, docens virginem illam appellari, et non absurde pluviarum hic mentionem conjungi, quæ ex aere descendunt. Hinc certe Orpheus in hymno ad illam :

Ομβρων μὲν διερῶν, ἀνέμων τροφὴ, παντογένηθε.
Nimborum mater, ventorumque, omnigenitrix.

At Junonem Virginem fabulosa antiquitas haud conticuit ; testis mihi Pausanias in Corinthiacis in fine ; Καὶ πηγὴ Κανάθος καλουμένη, ἐνταῦθα τὴν Ἑραν φασὶν Ἀργεῖοι κατὰ ἔτος λουομένην παρθένον γίνεσθαι· οὗτος μὲν δὴ σφισιν ἐκ τελετῆς ἦν ἄγουσι τῇ Ἑρᾷ, λόγος τῶν ἀπορρήτων ἐστίν, ἰ. ε. « Et fons cui nomen Canathus. In eo fonte vulgo apud Argivos, proditum, Junonem, ubi quotannis laverit, denuo virginem fieri. Manavit hic sermo ab arcanis initiorum, quæ Junoni solemniter fiunt. » *D Cod. Ald. vox cælestis pessime, ut et Rhen. vis cælestis. Hav.*

(38) *Alia die morituris.* Ita præclare restituit *Rig. ex ms. Fuld.* qui habet *alia die moriturus*, ut et *ms. Herald.* in quibus *morituris.* Ridet enim

istam vitæ largitionem, quæ tamen paulo post cum morte foret commutanda. Vulg. *Alia demorituris.* Aldus tamen *Alia demorituris*, ut et L. B. et Agob, ut pateat τὸ excidisse. Sallustius Sullam in periculis imperritum hoc modo argumentari ad Volocem facit, in *Bello Jug.* cap. 106 : « Etiam si certa pestis adesset, mansurum potius, quam proditis quos ducebat, turpi fuga incerta, ac forsitan paulo post morbo interituræ vitæ parceret. » *Hav.*

(34) *Minoen et Rhadamanthum.* Poetis in hoc consentire Platonem in hæc verba recenset *D. Just. Martyr. Apol. II.* Plato, inquit, Rhadamanthum et Minoen itidem injustos ad se venientes plexurum esse docuit, nos autem id ipsum factum iri dicimus, sed a Christo. *Addit. orat. pro Christianis Athenagoras* : Nos autem, sive Minos sive Rhadamanthus sit sive aliquis eorum pater, ne eum quidem ipsum effugitum esse judicium Dei dicimus. » *PAM.*

(35) *Putidis rogis pecorum.* Veterum contumeliis oneratos dæmonas notum est. *Sulpitius de S. Martino* : « Quid hic, inquit, adstas, cruenta bestia ? Nihil in me, funeste, reperies. *LAC.*

(36) *Omnis hæc nostra in illos dominatio, et potestas de nominatione Christi valet.* Notabilis est in

in Deo, et Deum in Christo, subjiciuntur servis Dei et Christi. Ita de contactu deque afflatu nostro contemplatione et representatione ignis illius correpti, etiam de corporibus nostro imperio excedunt inviti et dolentes, et vos presentibus erubescunt. Credite illis, cum verum⁹⁷ de se loquuntur, qui mentientibus creditis. Nemo ad suum dedecus mentitur, quin potius ad honorem. Magis fides⁹⁹ prona est adversus semetipsos confitentes, quam pro semetipsis negantes. Hæc denique testimonia deorum vestrorum Christianos facere consueverunt, **416** quia plurimum illis credendo Christo Domino⁹⁹ credimus. Ipsi litterarum nostrarum fidem accendunt, ipsi spei nostræ fidentiam ædificant. At colitis illos, quod sciam, etiam de sanguine Christianorum. Nollent itaque vos tam fructuosos, tam officiosos sibi amittere, vel ne a vobis quandoque Christianis fugentur¹, si illis (37) sub Christiano, volente vobis veritatem probare, mentiri liceret.

CAPUT XXIV.

ARGUMENTUM. — *Falsum itaque esse crimen irreligiositatis, et ad Romanos potius quam Christianos pertinere, quos vel ex hac subiectione dæmonum pateat, majorem illis et sublimiorem Deum colere; adeoque vel libertatem saltem religionis illis esse relinquendam, quæ cum aliis detur, tum nec ipsis Ægyptiis negetur. Sed apud illos quidvis coli licere præter Deum verum.*

Omnis ista confessio illorum, qua se deos ne-

gant esse, quaque non alium deum respondent præter unum, cui nos mancipamur, satis idonea est ad depellendum crimen læsæ publicæ et maxime² Romanæ religionis (38). Si enim non sunt dei pro certo, nec religio pro certo est; si religio non est, quia nec dei pro certo, nec nos pro certo rei sumus læsæ religionis. At e contrario in vos exprobatio resultabit³, qui mendacium colentes, veram religionem veri Dei non modo negligendo, quin insuper expugnando⁴, in verum⁵ committitis crimen veræ irreligiositatis. Nunc, ut constaret illos deos esse, nonne conceditis de estimatione communi aliquem esse sublimiorem et potentiorum velut principem mundi, perfectæ potentia⁶ et majestatis? Nam et sic plerique disponunt divinitatem, ut imperium summæ dominationis esse penes unum, officia ejus penes multos velint; ut **417** Plato (39) Jovem magnum in cælo comitatum exercitu describit deorum pariter et dæmonum. Itaque oportere et procurantes et præfectos et præsides pariter suscipi⁷. Et tamen quod facinus admittit, qui magis ad Cæsarem promerendum et operam et spem suam transfert, nec appellationem dei ita ut imperatoris in alio quam principe confitetur, cum capitale esse judicetur alium præter Cæsarem et dicere, et audire? Colat alius Deum, alius Jovem, alius ad cælum (40) supplices manus tendat, alius ad aram Fidei, alius, si hoc putatis, nubes nume-

Variæ lectiones

⁹⁷ Verum abest Paris. ⁹⁸ Plena La Cerda, proxima Haverc. ⁹⁹ In Christo Dominum mavult Wouwer. ¹ Quandoque Christianis fugentur *Franeg.* fugarentur *Wouwer e Cod.* ² Sic Haverc. ex auctoritate *cod. Fuld.*; cæteri: læsæ maxime R. rel. ³ Resultavit, *Fran.* re ista resultabit *V. Cod. Fuld.* ⁴ Oppugnando *Jun.* ⁵ Ita *cod. Fuld., Rig. et Hav.*; *cod. Lugd.* in vero; cæteri omnes, in Deum. ⁶ Peritiæ *Fran. Rhen.* aliique suspici.

Commentarius.

hanc sententiam Irenæi locus, lib. II, cap. 5. Domini nostri nomini, inquit, subjecta sunt omnia. Et propter hoc Judæi usque nunc hac ipsa advocacy dæmonas effugant. PAM.

(37) *Si illis.* Sensus obscurior, sed tamen hic est: credite illis, cum adjurati a nobis verum dicunt; si enim liceret illis mentiri, quando homo Christianus veritatem vobis probare vult, facerent certe; ne vos tam fructuosos sibi amitterent, imo ne a vobis ipsis, olim forte Christianis, ab aliqua possessione sua deturbarentur. Hav.

(38) *Læsæ publicæ et maximæ Rom. r.* Mirum non advertisse hanc lectionem Rigaltium aliosve, sed edidisse læsæ maxime Rom. r. Tria enim diluit; crimen primo læsæ religionis, quam gentes passim observant, tum imprimis Romanæ, quæ certe distabat a cynocephalis et inquinamentis Ægyptiorum, licet nonnunquam etiam Romæ receptis. Tertio titulum læsæ augustioris majestatis Cæsaris sc. de quo c. 28, cui et gentium et Romanorum dii subjecti. Debemus hanc et plurimas lectiones *Cod. Fuld.* in quo læsæ publice et maximæ R. r. Sed notum in mss. compluribus diphtongos non ita accurate notari. Hav.

(39) *Plato.* Quem respicere puto Lucianum in *Iacromenippo*, p. 277; Οἱ δὲ ἔμπαλιν ἐπιδαφιλεύομενοι, πολλοὺς τε αὐτοὺς ἀπέφαινον καὶ διελόμενοι, τὸν μὲν τινα πρῶτον θεὸν ἐπικάλον, τοῖς δὲ τὰ δεύτερα, καὶ τρίτα ἔνεμον τῆς θεότητος. i. e. « E diverso alii liberaliores, multos deos faciebant; quibus divisus, hunc quidem primum deum nuncu-

pabant; illis secundas aut tertias divinitatis partes tribuebant. » Quos ad triginta millia multiplicavit Hesiodus:

Τρεῖς γὰρ μύριοι εἰσιν ἐπὶ χθονὶ πουλυβοτείρῃ
Ἄθανάτοι Ζηὸς φύλακει θνητῶν ἀνθρώπων.

Ut non immerito certos atque incertos prodiderit Varro, et ex illo Prosper Aquit. Prom. et Prædict. III, 38. At quorsum illi? cum jam Socrates pronuntiaverit non indigere Deum illis nec eorum οἰκειαῖς λειτουργίαις, propriis cujusque officiis, ut ex ipso Platone notavit Theodoretus, *Gr. Aff. Cur.*, p. 110. Hav. — *Plato Jovem Magnum.* Hunc Platonis locum sic recenset Athenag. Magnus ille dux in cælo Jupiter, volucrum reperit currum [quæ ipsa verba citat orat. ad gent. D. Just.] exornans, orans, et curans omnia. Hunc autem consequitur exercitus deorum atque dæmonum. Illud vero, inquit, non ad eum qui Saturni filius esse dicitur, pertinet Jovem; nomine namque ipso conditor rerum universarum designatur. Declarat id ipse Plato. Nam cum non [sic lego] haberet aliud quo eum significanter appellaret, vulgari et usitato, minime autem proprio Dei nomine, evidentioris designationis gratia est usus, adjecto insuper verbo *Magnus*, ut discerneret cælestem a terreno, ingenitum a genito, Paucis idem repetitur ab Arnobio lib. I, *adv. gentes*, vel ex appellatione qua Jupiter Opt. Max. dicitur et habetur. PAM.

(40) *Ad cælum.* Demonax apud Lucianum, invitatus ab amico adesset illi ad fanum Æsculapii pro

ret orans (41), **418** alius lacunaria (42), alius suam animam (43) deo suo voveat, alius hirci (44). Videte enim ne et hoc ad irreligiositatis elogium concurrat ⁸, adimere libertatem religionis et interdiceret optionem divinitatis, ut non liceat mihi colere quem velim, sed cogar colere quem nolim. Nemo se [ab invito coli] volet ⁹, ne homo qui-

dem; atque adeo et Ægyptiis permessa est tam vanæ superstitionis potestas, avibus et bestiis conserandis, et [capite] damnandis qui aliquem hujusmodi deum occiderint. Unicuique etiam provinciæ et civitati suus deus est, ut Syriæ Atargatis (45), ut Arabiæ **419** Dusares (46), ut Noricis Belenus (47), ut [Africae] Cœlestis (48), ut

Variae lectiones.

⁸ Excurret ms. L. B. ⁹ Nellet Fran.

Commentarius.

fili salute oraturo, *Ἄνυ, ἔφη, κωφὸν ἡγῆ τὸν Ἀσκληπιὸν, εἰ μὴ δύναται κἀντεῦθεν ἡμῶν εὐχομένων ἀκούειν* « Valde surdum deum narras, inquit, si etiam hic nos non audiat. » HAV.

(41) *Alius* *nubes numeret orans*. Christiani primumque conveniebant in areis, ibique orantes cœlum suspiciebant absque aris, absque statuis; eos igitur ethnici deridebant, quasi nubes orando numerarent, idcirco Tertullianus absurditatem absurditate alia refellit. Nos, inquit, nubes numeramus, vos lacunaria templorum nempe, sive Capitoliorum. Sic ipse I, pag. 37: Cœlum apud Bapitolium quæritis, nubila de laquearibus exspectatis. PAM.

(42) *Alius lacunaria*. Pertinet ad gentiles, apud quos deaurata erant templorum laquearia (Vide Lips. lib. III, de Magn. Rom. cap. 5. Meurs. de Luxu cap. XII, et Rycq. de Capitolio p. 200) et in quos repercutit id quod Christianis et Judæis objiciebant nubes numerare. Ipsi enim illi sacrificantes in Capitolio manibus non tantum sursum levatis, sed et pedum digitis insistentes arecti stabant, quasi lacunaria numerarent. Martialis de Æthonte I. XII, ep. 78:

Multis dum precibus, Jovem salutat,
Stans summos resupinus usque in unguis,
Æthon in Capitolio pependit. HAV.

(43) *Alius suam animam*. Propter in lib. *Epigr*:

Quid vovet Domino, quisque bene corde volutat,
Ipsam se totum præparet et voveat,
Major enim offerri nequit hostia mentis in ara,
Nec Christi ex templo suavior exit odor.

Expressit illud Augustini: « Quisquis bene cogitat quid Deo voveat, et quæ vota persolvat, se ipsum voveat et reddat. Hoc exigitur, hoc jubetur: imago Cæsaris reddatur Cæsari, imago Dei reddatur Deo. » At vero, ut pulchre Philo Judæus ait in libello, *Quod Deter. Pot. Invidi*, etc. *Πεπλάνηται καὶ οὗτος πρὸς ἀσέβειαν ὁδοῦ*, etc., i. e. « Aberravit ille a via pietatis, in ceremoniis sanctitatem collocans, et dona dans ei, qui his non capitur, nec unquam alia accipit, et adulans ei, qui palpari non potest, quia cultu vero delectatur, cum anima solum et unicum sacrificium offert, nempe veritatem; adulterinum autem aversatur, quales sunt ostentationes opum externarum. » HAV.

(43) *Alius hirci*. Fuld. *alius hircum*. Respicit sacrificia, de *Idol*. c. 6, sed alio sensu: « Colis autem non spiritu vilissimi nidoris alicujus, sed tuo proprio; nec anima pecudis impensa, sed anima tua. » Solebat autem hircus vel caper cum Pani, tum Baccho immolari. Notus in vastantem vineas Domitianum versiculus apud Suetonium, cap. 14:

Κῆν με φάγης ἐπὶ βίζαν, ὁμῶς ἔτι καρποφορήσω,
Ὅσπον ἐπισπείσαι Καίσαρι θυομένῃ,

Quasi dicas Latine:

Rode, caper. vitem. tamen hinc cum stabis ad aram,
In tua quod fundi cornua possit, erit.

Gemmæ rem declarant, quarum una ex Choulio, altera ex Gorlæo mutuata. Dact. I, 21.

(45) *Syriæ Atargatis*. Ita restitui ex Cod. Fuld. optimo, qui habet *Adargatis*. Cui lectioni accedit testimonium ex lib. II *ad Nation*. c. 8: « Quanti sunt qui norunt visum vel auditum et Argatim [leg. Atargatim] Syrorum: Cœlestem Afrorum, » ut recte ibidem, et ex illo hunc locum emendat Gothofredus. Varia enim nomina sortita erat hæc Dea. Strabo in fine lib. XVI: Αἱ δὲ τῶν ὀνομάτων μεταπτώσεις, καὶ μάλιστα τῶν βαρβαρικῶν πολλαὶ καθάπερ τὸν Δαριήκην Δαρεῖον ἐκάλεσαν, τὸν δὲ μάρζιριν Παρύσατιν, Ἀταργατὴν δὲ τὴν Ἀθάραν [Ἀθάανρ corrigi Casaub. ad Athanæi lib. VIII, c. 8]. Δερκετῶ δὲ αὐτὴν Κτησίας καλεῖ i. e. « Nominum enim mutationes permultæ sunt, præsertim Barbarorum, quemadmodum Dariacem Darium, Phazirim vero Parysatim, Atargatam Atharam dixerunt: quam Ctesias Derceto vocavit. » Vocatur et *Derceto*, seu *Dercetis* ab Ovid. *Metam.* IV, 45; et Plinio *Nat. Hist.* V, 13, et apud Hyginum mater Semiramidis nomine hoc vocatur Fab. 223: « Quem fecit Semiramis Dercetis filia. » Illa vero Dea Atargatis isto nomine præcipue colebatur in urbe Syriæ Bambyca. Strabo, lib. XVI: Ὑπέρεκται δὲ τοῦ ποταμοῦ, σχοίνους τέτταρας διέχουσα ἡ Βαμβύκη, ἣν καὶ Ἐδεσσαν καὶ ἱερὰν πόλιν καλοῦσιν ἐν ἧ τιμῷσι τὴν Συρίαν θεὸν τὴν Ἀταργατίν, i. e. « Quatuor schænorum spatio trans flumen est Bambyca, quam Edessam et Hierapolim quoque, id est Sacram urbem vocant. In ea Atargatim Syriam Deam colunt. » Quæ lepidam fabellam esurientibus Græculis præbuit apud Athenæum, I, VIII, c. 8: « Ὅτι Γάτις ἡ τῶν Σύρων βασίλισσα οὕτως ἦν ὀψοφάγος, ὥστε κηρύξαι ἄτερ Γάτιδος μηδὲνα ἰχθὺν ἐσθλῆιν, ὅπ' ἀγνοίας δὲ τοὺς πολλοὺς αὐτὴν μὲν Ἀτέργατιν ὀνομάζειν, ἰχθύων δὲ ἀπέχεσθαι, i. e. « Gatim reginam Syrorum in tantum obsoniorum avidam fuisse, ut edicto præconem vetuerit, piscibus ἄτερ Γάτιδος, i. e. præter Gatidem, quemquam vesci: rerumque ignoratione multos et illam Atergatim vocavisse, et a piscibus abstinuisse. » Adde Ducianum, de *Dea Syria*, p. 884. De Astarte vero et illis numinibus quæ sequuntur consule hoc loco Junium et la Cerdam, ex quo pleraque interpretes Minuciani, et Pithæum in *Subcisiv.* c. 3 et 4; Floridum Sabinum *Subcisiv.* II, 7; Scaligerum, de *Emendatione Temporum*, in *Fragmentis*, p. 27; Kippingium, in *Antiqu. Rom.* I, I, c. 6, et in primis Seldenum, de *Diis Syris*. Vulgatæ editiones sic habent *Syriæ Astartes*. Ald. *Astartis*. HAV.

(46) *Dusares*. Ita scribe cum Fuld. qui *Duzares*. Nam duo numina Arabes in primis coluisse videntur *Obodan* et *Dussarem*, ut recte observat Gothofredus ita emendans *Obodanedussirem* quod in lib. *ad Nationes* occurrit, præterque ostendens ex Hesychio *Dusarem* esse *Racchum*. Barr. et Rhen. *Diasares*. Vulg. *Disares*. HAV.

(47) *Noricis Betenus*. Male Ald., *Norico Tibelenus* et Pamel. *Norici Belenus*. Sed scribendum forte *Norico Aelenus*, ut conveniat cum reliquis. Hujus Dei mentio

(48) *Africae Cœlestis*. Nec hujus deæ silentium est apud

Mauritaniae Reguli sui (49). Romanas, ut opinor, A per ipsam quoque Italiam municipali consecratione centur : Casiniensium Delventinus ¹⁰ earum, quia Romae non magis coluntur, quam qui Narniensium ⁴²¹ Visidianus, Aesculanorum (50)

Variæ lectiones.

¹⁰ Hæc est scriptura cod. Fuldensis, quam probavit Haverc. Nam pro Casiniensium, alii : Casianensium, Casianentium, Crustuminiensium, — pro Delv. al. Belventinus, — pro Narn. (Vis. al. Narnensium Viridianus, — pro Aesc. al. Aesculanorum (Reinesius conj. Fæsulorum), — pro Nortia al. Norsia, Norcia, Nursia, Nurscia, Nersia, — pro Ocric. al. Otricularorum, Cericularorum, — oro Sutr. Hostia al. Sutr. Nortia.

Commentarius.

Dei mentio sæpe in *Inscriptionibus* occurrit apud Gruterum et Reinesium, qui postremus ad inscriptionem 51, lib. I, notat Noricis tribui a Tertulliano quod in confinio Norici et Illyrici essent in agro Carnorum, Venetorum pars et æmuli quondam, hodie subditi, Aquileienses. Erat enim hoc tutelare numen Aquileiæ urbis, quod cum clarissime patet ex Capitalini loco in Maximinis, quem adducunt interpretes, tum etiam ex inscriptionibus ibidem repertis, quas cum Deo suo Beleno examinat et explicat ibidem doctissimus Reinesius. Cui suo merito addi debet Jac. Nicol. Loensis, qui ex ruinis Aquileienses plurimas inscriptiones congecit et de Beleno. Noricis et Aquileienses disserit copiose *Miscell. Epiphillid.* l. v, c. 15, quemque Lampasi suæ Criticæ inseruit laboriosissimus antiquitatis vindex Gruterus in *Supplemento* tomi quin i. Præterea Scaliger, *Lectio. Auson.* lib. I, cap. 40; Le Moyne Notis ad *Varia Lacra*, p. 622, et denique Philippus a Turre in *Monumentis veteris Antii.* Hav.

apud criptores. Erat vero Juno, Carthagenis tutelare numen. Vide quæ supra notavimus ad c. 12 et 23. De qua variæ etiam inscriptiones occurrunt apud Gruterum et Reinesium, etiam Loensis ille modo laudatus pulcherrimum caput coegit, compilatus a posterioribus scriptoribus, lib. VII, 13. Exstantque in gemmis Gorl. II, 566, et nummis monumenta. Hujus meminit etiam Prosper Aquitanus de *Promissionib. et Pæditionib.* l. III, c. 38, memorabile ejus templum describens, et mirandam rem quam ipse oculis suis usurpavit. Locum integrum, utpote legi dignissimum nec ab interpretibus Tertulliani animadversum ascribere haud gravabor : « Apud Africam, Carthagini Cœlestis inesse ferebant templum, nimis amplum, omnium deorum suorum ædibus vallatum. Cujus platea lithostrata, pavimento ac pretiosis columnis et mœnibus decorata; prope in duobus fere milibus passum protendebatur. Cum diutius clausum incuria, spinosa virgulta circumseptum obruerent, velletque populus christianus usui veræ religionis vindicare, dracones aspidesque illic esse ob custodiam templi, gentilis populus clamitabat. Quo magis Christiani fervore succensi, ea facile omnia amoverunt illæsi, quo templum suo vero cœlesti Regi et Domino consecrarent. Nam cum sancta Paschæ solemnis ageretur festivitas, collecta illic, et undique omni curiositate etiam adveniens multitudo sacerdotum multorum, pater et dignæ memoriæ nominandus antistes Aurelius, cœlestis jam patriæ civis, cathedram illic loco Cœlestis et habuit et sedit. Ipse tunc aderam cum sociis et amicis, atque (ut se adolescentium ætas impatiens circumquaque vertebat] dum curiosi singula quæque pro magnitudine inspicimus, mirum quoddam et incredibile nostro se ingressi aspectui, titulus æneis grandioribusque litteris in frontispicio templi conscriptus : Aurelius pontifex dedicavit. Hunc legentes populi mirabantur. Præsago tunc spiritu acta, quæ præscius Dei ordo certo isto fine concluderat. Cumque a quodam pagano falsum vaticinium, velut ejusdem Cœlestis proferretur, quo rursus et via et templa prisco

sacrorum ritui redderentur, ille, inquam verus Deus, cujus prophetica vaticinia nesciunt omnino mentiri nec fallere, sub Constantino et Augusta Placidia, quorum nunc Filius Valentinus pius et Christianus imperat. Urso insistente tribuno, omnia illa ad solum usque perducta, agrum reliquit in sepulturam scilicet mortuorum : ipsamque viam sine memoria sui, nunc Vandolica manus evertit. » Eandem deam peplo ornari solitam docet Trebellius Pollio in Celso, qui inter tyrannos numeratur, 28 : « Celsum imperatorem appellaverunt, peplo Deæ Cœlestis ornatum. » Etiam apud Ammianum Asclepiades philosophus Deæ Cœlestis imagunculum secum ubique tulisse dicitur, adeo ut inde cognosceretur. Nec dubium sanè unde hujus cultus Carthagine invaluerit, cum nota sit omnibus Phœnicia Dido, atque ita diserte scribat Pausanias, in *Atticis* : *Ἡρώτοις δὲ ἀνθρώπων Ἀσσυρίοις*, etc., i. e. « Primi omnium mortalium Assyrii Cœlestem coluerunt : a quibus Paphii in Cypro acceptum sacrorum ritum, cum Phœnicibus, qui in Palæstina Ascalonem urbem incolunt, Phœnices cum Cytheriis communicarunt, » in *Atticis* p. 14, ed Wech. 1583. Quæ licet ibi ut Venus celebretur, tamen nihil obstat, quo minus Junoni etiam suæ Afri applicaverint, nam ita *Cœlestis* et Juno et Luna et Venus vocantur. Lucianus in *Diologis Meretric.*, dial. 7 : *Ἄν ἐτι τοιοῦτον ἐραστὴν εὐρωμεν*, etc., i. e. « Ergo si talem amatorem posthæc inveniamus, Musarium, qualis hic Chærea est, immolare oportebit nos, Publicæ quidem Veneri capram candidam, Cœlestis autem et eî quæ in Hortis est, juvencam utique. » Hav.

(49) *Mauritaniae reguli sui.* Lactantius, I, 15 : « Hæc scilicet ratione Romani Cæsares suos consecraverunt, et Mauri reges suos, » et paulo post, « Mauri Jubam. » Cypriani similis locus est, sed utroque rotundior Minucius : « Et Juba volentibus Mauris, Deus est. » Huc refero Spartiam locum, ubi crudelitatem imperatoris Severi notat : « Horum igitur tantorum ac tam illustrium virorum intersector, ab Afris ut deus habetur. » Erat enim genere Afer, unde de illo Ausonius :

Punica origo illi, sed qui virtute probaret
Non obstare locum, cum valet ingenium. Hav.

(50) *Aesculanorum.* Nonnulli ut Rigalt. legunt *Aesculanorum.* Sed aliter lib. *ad Nat.* Ald. Herald. Rhen. et ms. L. B. Repone *Fæsulorum*, ex emend. Reinesii. Fuit enim *Ancharia* seu *Ancaria* locale Etrusci hujus populi numen, qui imaginem seu signum ejus colebat. Quod clarissime patet ex inscriptione inventa Fæsulis antiquo Etruriæ oppido, quæ collapsam vetustate seu alio casu imaginem deæ civis nobilis privato sumptu restitutam dicit :

L. MAGILIUS L. F. PAVILI
NVS VARISCUS. III. VIR
SIGNUM ANCHARIÆ
SVA PEC. RESTITV.
L. D. D. D.

Publicavit Keines. in *Inscript.* I. II, inser. 23. Hujus Deæ numine afflatus, ejusve ministros fuisse

Ancharia, Volsiniensium Nortia (51), Ocriculano-
rum Valentia, Sutrinorum Hostia (52), Faliscorum
in honorem patris Curis (53), unde accepit cogno-
men, Juno. Sed nos soli arceimur a religionis pro-
prietate. Lædimus Romanos, nec Romani habemur,
quia non Romanorum deum colimus. Bene, quod
omnium Deus est, cujus velimus aut nolimus om-
nes sumus. Sed apud vos quodvis colere jus est,
præter verum Deum, quasi non hic magis omnium
sit Deus, cujus omnes sumus.

CAPUT XXV.

ARGUMENTUM. — *Immerito itaque magnitudinem im-
perii Romanorum in tam immensum auctam pro
merito religiositatis illorum in deos censerit, qui id
illis conferre potuerint, adeoque soli dii sint :
cum tamen illi et ridiculi, et pudendi, vel etiam
peregrini sint, qui (quod multo cum sale prose-
quitur) sua potius contra Romanos tutati fuissent,
si qua illis vis inesset. Nonnullos quoque eorum
deos reges fuisse dicit, quo tempore* 422 *tamen*

appellatos *Ancarios* putat Turnebus² Advers. l. xvi,
c. 24. HAV.

(51) *Volsiniensium Nortia*. Ita malui scribere cum
Cod. L. B. ut et Fuld. astipulante mss. Agob.
Norsia. Put. *Norcia*, et clarius ipso Tertull. *ad
Nation. Volsiniensium Nortia*. quam ut Barr. Ald.
Her. et Rig. *Nursia*. ut Pam. Rhen. Jun. et la
Cerde *Nersia*. mss. codices apud Livium et Juvena-
lem variant in *Nursia*, *Nortia* et *Nurscia*, sed clare
inscriptio vetus Florentiæ reperta quam protulit
Reinesius, l. 131, *Nortiam* appellat :

MAGNÆ DEÆ
MORTIÆ.

Hoc certe peculiare numen Volsiniensium fuisse
docet Livius, apud quem Cincius memorat in ejus
templo *clavos indices numeri annorum fixos*. Et Ju-
venalis, Sat. x :

Idem populus, si Nortia Tusco
Favisset, si oppressa foret secunda senectus
Principis, hac ipsa Sejanum diceret hora
Augustum ;

ut observavit Lipsius ad IV *Annal.* Taciti, qui Seja-
num *genitum Vulsiniis* tradit. HAV.

(52) *Sutrinorum Hostia*. Expressi scripturam Cod.
Fuldani. Sunt enim nomina quædam tutelarium
deorumque satis ignota nobis, quale hoc.
Quomodo ipsa Juno Lucina forsân appellata fuit.
Nam quidam, secundum Isidorum, lib. viii, c. 11,
« Junonem dicunt quasi janonem, i. e. januam,
pro purgationibus feminarum, eo quod quasi por-
tas matrum natorum pandat, id est, nubentium
maritis. » Corrige : « Naturæ vel natis pandat et
nubentium maritis. » Sic *Hostiaria* vel *Hostia* vel
simili vocabulo appellari potuit, quamvis id affir-
mare non ausim. Vulgati *Sutrinorum Nortia*. Sed
ego non puto Volsiniensium *Nursciam* Sutrinorum
Nortiam fuisse Deam, cum variæ apud omnes auc-
tores mss. lectiones ostendant satis eandem
deam, nominis vero variam fuisse pronuntiationem.
HAV.

(53) *In honorem Patris Curis et a. c. J.* Ita et
hæc ipsa antiquitate fere obruta ex mss. restitue-
runt Jun. et Rig., ita etiam Cod. Agob. Junius ex
Put. legit, *in honore patris Curis, et a. c. J.* Sed
melius adhuc forsân ms. Lugd. Cat. qui in his
nominibus eximiam bonitatem suam ostendit.
In eo ita scriptum inveni : « Faliscorum in ho-
nore Patris Curis et accepit cognomen Ju-
no. » Passim enim in hoc scripto confundunt

*homines, et illi ipsi reges, sine diis non fuerint :
olim etiam paupere cultu dii haberentur ; ut adeo
non Romani ob religiositatem magni, sed ob ma-
gnitudinem religiosi facti appareant. Quinimo non
religiosos habendos, qui religiones lædendo facti
sint magni, quandoquidem cum populis etiam deos
eorum devicerint, illorumque templa vastarint,
statuas dejecerint, sacra aboleverint ; quum etiam
illi populi non minus religiosi in deos suos fuerint,
qui tamen a Romanis devicti, in illorum imperii
summam conflati sunt.*

Satis mihi quidem videor probasse de falsa et
vera divinitate, cum demonstravi, quemadmodum
probatio consistat, non modo disputationibus nec
argumentationibus, sed ipsorum etiam testimoniis,
quos deos creditis, ut nihil jam ad hanc causam
sit retractandum. Quoniam tamen Romani nomi-
nis proprie mentio occurrit, non omittam con-
gressionem, quam provocat illa præsumptio dicen-
tium Romanos pro merito religiositatis (54)

Commentarius.

librarii *in honorem et in honore*. Apud illos quoque
Curis pronuntiatum credo, quomodo et in textu
scripsit Rigalt. licet in Notis edatur *Curis*. Nisi
velis ita explicare cum Junio : Apud Faliscos Juno
honorem habet Patris Curis, imo et cognomen
inde accepit. Rig. etiam Cod. Fuld. adjutus est,
qui habet : *in honorem patris Chumis, et a. c. J.*
Vulgati omnes : *In honore est pater Curis, unde a.
c. J.* Sed satis patet Tertullianum innuere Junonem
Faliscorum in honorem successisse Patris Curis
[quo Jupiter nomine dictus putatur ut Curetum
princeps] et simile nomen adeptam. Puto ego vo-
catam fuisse *Curitim*, quod clare docet Festus,
quamvis aliam denominationis rationem addat car-
nifex ejus Paulus Diaconus. Is in lit. C : « *Curitim*
Junonem appellabant, quia eandem ferre hastam
putabant. » De Diis tutelariis et topicis consule
etiam Jo. Alb. Fabric. Sciagr. p. 256. HAV.

(54) *Religiositatis diligentissimæ*. Ita recte Rig. et
alii ex mss., etiam L. B. sic. Nonnulli ut et editi
quidam *v. diligentissime*. Fuld. etiam *religionis*,
quasi ita ad deos potius referri debeat, qui in pri-
mis reip. Rom. curam gesserint. In lib. *ad Nat.* II,
cap. 17, qui cum Augustino *de Civitate Dei*, IV, et
Cypriano *de Idolorum Vanitate* conferri cum hoc
capite debet, est *quod officiis religionum meruerint
dominatum orbis*. Ipse hic mox repetit *religiositatis
meritis deputare*. De religiositate Romanorum hæc
et ob hanc favorem, ut putabant, deorum, exstat lu-
culentum Ciceronis testimonium, orat. 30, *de Hu-
ruspicum Resp.* cap. 19 : « Etenim quis est tam
vecors, qui aut, cum suspexerit in cælum, deos
esse non sentiat, et ea, quæ tanta mente fiunt,
ut vix quisquam arte ulla ordinem rerum ac vicis-
situdinem persequi possit, casu fieri putet? aut,
cum dees esse intellexerit, non intelligat, eorum
numine hoc tantum imperium esse natum, et au-
ctum et retentum? Quam volumus licet, P. C., ipsi
nos amemus : tamen nec numero Hispanos, nec
robore Gallos, nec calliditate Pœnos, nec artibus
Græcos, nec denique hoc ipso hujus gentis ac terræ
domestico nativoque sensu, Italos ipsos ac Latinos,
sed pietate, ac religione atque hac una sapientia,
quod deorum immortalium numine omnia regi-
gubernarique perspeximus, omnes gentes nationes-
que superavimus. » Hæc ut orator Cicero : Poly-
bius vero superstitionem magis, ut erat, appella-
vit, addita politica hac excursionem, lib. VI, cap.
54, quam Latinam dedisse sufficiat : « Sed, inquit,
nulla re æque præstare cæteris populis Romano,
arbitror, ac opinione illa quam de diis habent.

diligentissimæ in tantum sublimitatis **423** elatio, A ut orbem occuparint (55), et adeo deos esse, ut præter cæteros floreat, qui illis officium præter cæteros faciant. Scilicet ista merces Romanis a diis ¹¹ pro gratia expensa est, Sterculius, et Mutunus ¹², et Laurentina provexit imperium. Peregrinos **424** enim deos non putem extraneæ genti magis fautum (56) voluisse quam suæ, et patrium solum,

Variæ lectiones.

¹¹ Fr. Jun. Rig. et Hav. a Rom. diis; Cod. Fuld. Scil. ista merces Romano nomini a deis prærogatiya exp. est. ¹² Al. Sterculus, Sterculius — Mutinus, Mucunius.

Commentarius.

Atque adeo, quæ res apud reliquos mortales vitio vertitur, ea ipsa continere Rom. remp. mihi videtur: superstitionem dico. Nam, quod merito multi mirentur, usque eo apud hos superstitio in majus est exaggerata, et cum in privatam hominum vitam, tum in publica consilia est inducta, ut non queat magis, quod equidem multitudinis causa factum ab illis existimo. Enimvero si ex solis sapientibus constitui possit respublica, esset fortasse totum illud genus non necessarium: nunc quum omnis multitudo sit levis, plena illicitarum cupiditatum, ira æstuet præcipiti, et ad vim iracundia impellatur; hoc restat, ut terroribus nec manifestis et ejusmodi terribilibus sigmentis vulgus cohibeatur. » B Aliter vera constat religio, quæ non metu pænæ tanquam amore boni Deum colens ultro Numen habet propitium. Hinc Moses, Deuteron. iv, 6, 7, 8, vel hostes prædicare facit Israeli felicitatem, ut dicant: *Hic ipse populus sapiens vere et magnus est.* Scilicet, ut ipse addit: *Quis magnus adeo populus, cui tam propinqui dii sunt,* etc. Disputant itaque licet de successu rerum ex religiositate Judæi: R. Lipman. in lib. n. 122, p. 158, et R. Albo, cap. 25, orat. 3; Sepher Ikkar. p. 14, ex vers. Genes.: « Vere magnus est populus Dei dominator orbis, quoniam subjiciantur necesse est omnia regna Domino, cujus sceptrum ex Sione missum Moabitarum populatur limites filiosque Sethi debellat. » — « Hic tanta deorum illa turba certorum atque incertorum, quos Varro prodit, illi etiam proceres et electi dii cum ipsi rege suo Jove fulmina vibrante, consilio potentiaque, ut eorum C cultores ferunt, metuendi, armisque terribiles, hic aliquid, si non pro mundo, saltem pro se oportebat agere: ne scilicet unus eos perderet crucifixus. Perisse vero et nos novimus, et David propheta confirmat, dicens: Perit memoria eorum cum strepitu, et Dominus in æternum manet. » Verba sunt Prosperi Aquitanici de Prom. et Præd. lib. III, cap. 38. Itaque de Romanis recte Noster infra h. c. « Sed quam vanum est, fastigium Romani nominis religiositatis meritis deputare. » Refutat idem in fine cap. « Certe non potest fidei convenire, ut religionis meritis excrevisse videantur, qui, ut suggestimus, religionem aut videantur, qui, ut suggestimus, religionem aut lædendo creverunt, aut crescendo læserunt. » Hav.

(55) *Ut orbem occuparint.* Propter istam suam scilicet religiositatem. Huc refert Havercampus elegantem sculpturam, ubi Æneadum genitrix inter victricia Romanorum suorum signa conspicitur comitata Diis, Jove, Neptuno, Vulcano et Mercuria, qui illi imperium orbis terrarum confirmare videntur.

Notanda quoque venit antiqua hæc inscriptio, quam memorant Gruterus p. 83, num. 45 et Boisardus part. III, *Antiq. Rom.* 120: SECULO. FELICIS. PHISIAS. SACERDOS. ISIDI. SALUTARIS. CONSECRATIO. PONTIFICIS. VOTIS. ANNUANT DII. ROMANÆ REIP. ARCANAEQUE. URBIS. PRÆSIDIA. ANNUANT. QUORUM. NUTU. ROMANO. IMPERIO. REGNA. CESSERE. Et hinc est, quod in operosa illa epistola quam pro Ara Victoriæ dedicanda ad imperatores Valent., Theod. et Arcad. scripsit Symmachus, ita loquens introducatur Roma: « Hic cultus in leges meas orbem redegit. »

At vero haud ita credulus Plutarchus, vicissitudini rerum ascribit et Fortunæ imputat. Itaque lib. I, cap. 4: « Quod enim operis nostri proprium est, nostroque tempore mirandum accidit, hoc illud est: quod sicut prope universas totius quæ habitatur orbis, in unam partem inclinavit, atque omnia ad unum eundemque scopum vergere coegit: ita et nos scripture hac sub unum quasi conspectum lectoribus ponimus, quoniam se modo ad operis hujus universi consummationem ipsa se Fortuna gesserit. » Cum potius studia belli et pacis illos in tam alto fastigio locarint, morumque integritas, ut disputat Augustinus, lib. v *de Civ. Dei*, cap. 1. Imo sanctius et verius judicat Prudentius Deum barbaros per illos emolliisse, omnesque populos uno illo Romanæ ditionis vinculo illigasse, ut simul Christo Domino, lapidi sine manuum opera abscisso, subjicerentur, fatusque illorum ab illo contereretur. Notandi sunt versus ejus in S. Laurentii Passione a versu 419 et deinceps, ut et hi contra Symmachum, lib. II, 582:

Vis dicam, quæ causa tuos, Romane, labores
In tantum extulerit? queis gloria fontibus aucta
Sic cluat, impositis ut mundum frænet habenis?
Discordes linguis populos, et dissona cultu
Regna volens sociare Deus, subjungier uni
Imperio, quidquid tractabile moribus esset,
Concordique jugo retinacula mollia ferro
Constituit, quo corda hominum conjuncta teneret
Religionis amor, nec enim fit copula Christo
Digna, nisi implicitas societ mens unica gentes.

Hav.

(56) *Magis fautum.* Digna ascribi sunt, quæ Pomponius Lætus ex veteribus observavit in *Rom. Hist. Compendio*, cap. de Magn. Imp. Rom. in fine. « Bello Punico secundo M. Marcellus, devictis Syracusis, ostendit opes, et signa intulit et deorum simulacra: in quo reprehensus est a Q. Fabio Maximo, quod relinquere debuisset deos suis iratos, ut ipse prius fecerat de Tarentinis. Verum invaluit consuetudo Marcelli. Nam longe antea captis Veis, M. Furius Camillus Veientanam Junonem intulit urbi. » Et ad id certa interrogationis formula utebantur, ut ex Livio patet, qui l. v, c. 22: « Cum jam humanæ opes egestæ ex Veis essent, amoliri tum deum dona ipsosque deos, sed colentium magis quam rapientium modo, cœpere; namque delecti ex omni exercitu juvenes, pure lotis corporibus, candida veste, quibus deportanda Romam regina Juno assignata erat, venerabundi templum inire, primo religiose admoventes manus. Deinde cum quidam seu spiritu divino tactus, sed juvenili joco, Visne Romam ire, Juno? annuisse cæteri deam conclamaverunt: inde fabulæ adjectum est, vocem quoque dicentis: Velle, auditam. » Quod quamvis hic joco vel divinitus factum putet, tamen ex lib. I colligi potest pro ritu etiam obtinuisse, quod enim c. 55, ubi agitur de deo Termini fano non addixere, » id in Epitome simplicius: « Terminus et Juventas non addixere. » Unde colligere quis possit ipsas Numinum effigies rogatas fuisse an cedere vellent, ex auguriis vero de responsis ariolatum.

in quo nati, adulti, nobilitati, sepultique sunt, A Archigallus (58) ille sanctissimus, die nono Kalend earundem, quo sanguinem impurum, lacertos 426 quoque castrando libabat, pro salute imperatoris Marci jam intercepti ¹⁴ solita æque imperia mandavit (59). O nuntios tardos, o somniculosa diplomata (60), quorum vitio excessum imperatoris non ante Cybele cognovit, ne deam talem riderent Christiani. Sed non statim et Jupiter Cretam suam Romanis fascibus ¹⁵ (61) concuti sineret, oblitus antrum illud Idæum, et æra Corybantia (62), et

Variæ lectiones.

¹² Ad eos ultra, *Fran.* ¹³ Interempti, *Seml.* ¹⁵ Facibus, *Seml.*

Commentarius.

(57) *Ad ultores.* Ita Jun. ex ms. Put. Herald. ex suis. Rig. ex Fuld. qui Cod. mox *transferre* pro *transire*. Pam. *ad eos ultra*, ut et La Cerda. Barr. *Ultero ad eos*, Ald. Rh. ms. L. B. et Agob. *adulteros*. Sensus est, recte fecisse Cybelem cum cultu suo ad Romanos transiens, quod sciverit forte inde ultores illi prodituros. At quomodo tam seram prospicere temporis fortunam potuit, quæ paucos dies in fato Aurelii discernere non potuit? Hic loci sensus est. Subjugando vero Græciamulti sunt Romani excidium Ilii, semperque hæc incunabula gentis suæ in summo habuerunt honore. Id patet ex Taciti *Ann.* l. XII, c. 59, et doctis ibidem animadversionibus Justi Lipsii. Late etiam in hoc campo exspatiatur Lucanus sub persona Cæsaris in fine lib. IX. Impiumque Fimbriæ factum notat Appianus, quo reliquias miserandi nominis ullo Agamemnone crudelius vastavit vir cognatus, cum a Sylla ipso in gratiam urbs accepta esset. Verba ejus sunt de Bellis Mithridaticis: Ἰλλοῖς δὲ πολιορκουμένοις, etc. i. e. « Hienses ausem oppugnati ab eo (Fimbria) confugerunt ad Syllam: qui se venturum promississet denunciassetque Fimbriæ abstinere a suis dedititiis, laudavit ille jam reversos in Pop. Rom. amicitiam; nihilominus petebat ut se quoque hominem Romanum reciperent: cavillatus nescio quid in cognationem jactatam ab Hiensibus: tandem irrumpens interfecit omnes obvios, et concremavit omnia. » Hav.

(58) *Archigallus.* De Resurr. c. 16: « Vel Archigalli vel gladiatoris aut carnificis spiritu infectum. » Inscriptio vetus apud Grut. p. 308. C. CAMERIVS. CRESCENS. ARCHIGALLVS. MATRIS. DEVM MAGNÆ. IDEÆ. ET ATTIS. POPVLI. ROMANI. Ita dicitur Cybeles cynædorum princeps. Mox *impurissimus* legit Cod. Fuld. ex glossa, quæ τὸ *sanctissimus* voluit interpretari. Virgil.

Quid non mortalia pectora cogis,
Auri sacra fames?

(59) *Solita æque imperia mandavit.* An archigallus iste solito more deam rogavit seu jusset tueri Marci valetudinem? Puto nondum satis indagatam antiquitatem in hisce latere, ut quemadmodum in Eleusiniis fuit ἄρχων, qui rex erat seu præfectus mysteriis, Henychio Βασιλεὺς, ἄρχων τις Ἀθήνησι μυστηρίων προνοῶν, cui, ut subjecti imperio ejus adjungebantur οἱ Ἐπιμεληταὶ et Ἱεροποιοὶ, de quibus Pollux, VIII, 8, 3, et 25, et præclare Meursius, in *Eleusiniis* c. 15; ita etiam hic in Cybeles ministerio talis gallorum rex seu *archigallus* innuitur qui suos habeat sacrificulos et minores gallos, quibus itidem imperaverit vota facere et lacertos secare pro Aurelii salute. Hav.

(60) *O somniculos diplomata.* Miror quid Pamela impulerit ut ad magica metaphoricè dæmonum diplomata confugerit. Simpliciter enim intelliguntur nuntii publici et diplomata, publica, qui-

bus quasi irascitur Tertullianus quod non citius ad Cybelem et archigallum ejus perrexerint. Multo minus huc faciunt oracula quæ idem somniat, et locus Macrobianus, quem non intellexit, lib. I, *Saturnat.* « Consulunt hunc deum et abstinentes missis diplomatibus consignatis, rescribitque ordine ad ea, quæ consultatione abdita continentur. » Id enim vult Macrobius quod fuse in Pseudom. narrat Lucianus. Solebant enim codicillos obsignatos mittere ad oracula, quos integros, ut putabant, una cum responso dei ad interrogata in scripto isto recipiebant sed fraus erat mera: arte enim cera avellebatur rursusque imponebatur sine læsione impressi signi, quo modo facile ad interrogata responderi poterat. Id observans Lucianus, missaque obsignatione accuratiore, quæ sine evidenti fractura dissolvi non poterat, ridicula semper et aliena ad interrogata responsa accepit. Hav.

(61) *Romanis fascibus illam.* Ita recte Heraldus in notis, declaratque ex Afro Hebræos imitante sermone, adducitque similem Apuleii locum. Sed ipse Virgilius majestatem quamdam in hac voce cognovit, elegantiae causa adhibens ubi superflua aliis videretur. Itaque is *Aeneid.* lib. X, versu 707

Ac velut ille canum morsu de montibus altis
Actus aper;

et lib. XI:

Ac velut ille, prius quam tela inimica sequantur,
Continuo in montes sese avius abdidit altos
Occiso pastore lupus.

et lib. XII:

Saucius ille gravi venantum vulnere pectus
Tum demum movet arma leo.

Quod etiam posteriores poetas Statium. Valerium Flaccum, Claudianum imitatos abunde docet elegantissimus Guilh. Canterus Nov. Lection. III, 26. Quid multa? eecum tibi Tertulliani locum omni exceptione majorem ex lib. *ad Nat.* II, 4: « Quod si nomen istud proprium Divinitatis et simplex, nec interpretatorium in illo Deo. » Nec audiendus hic Aldus aut Jun. aut Scaliger, aut Rig. qui *Romanis*

(72) *Æra Corybantia.* Nota satis ex Lucretio et aliis. Ovidius apud Lactant. I, 2s:

Pars clypeos sudibus, galeas pars tundit inanes,
Hoc Curetes habent, hoc Corybantes opus.

Ubi quæ plura videri possunt egregie ex duobus his nummis illustrantur, quorum alter Trajani, alter Maximini est, quos vulgavit præstantissimus Seguin, in S. N. p. 116, 126. Ibi Curetes seu Corybantes pulsant clypeos ne incurvatæ parturientisque Rheæ gemitus vel nati Jovis vagitus a Saturno exaudiri possint. Præclare vero ibi non gladii tantum, sed et sudes apparent. Tertium item Maximini exhibet Patinus, in *Thesouro*, p. 125.

jucundissimum illic nutricis suæ 427 odorem (63). A
 Nonne omni Capitolio tumultum illum suum præ-
 posuisset, ut ea potius orbi terra (64) præcelleret,
 quæ cineres Jovis texit (65)? Vellet Juno (66) Pu-
 nicam urbem posthabita Samo dilectam ab Ænea-
 darum utique genere deleri? Quod si

manis fascibus concuti, aut Pam. qui: *Romanis fascibus illum concuti*. Creta a Metello fuit domita: Lucan. lib. III, versu 163, de Cæsare rapiente li-
 scum P. Rom.

Victorique dedit Minoia Creta Metello.

Causa belli satis impia, ipso fatente Floro III, 7:
 « Creticum bellum, si vera volumus noscere, nos
 fecimus sola vincendi nobilem insulam cupiditate.
 Favisse Mithridati videbatur; hoc placuit armis vin-
 dicare. » Unde satis vere ipse Mithridates in *epist.*
ad Arcacem, quæ integra servata est nobis inter
 fragmenta Sallusti IV *Histor.*: « Nam quid ego me
 appellem, » et mox: « Cretenses solos omnium
 liberos ea tempestate, et regem Ptolemæum? » ms.
 L. B. *facibus concuti*. Hav.

(63) *Jucundissimum illic n. s. o.* Apud eundem
 Germanicus in Aratæis:

Illa putatur

Nutrix esse Jovis, si vere Jupiter infans.
 Ubra Cretææ, mulsit fidissima capræ.

Euit enim aliquando cum mundus esset sub Jove
 nondum barbato, et ipse caprino lacte educaretur.
 Hinc illum in nummis et gemmis puerum et juve-
 nem aliquando conspicimus et capella sua comita-
 tum, eoque refero sculpturas ex Goriæo, tom. II,
 num. 495, ubi pro meritis illis cælo nutricem in-
 fert, et n. 103, ubi capella est tantum, ut in Phi-
 lippî nummo argenteo, et tom. I. num. 189, ubi
 ludibundus insidet plane, ut in Valeriani nummo
 argenteo. Jupiter juvenis occurrit inter nummos
 Commodi, et imberbis simulacrum recenset Pau-
 sanias, *Eliacor.* lib. V: « Ἔστι δὲ καὶ ἄλλος Πεδός οὐκ
 ἔχων πώγωνα, *Est et ibidem alius Jupiter sed im-
 berbis.* Juvat hic una defendere vulgatam, lib. *ad
 Nat.* I. 10, lectionem quam frustra omnes sollicit-
 tant, substituendo, *quam per ullum Jovem*, cum le-
 gatur recte in ms. quod unicum superest, *parvulum
 Jovem*, non tantum præjudicio parvuli Jovis qui
 omni antiquitati notus et hic in *Apol.* etiam sæ-
 pius a Septimio subsannatur, sed et ipsius in lib.
ad Nat. ubi parvulus Jupiter Cæsari opponitur.
 Atque juramentum solemne erat per Genium Cæsari-
 ris jurare, ut constat ex *Apologetico*, qui quidem
 Genii passim ut pueruli expressi etiam nunc in
 marmoribus visuntur, unde patet collatio Jovis
 parvuli et Genii Cæsaris. Si tamen ibi numen au-
 gustum Cæsaris seu mortui seu vivi intelligitur,
 æque sibi constat lectio: quid enim parvulus Ju-
 piter ad magnum Cæsarem? Multa adhuc in isto
 libello mihi notanda et emendanda sunt. Ita ibi-
 dem paulum supra, *quamquam perjuriam apud vos,
 quod unusquisque purus est.* Qui fluctus in simpulo
 excitari amat, consulat interpretes Gothofredum
 et Cigaltium cum unica litterula immutata inte-
 gram auctoris manum repræsentet. Legimus ita-
 que, *tanquam* etc. Quid igitur de tali de speran-
 dum, qui ætatis rudimenta inter caprios posuit?
 Pulchre Jesus ille Siracides, xxxviii, 26, 27: *Quam
 ab illo exspectes sapientiam qui stivam tenet, qui
 gloriatur in stimulo quo boves impellit, et educatur
 id operibus illorum loquiturque de juvenis? Cor-
 suum ponet sulcos ut faciat, et vigilabit armentis
 pascentis.* Noster more suo pungit, respiciens forte
 Theocriti versus *Idyll.* VIII, 76, ubi bubulcus Daph-
 nis vitulorum basiis dignus:

Hic illius arma
 Hic currus fuit, hoc regnum dea gentibus esse,
 Si qua sinant, jam tum tenditque fovetque.
 (VIRG. ÆN. I, 16 segg.)

428 Misera illa conjux Jovis et soror adversus
 fata non valuit plane:

Fato stat Jupiter ipse (67).

Commentarius.

Ἄδει ἡ φωνὰ τῆς πόρτιος, ἀδὲ τὸ πνεῦμα,
 Ἄδὲ δὲ χῶ μύσχος γαρεύεται, ἀδὲ δὲ χά ῥως.

i. e. « Dulcis vox est vitulæ, dulcis spiritus: sua-
 viter mugit et vitulus, et vacca suaviter. » Hav.

(64) *Orbi terra.* Ita Barr. Pam. Rhen. et Rigal-
 tius magis commode, quam *orbi terræ*, quomodo
 Aldus, Herald. mss. Fuld. et S. B. Certe apud Se-
 guinum in elegantissimo *Select. Num.* libro, p. 114
 superbissimo titulo Creta ΓΗ ΓΩΝ appellatur, id
 est *terra terrarum*, ut vocem illa dividit et expli-
 cat nobilis Antiquarius. Signatus vero iste nummus
 ac una parte Tiberium, ab altera Augustum exhi-
 bens, sub Stratego Cornelio Lupo. Hav.

(65) *Cineres Jovis texit.* Neminem, opinor, latet
 floruisse in ultimis ethnica vetustatis temporibus
 philosophum quemdam. Siculum, ut putatur, Evhe-
 merum nempe, cæcum veluti apostolicæ prædi-
 cationis antesignatum, qui aniles labescentis ultro
 mythologiæ fabulas acriter exagitaverit: « Dum,
 inquit Lactantius, res gestas Jovis, et cæterorum
 qui dii putantur, collegit, historiamque contexit
 ex titulis et inscriptionibus sacris, quæ in antiquis-
 simis templis habebantur (*Inst.* lib. I, c. 11). » Cum
 autem ætatis nostræ mythographi ac symbolici
 quisque pantheista nihil non moveat ut susdequæ
 verta sententiam Evhemerianam, non nullius operæ
 pretium erit, eo loci, id saltem quod de Jove ho-
 mine in Creta insula mortuo nec non et sepulto
 docet, plenius confirmare. Cui licet adversatus
 opinioni, eam tamen Callimachus vel invitatus pa-
 trocinatur, his carminibus Jovi dicatis:

Κρήτες ἀεὶ ψεύσται· τὸν γὰρ τάφον, ὃ Ἄνα, σείο
 Κρήτες ἐτεκτήναντο· σὺ δ' οὐ θάνεις.

Porphyrius, in *Vita Pythagoræ*, cap. 17, testatur
 hanc Cretensium opinionem ipsummet philosophum
 ratem habuisse, multaque libamina sparsisse car-
 menque ævic tumulto inscribendum curavisse. Ἐξ
 τῶ Ἰδαίου καλούμενον ἄντρον καταβάς. . . καθήγειν
 τῷ Δῖ, τὸν τε στορνύμενον αὐτῷ κατ' ἔτος θρόνον
 ἐπιγραμμά τ' ἐνεχάραξεν ἐπὶ τῷ τάφῳ, ἐπιγράψας.
 ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ ΤΩ ΔΙΙ, οὗ ἡ ἀρχή.

Ἵδε θανὸν κείται Ζᾶν, ὃν Δία κικλήσκουσι.

(66) *Vellet Juno.* Cod. Fuld. *Vellet et Juno.* Recte;
 ita supra: « Sed non statim et Jupiter. » Lactant.
 lib. II, c. 17: « Nam Juno audere non poterat,
 aut Carthaginem defendere, ubi arma ejus et cur-
 rus fuit, aut Romanis nocere, quia progeniem Tro-
 jano a sanguine duci

Audierat, Tyrias olim quæ verteret arces. » (Hav.)

(67) *Fato stat Jupiter ipse.* Theodoret. *Græc. Aff.*
Cur. p. 85, de Jove et Homero: Καὶ τῶν Θεῶν κα-
 ρυφαῖον ὀλοφυρόμενος δείκνυσιν, ὡς ἐπαμῦναι τῷ
 παιδὶ μὴ δυνάμενον, etc., i. e. « Quando et princeps
 poetarum deorum principem flebiliter introducit
 conquerentem, quod filium ulcisci non possit; eo
 quod Clothonæ filio inferior sit, eaque dissolvere
 quidem velit, sed ab Atropo et Lachesi prohibea-
 tur; eamque ob rem, lamentis, fletibus, ululatu-
 que permulto verba commisceat. Idem et Neptunum
 inquit velle quidem ultionem sumere de Cephale-
 niorum duce, qui Polyphemo oculum eruit, haud
 tamen potuisse Fatum superare, quandoquidem Fato
 jam decretum erat, Ulyssem Laertæ filium ad Itha-

Nec tantum tamen honoris Romani dicaverunt fati (68) deditibus sibi Carthaginem adversus destinatum votumque Junonis, quantum prostitutissimæ¹⁶ lupæ Larentinæ. Plures deos vestros regnasse certum est. Igitur si conferendi imperii tenent potestatem, cum 429 ipsi regnarent, a quibus acceperant eam gratiam? quem coluerat Saturnus et Jupiter? aliquem opinor Sterculium [sed Romæ postea] (69), cum indigenis suis¹⁷. Etiam si qui non regnarunt, tamen regnabatur ab aliis nondum cultoribus suis, ut qui nondum dii

habebantur. Ergo aliorum est regnum dare, quia regnabatur multo ante quam isti dii inciderentur. Sed quam vanum est fastigium Romani nominis religiositatis meritis deputare, cum post imperium sive adhuc regnum [auctis jam rebus] religio profecerit¹⁸. Nam etsi a Numa concepta est curiositas superstitiosa, 430 nondum tamen aut simulacris aut templis res divina apud Romanos constabat; frugi religio et pauperes ritus, et nulla capitolia certantia cœlo, sed temeraria de cespite altaria, et vasa adhuc Samia (70), et nidor ex illis,

Variae lectiones.

¹⁶ Prostratissimæ, *Haverc.* ¹⁷ Suis abest *Haverc.* ¹⁸ Adhuc regnum religio profecerit? Age jam rebus religio profecerit, *Fran.*

Commentarius.

eam patriam rediturum esse. » In illam sententiam infinita dicax Lucianus. *Herald. Fato S. J. esse. Hav.*

(68) *Fatis Romani dicaverunt.* Ita transposuit Rig. Alii. *R. de fati.* Respicit vero Spanhemius hunc locum, cum concludit ex verbis Procopii quæ adducit, fuisse erectum his deabus Romæ templum, sed post Tertulliani tempora, forte a Diocletiano, cujus nummum singularem explicat, cum singulari item inscriptione. Exhibentur ibi tres mulieres vestitæ facibus armatæ, cum inscriptione FATIS VICTRICIBUS; victa scilicet et debellata extinctaque Christianorum gente. Conspici potest in nunquam laudando satis opere *de Usu et Pr. Num.* p. 838.

(69) *Sed Romæ postea cum indigenis.* Mira perturbatio et varietas in editis et mss. Lugd. Bat. et Agob. « Sed postea Romanam cum indignis suis. » Fuld. « Sed postea apud Romam cum inditamentis suis. » *Heraldus et Rigalt.* silent, et aliud agit La Cerda, cum in paraphrasi sua, quam editioni subjunxit, nescio quid de aboriginibus, quorum nonnulli regnaverint, nonnulli non, profert, legens: « Sed Romæ postea cum indigenis suis etiam si qui non regnarunt, tamen, » etc. Aldus habet, « Sed Romam postea cum indigenis cultoribus suis. » Pam. et Rhen. « Sed Romæ postea cum indigenis suis. » *Herald. et Rig.* « Sed Romæ postea cum indigenis. » Ms. Cod. Fuld. lectioni adscripserat Scioppius, *indumentis*; lego *indigitamentis*, id est libris pontificalibus suis qui Sterculo serviant: salse dictum. Glossarium *indigitamenta* βιβλία ἱερὰτα. Ita libri et interpretes, quorum tanta varietas abunde docet jam olim locum fuisse corruptum. Quid igitur sentiam quæris? Delenda illa *sed Romæ postea* et in morboniam releganda. Quis enim non videt ex glossa irrepsisse? Scilicet ita legendum judico: « Aliquem opinor Sterculum cum indigenis suis. » Vel potius, si non frustra *inditamentis* suppeditat ms. Fuld. quod vanum haud reor, hoc modo: « Aliquem opinor Sterculum cum indigenis et inditamentis suis. » In eo falsi fuerunt interpretes, quod τὸ *indigenis* ad Romanos, non vero, ut debet, ad Sterculum retulerint. Sunt enim *indigenæ* illi qui una cum Sterculo vernaculi et proprii Romanorum dii, ut Mutunus, Tutunus et similes. Hos *indigenas* appellare voluit, ea forma qua Ovid. vi *Met.* 330:

Naiadum Faunique foret tamen ara rogabam,
Indigenæve Dei.

Jam vero glossator aliquis, observans hos Romæ demum cultos longe postquam Jupiter a suis in deorum numerum relatus sit, adnotavit cultum illum Sterculo postea præstitum; ineptiores alii ut a Tertulliano profectum receperunt in contextum.

Hav.
(70) *Vasa adhuc Samia.* Cicero, lib. III *de Nat. Deorum*: « Dōcebo meliora me didicisse de colen-

dis diis immortalibus, jure pontificio et more majorum, capedunculis quas Numa nobis reliquit, de quibus in illa aureola oratiuncula dicit Lælius, quam rationibus Stoicorum. » Cujus Lælianæ orationis mentio etiam occurrit inter fragmenta Ciceronis *de Rep.*, l. vi: Exstat oratio Lælii, quam omnes habemus in manibus, quam sympina pontificum diis immortalibus gratia sint. Samiæque, ut is scribit, capedines; » ut emendavit Hadr. Junius. *Vasa Samia* sunt testæ fictiles. Imo usque ad devictam Asiam, quæ opes simul et luxum intulit, ipsa etiam deorum simulacra lignea tantum Romanis vel fictilia, fuisse diserte testatur Plinius, *Nat. Hist.* xxxiv, 7: » Mirumque mihi videtur, cum statuarum origo tam vetus in Italia sit, lignea potius aut fictilia deorum simulacra in delubris dicata usque ad devictam Asiam, unde luxuria. » De vasis Samiis Tibullus, lib. I *Eleg.* 4:

Adsitis, Divi, nec vos e paupere mensa
Dona, nec e parvis spernite fictilibus.

Illustrat hoc Nostri vetus ille nec vetus minus proverbialis versiculus:

Doen de kelken waren van hout,
Doen waren de priesters van goud.
Maar nu de kelken zyn van goud
Nu zo zyn de priesters van hout.

Postquam scilicet munda batnea inventa sunt, spurciores sunt qui lavant, ut jam olim Seneca, *epist.* 25. Sed proverbiale illud desumptum observavi ex dicto Bonifacii (episc. et mart.), quod exstat *Decret.* parte III *de Consecrat.* distinct. I, can. 44: « Cum, inquit, ligneis uteremur calicibus, aureos sacerdotes habebamus. Nunc aureos habemus calices, ligneos sacerdotes. » Joannes Saresberiensis in *Polycratico*, lib. vi, cap. 24, acerrime sæculum suum increpat. Ibi de sacerdotibus et presbyteris et alia et hæc: « Sedent in ea Scribæ et Pharisei, ponentes onera importabilia in humeris hominum, quæ digito non contingunt. Dominantur in clero, nec forma fiunt gregi, qui recto calle pergunt ad vitam (forte *pergat* et *quæ*): pretiosam suppellectilem congerunt, auro et argento onerant mensas, sibi etiam ab avaritia nimis parci. Nam pauper aut nullus aut rarus admittitur, quem interdum non tam Christus, quam vana gloria introducit. Concutiunt ecclesias, lites excitant, collidunt clerum et populum, laboribus et miseriis afflictorum nequam compatiuntur, ecclesiarum lætantur spoliis, et quæstum omnem reputant pietatem, » etc. Ibidem paulo post: « Præterea omnes arguunt, quod ruentibus et collabentibus ecclesiis, quas patrum construxit devotio, altaribus quoque incultis palatia extruit, et ipse non modo purpuratus, sed et deauratus incedit. Palatia splendent sacerdotum, et in manibus eorum Christi sordidatur Ecclesia. » Hæc ille. *Hav.*

et Deus ipse nusquam. Nondum enim tunc ingenia Græcorum (71) atque Tuscorum (72) fingendis simulacris urbem inundaverant. Ergo non ante religiosi Romani, quam magni; ideoque non ob hoc magni, quia religiosi. Atqui quomodo ob religionem magni, quibus magnitudo de irreligiositate.¹⁹ (73) provenit? Ni fallor enim, omne regnum vel imperium **431** bellis quæritur et victoriis propagatur. Porro bella et victoriæ captis et eversis plurimum urbibus constant. Id negotium sine deorum injuria (74) non est. Eadem strages mœnium et templorum, pares cædes civium et sacerdotum, nec dissimiles rapinæ sacrarum divitiarum et profanarum. Tot igitur sacrilegia Romanorum, quot trophæa; tot de diis, quot de gentibus triumphis; tot manubiæ, quot manent adhuc simulacra captivorum deorum. Et ab hostibus ergo suis sustinent adorari, et illis imperium sine fine decernunt, quorum magis injurias quam adulationes²⁰ remunerasse debuerant. Sed qui nihil sentiunt, tam impune læduntur, quam frustra coluntur. Certe non potest fidei convenire, ut religionis meritis excrevisse videantur, qui, ut suggestimus,

A religionem aut lædendo creverunt, aut crescendo læserunt. Etiam illi, quorum regna conflata sunt in imperii Romani summam, cum ea amitterent, sine religionibus non fuerunt.

CAPUT XXVI.

ARGUMENTUM. — *Deum potius solum regnare, de imperiis, urbibus, hominibus, temporibus ipsis, ut de suo, disponere; qui etiam, ante cognitam Romam, Babylonis, Ægyptiis, Assyrus dominationem dederit: Judæis ipsis etiam incolome diu regnum præstiterit, destruentibus etiam omnes illos deos, quos Romani gentesque ut datores regnorum suspiciunt.*

B Videte igitur ne ille regna dispenset (75) cujus est et orbis qui regnatur, et homo ipse qui regnat; ne **432** ille vices dominationum ipsis temporibus in sæculo ordinavit, qui ante omne tempus²¹ fuit et sæculum²² (76) corpus temporum fecit; ne ille civitates extollat aut deprimat. Sub quo fuit aliquando sine civitatibus genus hominum²³? Quid erratis? prior est quibusdam diis suis²⁴ silvestris Roma; ante regnavit quam tantum ambitum Capitolii exstrueret²⁵. Regnaverunt et Babylonii ante pontifices (77), et Medi ante quindecimviros, et Ægyptii

Variæ lectiones.

¹⁹ De religiositate *Fran.* De vera irreligiositate *Jun.* ²⁰ Adulationes *Paris.* ²¹ Ante omnia nec tempus *cod. L. B. Agob.* ²² Qui sæculum *cod. Fuld.* ²³ Genus humanum *Rhen. Paris.* Gens hominum *cod. Lugd.* ²⁴ Discipulis suis *Rhen.* ²⁵ *Codd. omnes* exstrueretur; *Rhen. et Rig.* exstrueret. *Nescio an scribendum sit: tanto ambitu Capitolium exstrueretur Leop.*

Commentarius.

(71) *Nondum enim ingenia Græcorum atque Tuscorum fingendis simulacris.* Priscos Romanos plusquam annos 170 sine simulacro deos coluisse Varro tradidit. Quod si adhuc, inquit, mansisset, castius dii observarentur. Ejus sententiæ suæ testem adhibet inter cætera etiam gentem Judæam. Nec dubitat, inquit Augustinus *iv de Civ. Dei*, eum locum ita concludere, ut dicat eos qui primi simulacra deorum populis posuerunt, civitatibus suis et metum dempsisse, et errorem addidisse, prudenter existimans deos facile posse simulacrorum stoliditate contemni. *PAM.*

(72) *Tuscorum.* A quibus in sacris multa mutuati sunt Romani. Noster *de Spectac.*, c. 5: « Igitur in Hetruria inter cæteros ritus superstitionum suarum spectacula quoque religionis nomine instituunt. Inde Romani arcessitos artifices mutantur, tempus, enuntiationem. » Plinius etiam de simulacris, *Hist. Nat.* lib. xxxiv, 7: « Signa quoque Tuscanica per terras dispersa, quæ in Hetruria factitata non est dubium. » *HAV.*

(73) *De irreligiositate.* Ita *ms. L. B. Rig. Ald. Herald.* La Cerda ita omnino scribendum. Alii *de religiositate.* *Cod. Pith.* etiam *de vera irreligiositate*, pro quo forte melius substituas *revera de irr.* Mithridates in epistola ad Arsacem lib. *iv Hist. Salustii*, Romanos negat. « Quidquam a principio nisi raptum habere, domum, conjuges, agros, imperium...; quibus non humana ulla, neque divina obstant, quin socios, amicos, procul juxtaque sitos, inopes potentesque trahant excidantque; omniaque non serva, et maxime regna, hostilia ducant. » *HAV.*

(74) *Deorum injuria.* Livius de Marcello Syracusæ debellatore et destructore, lib. xxv, c. 40: « Ornamenta urbis, signa tabulasque, quibus abundant Syracusæ, Romam devexit. Hostium quidem illa spolia, et parta belli jure: cæterum inde pri-

C mum initium mirandi Græcarum artium opera, licentiæque hinc sacra profanaque omnia vulgo spoliandi, factum est, qua postremo in Romanos deos templum idipsum primum, quod a Marcello eximie ornatum est, vertit. Visebantur enim ab externis ad portam Capenam dedicata a Marcello templa, propter excellentia ejus generis ornamenta, quorum perexigua pars comparet. » Ita enim videtur legendum, non *videtur enim*, etc. Vide de eodem Marcello *Plutarchum.* *HAV.*

(75) *Regna dispenset.* Quod et ipsi imperatores intellexisse se agnoverunt in tot nummis inscriptis PROVIDENTIA DEORUM, ut patet ex illis *Pertinacis, Severi, Balbini Pupieni, Aureliani etiam et Antonini Pii.* Ut inde etiam in nummo Severi, quem vulgavit *Tristanus*, legatur *Jupiter imperator*, quasi illi soli hoc nomen competeret. *HAV.*

(76) *Qui sæculum.* Ita malo cum *Fuld. Cod.* quam cum aliis *et sæculum.* *Zephyrus* intelligit de ætate illa incerta, in qua nec prius nec posterius dignoscebatur, in ordinem vicesque redacta. De mundo tamen mavult *Heraldus*; ille enim est corpus temporum a cujus creatione ævum, annos, menses, dies numeramus; ultra quem vices temporum distinguere non possumus, sed ipsa est æternitas, ipse Deus sibi et tempus et omnia invenitur. Potest etiam simpliciter sæculum pro corpore centum annorum capi. — *HAV.* « Et sæculum corpus temporum fecit. » Corpus temporum est collectio seu comprehensio complurium annorum, aut sæculorum. Sic corpus *Homeri*, omnia scripta *Homeri.* (*I Libror. de Leg. iii.*) Augustinus dixit ordinem sæculorum a Deo conditum tanquam pulcherrimum carmen, ex quibusdam etiam quasi antithetis honestatum. (*Cap. 48, lib. xi, de Civ. Dei.*) *IAC.*

(77) *Babylonii ante pontifices.* *Diotti*, inquit *Varro, de Ling. Lat.* lib. IV, ut *Q. Scævola ponti-*

ante Salios, et Assyrii ante Lupercos, et Amazones ante virgines Vestales. Postremo, si Romanæ religiones regna præstant, nunquam retro Judæa regnasset despectrix communium²⁶ istarum divinitatum, cujus et deum victimis, et templum donis, et gentem fœderibus aliquandiu Romani²⁷ honorastis, nunquam dominaturi ejus, si non ultimo deliquisset in Christum²⁸.

CAPUT XXVII.

ARGUMENTUM. — *Salis itaque confutasse se putat crimen læsæ Divinitatis, quæ, quia non est, nihil pati potest. Illam sibi demereri nolle Christianos ait, thure vitam redimentes, quod sciant diaboli hoc esse consilium æmuli sui et invidi, qui, licet de Christi potentia illis subjectus sit, pro odio tamen et perfidia, pœnalis servitutis more renititur, et nunquam magis ab illis, quam cruenta pro fide morte detriumphatur.*

Satis hæc adversus intentionem læsæ religionis²⁹ ac divinitatis, quo non videamur lædere eam, quam ostendimus non esse. Igitur, provocati ad sacrificandum, obstruimus **433** gradum pro fide (78) conscientiæ nostræ, qua certi sumus, ad quos ista perveniant officia sub imaginum prostitutione et humanorum nominum consecratione. Sed quidam dementiam existimant, quod cum possimus et sacrificare in præsentem, et illæsi abire manente apud

A animum proposito, obstinationem saluti præferamus. Datis scilicet consilium, quo vobis abutamur; sed agnoscimus, unde talia suggerantur, quis totum hoc agitet, et quomodo nunc astutia suadendi, nunc duritia sæviendi ad constantiam nostram dejiciendam operetur. Ille scitiet spiritus dæmoniacæ et angelicæ paraturæ, qui noster ob divortium æmulus et ob Dei gratiam invidus, de mentibus vestris adversus nos præliatur, occulta inspiratione, modulatis et subornatis ad omnem, quam in primordio exorsi sumus, et judicandi perversitatem et sæviendi iniquitatem. Nam licet subjecta **434** sit nobis tota vis dæmonum et ejusmodi spirituum³⁰, ut nequam tamen servi metui nonnunquam contumaciam³¹ miscent, et lædere gestiunt quos alias verentur: odium enim etiam timor³² inspirat, (79) præterquam quod³³ desperata conditio eorum ex prædamnatione solatium (80) reputat fruendæ interim malignitatis de pœnæ mora. Et tamen apprehensi subiguntur et conditioni suæ succidunt³⁴, et quos de longinquo oppugnant, de proximo obsecrant. Itaque dum vice³⁵ rebellantium ergastulorum (81) sive carcerum, vel metallorum, vel hoc genus pœnalis servitutis (82) erumpunt adversus nos, in quorum

Variæ lectiones.

²⁶ Omnium Jun. ²⁷ V, Romani *delevit Rig. Wouver e ms* aliquando, o Romani, hon. ²⁸ Sic leg. in *codd. Fuld. et Agob.*; in *cæteris*: si Deo non deliquisset, ultimo in Christum. ²⁹ *Vv. religionis ac Haverc. addidit e cod. Fuld.* ³⁰ Spiritus, *Paris. Big.* ³¹ Metum nonnunquam contumaciæ, *cod. Fuld.* ³² Ita *Havercamp. et Fuld. reliqui spirat.* ³³ Præterquam et, *Fran.*, præterque et, *Rig.* ³⁴ Succinunt, *Paris.* ³⁵ Repugnantium et *add. Haverc. Fuld.*

Commentarius.

fex maximus dicebat, a posse et facere. Pontifices ego a ponte arbitror; nam ab iis Sublicius pons factus est primum, et restitutus sæpe, quod eo sacra et *uis et cis* Tiberim fiant. PAM.

(78) *Pro fide* Non contemnenda est lectio Cod. L. B. *perfidia*, cui assentitur editio Rhenani et ms. Agob. ut ita innuat Tertullianus nolle Christianos illud quærere effugium, ut hostias tantum macient, carnes sacrificiorum comedant, thura accendant, absque inquirendo qua illud occasione fiat, quia perfidiam ita redderent conscientiam suam, cui perfidiæ, i. e., persuasioni malæ obviam ire et omnes introitus in corda sua ocludere debent. Tunc illud *qua*; quod sequitur et nunc ad fidem refertur, habet relationem ad ipsam conscientiam quasi scripsisset, per quam certi sumus. Conferri possunt, quæ disputat Paulus de esu *ειδωλοθύτων* I Cor. VIII, 1, 8, 10. HAV.

(79) *Timor inspirat.* Ita reposui ex Fuld.; non enim *spirat*, ut alii, i. e.: audet præ se ferre odium apertum obnoxia servitus, sed inspirat illi odium, quia quem metuit, non diligit. Ennius apud Cic. II, Off.: « Quem metuunt oderunt, quem quisque odit perisse expedit. » Huc pertinet tyrannicum illud:

Oderint dum metuant.

Quod exagitans Seneca I Clem. 12, scribit: « Nam et invisus est, quia timetur, et timeri vult quia invisus est. » Scilicet

Necesse est multos timeat, quem multi timent,

pronuntians Publio Syro, vers. 435. HAV.

(80) *Ex prædamnatione, solatium.* Adv. Marcionem, lib. II, c. 10; « Quem tamen et prædamnando testatus est, ab institutionis forma libidine pro-

C pria conceptæ ultro malitiæ exorbitasse. » Sensus est. immundos spiritus, scientes seservari se ad pœnam in diem Judicii, solatium quærunt pœnarum in ipsa illa mora temporis, ut interim sese expleant omnigena bonorum afflictione et fruantur malignitate sua. Nam

Solamen miseris socios habuisse malorum.

Et hinc invidiosa illa oratio Possini ad Ptolemæum de Pompeio profugo apud Lucanum, VII, 504:

quærit

Cum qua gente cadat.

Apud Lucianum, in *Dial. De Syria Dea*, p. 897, dicunt nonnulli ὡς ἡ Ἥρη φιλέουσα Κυμβάβον, πολλοῖσι τὴν τομὴν ἐπὶ νόον ἔβαλλεν, ὅπως μὴ μόνος ἐπὶ τῇ ἀνανδρείῃ λυπέοιτος; i. e. « Junonem cum amaret Combabum, multos ad se castrandum impulisse, ne solus ille lugeret, quod eviratus esset. » Castraverat enim sese, Ita « Multa sane per diversas terras agit ille qui suæ perditionis socios quærit, » inquit Posper Aquitanus de *Promiss. et Prædict. Dei* dimid. Templ. cap. VI. HAV.

(8) *Ergastulorum.* Non dubium quin loquatur cum respectu ad Romanas historias, in quibus tritum est, serviles homines sæpe revelasse. Videndus Plutarchus in *Vita Crassi*, ubi conspirant homines *συνειργθέντες* *vincti*. Ponit autem ergastula pro hominibus vinctis in ergastulis, sicut postea metalla pro hominibus damnatis ad metalla. LAC.

(82) *Pœnalis servitutis.* Quibus servi affici solent. Unde inter nefaria Cæii Caligulæ facinora numerat Sueton. c. 27; « Multos honesti ordinis, deformatos prius stigmatum notis ad metalla, aut ad viarum munitiones, aut ad bestias condemnavit, » erant

potestate sunt, certi et impares se esse et hoc magis perditos³⁶ ingratis resistimus ut æquales, et repugnamus perseverantes in eo quod oppugnant, et illos nunquam magis detriumphamus (83), quam cum pro fidei obstinatione damnatur.

435 CAPUT XXVIII.

ARGUMENTUM. — *Hinc, postquam paucis ostendit iniquitatem coactæ religionis, qualis vis Numini probari non potest, cui (vel ex illorum sententia) libens animus adduci debet, pergit ad secundum titulum læsæ, et quidem majoris, Divinitatis: siquidem illi numen viventium imperatorum præ omnibus diis suis, mortuis scilicet venerari sint soliti; deprehendunturque ita irreligiosi erga deos suos, quos præ Cæsaribus suis contemnere et perjuris polluere non desistant.*

Quoniam autem facile iniquum videretur³⁷, li-

beros homines invitos urgeri ad sacrificandum (nam et alias divinæ rei faciendæ libens animus indicitur³⁸): **426** certe ineptum existimaretur, si quis ab alio cogeretur ad honorem deorum, quos ultro sui causa placare deberet, ne præ manu esset jure libertatis dicere: Nolo mihi Jovem propitium, tu quis³⁹ est me conveniat Janus (84) iratus ex qua velit fronte; quid tibi mecum est? Formati estis⁴⁰ ab iisdem utique spiritibus, ut nos pro salute imperatoris sacrificare cogatis, et imposita est tam vobis necessitas cogendi, quam nobis obligatio periclitandi. Ventum est igitur ad secundum titulum læsæ augustioris majestatis, siquidem majore formidine et callidior⁴¹ timiditate (85) Cæsarem observatis, quam ipsum de Olympo Jovem (86), et merito (87) si sciatis. Quis enim ex viventibus non

Variae lectiones.

³⁶ Perditos, *Fran. Paris. L.* ³⁷ Videtur, *Fran.* ³⁸ Inducitur, *Rhen. Paris.* ³⁹ Qui, *Seml.* ⁴⁰ Informati, *Paris.* ⁴¹ Calidior, *Haverc. e cod. Fuld.*

Commentarius.

enim servorum passim talia. Unde illa apud Plaut. *Pæn. IV, II, 5.*

Ita me dii amens, vel in latumiis, vel in pistrino mavelim
Agere ætatem, præpeditus latera forti ferro mea.

Et minax Hegio, caput III, v. 64.

Ducite
Ubi ponderosas crassas capiat compedes.
Inde ibis porro in latomias lapidarias:
Ibi quom alii octonos effodient,
Nisi cotidianus sesquiopus confeceris,
Sexcentoplago nomen indetur tibi.

Ex quo loco pulchre etiam pensum diurnum lapidarum colligi potest. Molestissimum ibidem laborem expertus testatur Tyndarus v. IV, 1,

Vidi ego multa sæpe picta, quæ Acherunti fierent
Cruciaimenta; verum enimvero nulla adæque est
Acheruns,

Atque ubi ego fui in lapacidinis.

Hæc pœnarum genera recensentur ab Nostro etiam infra, c. 44: « De vestris semper æstuat carcer: de vestris semper metalla suspirant: de vestris semper bestię saginantur: de vestris semper munerarii noxiorum greges pascunt. » At vero: Etiam qui damnantur in ludum, quale est, ut de levio delicto in homicidas emendatione proficiant, » inquit lib. *de Spectac.* Nota vero metalla etiam significare venas lapidum. Lucanus, IV, 303.

Tunc exhausta super multo sudore juvenus
Extrahitur duris silicum lassata metallis.

Et VI, 34.

Ingentes cautes avulsaque saxa metallis. *Hav.*

(83) *Nunquam magis detriumphamus.* Prosper Epigr.

Quod plerumque mali in sanctos sævire sinuntur.
Quodque bonis pravi sæpe nocere queunt.
Hosque Dei nutu non fit, qui corda suorum
His etiam bellis glorificanda probat.
Crescunt virtutum palmæ. crescuntque coronæ
Mutantur mundi prælia pace Dei.

(84) *Ex qua velit fronte.* Quem itaque tuto subsannabo, nec videbit me.

O Jane, & tergo quem nulla ciconia pinsit.
Nec manus auriculas imitata est mobilis albas,
Nec linguæ, quantum sitiatis canis appula, tantæ;

apud Persium Sat. I, 5. Quis Janus in ridicula illa Claudii Apocolocyntosi, quam lusit Seneca, vocatur: Homo quantumvis vafer, qui semper videt » ἄμα πρόσω καὶ ὀπίσω. Quem itaque bilinguem inducit Statius Sylv. IV, 2, 15. Consulatus Domitiani:

Levat ecce supinas

Hinc atque inde manus, geminaque hac voce profatur

Hoc loco τὸ *ex* expungit Fuld.; unde fortasse vera conjectura Junii et *quia velit fronte.* *Hav.*

(85) *Calidior timiditate.* Ita expresse legitur in Cod. Fuld., ad stipulante etiam Aldino, cum in aliis legatur locumque passim occupavit vox *calidior*. Quæ hic minus apta videtur; vult enim exprimere auctor fervorem et zelum religionis quem prætendebant gentiles, quemque ostendit ardentior multo circa Imperatores, qui homines tantum, quam deos ipsos quos credebant immortales. Et sicut *calidam* timiditatem appellat Tertull. assentationem illam quæ sub religionis et honoris specie multis ineptis verbis fit Cæsari, ita Lucretius quoque amicam cujus lingua nunquam silet, sed verbosas nugæ semper et ubique profundit, aptissimo verbo vocat *flagrantem*. lib. IV, 11. 9.

At flagrans, odiosa, loquacula, λαμπάδιον fit.

Facile itaque diis suis superinduxit Asia Romam et Cæsarem, quibus templa erexit adhuc dum in nummis conspicua, titulo ROM. ET AVG. COM. ASI. Consule proferentem illos Patinum in Thes. p. 48 et 52. Cod. L. B. *majori et callidiori.* *Hav.*

(86) *De Olympo Jovem.* Ita eleganter loquitur, cum potuisset dicere *Jovem Olympium*. Sed voluit imitari Lucretium suum, qui ita mammosam Cererem appellavit *ab Iaccho*, pro Iacchi vel Bacchi amicam, vel, ut notat Salmas., ad *delicat.* Statuæ Regillæ, p. 36, Iacchi matrem qui frater fuerit Proserpinæ. Locus poetæ est IV, 1162.

At gemina et mammosa, Ceres est ipsa ab Iaccho.

Quo respiciens Arnob. lib. III; « Avet animus, atque ardet in chalcidicis illis magnis, atque in palatiis cœli deosque deasque conspiciere intectis corporibus atque nudis; Ab Iaccho Cererem mûsa ut prædicat Lucretii] mammosam, » etc. *Hav.*

(87) *Et merito.* Voculam *et* delet L. B. Ald. Barr. et Rhen. et, prima: *etiam* legunt, scilicet *at Ja-*

quolibet mortuo tuo potior ⁴² (88)? Sed nec hoc A præsantanæ ⁴³ potestatis (89), adeo et in isto ir-
vos ratione **437** facitis potius [quam] [respectu] religiosi erga deos vestros deprehendimini ⁴⁴,

Variæ lectiones.

⁴² *Wouwer. e ms. Scalig.* mortuo potior? *Haverc.* : Quid enim? (*ex conject. Rigalt.*) ex viventibus qui-
libet non omni mortuo potior? *Herald.* ex viv. non quilibet mortuo potior? *Pamel. aliique* : ex viv. non
cuilibet mortuo potior? ⁴³ Præsantanæ. *Paris.* ⁴⁴ Deprehendimini, *Fran.*

Commentarius.

venalis Sat. v, 132, ille deus erat, qui prodes-
set.

Quadringenta tibi si quis deus, aut similis dis,
Et melior fati donaret homuncio.

Ille ἐπιφανέστατος cujus præsens erat auxilium.
Hinc Valerii Maximi adulatorium, illud in prologo
ad Tiberium, quem diis præponit. » Quod, inquit,
cætera Divinitus opinione colligitur, tua præsenti
fide, paterno avitque sideri par videtur. » Quid
miremur itaque Ovidii votum, ubi loquitur de Au-
gusto?

Ut mihi di faveant, Deus est manifestior ipsis. *Hav.* B

(88) *Quilibet non omni m. p.* Expressi Cod. Fuld.
lectionem, pro qua *Rig.* mavult : « Quilibet non
mortuo potior? » Quomodo et repræsantant Mem-
branæ L. B. *Herald.* non quilibet. *Wouw.* ex ms.
et *Scaliger* præferunt : « Non quolibet mortuo p. »
Pam. denique et alii, « Non cuilibet m. p. » Puto
tamen scripsisse Nostrum, « Nonne omni mortuo
potior? » Est vero dictum proverbialiter, pulchre-
que extulit sapientissimus rex Salomo in libro cui
titulus *Eccles. ix, 4* : « Canis vivus mortuo leone
potior. » Cum enim mortuus nihil sentiat, lepide
non sepulcro, sed sibi vivo videnti sentientique
dona exhiberi vult iste in *Anthologia*, lib. II, c. 47,
ep. 3.

Μὴ μύρα, μὴ στεφάνους λιθίναις στήλαισι χαρίζου,
Μηδὲ τὸ πῦρ φλέξης· εἰς κενὸν ἢ δαπάνη.
Ζῶντί μοι, εἴτε θέλεις, χάρισαι· τέφρην δὲ μεθύσκων
Ἡλὸν ποιήσεις, κ' οὐχ ὁ θανῶν τίεται.

Quod præter alios venuste ita transtulit Bucha-
nanus.

Nemo meas cumulet violis fragrantibus umbras,
Nec mihi pyramidum mole sepulcra locet.
Si quis amat, vivo largum se præstet amico,
Talibus officiis dum locus esse potest.
Verum ubi consumptos Lachesis mihi finiet annos,
Vel fracta incultis horreat urna rubis.

Et pressius paulo Opsopæus :

Marmores statuas noli redimere coronis,
Grata nec in flammis fundere vina velis.
Viventi, siquid placitum est, largire sodali;
Perfundens cinerem, reddis, amice, lutum,
Qua tibi re saltem sumptus perduntur inanes,
Et mihi defuncto nullus habetur honos.

Quod argumentum Anaxarchus sophista etiam non
neglexit apud Arrianum, *de Exped. Alex.* p. 165,
lib. IV, cum contenderet vivo Alexandro divinum
honorem esse præstandum : Καὶ γὰρ, αἶεβας, οὐδὲ D
ἐκεῖνο εἶναι ἀμφίλογον, ὅτι ἀπελθόντα γε ἐξ ἀνθρώ-
πων ὡς θεὸν τιμῆσουσι, πόσῃ δὲ δικαιοτέρον ζῶντα
γεραίρειν ἢ περὶ τελευτήσαντα, ἐς οὐδὲν ὄφελος τῶ
τιμωμένῳ ; i. e. « Neque enim dubium esse, quin
postquam e vivis excessisset, ut deum culturi es-
sent, multo igitur satius esse, vivo illi honores di-
vinos conferre quam mortuo, eum nulla ad cum
cultus utilitas esset perventura. » Verissime itaque
Publius Syrus Mimus, versu 808.

Mortuo munus qui mittit, nil dat illi, adimit sibi.

Imo omnium mortuorum parva ratio habetur, unde
Mnesilochus ille *Plautinus* jussus a *Pistoclero*
Bacch. IV, III, 16, bonum habere animum, respon-
dit :

Unde habeam? mortuus pluris pretii est, quam ego
[sum].

Itaque ut mortuo leoni insultant lepores, non aliter
Megapenthes ille a servulo suo, jam mortuus, im-
pune contemnitur, cæditur, conspurcatur. Vide
Lucianum in *Tyranno*. Pro vos, in sequentibus.
vobis habet *Cod. Agob. Hav.*

(89) *Repræsantanæ potestatis.* *Aldus* et *Rhen.*
præferunt *præsantanæ*, quasi alterum illud vel
minus sit latinum vel hoc loco sit inconueniens,
quomodo in mss. suis exstare etiam testatur *He-*
raldus, qui tamen recte veterem et optimorum
codicum lectionem adstruit. Est enim *repræsanta-*
nea potestas hic illa, quæ divinam representat et
sustinet in terris vicem, quam non ratione illa quod
Dei vicem præstet, sed sui ipsius respectu, quasi
in se divina sit, illos colere ait *Tertullianus*, utpote
quæ etiam potis erat repræsantare pœnas, id est,
confestim exigere, essetque ideo timenda magis
quam illa miserorum deorum, qui fato obnoxii
inultos dolores cum *Junone* sæpe flere coguntur.
vel sit fulmen emittant tandem et sero, nonnun-
quam aberrantes a scopo alienos a culpa transver-
berare putabantur, cum viderent, quomodo ex
Epicurea Lucretii mente II, 1102, telum *Jovis*
ipsius

Sæpe nocenteis

Præterit, examinatque indignos inque merenteis.

Quem locum imitatus est *Lucianus* cum in *Jove*
confutato *Cynicum* ita loquentem facit, altercan-
tem cum *Jove* : « Τί δήποτε τοὺς ἱεροσόλους, etc.,
i. e. « Qui fit tandem, ut omissis tot sacrilegis,
latronibus, flagitiosis, violentis, perjuris, quorum
aliquam plerumque, aut lapidem, aut navis inson-
tis velum fulmine petatis, interdum etiam frugi ac
sanctum viatorem? » Nec in *Nat. Quæst.* neglexit
Seneca. Ibi, cap. 42 : « Utrum enim, inquit, cum
emisit ignes, quibus innoxia capita percuteret,
scelerata transiret, aut noluit justius mittere, aut
non successit. » Quare ita quoque interpretatur
fax eruditionis *Is. Casaubonus* illud *Suetonii* in
Claudio c. 34 : « Pœnasque parricidarum repræ-
sentabat, » i. e. sine dilatione exigebat. Quo no-
mine *Claudium* vituperat *Suetonius*, quod et sæculo
suo talem inustam notam vellet et sustineret præ-
sens avide : spectare, aliter ac *Austus imperii*
formator, de quo idem c. 23, in *Vita* ejus : « Dixit
autem jus non diligentia modo summa, sed et
lenitate : siquidem manifesti parricidii reum, ne
culeo insueretur, quod non nisi confessi afficiuntur
hac pœna, ita fertu interrogasse : Certe tu patrem
tuum non occidisti. » Qui *Casaub.* quoque *Valerii*
Maximi, VI, 5, locum adducit de *Charonda Thurio*,
qui cum tulisset legem ne quis ferro accinctus in
concione adesset, ipse improvidus peccans suæ legis
ultor se interfecit : « Cumque liceret culpam vel
dissimulare, vel errore defendere : pœnam tamen
repræsantare maluit, ne qua fraus justitiæ fieret. »
De *Augusto Sueton.* cap. ult. : « Quam summam
repræsantari jussit : nam et confiscatam semper re-
positamque habuerat. » Loquitur de testamento
ejus. Idemque de *Nerone* cap. 3 : « Sed et in
prætura mercede palmarum aurigarios fraudave-
rit. Notatus ob hæc et sororis joco, querentibus
dcminis factionum, repræsantanda præmia in
posterum sanxit. » *Hav.*

qui plus ⁴⁵ timoris humano dominio dicatis. Citius A denique apud vos per omnes deos, quam per unum genium Cæsaris pejeratur.

CAPUT XXIX.

ARGUMENTUM. — Neque mirari id oportere, cum ipsi illi dii Cæsarem dominum agnoscant, qui illos excubiis suis salvos præstet, non quem ipsi numine suo incolumem servant, experti illum et iratum et benevolum. Non itaque irreligiosos haberi debere Christianos Cæsarique inimicos, qui illum rebus suis non subjiciant, **438** sed magis illos, qui salutem Cæsaris suamque non solum a diis talibus expectent, qui dare non possunt, sed et illos perse-

quantur, qui a vero Numine illam et petere sciunt et impetrare.

Constet igitur prius, si isti, quibus sacrificatur, salutem imperatori ⁴⁶ vel cuilibet homini imperitari possunt, et ita nos crimini ⁴⁷ addicite. Si angeli aut dæmones substantia pessimi spiritus beneficium aliquod operantur, si perditum conservant, si damnati liberant, si denique (quod ⁴⁸ in conscientia vestra est) mortui vivos (90) tuentur: jam utique suas primo statuas et imagines et ædes tuerentur ⁴⁹ (91), quæ opinor, **439** Cæsarum mi-

Variæ lectiones

⁴⁵ Cum plus, *Fran. Paris. Rig.* ⁴⁶ Imperatoribus, *Fran., Rig.* ⁴⁷ Majestatis, *add. Fran.* ⁴⁸ In, *add. Fran.* ⁴⁹ Vindicarent, *cod. Fuld.*

Commentarius.

(90) *Mortuis vivos.* Insignis sarcasmus Lucretiano par, qui de matre deum Cybele simile pronuntiare non dubitat lib. II, 625:

Ergo cum primum magnas invecata per urbeis
Munificat tacita mortaleis muta salute;

quid enim lapis informis, mutus, homini præstare potest? *HAV.*

(91) *Imagines et ædes tuerentur.* *Fuld. Cod. legit vindicarent, quasi nolit cum aliis repetere tuerentur, ubi modo dixit tuerentur. Tantum vero abest, illas ut tueantur miseri dii isti, ut potius illis ipsis non pareant, nec a fulmine vel suo vindicare possint, cum semel ex manibus sit elapsum: testis Lucretius, lib. VI, 416:*

Postremo cur sancta Deum delubra suasque
Discutit infesto præclaras fulmine sedes,
Et bene facta Deum frangit simulacra, suisque
Demit imaginibus violento vulnere honorem?

Idem. lib. II, 1100:

Tum fulmina mittat, et ædes
Sæpe suas disturbet.

De quo queritur ille apud Aristophanem ἐν Νεφέλ. quod cum perjuros petere deberet Jupiter, illos negligeret,

Ἄλλὰ τὸν αὐτοῦ νεῶν βάλλει, καὶ Σύνιον ἄκρον Ἄθη-
[νῶν.

« Sed tempium potius suum et promontorium Athenarum Sumium peteret. » Quem quoque Romanæ religioni non magis fuisse testis est M. Tullius, libro *de Consulatu*:

Nam pater altitonans stellanti nixus Olympo
Ipse suas arces atque inclyta templa petivit,
Et Capitolinis injecit sedibus ignem.

Quod cum sæpissime accidisse veterum testimonia declarent, tum Apollini etiam accidisse, et quidem pœnarum vice, quando Babylæ martyris cineres loco moveri vellet, auctor est Theodoret. *Aff. Græc. D* Cur. p. 142: Καὶ ὁ Δαφναῖος Ἀπόλλων τὸν ἡμέτερον παρασκευάσας μετατεθῆναι νεκρὸν, οὐρανόθεν ἔδέξατο τὸν σκήπτρον. Quin hominibus etiam obnoxii sunt, non tantum quando capta urbe ad hostibus eadem strages muros et templa, eadem rapina sacra et profana involvit, sed cum perfossor aliquis fur vel prædo ipsa simulacra et deorum ornamenta aufert. Notat Diogenes Laertius Demetrium quemdam philosophum, Ixionem cognominatum, quoniam injuria affecerat Junonem, quæ qualis fuerit docet Hesychius Milesius. Δημήτριος τις ἕτερος Ἰξίων ἐπεκληθῆ, διότι λεπίδας χρυσᾶς κλέπτων τοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τῆς Ἡρας ἀγάλματος ἐφωράθη, i. e. « Demetrius alter, cognomento Ixion dictus, quod deprehensus fuerit furto subduxisse bracteas au-

reas ab Alexandrinæ Junonis simulacro. « Rogatque Menippum Jupiter an comprehensi essent qui Dodonæum templum sacrilegio spoliassent. Apud Lucianum, p. 294. In Icaromenippo. Scilicet ut vere Baruchus, cap. VI, 56: « Neque contra fures, neque prædones tutari seipsos possunt lignei, argentei, aureique dii. » Quomodo ipsi sacerdotes dæ Syriæ in furto deprehenduntur apud Lucianum in *Asino*, p. 134, occultantes phialam auream, ex delubro raptum donarium, in sinu dæ suæ. Irridetque Solon apud Lucianum Cræsum aureos lateres Apollini destinantem, in Charonte, aliis scilicet paratam et opimam prædam. Lepide Cynicus ad Jovem apud Lucian., in *Dial.* cui nomen *Jup. Confutatus*: Ἐὼ γὰρ λέγειν, etc., i. e. « Omitto vos perinde atque nos latrociniiis et sacrilegiis compilari a sacrilegis, et ex ditissimis pauperrimos momento temporis evadere, multi enim vestrum ex auro argentove conflati sunt. » Expertus Apollo: quem idem Lucian. misere nudatum prostituit in *Jove Tragædo*, ubi ita Mercurius: Καὶ γὰρ καὶ τὸν Ἀπόλλω ὁ αὐτὸς πολὺ χρυσοῦν, etc., i. e. « Sed enim ille ipse, » *Homerus* sc., « auri multi et opum possessorem Appollinem dixit: quem tamen in extremis sedentem videbis, direpta ipsi a latronibus corona, et surreptis citharæ verticillis. » Quæ quidem indubie ex Varrone desumpta sunt, cujus fragmentum ex *Satyris Menippeis* huc spectans exhibet nobis *Arnob.* lib. VI: « Ubi denique Apollo divinus, cum a piratis maritimisque prædonibus et spoliatus ita est, et incensus, ut ex tot auri ponderibus, quæ infinita congesserant sæcula, ne unum quidem habuerit scripulum, quod hirundinibus hospitis ostenderet. » Sed illud superest, ut miseri verbis etiam contumeliosis rideantur, prout affatim in *Dionysio Siculo* latrone illo eorum ostendit *Lactantius*, lib. II, c. 4, concludens: « In eo igitur quia homines sacrilegia vindicare non poterant, oportuit deos ipsos sui vindices esse. » Id vero factum non est, nec in *Dionysio* illo nec in aliis, secure ideo Jovem allatrante Cynisco apud Lucianum rursus, sibi nihil ab ipso metuere prædicans: Ἐπεὶ οὐδ' αὐτοῦς, etc., i. e. « Quoniam neque illos ipsos sacrilegos puniri video: sed plurimi manus vestras effugiunt. » Quæ omnia pulchre exsequitur *Prosper Aquitanicus, De Promiss. et Prædict.*, lib. III, c. 38, ostendens nullam vim cunctis gentium diis inesse ut auctoritatem suam contra unum filium hominis Christum crucifixum tueantur. Verba ejus sunt: « Hic tanta deorum illa turba certorum atque incertorum, quos Varro prodit, illi etiam proceres et electi dii, cum ipso rege suo Jove fulmina vibrantes consilio potentiaque, ut eorum cultores ferunt, metuendi, armisque terribiles, hic aliquid, si non pro mundo, saltem pro se oportebat agere,

lites excubiis suis⁵⁰ salva præstant (92). Puto autem, hæ ipsæ materiæ de metallis Cæsarum veniunt, et tota templa de nutu (93) Cæsaris constant. Multi denique dii habuerunt Cæsarem iratum. Facit ad causam, si et propitium, cum illis aliquid⁵¹ aut liberalitatis aut privilegii, confert. Ita qui sunt in Cæsaris potestate, cujus et toti sunt, quomodo habebunt salutem Cæsaris in potestate, ut eam præstare posse videantur, quam facilius ipsi a Cæsare consequuntur⁵²? Ideo ergo⁵³ committimus in majestatem imperatorum, quia illos non subijcimus rebus suis; quia non ludimus de officio salutis 440 eorum, qui eam non putamus in manibus esse plumbatis (94). Sed vos religiosi⁵⁴, qui eam quæritis ubi non est, petitis a quibus dari non potest, præterito eo in cujus est potestate. Insuper eos debellatis, qui eam sciunt petere, qui etiam possint⁵⁵ impetrare, dum sciunt petere.

CAPUT XXX.

ARGUMENTUM. — Solos enim Christianos pro imperatore Deum verum, Deum vivum invocare, illum Deum, quem naturaliter, et se majorem novit ipse imperator, cui cuncta debet, a quo exspectat. Ab hoc illos, quæ imperatori, orbi, sibi luta sint, pie, vere, recte petere et impetrare, 441 aliter ac gentium vota sunt, gravissima oratione ostendit. Tales in ipso supplicationis gestu maclent, inquit, animam Deum pro imperatore ambientem extorqueant, veritatem et Dei devotionem, irreligiositatem, si possint, deputent.

Nos enim pro salute imperatorum (95) Deum invocamus æternum, Deum verum⁵⁶, Deum vivum, quem et ipsi imperatores propitium sibi præter cæteros malunt. Sciunt, quis illis dederit imperium (96); sciunt, qua⁵⁷ homines, quis et animam⁵⁸; sentiunt, eum Deum esse solum, in cujus solius potestate sunt, a quo sunt secundi, post quem primi, ante omnes et super omnes deos. Quidni⁵⁹? cum super 442 omnes homines⁶⁰, qui

Variæ lectiones.

⁵⁰ Suis, abest Paris. ⁵¹ Si et propitius illis aliquid, leg. Parisin. ⁵² Consequantur, cod. Lugd. ⁵³ Enim, cod. Fuldens. ⁵⁴ Irreligiosi. Fran. ⁵⁵ Possint, Fran. ⁵⁶ Et, addit. Paris. ⁵⁷ Quis, Paris. ⁵⁸ Animos, Paris. ⁵⁹ Quidni? cum — homines, abest Paris. ⁶⁰ In cod. Fuld. et Rhenani edit. desiderantur vv. Quidni — homines. Cod. Lugd. I. et Gelen.; deos homines qui, etc. Aldus: Qui diu cum, etc. — Loco vocum vivunt et, Hav. e cod. Fuld. viventes.

Commentarius.

ne scilicet unus eos perderet crucifixus. Perisse vero et nos novimus, et David propheta confirmat, dicens: *Periit memoria eorum cum strepitu, et Dominus in æternum manet.* » Hav.

(92) *Excubiis suis salva præstant.* Vocem suis non agnoscunt Ald. et Rhenanus. Hinc interim discas licet, pretiosiora simulacra manu militum fuisse custodita, quod et pulcherrime discas ex loco Justini Martyris a La Cerda allato: sed est alter Lactantii; in lib. II, c. 4, de hisce statuis ita disserit: « Adorant ergo mortalia, ut a mortalibus facta: frangi enim, cremari possunt ac perire. Nam et tectis vetustate labentibus sæpe comminui solent, et consumpta incendio dilabuntur in cinerem: et plerumque [nisi sua illis magnitudo subvenerit, aut custodia diligens sepserit, in prædam furibus cedunt: » quod certe accidit Priapo isti marmoreo apud Martial., VI, 72. Adeoque de omnibus istis nugis exclamare libet istud Firmici de Palladio in libello *de errore profan. Gentium*: « Incensa est Troja a Græcis, a Gallis Roma, et ex utroque incendio Palladium reservatum est. Sed reservatum non propriis virtutibus, sed humano præsidio, ab utroque enim loco homines liberant; et translatum est, ne humano flagraret incendio. » Hav.

(93) *Tota templa de nutu.* C. De Caligula Sueton., c. 22: « Datoque negotio, ut simulacra numinum, religione et arte præclara, inter quæ Olympici Jovis, apportarentur e Græcia, quibus capite dempto suum imponent, partem palatii ad forum usque promovit, atque æde Castoris et Pollucis in vestibulum transfigurata, consistens sæpe inter fratres deos medium se adorandum adeuntibus exhibebat. »

(94) *Plumbatis.* *Plumbatæ manus* sunt fulcro quodam plumbi ferruminatæ, ne facile delaberentur vel dehiscerent, ut recte interpretes. Id in incurvatione brachiorum et manuum extensione præcipue requirebatur. Hav.

(95) *Pro salute imperatorum.* — *Ad Scapulam*, c. 2: « Ita nos magis oramus pro salute imperatoris, ab eodem postulantes, qui præstare potest. » Et sane

memorabilis huic rei confirmandæ est sculptura gemmæ, cujus ectypon in Ludovici Chaluci Dactylitheca ms. quæ est S. Genovefæ Parisiensis exstare testatur Dom. Du Cange in Dissertat. de inferioris ævi numismatibus, p. 20. Huic gemmæ insculptum est Christi monogramma cum A et Ω ad latera, et hisce in circuitu characteribus, SAL. DO. N. ALEX. FIL. LUCE: i. e. ut explicant, *Salus Domini nostri Alexandri filii Mammææ lucet.* Qualis monogram. matis inscriptio in nummis Constantii et Decentii etiam invenitur. Dubitat tamen illustriss. Du Cange an tempore Alexandri istius sculpta fuerit, quoniam fucum facit illi vox *Domini nostri*, quæ tamen sensu communi non vice Dei dicta, ut loquitur Noster c. 34 sumi potest. Sed ego gemmam istam potius referendam puto ad aliquem Alexium ex imperatoribus Constantinopolitanis, ut sit « *Salus Domini nostri Alexii filii Manuelis lucet.* » Quin pro salute Cæsaris non alium quam ipsum Jovem summum sibi deum invocabant gentiles. Martialis VII, 59, adulatorie admodum:

Tarpeiæ venerandæ rector aulæ,
Quem salvo duce credimus tonantem,
Cum votis sibi quisque te fatiget,
Et poscat dare, quæ, dii, potestis:
Nil pro me, mihi, Jupiter, potenti
Ne succensueris, velut superbo.
Te pro Cæsare debeo rogare.
Pro me debeo Cæsarem rogare.

Itaque gemma vel ad Alexium referri debet, vel possessor ejus fuit homo Christianus jam sub Alexandro Severo. Hav.

(96) *Dederit imperium.* Quod nequeunt dii falsi, qui, ut ait Jeremias in libro Baruchi cap. VI, 33: *Regem throno imponere vel dejicere nequeunt.* Plinius quoque significanter in Panegyrico ad Trajanum: « Ac, si adhuc dubium fuisset forte casuque rectores terris an aliquo numine darentur, principem tamen nostrum liqueret divinitus constitutum. Non enim occulta potestate fatorum, sed ab Jove ipso coram ac palam repertus, electus est. » Hav.

utique vivunt et mortuis antistant. Recogitant, quousque vires imperii sui valeant, et ita Deum intelligunt; adversus quem valere non possunt, per eum valere se cognoscunt. Cælum denique debellet imperator (97), cælum captivum triumpho suo invehat (98), cælo mittat excubias, cælo vectigalia imponat⁶¹. Non potest: ideo magnus est, quia cælo minor est. Illius enim est ipse, cujus et cælum est et omnis creatura. Inde est imperator, unde est et homo antequam imperator; inde potestas illi, unde et spiritus. Illuc⁶² suspicientes Christiani manibus expansis (99) quia innocuis,

A capite nudo 443 (1) quia non erubescimus, denique sine monitore (2) quia de pectore oramus. Precantes sumus omnes semper pro omnibus imperatoribus, vitam illis prolixam, imperium securum, domum tutam, exercitus fortes, senatum fidelem, populum probum, orbem quietum, et quæcunque hominis et Cæsaris vota sunt. Hæc ab alio orare non possum, quam a quo scio⁶³ me consecuturum, quoniam et ipse est qui 444 solus præstat, et ego sum cui impetrare debetur, famulus ejus, qui eum solum observo, qui propter⁶⁴ disciplinam ejus occidit⁶⁵, qui ei offero opimam

Variae lectiones.

⁶¹ Cælo — imponat, abest Paris. ⁶² Sursum, e cod. Fuld. add. Haverc. ⁶³ Sciam, Paris. ⁶⁴ Rhen. Gel., Gangnæus: eum solum; cæteri: solus. In sqq. e cod. Fuld. pro disciplina. vv. qui propter disc. c. occidit non leguntur in edd. Rhen. Aldi, Heraldii et cod. Lugd. II. ⁶⁵ Qui — occidit, abest Paris.

Commentarius.

(97) *Cælum debellet imperator.* Pari modo Callisthenis procedit argumentatio apud Curtium, lib. VIII, c. 5, ubi fœdam Cleonis adulationem de Alexandro vivo ut deo colendo refutat: « Potentiam tuam experiri libet? Fac aliquem regem, si deum potes facere: facilius est imperium dare quam cælum. » Pro valere se Rhen. se valere. Hav.

(97) *Triumpho suo invehat.* Notus mos antiquus, captarum urbium picturas, memorabiles etiam pugnas et victorias depictas in thensis circumferri a triumphantibus solitas. Huc alludit Tertullianus. Rhen. Codex sex sequentes voces non agnoscebat. Hav.

(99) *Illuc suspicientes Christiani manibus expansis.* Aptissime ad hunc Christianum sensum ritumque Triphon. Luciani: ἡμεῖς δὲ τὸν ἐν Ἀθήναις ἄγνωστον ἐφεύροντες καὶ προσκυνήσαντες, χεῖρας εἰς οὐρανὸν ἐκτείναντες, τοῦτω εὐχαριστήσομεν. Cæterum etiam ethnicos manibus expansis adorasse discimus ex Lucretii versu, lib. v:

Nec procumbere humi prostratum, et pandere palmas
Ante deum delubra.

Rig. — *Illuc sursum suspicientes.* Qui ipse habitus in cælum erectus mundi contemptum indicat. Pulchre Clemens Alexandrinus l. VII *Strom.*, p. 231 E.: « In cælum erigimur, una cum verbo corpus a terra abducere conantes, erectam et elevatam animam desiderio meliorum cogimus in sancta progredi magno animo carnis vinculum despicientes. » Mauricius Senonensis, de Missa, quem Bibliographiæ suæ annexit sæpius laudatus Jo. Alb. Fabricius versu 60, de turba in Sacro stante, etc.

Ut sis attentus, patiens, erectus in hostem,
Et caput, et baculus et status ipse docet.
Quippe caput reagens attente audire moneris:
Parcere, cum baculum rejicis, instrueris.
Stans, discis quoniam stantes pugnare solemus,
Quod te pugna gravis sub vigili hoste manet.

Jo. Chrysostomus in Psal. cxxix, de Elia: « Si vis autem eum etiam rectum videre stantem in oratione, eum rursus extensum in cælum, et ita extensum ut etiam ignem e cælo dejiceret. » Scilicet erecto corpore spiritus incurvatur, nec pallii sed cordis scissionem postulat Deus. Hinc Hieronymus, lib. II, in *Epist. ad Ephes.* c. 3: « Sicut externa genuflexio ædificat simplices, sic veram geniculationem esse docemus in animo, quia multi corporale flectentes geuu, animæ nequaquam poplitem curvaverunt: et contra alii erecto Deum corpore deprecantes, magis se animo curvaverunt. » Hav. *Manibus expansis.* Quod cum in omni vitæ discrimine homini proprium notet Apuleius in versione

B Aristotelis De mundo, tum præsertim Dei servus, qui ab illo et vitam et salutem exspectat, manus ad cælum Deumque simul cum corde tollere jubetur a Jeremia Thren. III, 41. De hoc ritu videri merentur Joan. Philoponus ad *Hexaemeron*, p. 43; Joach. Hildebrandus qui tres operosos libros de precibus Christianorum veterum edidit lib. II, cap. 9; Joan. Pricæus, Claud. Espenceus ad I, *Timoth.* II; Barth. *Advers.* III, 2; Hoornbeek *Miscell.* p. 297; Adam. Rechenberg. in *N. T. et Hist. Eccles.* pag. 145. Broverius de Miedek eleganti libello de *Adorationibus*, cap. 21. Et tandem, cujus de hoc argumento exstat singularis dissertatio Adamus iterum Rechenbergius Lipsiæ a. 1688, edita. Hav.

(1) *Nudo.* Non ut gentiles velato. Consule interpretes, Heraldum et La Cerdam. Fuld. Cod. *nudato.* Consule et hic laudatum Broverium, p. 144; et Calvoerium, tom. II *Ritualis Ecclesiastici*, p. 555. Hav.

C (2) *Sine monitore.* Apud ethnicos monitor præibat preces, ac de scripto quidem, ne quid verborum præteriretur, aut præposterum diceretur, rursusque alius custos erat, qui attenderet; alius qui faveri linguis juberet. Plinius, cap. 2, lib. XXVIII. Rig. — *Monitore.* Addi potest notis interpretum Plautus in *Mostell.*:

Ad legionem cum stant adminiculum
Ei dabunt aliquem cognatum suum.

Tales enim monitores Romanis adolescentibus anno stipendii primo additos docet Servius, et apud Val. Flaccum Iphiclus adest Argonautis lib. I, 475, non ut pugnet

monitus, sed tradat ut acres,
Magnorumque viros qui laudibus urat avorum,

qui μνήμονες Græcis dicebantur ut docuit Meursius ad Cassandram Lycophonis, p. 158. ita in sacris monitores erant qui formulam precum insusurrabant, quique præibant formulam precum, sive mediatum carmen. Aristander apud Curtium. lib. IV, cap. 13: « In candida veste, verbenas manu præferens, capite velato præibat preces regi. » Plinius, hujus religiosi ritus multa persequitur lib. XXVIII, cap. 2, cui adde Alexandrum ab Alex. *Genial. Dier.* II, 44, et IV, 17, meliorique fato dignissimum Barnabam Brissonium lib. de *Formulis*, I, p. 61. Formula talis necessaria certe, in tot notis ignotisque nominibus, quorum appellatione deos suos delectari arbitrabantur, quam βαπτολογία appellat Servator noster, monitor melioris formulæ, *Matth.* IV, 7, 9, cujus S. Spiritus nobiscum et pro nobis ineffabilibus orat gemitibus. Hav.

et majorem hostiam (3), quam ipse mandavit, orationem de carne pudica, de anima innocenti, de Spiritu sancto profectam. Non grana thuris (4) unius assis (5), Arabicæ arboris lacrymas (6) nec duas meri guttas (7). 445 nec sanguinem reprobi bovis⁶⁶ mori optantis, et post omnia inquinamenta etiam

⁶⁶ Hominis, Fran.

Variæ lectiones.

Commentarius.

(3) *Qui ei offero opimam et majorem.* Cum locum hunc detorqueant Magdeburgenses adversus sacrificium altaris, requirebat de eo tractatum latiore; sed remittimus lectorem ad lib. *ad Scapulam*, infra: quem etiam perperam pro se allegant: quippe qui nominatim voce *sacrificamus* ibidem utitur. PAM. — Hostiæ aliæ majores, aliæ lactentes dicebantur. De majoribus, id est, maximis est locus Ciceronis 2 Orat. in Rullum. « Erunt hostiæ majores in foro constitutæ. » Porro majores hostiæ sive victimæ (sic enim licenter omnes vocant) erant tauri, nec enim nunc discrimen illud inter oves et tauros constituo. LAC.

(4) *Non grana thuris.* Frustra esset qui locum hunc usui Ecclesiæ adversari diceret, quæ in sacrificiis thure utitur. Adhibetur quippe ex traditione et institutione apostolica, Can. 3 apost. id habet μή ἐξὸν δὲ ἔστω προσάγεσθαι τι ἕτερον πρὸς τὸ θυσιαστήριον, ἢ ἔλαιον εἰς τὴν λυχνίαν, καὶ θυλαίαν, τῷ καιρῷ τῆς ἁγίας προσφορᾶς. LE PR.

(5) *Unius assis.* Videlicet exigui pretii. Dabatur enim vix tantum, quantum duo tresve digiti comprehendere possent. Lactant. v. 19, ex mente gentilium: « Nam cruciari atque interfici malle, quam thura tribus digitis comprehensa in focum jactare, tam ineptum videtur, quam in periculo vitæ alterius animam magis quam suam curare. » Hieronymus quoque in *Epist. ad Heliodorum*: « Non est in eo tantum servitus idoli, si quis duobus digitulis thura compressa in bustum aræ jactat, » etc. Lactant. rursus, 1, 20: « Colunt enim thure, ac summis digitis, quæ sensibus intimis colere debuerunt. » Quos itaque digitos liberos a fasciis in sacrificando voluit esse Numa rex apud Liv. 1, 21: « Manuque ad digitos usque involuta rem divinam facere. » Pertinet et huc locus Curtii, lib. viii, c. 5, ubi Cleo adulator Alexandro divinum honorem vivo etiamnum haberi vult: « Quibus uno modo referri gratia posset, si quem intelligerent Deum esse, confiterentur exigua thuris impensa tanta beneficia pensaturi. » Irridet et more suo Lucianus, non tantum in Asino, p. 122, ubi magna χόνδρους δύο λαβοῦσα τὸν μὲν λιθωνωτὸν, τῷ πυρὶ τοῦ λύχνου ἐπέθηκε; i. e. Acceptis duobus granis, thus igni lucernæ imposuit; » sed præsertim in Jove Tragædo p. 200, ubi de sordibus Mnesitheï queritur Jupiter, qui vetulum gallum immolaverat. Præterea quatuor thuris grana, carie obsita, ita ut prunis exstinguerentur, neque summis tantillum naribus odorem præberet fumus. » Porphyrii quoque et Ovidii locos adducit doctissimus Brodæus, *Miscell.* lib. v, cap. 8, quæ Lampadis sui tomo II inseruit Janus Gruterus. Alexander, Magnus ille, imprimis ab ineunte ætate magnifice deos coluisse dicitur. Itaque sacro quodam libera manu thura injiciens flammis, a Leonida, parco et severo viro, ita fuit cerreptus: « Sic adolebis, quum regiones subegeris, ubi hæc nascuntur. » Cujus vocis memor, cum postea Arabia esset potitus, grandem odorum vim Leonidæ misisse dicitur, cum hoc elogio: « Ne posthac in deorum honoribus restrictior esse vellet, quos intelligeret dona hilariter oblata tam larga manu rependere. » Narrant historiam Plutarchus, in Alex. c. 44, et Apophth. 37; Plin. xii, 14, 47. Denique marmora et nummi rem ante oculos ponunt, ut apud Choulium videre licet in marmore Romano antiquo, quod adducit et

exhibet in libro *de religione veterum Rom.* eo in loco, ubi de vestibus sacerdotum xylinis agit, et in nummo Lucillæ Augustæ, ubi illa habitu pietatis læva acerram tenet, dextra thus mittit, « trinis digitis flore capto, » ut apud Plinium, lib. xxiv, c. 10, emendat Scaliger epist. 18, illum Ovidii locum adducens,

Et digitis tria thura tribus sub limine ponit.

Eadem pietatis facies, idem habitus in L. Ælii nummo cernitur, nisi quod ibi læva etiam pateram teneat. HAV.

(6) *Arabicæ arboris lacrymas.* Barr. Rhen. Herald. et ipse Rigalt. scribunt *non Arabicæ a. l.*, quomodo et L. B., sed minus recte; delet enim Fuld. et Pam. Grana ista thuris dicit *Arabicæ arboris lacrymas*. Namque ut Plinius copiose disserit *N. Hist.* xii, 14, de arbore Arabum thurifera: « Mitti semel anno solebat, minore occasione vendendi. Jam quæstus alteram vindemiam affert. Prior atque naturalis vindemia circa Canis ortum, flagrantissimo æstu, incidentibus qua maxime videatur esse prægnans, tenuissimusque tendi cortex. Laxatur hic plaga, non adimitur. Inde prosilit spuma pinguis. Hæc concreta densatur, ubi loci natura poscat tegete palmea excipiente, aliubi area circumpavita. Purius illo modo, sed hoc ponderosius. Quod in arbore hæsit, ferro depectitur. Ideo corticosum. » Arnobius quoque lib. vii: « Sed tamen, o pietas! quantus iste est honor, aut qualis, qui ex ignis odore conficitur, et resina ex arboribus comparatur? » Vide et quæ sequuntur ibidem. Sic omnis humor ab arboribus distillans *lacryma* vocatur, præsertim qui ex vite. Idem Plin. lib. xxxiii, in Proæmio; « Lacryma vitium, quæ veluti grumi est, lepras et lichenas et psoras nitro ante præparatas sanat. » Aldina editio legit *non a radice arboris lacrymas*, quasi vero succus ille a radicibus deflueret. Usus vero quem thura Christianis præstabant vide infra ad cap. 42. HAV.

(7) *Duas meri guttas.* Præter morem illum, quem ex Arnobio notavit Herald. referri etiam potest ad illum, quo poculum vini haurientes, id quod erat residuum in fundo diis libantes, pavimento allidebant. Quod illustrari potest ex Tacito, lib. xvi *Annal.*, cap. ult., ubi Thræsea moriturus « porrectis utriusque brachii venis, postquam cruorem effudit, humum super spargens, propius vocato quæsture: Libemus, inquit, Jovi Liberatori. » Id Græci dicebant κοτταβίζειν et ipsum plausum κοτταβισμός. Xenophon de Theramene, uno ex tringinta tyrannis, qui Critiæ jussu interfectus est, *Hist. Gr.* lib. ii: Καὶ ἐπεὶ γε ἀποθνήσκειν ἀναβναζόμενος τὸ κώνειον ἔπιε, τὸ λειπόμενον ἔφασαν ἀποκοτταβίσαντα εἰπεῖν αὐτόν. Κριτία τοῦτ' ἔστω τῷ καλῷ, i. e. « Tandem quum mortem obire cogere, ac cicutam biberet, proditum est id, quod reliquum erat in poculo, sic ipsum ejecisse, ut resonaret, simulque dixisse: Hoc sibi pulcher ille Critias habeat. Apud Plautum in *Curcul.* Act. i scena ii.

Venus, de paulo paululum hoc tibi dabo;

inquit amator. Quoniam vero hic cum thure jungitur, magis id innui videtur quod ait Virg. lib. iv *Georg.*, 384.

Ter liquido ardentem perfudit nectare Vestam.

conscientiam spurcam : ut mirer, cum hostiæ probantur ⁶⁷ penes vos a vitiosissimis sacerdotibus, cur præcordia potius victimarum, quam ipsorum sacrificantium examinentur ⁶⁸. Sic itaque nos ad Deum expansos unguæ fodiant, cruces suspendant, ignes lambant (8), gladii guttura detruncant, bestiæ insiliant ; paratus est ad omne supplicium ipse habitus orantis Christiani (9). Hoc agite, boni præsidēs, extorquete animam Deo supplicanti pro imperatore. Hic erit crimen, ubi veritas est Dei et devotio ⁶⁹.

CAPUT XXXI.

ARGUMENTUM. — *Id agi a Christianis si in dubium vocent, in promptu esse ostendit sacras Scripturas, quæ nec gentibus variis ex casibus ignotæ sint : ex quibus patere possit, ibidem Christianis injungi pro regibus, principibus, potestatibus et publica tranquillitate orare.* **446** *Quod et naturæ consentaneum, quia turbata republica ipsi etiam Christiani inquietantur.*

Adulati nunc sumus imperatori ; et mentiti vota, quæ diximus, ad evadendam ⁷⁰ scilicet vim ⁷¹. Plane ⁷² proficit ista fallacia. Admittitis enim nos probare quodcunque defendimus. Qui ergo putaveris ⁷³ nihil nos de salute Cæsarum curare, inspicite Dei voces, litteras nostras, quas neque ipsi

A suppressimus et plerique casus ad extraneos transferunt. Scito ex illis, præceptum esse nobis ⁷⁴ ad redundantiam benignitatis, etiam pro inimicis Deum orare, et persecutoribus nostris bona precari. Qui magis inimici et persecutores Christianorum, quam de quorum majestate convenimur in crimen ? Sed etiam nominatim atque manifeste : *Orate, inquit, pro regibus, et pro principibus, et potestatibus, ut omnia* (10) *tranquilla sint vobis.* Cum enim ⁷⁵ concutitur imperium, concussis etiam cæteris membris ejus, utique et nos, licet extranei a turbis ⁷⁶, in aliquo loco casus invenimur.

447 CAPUT XXXII.

ARGUMENTUM. — *Adhuc ostendit salutem imperatoris et imperii Christianis cordi esse, scientibus horrenda orbi imminere, Romanum imperium esse desiderit, ipsamque adeo clausuram sæculi duratione ejus retardari. Sed et qui per salutem Cæsarum jurent, omnibus genis augustiorem, non esse cogendos, ut per ejus genium jurent, defendit, utpote qui genios, id est dæmonas, adjurando lædere, non dejerando honorare consueverint.*

Est et alia major necessitas nobis orandi pro imperatoribus, etiam pro omni statu imperii rebusque Romanis, qui ⁷⁷ vim maximam universo orbi imminentem, ipsamque clausulam ⁷⁸(11) sæculi

Variæ lectiones.

⁶⁷ Probentur, *Paris.* ⁶⁸ Examinentur *mavult. Jun., Haverc.* ⁶⁹ Ita *cod. Fuld. : alii : veritas et Dei devotio est. Totam sententiam : Hic erit — devotio, delevit Rigalt.* ⁷⁰ Evadendum. *Paris.* ⁷¹ Vim. *abest Paris.* ⁷² Tamen, *cod. Fuld.* ⁷³ Putas, *Fran. Paris.* ⁷⁴ Scio ex illis præceptum esse nobis, *Fran. Paris., Rig.* ⁷⁵ Tranquilla sint. *Vobiscum. Fran., Paris.* ⁷⁶ Ita legitur in *cod. Fuld. et in edd. Rig. et Hav., reliquæ omnes : a turbis æstimemur.* ⁷⁷ Quod, *Fran., Paris.* ⁷⁸ Clausuram, *Paris.*

Commentarius.

Suetonius lib. vii, c. 18 : « Nihil invenit præter tepidam in ara favillam, atratumque juxta senem in catino vitreo thus tenentem, et in calice fictili merum. » Hic ritus quam fuerit antiquus patet ex Jothami illo Judic. ix, 13, ubi vitis regnum oblatum repudiat, dicens : *Num derelinquam mustum meum, quod lætificat Deum et homines ?* *HAV.*

(8) *Ignes lambant.* Corpus circumvoluti adurant. *Virg. II Æneid. 684, de Iulo :*

Lambere flamma comas et circum tempora pasci.

Unde transtulit Persius in Prologo :

quorum imagines lambunt
Hederæ sequaces.

Quomodo ignis edax etiam dicitur Virgilio eodem lib., versu 758.

Ilicet ignis edax summa ad fastigia vento
Volvitur.

Apud Lucretium lib. II :

Subsiliunt ignes ad tecta domorum,
Et celeri flamma degustant tigna trabesque.

(9) *Habitus orantis Christiani.* Hunc habitum mire describit Eusebius in Vita Constantini lib. iv, cap. 13. *LAC.*

(10) *Ut omnia.* Idem et omnia. Respicit vero locos Pauli ad Rom. xiii, 1 ; Tit. III, 1 ; I Petr. II, 13 ; et præsertim Pauli I Tim. II, 2. Magistratus scilicet parentes nostri sunt, amandi si boni, ferendi si mali. Prosper Aquitan. :

Reddendum est, quidquid mundi bene postulat ordo ;
Propositumque piæ non violat fidei.
Mitibus et sanctis nulla est spernenda potestas :
Æquum servire est regibus et dominis,

C Ut Christi famulis ad verum prosit honorem,
Dilexisse bonos et tolerasse malos. *HAV.*

(11) *Clausulam sæculi acerbitates horrendas comminantem Romani imperii commeatu scimus retardari.* Paulus cum ad ecclesiam Thessalonicensium scriberet non venturum diem Domini priusquam imperium Romanum defecisset, rem ævo illo alio-minatissimam verbis quæsitissimis obscuravit. Eodem consilio Tertullianus hoc ad proceres Romanos *Apologetico* rem eandem significaturus tam ingeniose colores obduxit, ut etiam placere potuerit. Et consimili schemate ad *Scapulam procons.* : « Christianus, inquit, nullius est hostis, nedum imperatoris : quem sciens a Deo suo constitui, necesse est ut et ipsum diligat, et revereatur, et honoret, et salvum velit eum toto Romano imperio, quousque sæculum stabit, tandiu enim stabit. » At, jampridem Romana res abiit pessum, et commeavit imperii Romani pompa ; venit defectio ; et sublatum est de medio quod obstare dicebatur, et tamen durasse mundum legimus, et stare sæculum sentimus. Quid ? vanam esse dicimus Pauli sententiam ? Apostoli tanti tamque eximie a Domino selecti ! Absit. Nam et verissimam credimus, et jam olim disjecti Romanorum imperii rudera calcamus. Quid ergo ? jampridem quoque advenisse dicimus hominem peccati ? hominem perditionis ? cujus mysterium etiam tunc Paulo scribente agitabatur. Venisse, inquam, jampridem, sed nostrum illud pridem in quæ tempora proferatur si quærimus, nihil agimus, imo satis impie quærimus. Objecit Dominus curiositati nubem adorandam nobis, non submovendam. Sufficiat intueri quod aperit Petrus, unum diem apud Dominum perinde

acerbitates horrendas comminantem Romani imperii com meatu (12) scimus retardari. Ita quæ nolumus experiri, ea dum precamur differri: Romanæ diuturnitati favemus. Sed et juramus (13), sicut non per genios Cæsarum, ita per salutem (14) eorum, quæ est augustior omnibus geniis. Nescitis genios dæmonas dici, et inde diminutiva voce dæmonia? Nos iudicium Dei suspicimus in imperatoribus, qui gentibus illos præfecit. Id in eis scimus esse, quod Deus voluit, ideoque et salvum volumus esse⁷⁹, quod Deus voluit⁸⁰, et pro magno id juramento habemus. Cæterum dæmonas, **448** id est genios, adjurare consuevimus, ut illos de hominibus exigamus, non dejerare, ut illis honorem divinitatis conferamus.

CAUT XXXIII.

ARGUMENTUM. — Imo necessario illos imperatorem suspicere, utpote quem a Deo suo sibi datum

Variæ lectiones.

⁷⁹ Esse, abest cod. Fuld. ⁸⁰ Vv. ideoque — voluit, Pamel, e codd. et Rigalt. ex Fuld-receptit; in reliquis libris et scriptis et edd. desiderantur. ⁸¹ Elegit, Semler. ⁸² Wouwer. e ms. et in eo; Rhen., Ald. Ganæus: ut in eo; cæteri: ut meo. ⁸³ Siquidem non tolum ab eo postulo eam qui, Fran.

Commentarius.

esse ut annos mille, et mille annos, ut diem unum. Venerit homo ille nequissimus, sive hominum nequissimorum numerus, et jam anni supra millesimum surgant. Quid anni mille, millibus centies centenis in immensam æternitatem continuandis comparati? Si quid hac in re temporis etiam humana cogitatione brevissimi promiserant sibi veteres, bene ac sapienter fuerint decepti. Et bene fallimur, si secundum illos quoque sic decipimur, ut simus ad diem illum velut semper instantissimum vigiles, quem solus Pater novit, ut pendula exspectatione sollicitudo fidei probetur. RIG.

(12) *Romani imp. com meatu.* De imperii Romani diuturnitate loquitur tanquam de spatio temporis quo triumphi pompa traducitur. Sic lib. *de Pœnit.* p. 143, delinquendi com meatum dixit, tempus quod peccando ducunt catechumeni inter agnitam fidei veritatem et ob signationem baptismi: quasi delictorum agmini transvehendo. RIG.

(13) *Sed et juramus.* Quamvis sibi omni juramento interdictum esse agnoscerent Christiani, præ cæteris tamen cavebant, ne per genios aut fortunam principis jurarent, unde in celeberrimo B. Polycarpi martyrio, apud Eusebium, lib. IV, pro consul cum ei dixisset, ὁμοσον τὴν Καίσαρος τύχην; respondit constantissime beatus Martyr: Εἰ κενοδοξεῖς, φησὶν, ἵνα ὁμόσω τὴν Καίσαρος τύχην, ὡς λέγεις προσποιούμενος ἀγνοεῖν ὅστις εἰμι, μετὰ παύσεως ἀκούε· Χριστιανός εἰμι. I. E. PR.

(14) *Per salutem eorum.* Elegans est locus apud Epictoti enarratorem Arrianum, lib. I, c. 14: Τοῦτ' ἔδει καὶ ὑμᾶς δυνύειν ὄρκον οἷον οἱ στρατιῶται τῷ Καίσαρι. Ἄλλ' ἐκεῖνοι μὲν τὴν μισθολίαν λαμβάνοντες δυνύουσι πάντων προτιμήσειν τὴν τοῦ Καίσαρος σωτηρίαν, I. E. « Etenim par erat vos etiam Deo obstrictos esse jurejurando, quem admodum milites sunt Cæsari. At vero illi sitpendium capientes jurant, Cæsaris salutem omnibus rebus anteferre. » Formulam ipsam exhibet Sueton. iu Calig. c. 15: *De sororibus auctor fuit ut omnibus sacramentis adjiceretur: NEQUE. ME. LIBEROSQVE. MEOS. CHARIORES. HABEBO. QVAM. CAIVM. ET, SORORES. EIVS.* Unde patet militare fuisse sacramentum adeoque etiam Christianis licitum. HAV.

(15) *Mentiri nescio.* Prout christianus sibi Te-

sciant, adeoque vere suum ducant. Quem si Deum non vocent, quia mentiri illumve deridere nolunt, id faciant quia ipse Deo subjectus, sub illo imperat, cujus etiam intersit Deo cedere, quique ut id faciat in triumpho invidioso honore admo- neatur, tanta corruscans gloria ut revocari, ne falso se Deum existimet, necesse habeas.

Sed quid ego amplius de religione atque pietate Christiana in imperatorem? quem necesse est suspiciamus ut eum, quem Dominus noster elegerit⁸¹. Et merito dixerim, noster est magis Cæsar, ut a nostro Deo constitutus. Itaque et in eo⁸² plus ego illi operor in salutem, non solum quod eam ab eo postulo, qui⁸³ potest præstare, aut quod talis postulo, qui merear impetrare, sed etiam quod temperans majestatem Cæsaris infra Deum magis illum commendo Deo, cui solis subijcio. Subijcio autem, cui non adæquo. Non enim deum imperatorem dicam, vel quia **449** mentiri nescio (15), vel quia illum deridere non audeo (16), vel quia nec ipse

rentianum illud usurpare potest: « Mentiri non est meum, » et Septimius indicare vult, ad assentationem se non esse natum, neque posse « ridiculus esse, neque plagas perpeti, » ut apud eundem ille Eunuch. II, 2, Juvenalis Sat. III, versu 41:

Quid Romæ faciam? mentiri nescio, librum
Si malus est, nequeo laudare.

Splendidum certe Ovidii mendacium; nihil tamen domino suo profuturum tale exstat. lib. IV *de Ponto* Eleg. IX:

Nec pietas ignoia mea est, videt hospita terra
In nostra sacrum Cæsaris esse domo.
Stant pariter natusque pius conjuxque sacerdos,
Numina jam facto non leviora deo.

Innuit Augustum et Liviam sibi vivo numina viva, nec minore honore quam ipse divus Julius culta. HAV.

(16) *Deridere non audeo.* Tam enim hoc absurdum, ut ipse hoc pacto fiam ridiculus et illum simul et palam et intus deridere videar. Justa itaque addubitatio Apellis tragædi quid Caligulæ responderet, de quo Sueton. cap. 33: « Inter varios jocos, cum assistens simulacro Jovis Apellem Tragædum consulisset, uter illi major videretur, cunctantem flagellis discidit. » Quod sibi similiter ne accideret arguto responso avertit Vitellius, apud Dionem Cassium lib. LIX, καὶ ποτε τοῦ Γαίου συγγενέσθαι τε τῇ σελήνῃ, etc., id est, « Aliquando Caius rem sibi esse cum Luna dixit, percontatusque est Vitellium, vidissetne se cum dea congregi: tum Vitellius, oculis in terram demissis, tremens, exiguumque quid sonans: Solis, inquit, domine, vobis diis licet invicem videre. » Quam locutionem inveni expressam esse vel potius transsumptam a Martiale lib. VII, 60, ubi Domitianum cum Jove comparat his verbis:

Cum votis sibi quisque te fatiget,
Et poscat dare, quæ dii potestis,

Sic enim recte Paris. editio Colinæi et aliæ, pro quo Hadrianus Junius *potestas*; « Sed et idem Caligula præ metu crudelitatis ejus, hæres a quibusdam testamento appellatus, derisores vocabat, quod post nuneupationem vivere perseverarent, et

se deum volet dici (17). Si homo sit, interest hominis Deo cedere; satis habeat appellari imperator. Grande et hoc nomen est, quod a Deo traditur. Negat illum imperatorem, qui deum dicit. Nisi homo sit, non est imperator. Hominem se esse etiam triumphans in illo sublimissimo curru admonetur. Suggestitur enim (18) ei a tergo. Respice post te (19), hominem memento te. Et utique hoc magis gaudet tanta se gloria coruscare, ut illi admonitio conditionis suæ sit necessaria. [Minor erat, si tunc deus diceretur, quia non vere diceretur ⁸⁴.] Major est qui revocatur, ne se deum existimet.

CAPUT XXXIV.

450 ARGUMENTUM. — *Quin et Augustum ipsum domini tyranni eum nomen abhorruisse, quod et, vice Dei dictum, divinæ dominationis suggillatio sit. communi more et a Christianis, dici possit. Pater Patriæ vero qui vocetur, dominum appellari non debere, multo minus deum, quod rebellio est in Deum, maledictum in Cæsarem, qui apud Roma-*

D nos post mortem, demum Deus soleat fieri.

Augustus imperii formator (28), ne dominum quidem dici volebat; et hoc enim Dei est cognomen. Dicam plane imperatorem dominum, sed more communi, sed quando non cogor, ut Dominum Dei **451** vice dicam. Cæterum liber sum illi; Dominus enim meus unus est, Deus omnipotens et æternus, idem qui et ipsius. Qui pater patriæ est, quomodo dominus est. Sed est gratius ⁸⁵ nomen pietatis, quam potestatis; etiam familiæ magis patres, quam domini vocantur. Tanto ⁸⁶ abest, ut imperator deus debeat (21) dici, quod non potest credi non modo turpissima, sed et ⁸⁷ perniciose adulatione; tanquam si habens imperatorem, alterum appelles, nonne maximam et inexorabilem ⁸⁸ offensam contrahes ejus, quem habuisti, etiam ipsi timendam, quem appellasti? Esto religiosus in Deum, qui vis illum propitium imperatori. Desine alium deum colere vel credere, atque ita et hunc deum dicere, cui Deo (22) opus est. Si non de men-

Variæ lectiones.

⁸⁴ Hæc sententia, quæ in ed. Ald. deest, nō dubitat Haverc. quin sit a librario quodam illata. ⁸⁵ Sic cod. Lugd. II, et ed. Ald.; alii: Sed et gr. est, etc., s. sed et gr. nomen est, etc., s. sed et gr. nomen, etc. ⁸⁶ Autem addit Fran. ⁸⁷ Nisi non per. Fran. ⁸⁸ Inexplicabilem, cod. Agobard.

Commentarius.

multis venatas macteas misit. » Sueton. in Vita ejus, c. 38. HAV.

(17) *Nec ipse se Deum.* Ad quam dementiam cum aspirasset stultus Caligula, merita a sutore derisus est. Namque ut narrat idem Dio eodem lib. (nec locum ascribere piget) καὶ ποτὲ τις ἀνὴρ Γαλάτης ἰδὼν αὐτὸν ἐπὶ βήματος ὑψηλοῦ ἐν Διὸς εἶδει Χρηματίζοντα, etc. i. e. « Forte quadam accidit, ut Gallus quidam cum pro excelso tribunali sub specie Jovis jus dantem videret, inque cachinnum solveretur; cum Caius vocatum percontatus est, quidnam ipsi videretur? respondit ille [verba enim ipsa ponam]: Magnus stultus, idque impune tulit, quod esset sutor: nam in hujusmodi hominibus vulgaribus quam iis qui dignitate aliqua præstant, libertas dicendi facilius toleratur. » Vocula se tollit L. B. quasi foret legendum *Deus*. HAV.

(18) *Suggestitur enim.* Præter La Cerdam et alios, vide quæ habet magnus Casaubonus, ad Sueton. August. c. 91.

(19) *Respice post te.* Barr. legit *Respice te*. L. B. vero *Respice post*, quæ forsā vera lectio, brevitatis enim talibus monitis amatur. Dun vero memorantur monita: « Hominem memento te: et Respice post te. » Quo ultimo non id innui puto quod Zonaras existimat, tom. II *Annal.*: « Retro videre jubens; quo monebat ut reliquæ vitæ cursum provideret, nec eo honore elatus superbiret. » Sed potius forsā oblique intueri rotarum mobilitatem juberi, quomodo ut rotam fors omnia verset, ut quondam Sesostrim felicissimum Ægypti regem docuisse traditur unus et captis regibus, qui currum ejus aureum trahebant. Vel magis ut intuitu servi, qui eodem vehebatur curru post illum, disceret et se re male gesta ab hostibus sub jugum mitti posse adeoque agnoscere illud Publii versu 792.

Heu quam miserum est, discere servire ubi dominari doctus est I.

Servus enim publicus eodem cum triumphatore vehebatur curru, qui ne otiosus videretur auream ejus coronam, satis magni ponderis, manu sustine-

bat, ut docet Plinius, lib. xxxiii, cap. 1: « Et cum corona ex auro Hetrusca sustineretur a tergo, annulus tamen in digito ferreus erat, æque triumphantis et servi fortasse coronam sustententis. » Quem *carntificem* nimimis comice appellat Isidorus *Orig.* lib. xvii, cap. 3: « Quod vero a carnifice contingebatur, id erat indicio, ut ad tantum fastigium evecti mediocritatis humanæ commonerentur. » Factum etiam hoc ad invidiam deprecandam, quæ nimis felicitatis vindicem credebant antiqui, recte docuerunt V. D., et nobilis in primis locus est apud Livium, lib. v, c. 2, ubi captis Veiis precatur Camillus, « Ut si cui deorum hominumque nimis sua fortuna pop. Rom. videretur, ut eam invidiam lenire suo privato incommodo, quam minimo publico Romani pop. liceret. » Appositeque Callisthenes prohibens decretum de Alexandro deo faciendo apud Curt. viii, 5, inquit: « Neu rebus felicissime gestis invidiam tali adulatione contraheres. » Et mox ibidem: « Dii propitii sine invidia, quæ Cleo dixit, audierint, eodemque cursu quo fluxere res, ire patiantur. » Apud Sueton. hinc Augustus stipem petiisse narratur. HAV.

(20) *Augustus imperii formator.* Nemo nescit Augustum imperatorem, ut refert Suetonius domini nomen repudiasset atque exhorruisse, cumque minus, in ludis publicis dominum eum appellasset, id adeo moleste tulit, ut sequenti die, hanc sibi tribui appellationem edicto prohibuerit. Lx Pr.

(21) *Deus debeat dici.* Quod nomen vivos sibi usurpasse Aurelianus et Carum docet Sphanhemius *de Us. Præst. Num.*, p. 418, 419, productis etiam ipsis nummis, in quibus legitur: DEO ET DOMINO NATO AVRELIANO AVG. ET DEO ET DOMINO CARO AVG. Imo præter Domitianum et Caius id affectavit, ut patet ex singulari ejus nummo, quem profert Spanh., p. 417. Cum ipsa Ægyptiorum gens adulationi et servituti nata, reges adhuc superstites deorum quidem honoribus coluerit, sed sine dei appellatione, quod honoribus coluerit, sed sine dei appellatione, quod honoris soli Dario Xerxis patri concessum narrat Diodorus, lib. I, HAV.

(23) *Deo.* Fuld. *Deis.* Elegans locus est apud

dacio erubescit adulatio ejusmodi, hominem deum A appellans, timeat saltem de infausto. Maledictum est ante apotheosin (25) deum Cæsarem nuncupare ⁸⁹.

CAPUT XXXV.

ARGUMENTUM. — Non itaque recte publicos hostes Christianos dici, quod cætera in imperatores religiosi, solemnia 452 illorum conscientia potius quam lascivia celebrent, observantes illa modeste. verecunde, pudice, pie; aliter ac ipsi Romani inter quos non plebs tantum Cæsarem sæpe canviciis discindat, novum atque novum in dies, lucelli causa, idque in ipso congiario dividendo exoptet, sed ipsi senatores, equites, primores urbis castrorumque, vitæ Cæsaris immineant, et cum Cassiis, Nigris, Atbinisque conspirent, grandi interim lætitiarum apparatu ad eruptionem usque proditionem suam legentes. Nullos in his inveniri Christianos, qui nec

astrologos de salute Cæsarum consulant, quod fieri non potest, nisi rerum novarum cupiditate, a qua illi omnino abhorrent.

Propterea igitur publici hostes Christiani, quia imperatoris neque vanos neque mentientes neque temerarios honores dicant, quia veræ religionis homines etiam solemnia eorum, conscientia potius quam lascivia celebrant. Grande videlicet officium, focos et toros in publicum educere, vicitim epulari, civitatem tabernæ habitu abolefacere ⁹⁰, vino lutum cogere (24), catervatim cursitare ad injurias, ad impudentias, 453 ad libidinis illecebras. Sic cine exprimitur publicum gaudium per dedecus publicum? Hæccine solemnnes dies principum decent (25), quæ alios dies non decent?

Variæ lectiones.

⁸⁹ Codd. Agob. Lugd. uterque, et ed. Pamel. nuncupari. In cod. Fuld. hæc vv. sequuntur: Scio te isto nomine male velle et male abominari, ut vivente adhuc imperatore Deum appelles, quod nomen illi mortuum accidit. (Hav. corp, mortuo accedit.) ⁹⁰ Rhen., Gelen. et Scaliger: obolefacere: pro habitu Hav. scribere maluit habitu. Cod. Fuld.: civitatem in tebernæ habitum demutare.

Commentarius.

Arrian., in *Exp. Alex. M.* l. iv, p. 166, ubi inter alia argumenta quibus adorationem regis dissuadet Callisthenes, et hoc vel maxime est: Οὐκ οὐκ, inquit, οὐδὲ Ἀλέξανδρος, etc., etc., i. e. « Neque enim patetur Alexander privatum aliquem regis honores electione suffragiisque illegitimis usurpare. Multa itaque justius deos indignatos, si quis mortalium divinos honores sibi arroget, aut ab aliis delatos sustineat. » HAV.

(23) *Maledictum est.* Omnino egregia sunt quæ hoc capite affert Herald. tum præsertim hic, ubi ex Tacito docet verum loci sensum, ubi Lipsius etiam hunc Tertulliani locum in partes advocare non neglexit. Ego ne atiorum scrinia compilem, addam quæ ex Arriano et Curtio alisque observavi. Ibi, apud Arrian. lib. iv, p. 165, edit. præceptoris mei (quo glorior) Jac. Gronovii, Anaxarchus adulatus Alexandro, Græcis persuadere conatur ut Persarum more deum tanquam colant. Dicit itaque: Καὶ γὰρ οὐδὲ ἐκεῖνο εἶναι ἀμφιλογον, ὅτι ἀπελθόντα γε ἐξ ἀνθρώπων, ὡς θεὸν τιμήσουσι πῶς δὲ διακρίσειεν ζῶντα γεραίρειν ἢ περ τελευτήσαντα, ἐς οὐδὲν ὄφελος τῷ τιμωμένῳ. i. e. « Neque enim dubium esse, quia postquam e vivis excessisset, ut deum culturi essent. Multo igitur satius esse, vivo illi divinos honores deferre quam mortuo, cum nulla ad eum cultus utilitas esset perventura. » Quibus cum sapienter respondet ibidem Callisthenes, tum Curtius eundem in hunc modum disserentem facit lib. viii, c. 5: « Nullum esse eundem et diuturnum et præcoccem fructum; cælestesque honores non dare te regi, sed auferre. Intervallo enim opus est, ut credatur Deus, semperque hanc gratiam magnis viris posteris reddunt. Ego autem seram immortalitatem precor regi, ut vita diuturna sit, et æterna majestas. Hominem consequitur aliquando, nunquam comitatur divinitas. Herculum modo et Patrem Liberum consecratæ immortalitatis exempla referebas. Credisne illos unius convivii decreto deos factos? prius ab oculis mortalium amolita natura est, quam in cælum fama perveheret. » Cæsarem apotheosin satis aperte deridet Plinius, *Hist. Nat.* lib. vii, cap. 55, ubi contra immortalitatem animæ multa garrit, scribens: « Alias sensum inferis dando, et manes colendo, deumque faciendo qui jam etiam homo esse desierit. » Quem opponas licet impiæ adulationi Valerii Maximi, qui hæc ad Tiberium in prolog. « Deos enim reliquos

B Cæsares dedimus. » Cod. Fuld. habet *Male traditum ante*, vitiose. HAV.

(24) *Vino lutum cogere.* Nec hoc intellexerunt librarii. Demutarunt itaque in *vinolentum cogere*, ut est in Cod. L. B. vel in *vinulentiam facere*, prout exhibet Cod. Fuld. Est vero *vinum lutum cogere*, humum multo vino conspergere et inebriare, proterviæ luxusque signum. Tangitque Horatius avarum notans, de quo Publius Syrus ait versu 59.

Avarus, nisi cum moritur, nil recte facit

Ita enim Flaccus II, Od. xiv:

Absumet hæres Cæcuba dignior
Servata centum clavibus: et mero
Tinget pavimentum superbum
Pontificum potiore cænis.

Cicero quoque *Phillipp.* II: « Personabant omnia vobiscum ebriorum, natabant pavimenta vino, matabant parietes, » Et is quidem mihi loci hujus sensus videtur; quod enim La Cerda refert ad novitium morem vini fontes faciendi, vereor ut antiquis etiam in usu fuisse, possit probare. Fuit etiam Veneris festum, in quo ad templum deæ multum vini effunderetur; cujus instituti Æneam auctorem laudat Plutarchus, *Quæst. Rom.* xlv, additque effusionis rationem: Ἡ καὶ τοῦτο σύμβολόν ἐστι τοῦ χρῆν νήφοντας ἐορτάζειν, ἀλλὰ μὴ μεθύοντας, ὡς τῶν θεῶν μᾶλλον τοῖς ἐγγέουσι χαίροντων τὸν πολὺν ἄκρατον, ἢ τοῖς πίνουσι. « Illo enim significatur sobrie, non vero temulente festa celebranda esse, effusione vini multo magis gaudentibus diis, quam hominum vinolentia. » Quod et huic mori forsitan ortum dedit. Id Græci dicerent πηλὸν ποιεῖν ut ille qui vivo sibi tribui optabat id, quod mortuis fit frustra, in *Anthol.* lib. II, c. 40, epist. 3.

Ζῶντί μοι εἴτε θέλεις, χάρισαι· τέφρην δὲ μεθύσκων,
Πηλὸν ποιήσεις, κοῦχ ὁ θανῶν τίεται

i. e. « Viventi mihi, si quid voles, exhibe; cinerem vero inebrians, lutum coges, mortuus vero non honoratur. » HAV.

(25) *Principum decent.* Mire hic in mss. turbatur: nam ubi Pam. et alii: « Hæccine solemnnes dies principum decent, quæ alios dies non decent? » Fuldanus mirifice: « Hæc in solemnnes dixi principum decernuntque alios dies non decet. » Quæ manifesto vitiosa novum sensum præbet ms. L. B, « Hæccine solemnnes dies principum dicent, quæ

Qui observant disciplinam de Cæsaris respectu, hi eam propter Cæsarem deserent⁹¹, et malorum morum licentia pietas erit, occasio luxuriæ religio deputabitur? O nos merito damnandos! Cur enim vota et gaudia Cæsaris casti et sobrii et probi expungimus? Cur die læto non laureis postes obumbramus⁹² (26) nec lucernis diem infringimus? Honesta res est solemnitate publica exigente induere⁹³ domui tuæ habitum alicujus novi lupanaris. Velim 454 tamen in hac quoque religione secundæ majestatis, de qua in secundum sacrile-

gium convenimur Christiani, non celebrando vobiscum solemnia Cæsaris, quo more celebrari nec modestia nec verecundia nec pudicitia permittunt, sed occasio voluptatis magis quam digna ratio persuasit, fidem ei veritatem vestram demonstrare; ne forte et isthic deteriores Christianis deprehendantur, qui nos nolunt Romanos haberi, sed hostes principum Romanorum. Ipsos Quirites, ipsam vernaculam septem collium plebem convenio, an alicui Cæsari suo parcat illa lingua (27) Romana? 455 Testis est Tiberis (28), et scholæ

Variaë lectiones.

⁹¹ Deserunt? *Fran.* ⁹² Adumbramus, *Paris.* ⁹³ Inducere, *Paris.*

Commentarius.

alios non dicent; » quo pro ultimo legendum *decent. Principium dicere* est omen de reliquis subministrare; fiebant enim hæc vota præcipue Kalendis Januariis, ut sic ad totum annum extenderentur. Tacitus, lib. iv *Annal.* « Cæsar solemnia incipientis anni Kalendas Januarias epistola precatus, a cui loco geminum ex Caio JCio citat La Cerda. Legiturque apud Dionem lib. LIX, pag 742 ed. Steph. in principatu Caii Caligulæ prima anni die Machaonem quemdam servum ad pulvinar Jovis Capitolini ascendisse, ibique multa et dira vaticinatum, catellum quem secum attulerat, ac post se ipsum occidisse. Quod profecto futuri temporis dirum erat principium et præsagium, quando Caius, qui ut bonus medicus vulnera Rom. Reip. a Tiberio inflictæ debuerat sanare. significabatur et rempubl. perditurus; et ipse cruenta nece periturus. Eratque ita ille dies *titulus* anni, ut cum Petronio loquar, apud quem avis ciconia est *titulus tepidi temporis*. Dicebaturque imperator *aperire annum*. Statius iv Sylv. Carm. 1, 2, de Domitiano :

Insignemque aperit Germanicus annum.

Et ibidem versu 20 :

Sic annos intrare decet.

De quo ritu consuli potest eruditus Joh Petri Bellorii Commentariolus de novi anni auspiciis ad singularem Antonini Pii nummum inscriptum s.p. Q. R. A. N. F. F. OPTIMO PRINCIPI PIO, i. e. *Annum novum, faustum, felicem*. Editus est primum Romæ, inde ad calcem *Select. Numism.* Car. Carpegnæ, Amst, apud Wetstenium. Lectionem tamen mutare non sum ausus ms. Agob. q. *alios non d. deleto dies.* HAV.

(26) *Laureis postes obumbramus.* Rhenan. *adumbramus.* minus recte. Tacitus conjuratione in caput Neronis detecta scribit lib. xv *Annal.* c. 17 : « Sed compleri interim urbs funeribus, Capitolium victimis : alius filio, fratre alius, aut propinquo, aut amico interfectis, agere gratias deis, ornare lauru domum; genua ipsius advolvi et dextram osculis fatigare. » Noster, *de Idol.*, c. 15 : « Si autem eorum sunt quæ in ostiis adorentur, ad eos et lucernæ et laureæ pertinebunt. Idolo feceris, quidquid ostio feceris. » Commendat hoc nomine laurum Plinius, *Hist. Nat.* xvi, 30 : « Laurus triumphis proprie dicatur, vel gratissima domibus janitrix Cæsaris pontificumque : quæ sola et domos exornat, et ante limina excubat. » In votis quoque deos placandi gratia incantationibus operam dantes, laurum postibus applicabant, ut patet ex Diogenis Laertii in Bionem Borysthentem epigrammate, qui in morbo

Ῥάμνον τε καὶ κλάδον δάφνης
Ἵπὲρ θύρην ἔθηκεν.

I. e. « Rhamnumque et lauri ramum januæ imposuit. » HAV.

(27) *Parcat illa lingua Romana.* Quod cum a vulgo et fæce hominum, qui nec in fama quod inquent, nec in re quod amittant habent, facile sit exspectandum, tum scurræ isti satis docent apud Trebellium Pollionem in Gallieno, qui uniuscujusque vultum mira inhiatione rimantes, *Patrem, principis* quærere se dicebant. Is autem erat Valerianus a Persis captus, quod ridicule Gallienus neglecta vindicta genitoris in pompa traducebat. Nul- lus descripsit accuratius quam iste qui Cæsaris ritus pari qua vixerunt ipsi libertate litteris commisit Suetonius Tranquillus in Nerone, c. 39 : « Transeuntem eum Isidorus Cynicus in publico clara voce corripuerat, quod Nauplii mala bene- cantitaret, sua bona male disponderet. » Ibidem : « Datis Atellanarum histrio in cantico quodam ὄγλιαν- νε, πατερ, ὄγλιαν, μητερ, ita demonstraverat. ut bibentem natantemque faceret, exitum Caii Clau- dii Agrippinæque significans; et in novissima clau- sula : »

Orcus vobis ducit pedes,
Senatum gestu notaret.

Ubi famosissimos etiam versus in illum proposi- tos adducit, sicut et ante Claudius et post Domi- tianus passim idem passi sunt. Sed et optimus im- peratorum Vespasianus ipse urbanus stas dicacitatem istius linguæ non evasit, qui cum esset vultu adducto nitentis i. ei cacaturientis, velletque ab urbano quodam facietæ linguæ, « ut et in se aliquid diceret, » audire debuit, « dico cum ventrem exone- rare desieris. » Imo vel in funere ipsius cum ex more mimi adhiberentur, mortuo parci non potuit, quin, ut notat Sueton. c. 19 : « Favo archimimus perso- nam ejus ferens, imitansque ut est mos, facta ad dicta vivi, interrogatis palam procuratoribus quanti sumus et pompa constaret : ut audivit H. S. cen- ties, exclamarit, centum sibi sestertia darent, ac se vel in Tiberim projicerent. » Ubi scura iste videtur mihi respexisse ad illud Vespasiani dictum factumque quod idem Sueton. narrat c. 23 : « Nun- tiantibus legatis, decretum ei publice non medio- cris summæ statuam colosseam : jussit ut continuo ponerent, cavam manum ostentans, et paratam basim dicens, » HAV.

(28) *Testis et Tiberis.* M. Fuld. et Herald. *est pro et.* Vir clariss. Gothofredus in Notis ad lib. *ad Nat.* 1, 17 refert hoc ad domum Tiberianam seu palatium Cæsaris. Sed olim, ut puto, fluvii ripis vulgus adhabitabat, potentiores montes occupabant, tuti ab inundationibus. Cum itaque de plebe lo- quatur, nihil commodius, quam habitationis locum indigitare potuit. Gallus interpres Giry nescio de qua Tybridis statua somniat *les placards que l'on attache à la statue du Tibre.* Denique tertiam

bestiarum(29), Jam si pectoribus (30) ad translucendum quamdam specularum materiam natura obduxisset, cujus non præcordia insculpta apparent ⁹⁴ novi ac novi Cæsaris scenam congiario dividundo (31) præidentis etiam illa hora qua acclamant (32):

De nostris annis (32) tibi Jupiter augeat annos.

456 Hæc Christianus tam enuntiare non novit,

Variæ lectiones

⁹⁴ *Pamel et Herald.* : appararent, *Fr. Junius e cod. Put.* apparent, *sæleri* : apparerent. *Porro Gelen., Wouw., Gang.* : scena ; *Cod. Fuld.* insculpta pareret novum ac novum Cæsarem. Scena conceario dividundo præidentem, e, i. h. quo reclamat. *Scriver.* : apparerent hac navi Cæsaris scena.

Commentarius.

quid innuere videtur ms. L. B. ibi, *Testis et Westa, Tiberis et scholæ bestiarum*, voluit forte et *statuæ*, in lib. cum *ad Nat.* de statu is etiam loquitur. HAV.

(29) *Scholæ bestiarum.* Rig. *schola*, Nonnulli ut et *Scriverius bestiariorum.* — *Scholæ bestiarum* videtur vocare studium illud Romanorum, quo ad bestiarum pugnas et venationum spectacula tanquam ad scholam conveniebant. Ibi multa oris licentia, ut in cunctis spectaculis, vel innuit locum ubi damnati ad bestias excercebantur, ibi maledictis locus, nihil enim atrocius morte illa, metui poterat. *Damnat* theatra hoc etiam titulo *Chrysost. hom. 1, ad Isa. vi, 1* : « An ex contumeliis, conviciis, scommatibusque, quibus spectatores ejusmodi rerum se mutuo conspergunt ? » HAV.

(30) *Jam si pectoribus.* Ms. *Fuld.* hoc modo lectionem format : « Jam si pect. humanis ad translucendum quoddam specularum materiam n. o. » Unde *Scriverius* in ora libri mei, et *Meursius* in *Exercit. Crit.* ex *Juvenale* et aliis, « quoddam specularum emendant. c. » Ego potius insistens vestigiis lectionis ms. lego : « Jam si pectoribus humanis ad translucendum quondam specularum materiam. » etc. Nam vox *humanis* ex *Fuld.* addenda videtur, et τὸ *quondam* significat tempus illud quo homo formam accepit, quam omnes posteri servant. Illud scilicet dudum *Momus* reprehenderat, volueratque *Socrates* fenestratum hominis pectus, ne occultiores delitescerent sensus. Ex cujus philosophia bilingue homines optabat *Euripides*, ita ut sonus veræ et falsæ cuicunque proderetur : In *Hippol.* enim vers. 935, *Theseus* ita loquitur :

Φεῦ ! χρῆν βροτοῖσι τῶν φίλων τεκμήριον
Σαφές τι κείσθαι, καὶ διάγνωσιν φρενῶν,
Ὅστις τ' ἀληθῆς ἐστίν, ὅς τε μὴ φίλος.
Δισσὰς δὲ φωνὰς πάντας ἀνθρώπους ἔχειν,
τὴν μὲν δικαίαν, τὴν δ' ὅπως ἐτύγχανεν,
Ὡς ἢ φρονοῦσά τ' ἄδικ' ἐξηλέγχετο
Ἡρὸς τῆς δικαίας, κοῦκ ἂν ἠπατώμεθα.

I. e. « Heu ! oportebat hominibus notam amicorum manifestam aliquam esse, et dijudicationem mentis, quisnam verus sit amicus, et quis non ; et omnes homines duplicem vocem habere : unam quidem veracem, alteram vero pro re nata obviā, ut quæ cogitaret injusta argueretur ex veriloquia, neque jam deciperemur. » Jam enim ejus tempore vel *Spartani* tales erant, ut ait in *Andromacha* :

Εὖ λέγοντες ἄλλα μὲν,
Γλώσση φρονοῦντες δ' ἄλλ' ἀνευρίσσεσθ' ἀέλ.

Quod quasi interpretis ita noster *Publius* extulit versu 265 :

Homo semper in os fert aliud, aliud cogitat.

Dixitque more suo breviter et fortiter *Sallust. Cat. c.* « Aliud clausum in pectore, aliud lingua promptum habere. » Quandoquidem aliquando : « Sub hominum effigie [*Senecæ* verba sunt] latet ferinus animus, imo feris sævior et immanior. »

(31) *Congiario dividundo.* Congiarium est munus ac summa pecuniæ, qua imperator populum universum afficiebat ; et donativum quo milites. Si quando vero in congiario aliquid præter pecuniam dabatur, apponebatur. LAC.

(32) *De nostris annis.* Occasionem qua verisimile est hanc acclamationem usurpatam, pulchre inquit *Heraldus*, quodque sæpius versu concepta fuerint ejusmodi acroamata illustrare potest id quod in *Caligula c. 6*, notat *Sueton.* Germanico pristinae sanitati restituto, ut putabatur, ab universo populo fuisse acclamatum :

Salva, Roma, salva patria, salvus est Germanicus, est enim integer trochaicus. Et aperte testatur *Crippus* in carmine quod in laudem imperatoris *Justinini* scripsit lib. II. versu 317 :

Disponunt cantus, modulos et vocibus addant,

ubi exprimere voluit illud *Suetonii* in *Caligula c. 16*, « Nobilisque pueris ac puellis, carmine modulato, laudes virtutes ejus canentibus. » Qui idem princeps imperii initio ut optimi Germanici filius, tantam de se spem et amorem excitaverat, ut ubi in adversam valetudinem incidit, « Non defuerint, qui depugnatores se armis pro salute ægri, quique capita sua proposito titulo voverent, » *ibid. c. 14* quos postea crudelis ille tyrannus votum ex plere coegit *c. 27*. Vehemens vero amoris iste æstus, quo pro alio mori quis cupit, ipsi ut vita prorogetur, tantoque sceleratius, vel in talibus verbis mortem ejus optare. Hoc plerumque amatoribus in ore erat, unde pulchre *Horatius* lib. III, *Carm. ix, 9* :

Me nunc Tresse Chlos regit,
Dulces doctas modo, et citharæ sciens :
Pro qua non metuam mori,
Ut parcent animæ fata superstiti.

cui pulchrius respondet *Lydia* :

Me torret face mutua
Thurini Calais filius Ornithi,
Pro quo bis patia mori,
Si parcent puero fata superstiti,

Et apud *Plautum, Asin. III, III, 18*, amicæ conquerenti

Cur tu obsecro immerito meo me mortis dedere optas ? dat responsum amans juvenis :

Ego te ? quam si intelligam deficere vita, jam ipse Vitam meam tibi largiar, et de mea ad tuam addam.

Quod tamen merito magis illi usurpent, inter quos non malis interruptam querimoniis haud citius extrema die copulam amor solvit, ut facit lugens iste *Titi Cæsaris* libertus *Armetus*.

Si pensare animas ? sinerent crudelia fata,
Et posset redimi morte aliena salus :
Quantulacunque meæ debentur tempora vitæ,
Pensassem pro te, cara *Homonea*, libens.

Exstat inscriptio Romæ in cardinalis *Cælii* hortis, refertque illam *Gruterus* et alii in *inscript.* Multi vero *Codices* editi ut *Ald. Rhen.*, ut *Fuld.* et *L. B.* habent :

De nostris annis augeat tibi Jupiter annos.

quam de novo Cæsare optare. Sed vulgus, inquis. A Ut vulgus, tamen Romani, nec ulli magis depostulatores⁹⁵ Christianorum, quam vulgus. Plane cæteri ordines pro auctoritate religiosi ex fide; nihil hosticum de 457 ipso senatu, de equite, de castris, de palatiis ipsis spirat⁹⁶. Unde Cassii (33), et Nigri et Albini? unde qui inter duas laurus (34) obsident Cæsarem? unde qui faucibus⁹⁷ ejus exprimendis palæstricam exercent? unde qui armati palatium irrumpunt, omnibus (35) Sigeriis⁹⁸ atque Partheniis audaciores? De Romanis, nisi fallor, id est de non Christianis. Atque adeo 458 omnes illi sub ipsa usque impietatis eruptione et sacra faciebant pro (36) salute imperatoris, et gentium ejus dejerabant, alii foris (37), alii intus, et utique publicorum hostium nomen Christianis dabant. Sed et qui nunc scelestarum partium socii aut plausores (38) quōtidie revelantur, post vindemiam

Variæ lectiones.

⁹⁵ Cod. Fuld. depopulatores. ⁹⁶ Sic emend. Rig. et Hav.; reliqui omnes: spirant. ⁹⁷ Rhen. et Aldus: fascibus. ⁹⁸ Gcl., Gangn., Herald.: Stephanis; codd.: s. omnibus Sigeriis, s. omn. tot. Sig. Cf. Mart. epigr. 4, 78.

Commentarius.

(33) Unde Cassii Pariter in lib. I ad Nat. c. 17: « Agnoscimus sane Romanam in Cæsares fidem! Nulla unquam conjuratio erupit, nullus in senatu vel in palatiis ipsis sanguinis (leg. sanguis) Cæsaris notam fixit? Nulla in provinciis affectata majestas? Adhuc Syriæ cadaverum odoribus spirant: adhuc Galliæ Rhodano suo non lavant. » Et huc spectant illa quæ adducit in lib. ad Martyr. c. 6: « Ad hoc quidem vel præsentia nobis tempora documenta sint, quantæ qualesque personæ inopinatos natalibus, et dignitatibus, et corporibus, et ætati- bus suis, exitus referunt, hominis causa: aut ab ipso, si contra cum fecerint, aut ab adversariis ejus, si pro eo steterint. » Hav.

(34) Inter duas laurus. Innuit lauretum, quo secesserat Commodus aeris salubrioris gratia, cum in Urbe pestilentia grassaretur. Historiam narrat Herodianus, lib. I, Pub. Victor. regione Urbis XIII, meminit Laureti majoris et Laureti minoris. Erant duo luci. Et in vetustis Martyrologiis legitur, III: « Id. Aug. Romæ inter duas lauros Tiburtii martyris. » Chronicon Alexandrinum, ubi de Valentiniani imp. nece, ἐσφάγη ἐν Ῥώμῃ μέσον δύο δαφνῶν. Sic et apud Livium, lib. I Locus inter duos lucos. Rig.

(35) Sigeriis. Male multi V. D. hoc mutarunt in Stephanis, cum non tantum omnes libri mss. consentiant in illo, sed etiam Xiphilinus inter conjuratos in Domitiani caput clare Sigerium numeret; Martialis quoque eum Parthenio jungat, lib. IV, epist. 88

Et sacro decies repetis palatia clivo,
Sigerosque meros Partheniosque sonas.

Ut recte notavit Gothofredus ad lib. ad Nat. c. 17. Illi enim intimæ admissionis erant apud Domitianum, ut docet Xiphilinus, et viri magnæ auctoritatis, maximisque a Cæsare beneficiis affecti, quare illos maluit nominare Tertullianus, quam ignobilem Stephanum, qui roboris causa tantum ad interficiendum tyrannum immisus est. Unde etiam Hadr. Junio assentior corrigenti apud Martial. in Apophoretis ep. 182: « Sigillum Sigeri fectile. » Malo ibi tamen Sigerii, pro Giberii. Cæterum cum Fr. Junio facile persuadeo mihi Sigerium hunc germanum fuisse, cum constet, inter illos Batavis in principis custodia maxime locum fuisse. Imo vel frisium fuisse suspicor, apud quos vel finitimos Groninganos non tantum crebra adhucdum sunt composita ista nomina, Sigefridus, Siebertus, sed etiamnum nobilissima vetus est familia Sigerorum vel Sigeriorum Sigers. Cum vero in omnibus fere mss. exstet tot Sigeriis, unde depravatam in L. B. tot Signis, si non pro omnibus ut varia lectio substituta fuit, præter nominatos istos duos etiam quoscunque alios includit, qui simili scelere majestatem principis violarunt. Hav.

(36) Sacra faciebant pro S. I. Omnino huc per-

tinet elegans Luciani Dialogus, qui inscribitur Tyrannus. Ibi Clothone de fictis amicis suis respondet Megapenthes: Καὶ μὴν σπένδοντες ἐν τοῖς συμποσίοις, etc., i. e. « Atque si quando in conviviis ex more vinum libarent, magna voce omnia mihi bona precabantur, adeo ut, si fieri posset, unusquisque eorum etiam pro me mortem subire paratus esset. In summa, per nihil aliud quam per nomen meum jurabant. » Cui Clotho rursus: Τοῦ γαρὸν παρ' ἐνὶ αὐτῶν, etc., i. e. « Propterea ex cæna, quam heri cum quodam eorum cepisti, statim mortem oppetiisti. » Qui idem de hæredipetis similiter in Dial. Mort. Plut., et Merc. ubi ostendit votum esse illorum ut cito senex dives moriatur: « Quod tamen, inquit, omnium sceleratissimum est, interea cum talia precantur, tamen observant et colunt manifeste utique illum. Ac quæ ægro- tante illo apud se consultant, nemo ignorat: attamen sacrificaturos sese promittunt, si convalescat denuo. » Hav.

(37) Alti foris. inserviat hoc illustrando et emendando libro ad Nat. 11, cap. undec. ubi post hiatum legitur... « Parcite, dei impudentes, luctantibus sponsis nemo intervenit... quorum votum est foris gaudentes erubescunt. » Lacunam priorem non tangit Gothofredus, posteriorem supplet per illi, et τὸ foris explicat de illis qui foris lætitiæ nuptiali operantur. Perperam. Ita restitue: « Humano pudori parcite, dei impudentes, etc., ipsi, quorum votum est, » etc. Dicit enim illos ipsos, qui gaudium illud nuptiale animo præsumunt et tacite gaudent, ad prætextata tamen verba lascivosque jocos foris rubore suffundi, quomodo de virginitate illa apud Theocritum puella Idyll. xxvii. 68:

Ἡ μὲν, ἀνεγρομένη διέστιχε μάλα νομεύειν,
Ὀμματιν αἰδομένη, κραδίη δὲ οἱ ἔνδον λάμβη.

i. e. « Ipsaque cum surrexisset, ibat ad oves pasceudas, oculis pudore suffusis, cor autem illi intus gestiebat. » Hav.

(38) Plausores, i. e. fautores, auxiliares, vel certe idem optantes. De Pœnit. c. 10: « Quid consortes casuum tuorum et plausores fugis? » ita lege, non ut plausores. Ibi enim de amore Christianorum mutuo, et sacramento quod omnes Christo diximus, agitur. Et satis crudeliter medicinam exercuisse Severum, multumque in eo naturam periisse, quod vetat Publius Syrus, editionis nostræ versu 365:

Mala est medicina ubi aliquid natura perit.

Item versu 247:

Graviora quædam sunt remedia periculis.

Satis testari potest sapiens consilium Getæ filii, fratre Bassiano vita et imperio dignior. Ascribam verba Spartiani in Vita ejus, digna enim sunt

parricidarum racematio superstes, quam recentis- A
simis (39) et ramosissimis laureis 459 postes
præstruebant? quam elatissimis (40) et clarissimis
lucernis vestibula enubilabant⁹⁹? quam cultissi-
mis et superbissimis toris (41) forum sibi divide-
bant? non ut gaudia publica celebrarent, sed ut
vota propria jam edicerent¹ et in aliena solemnitate
exemplum atque imaginem spei suæ inaugura-
rent, nomen principis in corde mutant² (42). Ea-
dem officia dependunt et qui astrologos et aruspices
et augures et magos de Cæsarum capite consul-
tant, quas artes ut ab angelis desertoribus proditas
et a Deo interdictas ne suis quidem causis adhibent
Christiani. Cui autem opus est perscrutari super
Cæsaris salute, nisi a quo aliquid adversus illam
cogitatur vel optatur, aut post illam speratur³ et
sustinetur? Non enim ea mente de charis consuli- B
tur, qua de dominis. Aliter curiosa est sollicitudo
sanguinis, aliter servitutis.

CAPUT XXXVI.

ARGUMENTUM. — *Hostes igitur haberi posse, qui hos-
tile nihil adversus Romanum vel imperium vel im-
peratorem spirent, imo qui quod imperatori sunt,
etiam sint aliis, quibus male velle, male cogitare
non liceat de aliis, multo minus de imperatore, qui
ad tale fastigium a Deo evectus est.*

Si hæc ita sunt, ut hostes deprehendantur, qui
Romani vocabantur, cur nos, qui hostes existima-
mur, Romani negamur⁴? non possumus et Ro-
mani 460 esse, et hostes non esse⁵, cum hostes
reperiantur qui Romani habebantur. Adeo pietas
et religio (44) et fides imperatoribus dedita non in
hujusmodi officiis consistit, quibus et hostilitas
magis ad velamentum sui potest fungi, sed in iis
moribus, quibus civilitas in imperatorem tam
vere⁶, quam circa omnes necesse habet⁷ exhiberi.
Neque enim hæc opera bonæ mentis solis impera-
toribus debentur a nobis. Nullum bonum sub exce-
ptione personarum administramus, quia nobis

Variæ lectiones.

⁹⁹ Hav. e cod. Fuld. nubilabant; Rig. et Jun. e cod. Put. nebulabant. In cod. Lugd. desunt vv. quam elat. enubilabant. ¹ Rig. et Hav. edicerent in al. sol. et exemplum cet. Al. ediscerent; cod. Lugd. II. edisserent, ne in al. sol. et exemplum cet. ² Rhen. et Gel.: imitantes, cod. Lugd. invitantes. ³ Separatur, Hav. ⁴ Negemur, Par. ⁵ Pamel. aliique et Romani non esse et hostes esse. ⁶ Hanc lectionem restituit Wouw. e ms., cui assensi sunt Rig., Hav. aliique; edd. priores: Quibus divinitas imperat, tam vere, quam cet. Hav. autem et Ritter transposuerunt vv. civilitas tam vere in imp., quam cet. ⁷ Necesse habet, abest Par.

Commentarius.

cognosci: « Hujus illud pueri fertur insigne, quod
cum vellet partium diversarum viros Severus occi-
dere, et inter suos diceret, hostes vobis eripio,
consentiretque adeo usque Bassianus, ut eorum
etiam liberos, et sibi consuleret, diceret occiden-
dos, Geta interrogasse fertur, quantus esset inter-
ficiendorum numerus, cumque dixisset pator, ille C
interrogavit: Isti habent parentes, habent propin-
quos? cum responsum esset, habere complures:
Plures ergo in civitate tristes erunt quam læti,
quod vicimus. » — « Et obtinisset (addit ibidem
Spart.) ejus sententia, nisi Plautianus præfectus
vel Juvenalis institissent spe proscriptionum ex
quibus ditati sunt. » In vocibus vero *sed et qui rō
et expungit Ald. et mox in Fuld. pro superstes
mendosa scriptura habet superest, ut et L. B. pro
quam semper qui. Hav.*

(39) *Recentissimis.* Nota morem antiquum, re-
centes maxime lauros adhibere tantamque earum
vim et magnitudinem, ut quasi aditus januarum
præstrueretur.

(40) *Elatissimis.* Intellego de serie lucernarum et
suggestu, ut Noster supra locutus est, quomodo
quasi tabulatis aliquot in vestibulis vel postibus
lucernarum istarum series ædificata fuisse videtur.

(41) *Cultissimis et superbissimis toris.* Scriberius D
ex V. C. notat *tauris*, ut ad sacrificia respiciat,
quod non placet, sumi enim debet ut in principio
hujus cap. « Grande videlicet officium focos et
toros in publicum educere. » Ubi vide Herald.
Dicit autem *dividebant*, captantes se, commodissi-
mum optimoque locum, quasi olitores quidam
aut tabernarii. Superbiam vero et cultum tororum
seu lecticarum nemo melius describit Martiale. Is.
lib. xi, epigr. 16.

Zoilus ægrotat, faciunt hanc stragula febrem.

Si fuerit salvus, cocchina quid facient?

Quid torus a Nilo, quid sindone tinctus olenti?

Ostendit stultas quid nisi morbus opes?

Quid tibi cum medicis? dimitte machaonas omnes.
Vis fieri sanus? stragula sume mea.

Qui idem nos docet tempus diei quo scena ista
dissolvebatur torique domum reducebantur lib. iv,
ep. 8:

Imperat extractos frangere nona toros.

Post illam horam enim non facile probus quis per
plateas grassabatur, sed domum se ad cenam et
studia recipiebat, meretrices vero lupanar tunc
aperire solitæ erant, inde *nonariæ* dictæ Persio in
fine Sat. 1.

Si Cynico barbam petulans nonaris vellat. Hav.

(42) *In corde mutant.* Imitantes Rhen. L. B.
invitantes. Neutrum placet. Illustrat vero hoc admo-
dum calumnia Valerii Omuli qua M. Antonini ma-
trem apud Anton. Pium onerabat. Narrat Julius
Capitolinus, in Vita M. Antonini Philosophi: « Erat
autem in summis obsequiis patris Marcus, quamvis
non deessent qui aliqua adversum eum insur-
rarent, et præ cæteris Valerius Omulus: qui cum
Lucillam matrem Marci in viridario venerantem
simulacrum Apollinis vidisset, insusurravit: Illa
nunc rogat, ut diem tuum claudas, et filius impe-
ret. » Hav.

(43) *Et qui astrologos.* Attingit hoc crimen Ter-
tullianus, qui sub Severo multi propter astrologos
periere. Spartianus in Severo. Lac.

(44) *Adeo pietas et religio.* Hactenus refutavit illōs
ex propria ipsorum opinione; nunc clare ait pieta-
tem, et religionem, et fidem debitam imperatori-
bus non esse positam in his officiis et rebus qui-
bus velatur, tegitur, dissimulatur hostilitas, ut
faciunt gentiles, qui cum dicant palam se Romanos,
clam tamen insidiantur. Lac.

præstamus, qui non ab homine aut laudis, aut præmii expensum captamus : sed a Deo exactore et remuneratore indifferentis benignitatis. Iidem sumus imperatoribus, qui et vicinis nostris⁸. Male enim velle, male facere, male dicere, male cogitare de quoquam ex æquo vetamur. Quodcunque non licet in imperatorem, id nec in quemquem, quod in neminem, eo forsitan magis nec in ipsum, qui per Deum tantus est.

CAPUT XXXVII.

ARGUMENTUM. — *A quibus Christianis nihil mali expectandum hinc patere possit, utpote apud quos malum malo compensare non liceat; quod si vellent, iniqua odia et contumelias ulturi, facillime possent, et ob ingentem numerum, quo brevi tempore orbis impletus est, et ob mortis contemptum, quem etiam in tormentis pro fide præstent: sive id agere malent per incendia, sive per bella, sive denique per meram discessionem vastaturi rempublicam. At nunc etiam benefactores inimicorum factos, a dæmonum incursibus illos liberare, quos tamen generis, quam erroris humani hostes vocare maluerint.*

A 461 Si inimicos, ut supra diximus, jubemus diligere, quem habemus⁹ odisse? Item si¹⁰ lætæ vicem referre prohibemur, nec de facto pares simus, quem possumus lædere? Nam de isto ipsi recognoscite. Quoties enim in Christianos desævitis, partim animis propriis, partim legibus obsequentes? Quoties etiam præteritis¹¹ vobis suo jure nos inimicum vulgus invadit lapidibus (45) et incendiis? Ipsi Bacchanalium furiis (46) nec mortuis parcunt Christianis, quin illos de requie sepulturæ (17), de asylo quodam mortis, jam alios, jam nec totos avellant, dissecent, distrahant. Quid tamen unquam denotastis¹² de tam 462 conspiratis, de tam animatis ad mortem usque pro injuria repensatum¹³, quando vel una nox pauculis feroculis¹⁴ largiter ultionis¹⁵ posset operari, si malum malo dispungi penes nos liceret? Sed absit, ut aut igni humano vindicetur divina sectæ¹⁶ aut doleat pati, in quo probatur. Si enim hostes exsertos¹⁷, non tantum vindices occultos (48) agere videmus, dees-

Variæ lectiones.

⁸ Ex ipso quia et vicinis nostris corrigat Haverc. ⁹ Habebimus, Paris. ¹⁰ Iidem ad Cod. Fuld. ¹¹ Præteritos a vobis, Paris. ¹² Denotatis, Fran. ¹³ Repensati, Fran. ¹⁴ Facidulis con. Haverc. ¹⁵ Ita Cod. Fuldens., Rigalt., etc. in largitatem ultionis. ¹⁶ Divina sacra, Fran. ¹⁷ Exsortes, Paris.

Commentarius.

(45) *Lapidibus et incendiis.* Tale supplicium vulgo familiare est, confer Joh. viii, 59; x, 31; xi, 8, Luc. xx, 6; Act. v, 26; xiv, 19. Hoc modo Eusebius antistes Samosatensis infectus fuit ab Ariana muliere, tegula in caput ejus conjecta. De quo facto Nazianz. Orat. 11. Adv. Ar. et de seipso: Ὁν ἐκ τῆς ὑπερορίας ἀχθέντα λίθοις ἐπεδέξασθε μεσοῦσης ἡμέρας, ἐν μέσῃ πόλει. i. e. « Quem ab exilio reductum lapidibus excepistis, ipsa in meridie mediaque in urbe. » Apud Petronium: « Ex his qui in porticibus spatiabantur, lapides in Eumolpum recitantem miserunt. » Ibidem: « Itaque non miror si te populus lapidibus prosequitur. » Imo vel imagines imperatorum deorumque et ipsa templa a rabido vulgo lapidabantur, ut in morte Germanici docet Suetonius in Calig. cap. 5. Insigne exemplum in Numidico, quem Carthaginensibus presbyteris commendat, furiarum harum utroque genere proponit Cyprianus, lib. iv, ep. 10: « Qui hortatu suo copiosum martyrum numerum lapidibus et flammis necatum ante se misit; quique uxorem adherentem lateri suo concrematam simul cum cæteris (vel conservatam magis dixerim) lætus aspexit. Ipse semiustulatus et lapidibus obrutus, et pro mortuo derelictus, dum postmodum filia, sollicito pietatis obsequio, cadaver patris inquit, semianimis inventus, et refocillatus et extractus a comitibus, quos ipse præmiserat, remansit invitus. » HAV.

(46) *Ipsis Bacchanalium furiis.* Alludit ad descriptionem Bacchi, quem postea, inquit B. Just. Mart. lib. de Monarch. furem vocat. De Bacchi vero sacris, quam turpia, quam furiis plena, videat lector de August. lib. vii, de Civ. Dei, cap. 21, et ibi adnotat. Vivis. PAM.

(47) *De requie sepulturæ.* Atqui idem mox fere dicit in de asylo quodam mortis; nam ut templa deorum sanctos et inviolatos præstabant eos qui in illa confugerant, vitam illis servantes, ita mors et sepulcrum cadaveribus nihil nisi requiem præstare possunt. Præferri itaque posset lectio Cod. Fuld. de reliquiis sepulturæ, nisi idem diceret mox

quoque in jam alios, jam nec totos. Graviter itaque taxat Arianos Nazianz. loco adducto, quod nuda sanctorum corpora feris objecissent, prohibuissentque mortuos sepeliri: Τίνας, inquit, ἐπαφίχαμεν θῆρας ἀγίων σώμασιν; ἅς τινες τὴν ἀπάνθρωπον φύσιν δημοσιεύσαντες, id est: « Quasnam feras in corpora sanctorum inmisimus? Quod quidam fecerunt, qui naturam humanam publicarunt et prostituerunt. » Et mox: « Quibusnam crimini datum est a nobis, quod mortuos sepelissent, quos etiam ipsæ bestię fuissent reveritæ? » Certe, ut idem in laudem Heronis Orat. XXXIII, sepultura ne impiis quidem et facinorosis hominibus negari debet. HAV.

De requie sepulturæ. Locus insignis adversus nostræ tempestatis Donatistarum assecclas hæreticos, qui sepulta Christianorum, imo regum corpora effoderunt, cum tamen « Asylum mortis sepultura, » recte a Tertulliano vocetur. Et certe gravissimæ pœnæ in sepulcrorum violatores, vel ipsis ethnicis imperatoribus, jam olim statutæ sunt. PAM.

(48) *Vindices occultos.* Prout nunc, vindictam Deo committentes. An fautores subdolos adversarum partium intelligit? cum alias etiam vindices occulti possint dici illi qui, cum defectu virum ulciscisse in præsentem prohibentur, opportunum tempus vindictæ captant, quomodo inculcat Theognis, versu 362.

Εἶ κώτιλλε τὸν ἐχθρὸν, ὅταν δ' ὑποχείριος ἔλθῃ
Τίσαί νιν, πρόφασιν μηδεμίαν θέμενος.

id est. « Bene demulce inimicum, postquam vero sub potestatem venerit, ultionem sume de eo, nullam admittens excusationem. » Et acutum illud docet Publii Syri Mimi, versu 156.

De inimico ne loquaris male, sed cogites.

ad quem locum videri possunt, quæ ex posthumis Jam Gruteri observationibus publico dedimus. Politicum tamen hoc gentiles decet, non Christianos. Humane scilicet Sophocles Ajacis Flag. versu 747:

set nobis vis numerorum et copiarum? Plures nimirum Mauri et Marcomanni ipsique Parthi, ve quantæcunque unius tamen loci et suorum finium gentes, quam totius orbis. Hesterni ¹⁸ sumus, et vestra omnia implevimus (49), urbes, insulas, castella, **463** municipia, conciliabula, castra ipsa, tribus, decurias, palatium, senatum, forum; sola vobis reliquimus templa. Possumus dinumerare (50) exercitus vestros: unius Provinciæ plures erunt ¹⁹ Cui bello non idonei, non prompti fuisset, etiam impares copiis, qui tam libenter trucidamur (54), si non apud istam disciplinam magis occidi liceret, quam occidere? Potuimus et inermes, nec rebeles sed tantummodo discordes, solius divortii invidia adversus vos dimicasse. Si enim tanta vos hominum in aliquem orbis remoti sinum abruptissemus a vobis, suffudisset ²⁰ [pudore] utique dominationem vestram tot qualiumcunque amissio civium, imo etiam et ipsa destitutione punisset. Procul dubio expavissetis ad solitudinem vestram, ad silentium rerum

A et stuporem quemdam quasi mortui orbis ²¹; quæsissetis quibus imperaretis. Plures hostes quam cives vobis remansissent. Nunc enim pauciores hostes habetis præ multitudine Christianorum, pene omnium civitatum ²² pene omnes cives Christianos habendo. Sed hostes maluistis vocare generis humani ²³. Quis autem vos ab illis occultis et usquequaque vastantibus mentes et valetudines vestras hostibus raperet? a dæmoniorum incursibus dico, quæ de vobis sine præmio, sine mercede depellimus. Suffecisset hoc solum nostræ **464** ultioni, quod vacua exinde possessio immundis spiritibus pateretis ²⁴. Porro nec tanti præsidii compensationem cogitantes, non modo non molestum vobis genus, verum etiam necessarium, hostes judicare maluistis: qui sumus plane, non generis humani tamen, sed potius erroris.

CAPUT XXXVII.

ARGUMENTUM. — *Quæ cum ita sint, tolerari, ut sectam aliquam, qui nihil mali operetur debere; non enim*

Variæ lectiones.

¹⁸ *Ila Heratd. e ms. Put., Ald. Rig., Hav., Jun. La Cerda; cæteri: Externi.* ¹⁹ *Vv. Possumus — erunt ex uno cod. Fuld. recepit Hav. qui voc. Christiani excidisse arbitratus est.* ²⁰ *V. pudore rec. Hav. e cod. Fuld.; Lugd. diffudisset utque.* ²¹ *Lic Rig. et Hav. ex auctoritate cod. Fuld.; codd. Put. et Bong. quasi mortui, urbes quæs.; Pamel. quasi mortuæ urbis, quæsissetis, quibus in ea imperassetis; Rhen. Ald. et Gängn.: quasi mortuæ urbis reliquias quæs. etc.* ²² *Ita Haverc.; codd. omnes civium. Rig. delebit vv. pene omnium — generis humani, quibus alii addunt: potius quam erroris humani.* ²³ *Potius quam erroris humani add. Fran., Par Rig.* ²⁴ *Pateret, Fran. Paris.*

Commentarius.

“Οτ’ ἐχθρὸς ἐς τοσόνδ’ ἐχθραντέος,
Ὡς καὶ φιλήσω αὐθις.

id est, « Cum hostis ess em, ita odio eram habendus, ut qui rursus amicus fieri possem. » HAV.

(49) *Vestra omnia implevimus.* Rapidus Evangelii cursus et potens sceptrum fortitudinis suæ quod ex Sione misit Dominus cito æternos orbis portas et fores æratas perfregit. Cujus illustre testimonium jam vel secundo post Christum natum sæculo petere est tum ex hoc loco, tum cap. primo: *Obsessam vociferantur, etc. Ad Scap.* etiam cap. 11: « Cum tanta hominum multitudo, pars pene major civitatis cujusque, in silentio et modestia agimus, singuli forte noti magis quam omnes. » et cap. 5: « Quid facies de tantis millibus hominum, tot viris ac feminis, omnis sexus, omnis ætatis, omnis dignitatis, offerentibus se tibi? Quantis ignibus, quantis gladiis opus erit? quid ipsa Carthago passura est decimanda a te, cum propinquos, cum contubernaculis suos illic uniusque cognoverit, cum viderit illic fortasse, et tui ordinis viros et matronas, et principales quasque personas, et amicorum tuorum vel propinquos vel amicos? » *Ad Nation.* 1, 8: « Verum recogitate, ne quos tertium genus dicitis, principem locum obtineant, siquidem non ulla gens non Christiana: itaque quæcunque gens prima, nihilominus Christiana. » Adversus Judæos quoque c. 7, ubi exposuit illud ex Act. Apost. II, 9-11, subjungit: « Ut jam Getulorum varietates, et Maurorum multi fines, Hispaniarum omnes termini, et Galliarum diversæ nationes, et Britannorum inaccessa Romanis loca, Christo vero subdita; et Sarmatarum, et Dacorum, et Germanorum, et Scytharum, et abditarum multarum gentium, et provinciarum et insularum multarum nobis ignotarum et quæ enumerare minus possumus? In quibus omnibus locis Christi nomen, qui jam venit, regnat; utpote ante quem omnium civitatum portæ sunt apertæ, et cui nullæ sunt clausæ; ante quam seræ ferreæ sunt comminutæ, et valvæ

æreæ sunt apertæ. Quanquam et ista spiritualiter sint intelligenda, quo præcordia singulorum variis modis a diabolo obsessa, fide Christi sunt reserata: attamen perspicue sum adimpleta, utpote in quibus omnibus locis populus nominis Dei inhabitet. » Et ad eosdem, c. 12. « Aspice universas nationes de voragine erroris humani exinde emergentes ad Dominum Deum Creatorem, et ad Deum Christum ejus. Et si audes, nega prophetatum; statim tibi promissio Patris occurrit in Psalmis, dicens, » etc. *De Corona* denique *militis*, c. 12: « Et apud Barbaros enim Christus. » Vociferaturque imposter ille apud Lucianum in Pseudom. « Impiis et Christianis impleri Pontum. » HAV.

(50) *Possumus dinumerare exercitus vestros: unius provinciæ plures erunt.* Totum hoc in solo Fuldensi invenitur, et tamen plane Tertull. sapit. Scinius, inquit, quod exercitus hodie Romani alant, quis illorum justus sit numerus; at tanta Christianorum multitudo est, ut vel una provincia majores copias de iis instruere possit. Pulchre his sequentia respondent. Præterisse alios, et imprimis Rigaltium, vix fero. Arbitror tamen excidisse vocem *Christiani*. HAV.

(51) *Tam libenter trucidamur.* Nam ut vere Publius Syrus Mimus, versu 259

Heu quam est timendus, qui mori tutum putat.

Ut enim idem versu 422

Mortem ubi contemnas, omnes viceris metus.

Ex eodem fonte illud Senecæ ad Helvid. c. 13.: « Ex quo pectore mortis metum ejeceris, in id nullius rei timor audebit intrare: »

quos ille tumorum.

Maximus haud urget lethi metus, ind e ruendi
In ferrum mens prona viris, animatque capaces
Mortis:

de Druidis ut canit magnus Lucani spiritus, lib. 1, tibi pro *capaces* lego *rapaces*. Præcipiunt quasi mortem suam. HAV.

metuendum ne tales ad illicitas factiones cocant, qui loco factionum vitent, qui dudum renuntiare didicerint spectaculis, circo, theatro, arenæ, xysto, unde crudeles, insani, lascivi, vani, turbulenti; et ob id ad conspirandum apti redire soleunt homines. Si igitur Christiani alias eligant voluptates, easque innoxii, turbas non debere, cum gentibus etiam suas quieti reliquant.

Proinde neo paulo lenius, inter licitas functiones sectam istam deputari oportebat, a qua nihil tale committitur, quale de illicitis factionibus timeri solet. Nisi fallor enim, prohibendarum factionum causa de providentia constat modestiæ publicæ²⁵,

Variae lectiones

²⁵ *Pamel. aliique* : ac modestia publica.

²⁶ *Corrigit Haverc.* vilem et mercenariam omnes violentiæ suæ operam.

Commentarius.

(52) *Æmulis studiorum comp.* Prout factiones illæ retiariarum et parmulariarum venetorum, et prasinorum, et similes ex Suetonio præcipue et aliis scriptoribus notæ sunt, de quibus Lipsius, in *Saturnaliis*, lib. II, c. 34. Alluditque Chrysost., *Hom. ad Isa.* VI, 1, ubi vetat compulsationes in Ecclesia : « Neque prohibemus vocem laudis, sed vocem absurditatis et inconditam, ac mutuas inter vos contentiones, manus incassum temereque sublatas in aerem, pedes supplodentes, indecoros effeminatosque mores, qui sunt illorum, qui in theatris ac circensibus ludis versantur, ludicra et delicia. Illinc nobis perniciose invehuntur exempla, illinc irreligiøsæ vulgaresque voces, illinc manuum ineptæ gesticulationes, contentiones, concertationes, mores instabiles, atque insulsi incompositique clamores. » Itaque tota civitas, ut vulgus in spectaculis, scinderetur in partes. Ibidem : « Ex innumeris contentionibus, ex temere factis dejectionibus male loquentium, etc. » HAV.

(53) *Venalem et mercenarium homines.* Pro *venalem* ms. L. B. ostendit *vellent*, Fuld. vero delet vocem *homines*. Sed legendum puto, « Cum jam et in quæstu habere cœpissent vilem et mercenariam omnes violentiæ suæ operam ; » ut dicat omnis ordinis et conditionis homines per factiones impulsos, se suæque periculo et internecioni exponere. Is enim miserrimus Reip. status est, quando « avaritia fidem, probitatem cæterasque artes bones subvertit, pro his superbiam, crudelitatem Deos negligere omnia venalia habere edocuit ; » ut recte observat Sallustius, *Cat.* cap. 10. Quando jam *non amicitia immicitiaque ex re, sed ex commodo æstimantur*, ut docet ibidem. HAV.

(54) *Ab omni gloriæ et dignitatis ardore.* Eleganter *ardorem* vocavit gloriæ cupiditatem, quæ homines quasi urit, unde verba *inflammare* et similia poetis. Ita Iphiclus Argonautis additus apud Val. Flacum lib. I, 75, non ut laboret :

Monitus sed tradat ut acres,

Magnorumque viros qui laudibus urat avorum.

Cum itaque proprio vocabulo Christianos ab illo ardore *frigere* dicit, ex philosophiæ penetralibus ostendit illos esse viros sapientes, ducentes non esse administrandam sibi corruptis moribus Remp. Videntur vero hæc adumbrata ex Platone, cujus locum multo pulcherrimum huc pertinentem vide infra cap. 46 ad illa : « Et necessario appetunt. » Sallustius etiam de se ipso in *Cat.* c. 31 : « Ac pie cum ab reliquorum malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris cupido eadem, quæ cæteros, fama, atque invidia vexabat. » Fuld. legit *gloria*, Ad. vero delet *τὸ ab*. HAV.

(55) *Unam omnium rempublicam.* Et hoc ex sa-

ne civitas in partes scinderetur, quæ res facile committia, concilia, curias, conciones, spectacula etiam æmulis studiorum compulsationibus (52) inquietaret, cum jam et in 465 quæstu habere cœpissent venalem et mercenariam homines (53) violentiæ suæ operam²⁶. At enim nobis ab omni gloriæ et dignitatis ardore (55) frigentibus nulla est necessitas cœtus, nec ulla magis res aliena, quam publica. Unam omnium rempublicam (55) agnoscimus 466 mundum. Æque spectaculis (56) in tantum renuntiamus, in quantum originibus eorum,

piantum definitione, quibus totus mundus domus est et patria ubique. Non abludunt hinc illi Joannis Chrysostomi de sancto Luciano ; Is, quæstione per tormenta habita, interrogatus, *ποίας εἰ πατρίδος ; Χριστιανός εἰμι, φησί. Τί ἔχεις ἐπιτήδευμα ; Χριστιανός εἰμι. Τίνας προγόνους ; ὁ δὲ πρὸς ἅπαντα ἔλεγεν, ὅτι Χριστιανός εἰμι.* id est, « Quæ tibi patria est ? Christianus sum, inquit, Quam artem profiteris ? Christianus sum. Quibus majoribus ? Ille vero ad omnia dicebat, audis, quod sum Christianus ? » Ita Aristippus εἶναι τε πατρίδα τὸν κόσμον αἶεβας, et sublimior illo Grates Thebanus in *Tragæd.*

Οὐχ εἷς πατριός μοι πύργος, οὐ μία στέγη
Πάσης δὲ χέρσοι καὶ πόλις καὶ δόμος
Ἐτοιμός ἡμῖν ἐνδιατᾶσθαι πάρα.

id est : « Nec pro patria mihi turris una nec casa est, sed univeræ arces terræ et domus paratam nobis Aristophanes in *Pluto*, v, 1 :

C Πατρις γὰρ ἐστὶ πᾶσ' ἴν' ἂν πράττη τις εἶ.

id est, *patria illic cuique sua est, ubi bene est.* Scripsi locum cum Rigaltio, consentiente ms. L. B. nam Ald. et alii *omnes* Barr. et Rhen. et alii *cognoscimus*. Cod. vero L. B. ita totum locum exhibet, « Nobis, etc. frigentibus nulla magis res aliena qui publicam, unam omnium rempublicam agnoscimus mundum. » Ut autem hic vocat mundum *unam omnium rempublicam*, sic cap. seq. naturam *matrem unam omnium*. HAV.

(56) *Æque spectaculis.* Junius vocem *æque* annecti voluit prioribus, et post illam punctum poni. Inique, Si enim quid mutandum, præstaret legere : *Æqui spectaculis vestris*, sc. sumus, quod cum iis quæ sequuntur conciliari potest. Sed vetus lectio omnino sana est. Ut enim foro et curiæ renuntiabant Christiani, quia laudis et gloriæ cupidi non erant, ita etiam spectaculis, quoniam et de idolatria nata erant et humana divinaque jura fœdabant. Membranæ Fuld. legunt, *Atque adeo*. Nec immerito spectaculis renuntiabant Christiani, qui ipsi mundo spectaculum facti cum Paulo I Cor. IV, 9, abunde spectaculorum in verbo Dei habent. Prosperum Aquitanicum audiamus Prom. et Prædict. Dei de gloria sancti in peroratione : « Si spectandi voluptas est, inquit, habes hic aurigam spiritalem Christum, Eliam, qui curru igneo usque ad metas pervectus est cœli, cui rusque Pharaonis demersos in profundo. In munere habes Danielelem sanctum, leonem non ferro sed oratione vincendum : ursosque vexantes eos qui Eliseum prophetam contumeliis lacesserant. Habes quoque in sancto spectaculo non mimicas turpitudines, sed Christo sacratas virgines. Habes cabalistarum loco Rebecca geminos mystice ludentes. Habes David coram arca saltantem, et nudatum

quas scimus de superstitione conceptas, cum et ipsi rebus, de quibus transiguntur, prætersumus²⁷ (57). Nihil est nobis dictu, visu, auditu (58) cum insania circi 467 (59) cum impudicitia theatri (60), cum atrocitate arenæ (61), cum vanitate xysti (62). Licuit Epicureis aliquam decernere vo-

Variæ lectiones.

²⁷ Præsumimus, Latin. præferimus, Paris.

Commentarius.

in passione Christum, coram servis et ancillis suis, illa ipsa sua historia exhibentem. Habes postremo fletus planctusque Jeremiæ decantatos, non arte tragica, sed prophetica. Adde Nostrum, lib. de Spect. c. 29. Hav.

(57) De quibus transiguntur, prætersumus. Hæc est constans lectio omnium mss. quæ editiones veteres Barræi. Aldi et Rhenani depravarant in exiguntur (vel transiguntur) præterimus. Restituerant veram Pam. et alii. Sed ubi illi posuerant cum et ipsis rebus, Ald. cum ipsis rebus edidit. Rigalt. qui ipsis rebus etc. contra mss. tamen. Eleganter autem dicit Tertullianus Christianos præteresse illis ipsis rebus de quibus spectacula transiguntur, id est, quæ eorum est materia, sc. furor, libido, crudelitas, quoniam hisce renuntiaverunt Christiani facti, adeoque illis amplius non vivunt, sed mortui sunt, ut loquitur Petrus I. Epist. c. 11, 24; et Paulus etiam Rom. vi, 2, et Coloss. III, 7; imo nulli sunt rebus mundanis, quomodo apposite Deum quem sibi fingunt Epicurei: Neminem humanis rebus vocat c. 47. Hav.

Quia et ipsis rebus de quibus transiguntur, prætersumus. Præteresse dicit, ut superesse. Prætermittimus, et a quibus valde alieni sumus: videlicet ab insania circi, impudicitia theatri, etc., et M. Cato Præterire dixit, quod vulgo spernere, contemnere. Eorum rationes, inquit, ivi præter. Sic enim habent exemplaria Plinianæ ad Vespasianum Præfationis, ubi verba illa Catonis citantur, sub finem. Rig.

(58) Nihil est nobis, visu, auditu. Cod. Fuld. Nihil enim. Reliqui mihi est; sed Rig. τὸ est delevit, recte forte, at in illo quod etiam exulare jubet cum Rhenano illa dictu, visu, auditu, sequi non ausim, in nolo. Omnes enim mss. agnoscunt, editiones omnes aliæ, denique sensui non repugnat; dictu enim respicit clamores inconditos factiosorum, qui cum inter se de illis auribus qui sibi placebant, certarent et tumultuarentur, tum acclamationibus suas quique factiones adhortabantur. Unde famosus ille auriga Scorpis appellatur a Martiale

Clamosi gloria circi.

Visu ad impudicos gestus et nuditates theatri et xysti, auditu ad arenam pertinet, cum certe humanum non sit gemitus cadentium et a feris discerptorum ululatum cum voluptate auribus haurire. Hav.

(59) Insania circi. Ubi inconditos clamores jaci, cum alii, tum Chrysost. docuit loco supra allato. In arena etiam obtinuisse docet Tertull. ad Mart. c. 1: « Verum tamen et gladiatores perfectissimos non tantum magistri et præpositi sui, sed etiam idiotæ, et supervacue quique adhortantur de longinquo, ut sæpe de ipso populo dictata suggesta profuerint. » Hav.

(60) Impudicitia theatri. Quod alibi vocat suo nomine consistorium libidinis et impudicitiae. Ubi et argumenta fabularum, et personæ, et verba, et omnia obscœna, turpia, indigna auditu et aspectu boni viri sunt. Itaque acriter passim in illa cum aliis invehitur Chrysost. Ita enim in I Ep. ad Cor. cap. iv, hom. 13: « Theatra congregant et meretricum choros illuc inducentes, et pueros scortantes, et qui injuria ipsam afficiunt naturam; totum populum in loco superiore faciunt considerare, sic civitatem recreantes. » Et ad Matth. cap. xi, hom. 37: « Cuncta enim simpliciter quæ ibi fiunt turpissima sunt, verba, vestitus, tonsura, incessus, voces, cantus, modulationes, oculorum eversiones ac motus, tibie,

fistulæ, et ipsa fabularum argumenta, omnia, inquam, turpi lascivia plena sunt, etc., quas ob res non cachinnis difluere sed lacrymis gemere ac dolore oportet. » Graviter itaque increpat Christianos nefanda hæc spectare ausos, hom. 7, in cap. Matth. II: « Nam et cum cum videris (Christum), ita cum relinquis, ut post illum curras ad theatra, ac mimum potius et videre et audire desideres. Christum quidem in spiritali situm præsepio derelinquis, properas vero jacentem in scena spectare meretricem. » Et mox: « At vero ex hac mensa spiritalium fons emanat bonorum, et hanc tu statim relinquens curris ad theatrum, ut natantes feminas et sexum illum publicis oculis intuearis expositum. » Et ibidem: « Tu vero relinquis hujus sanguinis fontem calicemque reverendum, et ad diabolicum istum fontem festinus accurras, ut scilicet spectes meretricem natantem, et naufragium animæ patiaris, qua quippe illa pelagus quoddam est immane luxuriæ, quo non corpora submerguntur, sed naufragium infertur animabus. Nam illa quidem in mediis aquis nuda ludit natatu, tu vero de sublimi spectans gradu, in libidinis profunda demergeris. » Vide et quæ ibidem longe plura in hanc sententiam sequuntur. Rursus idem Hom. de Davide et Saule: « Non metuis, non expavescis, dum oculis, quibus illic lectum, qui est in orchestra, aspectas, ubi detestandæ adulterii fabulæ peraguntur, iisdem hanc sacram mensam intueris, ubi tremenda peraguntur mysteria? Dum iisdem auribus audis et scortum obscœne loquens, et prophetam apostolumque ad arcana Scripturæ introducendum? » Denique Hom. Quod omnia vitia orig. ab ignavia ducant: « Quo tempore alii quidem, quum nos hæc ex hoc loco dissereremus, in theatris otiose diaboli pompam spectarunt: et quidem meretricias cantilenas illi tum audiverunt: vos vero jucundissima doctrina spiritali vocastis. Et illi quidem impurissimis diaboli escis vescebantur: Vos vero unguento spiritali delibuti estis. » Unde recte Cyrillus Hierosol. Mystag. sive Catech. I, cap. 4, explicaturus pompam diaboli cui in baptismo renuntiavimus, ait esse θεατρομανίας καὶ ἵπποδρομίας, κυνηγορίαν καὶ πάσαν τοιαύτην ματαιότητα.

(61) Atrocitate arenæ. Ubi nihil aliud agitur, quam ut deposita humanitate rabidæ feræ fiant homines. Itaque et hic prodeat Chrysost. hom. 13 in I Epist. ad Cor. iv: « Quid opus est dicere fraudes et imposturas, quæ fiunt in equorum curriculis, et quæ in pugnis ferarum. Sunt enim illa omnia plena stuporis et amentiae. Docent assidue habere populum immisericordem, sævum, et inhumanum, et exercent ad videndum homines discerpi ac dilaniari, effluere sanguinem, et ferarum crudelitatem omnia confundere. »

(62) Vanitate xysti. Idem Chrysost. Hom. in Psal. cxviii: « Non debetis, filii Ecclesiæ, depravari in vanitatibus spectaculorum. » De his ludis scripsere Bulengerus, Panvinius, Vellerus, Faber et innumeri alii. Pertinetque ad illam, de qua modo, arenæ atrocitatem elegans Demonactis philosophi dictum ad Athenienses, quod narrat Lucianus in Vita ejus. Consultabant Athenienses de spectaculo gladiatorum instituendo ad imitationem Corinthiorum. Ibi sanam hanc vocem edidit philosophus: Μη πρότερον ταῦτα, ὦ Ἀθηναῖοι, ψηφίζεσθε, ἂν μὴ τὸν Ἑλέου τὸν βωμὸν καθέλγητε, id est: « Ne prius, o Athenienses, hæc decernatis, quam subvertatis aram Misericordiæ. »

luptatis veritatem ²⁸. Quo vos offendimus, si alias præsumimus voluptates? Si oblectari novuisse volumus ²⁹, nostra injuria est, si forte, non vestra. Sed reprobamus quæ placent vobis, nec vos nostra dolectant.

CAPUT XXXIX.

ARGUMENTUM. — *Ut itaque gentes de præjudicio suo recedant, liberaliter illis Christianæ factionis (ut appellabant) disciplinam communicat, nobis veteris Ecclesiæ statum tantum non ante oculos ponit: quomodo scilicet soliti sint in unum coire, ad quem, pro quibus, quidve precari, monita Scripturæ et voces dirigere, censuram morum exercere, conventum ordinare, eleemosynas colligere, istas distribuere in usum sepulturæ, aut ad alendos egenos, orphanos, senes emeritos, aut ad refocillandos naufragos, vel ob fidem in metalla, insulas, carceres relegatos. Quam tantam affectionem omni labe carere docet, verumque amoris titulum mereri, qui apud gentes non nisi impurus sit et simulatus: apud hos convivia esses opipara, sumptuosa, libidinosa, infamia; apud Christianos, sobria, modica, casta, pia. Talem igitur societatem non factionem vocandam, sed curiam.*

Edam jam nunc ego ipsa negotia Christianæ fa-

ctionis, ut qui ³⁰ mala refutaverim, bona ostendam. Corpus sumus de conscientia religionis et discipline divinitate ³¹ et spei fœdere. Coimus in cœtum et congregationem, ut ad Deum ³², quasi manu facta, precationibus ambiamus. Hæc vis Deo grata est. Oramus ³³ etiam pro imperatoribus, pro ministeriis ³⁴ eorum ac potestatibus, pro statu sæculi ³⁵, pro rerum quiete, pro mora finis. Cogimur ³⁶ ad Litterarum **469** divinarum commemorationem (63), si quid præsentium temporum qualitas aut præmonere cogit aut recognoscere. Certe fidem sanctis vocibus pascimus, spem erigimus, fiduciam figimus, disciplinam præceptorum nihilominus in compulsationibus (64) ³⁷ densamus; ibidem etiam exhortationes, castigationes et censura divina (65). Nam et **B** judicatur magno cum pondere, ut apud certos de Dei conspectu, summumque futuri judicii præjudicium est, si quis ita deliquerit, ut a communicatione orationis (66) et conventus et omnis sancti commercii relegatur. Præsertim probati quique (67) seniores, honorem istum non pretio **470** (68) sed

Variæ lectiones.

²⁸ Hæc vv. in edd. ante Rig. in fine demum capituli leguntur ita scripta: Sed licuit Epicureis aliquam decernere voluptatis veritatem, id est animi æquitatem et ampla negotia. Sed hoc loco ea in solo cod. Fuld. posita sunt additis his: id est animæ æquitatem. Herald. scribere maluit: Scilicet licuit Epicureis, etc. Wouw. ex suo cod. hanc protulit Scripturam: Sed licuit Ep. al. dec. vol. veritatem, ἀπαξίαν καὶ ἀπραξίαν, id est animi æquitatem et a publicis negotiis requiem. ²⁹ Rhenanus et Gelenius: si oblectari nolumus; cod. Fuld. si oblectare novissime nolumus. Nescio an scribendum sit: si oblectare nos vanissime (cf. de pudic. 1.) nolumus. ³⁰ Quo minus, Cod. Fuld. ³¹ Veritate, Paris. unitate, Fran. ³² Coimus ad Deum, Rig. ³³ Orantes add. Fran. Par. ³⁴ Ministris, Fran. Par. ³⁵ Cod. pro statu desunt in codd. Lugd. et in edd. Gel., Hav., Seml. et Rig. ³⁶ Coimus, Paris. ³⁷ In compulsationibus cod. Fuld. Haverc.

Commentarius.

(63) *Coimus ad Litterarum divinarum commemorationem.* La Cerda habet *cogimur*, id est convenimus, ut ibi explicat. Eadem ferme habet Justinus martyr, Apolog. 2. Quæ omnia, tum Justini, tum Tertulliani citantur a Stephano Duranto, lib. II, de Ritibus Ecclesiæ, cap. 18. LE PR.

(64) *In compulsationibus.* Ms. Fuldensis hæc lectio longe melior est, quam aliorum *inculcationibus*. Et hoc enim quam maxime ad divinitatem disciplinæ Christianæ facit, etiam in persecutionibus et assultibus improborum (ita enim usurpat *compulsare* et *compulsationem*), nihil de fide, spe, fiducia, præceptis Domini discedere. Est itaque *præceptorum*, eorum quæ præcepit nobis Dominus. Si cui tamen magis placet *inculcationibus*, ita cum Salmasio de Trapez. Fœnore p. 464, explicet: Non satis habemus fidem canendo ad Deum pascere, et spem erigere, fiduciamque in illo figere, quibus omnibus nos in eum serio credere testamur; sed et præcepta inculcamus, quæ non facienda et facienda demonstrant, de quibus supra cap. 1. Sed hæc omnia in lectione nostra includuntur. HAV.

(65) *Censura divina.* Locus insignis adversus contemptores excommunicationis ecclesiasticæ a Christo institutæ, et a primis apostolorum temporibus usitatæ. PAM.

(66) *Ut a communicatione orationis.* Vere gravis et rigida fuit disciplina veterum Christianorum, qua vel prorsus a communione sanctorum graves peccatores rejiciebant, vel statuebant onerosas delictorum pœnas. Sic Tertulliani tempore vix, et si modo, mœchis, homicidis, idololatri publicæ pœnitentia concedebatur, ut patet ex lib. de Pudicitia, c. 5; et late exsequuntur qui de pœnitentia et

C pœnis clericorum ex professo egerunt Jo. Morinus in doctissimo libro *De sacramento Pœnitentiæ*, et Gabriel Albaspinæus, vir omnis antiquitatis ecclesiasticæ scientissimus, in *Observationibus ecclesiasticis*. Pœnitentiæ vero gradus erant *fletus*, cum a limine et omni tecto Ecclesiæ submotus peccator ante fores templi flens et sordidatus fideles ingredientiens prensaret, orarent pro se, ut scandalum ab Ecclesia Dei submoveretur. Secundus *Auditio*, cum inter catechumenos in aditu templi stare permittebantur. Tertius *Substratio*, quando ingredi liceret, sed ita ut retro ambonem sese prosternerent et cum catechumenis rursus abirent. Quibus peractis certo temporis spatio, quod pro magnitudine scandali erat definitum, admittebantur ad Σύστασιν, sive *Consistentiam*, quando una cum fidelibus stabant orantes. Nondum vero ad sacram cœnam accedere licebat, sed tum demum, cum plane Ecclesiæ reconciliati judicarentur. HAV.

D (67) *Præsertim probati quique.* Illustre testimonium Alexandri Severi apud Spartianum, qui eodem modo præpositos provinciis eligi volebat, dicens: « Grave esse, cum id Christiani et Judæi facerent in prædicandis sacerdotibus qui ordinandi sunt, non fieri in provinciarum rectoribus quibus et fortunæ hominum committerentur et capita. » HAV.

(68) *Non pretio.* Quo nec Deus egeat, et dignissimi honore passim excludantur. De illo Lucianus in *Jove Confutato*, p. 183: « Ὡστε οὐχ ὀρῶ ἀπὸ τοῦ ἀπατεῖτε τὸν μισθὸν ἐπὶ τῇ μαντικῇ, id est, *Quare non video, quamobrem et mercedem exigatis propter vaticinium.* De hoc lex Theodosiani, Cod. I, de Rectorib. Provinciar. Constantiniana: « Non sit venale iudicis velum, non ingressus redempti,

testimonio adepti : neque enim pretio ulla res Dei constat. Etiam si quod arcæ genus est, non de honoraria ³⁸ (69) summa quasi redemptæ religionis congregatur ³⁹ ; modicam unusquisque stipem menstrua die, vel quum velit, et si modo velit ⁴⁰ et si modo possit (70), apponit ⁴¹ : nam nemo compellitur, sed sponte confert. Hæc quasi deposita pietatis sunt. Nam inde non epulis ⁴², nec potaculis, nec ingratis voratrinis dispensatur, sed egenis alendis humanisque, et pueris ac puellis re ac parentibus destitutis ⁴³ (71) jamque domesticis senibus ⁴⁴ (72), item naufragis ⁴⁵, et si qui in metallis, et si qui in insulis, ~~471~~ vel in custodiis (73) duntavat ex causa

A Dei sectæ ⁴⁶ alumni confussionis suæ fiunt. Sed ejusmodi vel maxime dilectionis operatio notam nobis inurit penes quosdam. Vide, inquit, ut invicem se diligant (74) : ipsi enim invicem oderunt; et ut pro alterutro mori sint parati : ipsi enim ad occidentum alterutrum paratiores ⁴⁷ erunt. Sed et quod fratrum appellatione censemur ⁴⁸, non alias, opinor, infamant, quam quod apud ipsos omne sanguinis nomen de affectione simulatum est. Fratres autem etiam vestri sumus, jure naturæ matris unius, etsi vos parum homines, quia mali fratres. At quanto dignius fratres (75) et dicuntur et habentur, qui unum patrem Deum agnoverunt (76),

Variæ lectiones.

³⁸ Ita cod. Put. et ell., Rhen., Her. de oneraria, Pam. de ordinaria, Rig. et Hav. de honoraria (i. e. inhonestis). ³⁹ Congregat *Parisin*. ⁴⁰ Et si modo velit *abest Parisin*. ⁴¹ Opponit, *Paris*. ⁴² Vv. et si modo velit desunt in ed. Rhen., Ald., Gelen. et Gangn. In sqq. cod. Lugd. et si vel possit, cod. Agob. et si modo vel possit. Scribendum videtur : vel cum velit, vel si modo possit, cæteris deletis. ⁴³ Quippe non epulis inde *cod. Fuld.* ⁴⁴ Rhen., Gel. Ald., Gangd. etateque domitis senibus ; Hav. e cod *Fuld.* add. : jam otiosis. ⁴⁵ Naufragiis *Haverc. cod, Fuld.* ⁴⁶ Conflictatur add. *cod. Fuld.* ⁴⁷ Erunt *delet Semler.* ⁴⁸ Ita *coq. Fuld.* et *edd Rig. atque Hav.* ; alii : sed et quod fratres nos vocamus, non alias, opinor ; insaniunt (Her. infamant quam. etc.).

Commentarius.

non infame licitationibus secretarium, non visio ipsa præsiis cum pretio. Hav.

(69) *Non de honoraria summa... congregatur.* Sic omnino legitur in vetustissimo codice. In nostris, inquit, conventibus congregatur summa, quæ non sit tamen de honestamento religioni, nec ideo venalis aut redempta dici debet religio nostra. Rig.

(70) *Si modo possit. Si modo velit.* Justinus : οἱ εὐποροῦντες δὲ καὶ οἱ βουλόμενοι κατὰ προαίρεσιν ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ ὁ βούλεται δίδωσι. LE PR.

(71) *Re ac parentibus destitutis.* Suetonii dictio est, in Vita Neronis : senatorum nihilissimo cuique sed a re familiari destituto, annua salaria constituit. Rig.

(72) *Jamque domesticis senibus.* Hæc est vetus lectio optimorum mss. et edit., pro qua alii, ut Aldini et Rhen. ponere maluerunt *etateque domitis*, quod non perinde probo. Scribo hæc per hyphen, ut illa apud Virgil. *Georg.* III, 92, de equo generoso, jam vetulo :

Hunc quoque, ubi aut morbo gravis, aut jam segnior (annis,

Deficit, abde domo. nec turpi ignosce senectæ.

quod optime contra Canterum et alios astruit elegantissimus Andr. Schottus, *Obs. Hum.* lib. II, c. 51. Si vero malis cum Junio simpliciter intelligere de fidei domesticis ex *Epist. ad Galat.* VI, 10, ad manum est Justini locus, qui sic lib. II, c. 10. Artaphernem patrum Artamensis et Xerxis de regno Persarum contendentium vocat *Domesticum judicem*, ut et Noster c. 1 : *Domesticis indicis.* Sed ego non accedo. Hav.

(73) *Vel in custodiis.* Libro *ad Martyras*, c. 2 : « Ipsam interim conversationem sæculi et carceris comparemus, si non plus in carcere spiritus acquirit, quam caro amittit ; imo et quæ justa sunt, caro non amittit, per curam Ecclesiæ et agapen fratrum. » Ex præcepto Christi apud *Matt.* XXV, 44, 43. Itaque Noster rursus hoc nomine commendat opusculum suum, *ad Martyras*, cap. 1 : « Inter carnis alimenta, benedicti martyres designati, quæ vobis et domina mater Ecclesia de uberibus suis, et singuli fratres de opibus suis propriis in carcerem subministrant, cepite aliquid et a nobis, quod faciat ad spiritum quoque educandum. » Hav.

(74) *Vide, inquit, ut se invicem diligant.* Dixe-

B rat Christus de charitate, quam tantopere commendavit : *Ignem veni mittere in mundum, et quid volo, nisi ut ardeat ?* (*Lue.* XII, 49.) Ardentis igitur amoris effectus erat certissimus apud vere Christianos, quod ita se invicem amarent ut esset alter pro altero mori paratissimus. LE PR.

(75) *At quanto dignius fratres.* De *præscript. adv. Hæret.* c. 20 : « Communicatio pacis, et appellatio fraternitatis, et contesseratio hospitalitatis, quæ jura non alia ratio regit, quam ejusdem sacramenti una traditio. » Et *ad Exorem* lib. II, c. 9 : « Quale jugum fidelium duorum unius spei, unius voti, unius disciplinæ, ejusdem servitutis ? Ambo fratres, ambo conservi, nulla spiritus carnisve discretio. » Hinc jam olim Christiani, ut conjunctionem illam animorum et fraternum affectum ostenderent, soliti osculo se mutuo excipere. Testis præter alios Chrysostomus, in II *Epist. ad Cor.* homilia 20 : « Ob id enim nobis datum est osculum, ut charitatis igniculus ac fomes sit, ut affectum inflammet, ut hac ratione nos ipsos mutuo amemus velut fratres invicem se amant, patresque vicissim filios : imo etiam multo vehementius, illa enim naturæ sunt ; hæc gratiæ. » *Cod. Fuld.* habet, *Quando nunc.* Scribendum, si ista lectio placeat, *quanto nunc.* Hav.

(76) *Fratres et dicuntur et habentur, qui unum Patrem Deum agnoverunt.* Christus Dei Filius voluit esse quod homo est, ut homo posset esse quod Christus est, hoc est, Dei Filius. Communem igitur habent Christiani patrem in Christo Deum, et cohæredes sumus Christi ; hæredes autem Dei, licet viventis. Est enim illic viventis hæreditas, ubi mortui vivunt, et moritur nemo. Hoc divinæ adoptionis sacramento, regni candidatos paterni, fratres appellari voluit Christus, ut fraterni consortii mysterio charitatem sanciret : ambitiosum vero patris nomen, quo sensu Pharisæi vindicabant, usurpari vetuit, ne sanctissimam fraternitatem inæqualitas ulla præmeret, neve aliqua divinitatis æmulatione, prisco generis humani vitio, Patris æterni majestas violaretur. Hujusce tamen disciplinæ regula humanos affectus minime rescidit, cum illa sit a Deo instituta, quo magis, non quo minus charitas admittatur. Atque et Apostolus Onesimum se genuisse ait in vinculis, et appellatione filii commendat Philemoni suo. Cujus certe appellationis est ad patrem relatio. Rig.

qui unum Spiritum biberunt sanctitatis, 472 qui de uno utero ignorantiae ejusdem ad unam lucem expaverunt veritatis ⁴⁸ (77). Sed eo fortasse minus legitimi existimamur, quia nulla de nostra fraternitate tragœdia exclamat (78), vel quia ex substantia familiari fratres sumus quæ penes, vos fere dirimit fraternitatem. Itaque qui animo animaquemiscemur, nihil de rei communicatione dubitamus. Omnia indiscreta sunt apud nos, præter uxores: in isto loco consortium solvimus, in quo solo cæteri homines consortium exercent, qui non amicorum solummodo matrimonia usurpant, sed et sua amicis patientissime subministrant, ex illa, credo, majorum et

A sapientissimorum disciplina, Græci Socratis et Romani Catonis (79), qui uxores suas amicis communicaverunt, 472 quas in matrimonium duxerant liberorum causa et alibi creandorum (80), nescio quidem an invitas; quid enim ⁴⁹ de castitate curarent, quam mariti tam facile donaverant? O sapientiae Atticæ, o Romanæ gravitatis exemplum! Leno est ⁵⁰ philosophus et censor (81). Quid ergo mirum, si tanta charitas convivatur ⁵¹ (82)? Nam et cœnulas nostras, præterquam sceleris infames, ut prodigas quoque ⁵² suggillatis. De nobis scilicet Diogenis dictum est: Megarenses (83) obsonant quasi crastina die morituri, ædificant vero quasi nunquam mori-

Variæ lectiones.

⁴⁸ Exspiraverunt Paris., Jun., ⁴⁹ Enim abest Paris. ⁵⁰ Lenones, Havercamp. ⁵¹ Conviolatur, Francq., Cod., Fuld. convivatur; cod. Agob. violatur, alii: conviolatur. ⁵² Quoque abest Parisin.

Commentarius.

(77) Spiritum biberunt sanctitatis, ad lucem expaverunt veritatis. Bibere spiritum et pascere lucem dicit, usitatissimo Christianis schemate, quo solebant vitæ mortalis etiam vocabulis uti, tanquam figuris æternæ Vetus Epigramma de Empedocle: Εὖς δὲ πυρὸς κρατῆρας ἐσήλατο, καὶ πλε τὸ ζῆν. RIG.

Expaverunt. Pulcherrima metaphora; sicut enim illis, qui in tenebris fuerunt diutius, si subito solem immittas, oculi nictare et quasi expavescere solent, sic illi quoque qui ex carcere tenebrarum, mortis et peccati, ad lucem veritatis et Evangelii pertrahuntur, affliguntur corde et toti tremunt, ut contigit Sergio Paulo illustri viro, Act. xiv, 12, et ipsi apostolo Paulo, ubi ad finem est vocatus in mirabili ista visione, quæ narratur Act. ix, 6. Quare frustra Ald. legit *exspiraverunt*, et Barr. et Rhen. cum Junio *exspiraverunt*. Melius quoque Cod. L. B. et Rig. ex Fuld. *expaverint*. quam Pam. et Herald. et La Cerda *expaverint*. Cod. Agob. *pervenerunt*, quod ex Glossa est. HAV.

(78) Tragœdia exclamat. Respicit Atridas et fratres Thebanos, quæ materiæ quomodo vulgo placuerint disci etiam potest ex c. 9. Unde ob frequentem tragœdiæ repetitionem poetis dicitur:

Scenis agitatus Orestes.

Longe filio spectat quod legitur apud Minucium, p. 36: « Nec fratres vos nisi sane ad parricidium recognoscitis. » HAV.

(79) Romani Catonis. Qui Hortensio tradit Marciam suam et post fata ejusdem resumpsit. Cujus Marciae insignem hanc orationem ad virum exhibet Lucanus lib. II, 338:

Dum sanguis inerat, dum vis materna. peregi
Jussa, Cato, et geminos excepi foeta maritos,
Visceribus lassis partuque exhausta revertor,
Jam nulli tradenda viro;

et quæ sequuntur. Totam historiam narrat in Vita Catonis Plutarchus. Prius autem Hortensius Porciam Catonis filiam Bibuli uxorem, sed jam duorum liberorum matrem, a Catone petierat ὡς περ εὐγενῆ Λώραν, x. τ. λ. id est, « Tanquam secundum agrum ad sobolem procreandam. » De qua cum ille responderet in sua non esse potestate quam quærebat, ipsam Catonis Marciam poposcit et accepit. Simile narrant Diogenes Laertius et Hesychius Illustris de Menedemo et Asclepia de philosophis. Menedemum duxisse matrem, Asclepiadem filium, et cum defuncta esset uxor Asclepiadis, Menedemi cepisse conjugem, illumque, quod reipub. præseset, aliam duxisse nobilem et locupletum; nihilo-

B minus, quoniam communis erat illis domus, rei familiaris administrationem priori uxori permisisse. De Socrate vide mox ad illud, *Lenones* etc. HAV.

(80) Et alibi creandorum. Prout in Amphitryone Plautus ait uxorem usurariam præbere, idem esse, « ac si agrum sterilem fodiendum loces. » HAV.

(81) Confudit Catodes, ut supra Scipiones. Apud Lucian. in lepidissimo illo Dialogo, qui inscribitur Lapithæ, Zenothemidi Cleodemus objicit: Ἄλλ' οὐ μαστροπὸς ἐγὼ τῆς ἐμαυτοῦ γυναίκος ὡς περ εἴ σὺ, id est, atque ego uxoris meæ leno non sum, ut tu, Socratem ut puto tangens, cujus Xanthippe altera uxor communior fuisse perhibetur. Imo Platonicus dogmatis auctorem Socratem facit idem Lucianus in Vitarum Auctione, ubi illud mercatori ut præcipuum dogma suum proponit, quoque ad uxorem spectet: Δοκεῖ μηδεμίαν αὐτῶν μηδεὶς εἶναι μόνου, παντὶ δὲ μετεῖναι τῷ βοτλομένῳ τοῦ γάμου; id est, « Videtur mihi nullam debere cujusquam esse propriam, verum unamquamque passim debere accedere ad eum qui eam appellat. » Quod Platonius etiam philosophus satis ridicule in Lapithis proponit.

(82) Bonvivatur. Optimam hanc lectionem ex Fuldensi ms. restituit Rigaltius, et ante illum recte etiam Scaliger in ora libri, et Junius docuerant ad sequentia pertinere. Illustrari potest ex Suetonio in Augusto cap. 70 ubi de illius incontinentia: « Cæna quoque ejus secretior in fabulis fuit, quæ vulgo δωδεκάθεος vocabatur: in qua deorum deorumque habitu discubisse convivas, et ipsum pro Apolline ornatum, non Antonii modo epistolæ singulorum nomina amarissime, adnumerantis exprobrant, sed et sine auctore notissimi versus: »

Cum primum istorum conducit mensa chorægum,
Sexque deos vidit Mallia sexque deas,
Impia dum Cæsar Phœbi mandacia ludit,
Dum nova divorum cœnat adulteria,
Omnia se a terris tunc numina declinarunt,
Fugit et auratos Jupiter ipse thronos.

(83) Megarenses. De Agrigentinis hoc Empedoclem usurpasse in illo testatur Laertius his verbis: Ἀκραγαντῖνοι τρυφῶσι μὲν, ὡς αὐριον ἀποθανούμενοι. Οὐκίλας δὲ κατασκευάζονται, ὡς πάντα τὸν χρόνον βιωσόμενοι. Inter dicta vero Diogenis Cynici hoc recenset, dixisse illum ad τὸν πολυτελῶς ὀψωνοῦντα,

Ὁκύμορος δὴ μοι τέκος ἔσσειαι, οἱ ἀγοράζει.

id est, « Nate, mihi haud longævus eris; » innuere volens præ fame cito moriturum, cum omnia obli-

turi⁸³. Sed stipulam quis in alieno 474 oculo
facilius perspicit, quam in suo trabem. Tot tribubus
et curiis et decuriis ructantibus acescit⁸⁴ aer (84).
Saliis (85) cœnaturis creditor erit necessarius.
Herculanarum decimarum et Polluctorum⁸⁵ sumptus
tabularii⁸⁶ supputabant. Apaturiis, Dionysiis,
mysteriis Atticis (86) coquorum delectus indicentur.
Ad fumum cœnæ Serapiacæ sparteoli (87) excitabun-

tur. De solo triclinio Christianorum refractatur. Cœ-
na nostra de nomine rationem sui⁸⁷ ostendit; id
vocatur, quod dilectio penes Græcos est⁸⁸ (88).
Quantiscunque sumptibus constet, lucrum est pie-
tatis 475 nomine facere sumptum, siquidem inopes
quosque⁸⁹ refrigerio isto juvamus, non qua penes
vos parasi 476 affectant ad gloriam (89) famu-
landæ⁹⁰ libertatis (90) sub auctoramento ventris

Variae lectiones.

⁸³ Vv. ædificant morituri desunt in codd. Agob. et in edd. Rhed., Aldi, Gel., Barr., Gangn. ⁸⁴ Acrescet, Jun. ⁸⁵ Et abest Paris. ⁸⁶ Stabularii, Parisin., Codd. Agob., Lugd., et ed. Rhen. : stabularii. ⁸⁷ Suam, Paris. ⁸⁸ Sic scriptum exstat in cod. Lugd. ; cod. Fuld. id vocatum quo, etc. ; cæteri vocatur enim ἀγάπη; id quod dilectio penes Gr. est. ⁸⁹ Quoque Seml. ⁹⁰ Famulare libertatem Jun. cf. c. 21.

Commentarius.

guriisset. Quare et inter Aristotelis cata dicta idem
scriptor recenset : « Homines plerosque ita parcos
esse, ac si semper victuri essent ; alios tam prodig-
os, ac si continuo morituri. » Τοὺς μὲν οὕτω
φειδῶσαι ὡς ἀεὶ ζησομένους, τοὺς δὲ οὕτως ἀναλ-
ίσκειν ὡς αὐτίκα τεθνησομένους. HAV.

(84) *Acescit aer*. Sidon. Apollinaris lib. III, epist.
12 : « Alarum specubus hircosis atque acescenti-
bus latera captiva circumvallatus. » Cicero, in *Orat.*
in *L. Pisonem*, cap. 13 : « Paulisper stetimus in illo
ganearum tuarum nidore atque fumo : unde tu nos
cum improbissime respondendo, tum turpissime
eructando ejecisti. » Quod præ multitudine homi-
num in theatris et spectaculis accidere notant
scriptores. Ita Eunapius Sardinus in *Ædesio* Con-
stantinum Magnum notat undique incolas Constan-
tinopolim traduxisse : Ἡρὸς τοὺς ἐν τοῖς θεάτροις
κρότους παραβλυζόντων κραιπάλης ἀνθρώπων, id est.
« Ad captandos in theatro a temulentis et crapu-
lam rejectantibus plausus. » Unde et Noster *de Spe-*
ctac. cap. 27 : « Non ergo fugies sedilia hostium
Christi, illam cathedram pestilentiarum, ipsumque
aerem, qui desuper incubat, scelestis vocibus con-
stupratum ? » HAV.

(85) *Saliis*. Qui lautissimum habebant epulum
Kalendis Martiis in festo Anciliorum. Vide Ovidium,
Horatium et alios. Magnificas ejusmodi cœnas enu-
merat Macrobius, *Saturn.* II, 9.

(86) *Mysteriis Atticis*. Sacra Eleusinia intelligit,
unde patet et ibi sumptuosas fuisse cœnas, quod
ad Meursium, qui singularem de illis sacris libel-
lum conscripsit, observari potest. HAV.

(87) *Sparteoli*. Qui hi sint, primus docuit Ca-
saub. ad Augustum Suetonii c. 30 adducens veteris
Scholiastæ locum ad illud Juvenalis,

Dispositis prædives hamis vigilare cohortem
Servorum noctu Lucinus jubet.

qui ibidem notat dictum « per translationem disci-
plinæ militaris Sparteolorum Romæ, quorum cohortes
in tutelam urbis cum hamis et cum aqua vigilias
curare consueverunt vicinis, » ubi P. Pilhæus legit
causa ignis pro vicinis, ego malim *viciniis*. Inquiri-
t ibidem Casaubonus de origine nominis, putatque
ita dictos, quia crebro funes gestabant, vel a tuni-
eis calceisve sparteis ; cum possint ita potius videri
dicti a vasis sparteis pice illitis ad continendam
aquam, *brandemmers*, quibus fuerint instructi. Vo-
cabantur hi etiam *matricarii*. Scholiastes Juliani
Antecessoris in Const. xxiii, c. 88. Ubi etiam hamo-
rum usum docet : « Matricarii dicuntur illi quos
videmus ad incendia currentes, et portantes spon-
gias cum ferramentis, et alia ferramenta per quæ
possint de pariete in parietem transire, et ita in-
cendium extinguere. » Adde Wouwerium ad Si-
don. Apollinarem, lib. VI, epist. 8. HAV.

(88) *Id vocatur quod d. p. G.* Sic edidit Rigalt.
persuasus lectione Fuld. quæ ita, nisi quod vitio

scriptoris in ea *vocatum quo*. Sed integra exstat in
ms. L. B. Depravata apud Aldum *vocatur ἀγάπη*
etc. apud alios : *vocatus enim id ἀγάπη quod dilec-*
tio penes Græcos est. Nomen enim hic, non ponere,
sed circumscribere voluit. Frequens vero hujus
mentio in libris Christianorum. Ipse Tertull. *de*
Baptismo, c. 9 : « Cum de agape docet [Christus],
aquæ calicem fratri oblatum inter opera dilectionis
probat. » Et *adversus Psychicos*, c. 17 : « Apud te agape
in caccabis fervet, fides in culinis calet, spes in feren-
tis jacet. » Videsis de his Agapis præter La Cerdam,
Wouwer. ad Minuc. p. 41, et Elmenhorst. ibid.
p. 91 : Photium et Balsamonem ad *canonem 2 Con-*
cilii Gangrensis : Justellum et Beveregium ad cano-
nem 3 Nicæn., Trull. 5, Ancyran. 19, Gangrens. 4,
Nicæni secundi 18 et 20 ; Dodwellum *Dissertat.*
Cyprianic., Valesium ad Eusebium p. 157 : Suice-
rum in *ἀγαπητοῖς, ἀδελφῆ, συνείσακτος*, et præcipue,
qui insigni elogio decoratur apud Fabricium [qui
hosce recenset] in nunquam satis laudato libro,
C *Bibliographia Antiquaria*, p. 587, Lud. Antonium
Muratorium in *Anecdosis Græcis*, p. 185, 218 seq.
Has Agapas etiam cum Philotesiis veterum singu-
lari cura contulit Joh. Fronto, *Academix Parisien-*
sis cancellarius, in *Epist. Selectis*, Leodii Eburonum
1674, in 12 editis, epist. 1. Tandem vero fuerunt
abrogatæ, cum, ut vulgo fit, jam in luxum degenera-
rent ; unde videtur Nazianzenus, in *Præceptis ad*
Virgines eas hortari illas similesque cœnas vitare.
Ita enim ille in isto carmine versu 166 :

Πολλάκι μὲν συναγείρει δμόφρονας ἀλλήλοισι
Πνεύματι, καὶ φάος ἦλθεν, ἐπωνυμίην τέ γε σεμνήν,
Τὴν ἀγάπην κα. εὐσιν, ὑπήλυθεν αὐτὰρ ἔπειτα
Ἐκ κραδίης ἐπὶ σάρκας ἄγωο πόθον ἐγγὺς εὐσας,
Ἡ πῦρ, ἢ πυρὸς σημήια λυγρὰ δίδωσιν.
Ἐῖ τοι μὴ δὲ πυρὸς σημήιον, ἀλλὰ τάχιστα
Πλήξεις εἰσορόωντας, ἐτοιμότεροι δὲ τε πάντες
Ἐῖς κακίην τελέθουσι, ῥόος δ' ἐπὶ πρηγῆς ὀδεύει.

D Id est :

Sæpe animis et mente pares collegit in unum,
Et lucis speciem præ se tulit, atque decorum
Cognomentum agapes subit : mox callidus omnem
Ex animo ad carnes vicinas flectit amorem,
Et flammam aut flammæ tristissima signa reliquit,
Utque etiam flamma non signa impresserit ulla ;
At celer ipsa tamen lethali pectus eorum
Vulnere concuties, in te qui lumina torquent.
Ad vitium siquidem ferimur proclivius omnes,
Non secus ac per prona solet rapidissimus amnis.

Improbavit etiam Augustinus tollique optavit epist.
64. HAV.

(89) *Affectant ad gloriam*. Ut ille Gnatho apud
Terentium sectam volens instituere ut, quemadmo-
dum philosophi

(90) *Famulandæ libertatis*. Qui, liberi nati cum
sint, servilia patiuntur. Imo qui tales fumos culinæ
suæ conducunt

inter contumelias saginandi 477 (91), sed qua penes Deum (92) major est contemplatio mediocrium. Si honesta causa est convivii, reliquum ordinem disciplinæ æstimate, qui sit ⁶¹ de religionis officio: nihil vilitatis, nihil modestiæ admittit⁶²; non prius discumbitur, quam oratio ad Deum prægustetur (93); editur quantum esurientes capiunt,

A bibitur quantum pudicis est utile. Ita saturantur, ut qui meminerint etiam per noctem adorandum Deum sibi esse; ita fabulantur, ut qui sciant Dominum audire. Post aquam manualementem ⁶³ et lumina, ut quisque de Scripturis sanctis vel de proprio ingenio (94) potest provocatur in medium Deo canere hinc probatur quomodo biberit. Æque oratio con-

Variaë lectiones.

⁶¹ Disciplinæ de causa æstimate quid sit, *Fran.* ⁶² Admittitur, *Paris.* ⁶³ Aquæ manualementem, *Jun.*

Commentarius.

dum philosophi Platonici, etc., sic parasiti gnathonici appellarentur. Adde Luciani Parasitum, in quo dialogo miris artem illam laudibus effert. Nec minus Diodorus Sinopensis in Epiclero apud Athenæum, p. 239 :

Βούλομαι δεῖξαι σαφῶς
ὡς σεμνόν ἐστι τοῦτο νενομισμένον,
καὶ τῶν θεῶν εὐρημα, τὰς δ' ἄλλας τέχνας
οὐδεὶς θεῶν κατέδειξεν· ἀλλ' ἄνδρες σοφοί·
τὸ γὰρ παρασιτεῖν εὖρεν Ζεὺς ὁ Φίλιος,
ὁ τῶν θεῶν μέγιστος ὁμολογουμένως.

id est, « Aperte probare volo venerandum, legitimum atque divinum hoc inventum esse; aliarum vero artium nullam a diis repertam, sed a viris omnes sapientibus. Parasitari primus cœpit Philius Jupiter. omnium consensu inter cœlites maximus, » et quæ sequuntur. *Affectant*, id est valde appetunt. Sic dixerunt Latini. *Virg. iv Georg.*

Viamque affectat Olympo.

Cicero pro Roscio Amerino, *quod iter affectet videtis.*
HAV.

suæ conducunt illiberalibus et scenicis assimilantur a Chrysost. ad Matth. c. xiv, hom 49, gravissima ista oratione: « Quid, inquit, amarius, respondere, et ab hac proximi contumelia jucunditate affici? An non pudet spectaculum ex domo tua facere convivio hominum repleta, et scenicos imitari, cum ingenuus vir et generosus esse videaris? » — Idem aureum illud os eodem in loco: « Quod si uberiores fructus ab iis capere volueris, jube, cum tibi est otium, divinas ab iis legi Scripturas: libentius in his tibi morem gerent, quibus tam tu quam illi honestiores efficiuntur, quam in illis gnathonicis, quibus una omnes dehonestantur, tu quasi contumeliator et temulentus, illi quasi miseri ac ventri servientes. Nam qui ad contumeliam aliquos nutrierit, gravius quid facit, quam si occiderit: qui vero ad lucrum et laudem, is magis prodest, quam si a morte liberaret. » Utitur vero verbo arenæ proprio, illud enim erat gladiatorum auctoramentum, seu ad id sese obligabant, *uri, vinciri, secari*. Sic quoque parasiti ventri auctoritati subibant hanc conditionem, alapis, scandalio, patellis cædi, conspui, et omni contumelia affici. Longe aliud Christianorum sacramentum, de quo Tertull. *ad Scapul. c. 1*: « Nos quidem neque expavescimus, neque pertimescimus ea quæ ab ignorantibus patimur, cum ad hanc sectam, utique suscepta conditione ejus pacti venerimus, ut etiam animas nostras auctorati in has pugnas cedamus. » Rursus Chrysost., de parasitis contra gentiles in *Vita Babylonæ*: « Nam qui opulentiores inter illos sunt, in ordinem parasitorum cogunt eos, qui ob ignaviam fame pereunt, quos ipsos tanquam canes ad mensas suas enutriunt, eorumque impudentes ventres iniquarum cœnarum reliquiis differciunt, iisdem pro animi arbitrio abutentes. » HAV.

(91) *Inter contumelias saginandi.* Qualem eleganter se describit talis scurra in Aristophanis versibus apud Athenæum, lib. vi, p. 238.

Προσβαίνειν πρὸς οἶκον δεῖ; κριός.
Ἀναβῆναι τε πρὸς κλιμάκιον; Καπανεύς.
Ἵπομένειν πληγὰς; ἄκμων καὶ κόνδυλος.

B id est: « Ad ædes si est progrediendum, sum aries: si ascendendum in scalas, Capanens: si tolerandæ plagæ, incus atque nodus. » Ibidem. Timacles ut sapientem laudat:

Ὅργην ἀνενεγκεῖν ἀγαθός· ἂν σκώπτῃς, γέλα.

id est; « Iram coercet prudenter; etiam ludibrio si habes, ridet. » Quorum auctoramentum vide ibidem p. 289, in versibus Diodori:

εἰς ἐπειδὴ προσερούγοι
Ῥαφανίδα καὶ σαπρὸν σίλουρον καταφαγῶν,
Ἴα καὶ ῥόδ' ἔφασαν αὐτὸν ἠριστηκένας.
Ἐπειδὴν δ' ἀποπάρδη μὲν ἄτινος κατακείμενος,
τοῦτω προσάγων τὴν βίνα δεῖ οὕτω φράσαι,
Πόθεν τὸ θυμιαμὰ τοῦτο λαμβάνεις;

id est. « Quibus in faciem si quis ructet radioula vorata aut siluro putri, rosam ipsam et violas dicent pransum esse; aut cum quodam accumbens, si pepederit, admotis naribus vult eum sic alloqui: Unde suffitum hunc accepisti? » Sed sapientibus tales delicias aversatur sanctus Chrysost. ad Matth. xvi, hom. 49: « Cogita, oro, quot quantasque res tibi gnathones conficiunt? quod emolumentum tibi aut domui tuæ offerunt? Prandium, inquires, suavius reddunt: quomodo suave quidquam facere possint, qui palmis cæduntur, qui turpissime loquuntur? HAV.

(92) *Sed qua penes Deum.* Non itaque, inquit, ingratis voratrinis dona Dei dispensamus, sed, quod illi acceptius scimus, egenis alendis, Pulchre Chrys. loco sæpius memorato: « Hæc a me dicta, non quia prohibeam illis alimenta ministrari, sed quia hac de causa nollem præstari. Ex misericordia enim non ex contumelia originem alimonia trahit: misereresce, non derideas, nutriasque quia inops est; nutrias, quia Christum in ipso nutris, non quia diabolicis verbis cachinnum movet, et suam obruit vitam. » HAV.

(93) *Oratio ad Deum prægustetur.* Quod si etiam gentiles, prout docet nos Arrianus ad Epicteti lib. iii, c. 21; Οὐδὲ σπειρουσιν ἄλγως, εἰ μὴ τὴν Δήμητρα ἐπικαλεσάμενοι. « Non serunt agros nisi prius invocata

(94) *Vel de proprio ingenio.* Quod de hymnis et canticis interpretor, ab eruditioribus convivis compositis, prius vero de psalmis in Ecclesia publice receptis. Et huc referendum duco insignem locum in Epist. Pauli ad Ephesios, cap. v, 19: Καλοῦντες ἑαυτοὺς ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ψαλμοῖς πνευματικοῖς, ᾄδοντες καὶ ψάλλοντες ἐν τῇ καρδίᾳ ὑμῶν τῷ Κυρίῳ. HAV.

vivium dirimit (95). Inde disceditur non in catervas A
cæsionum (96), neque in classes discursationum, nee
in eruptiones lasciviarum, sed ad eandem curam
modestiae et pudicitiae ut qui non tam cenam cœna-
verint, quam disciplinam. Hæc coitio Christianorum
merito sane illicita, 478 si illicitis pari merito dam-
nanda [si non dissimilis damnandis ⁶⁴] si quis de ea
queritur eo titulo, quo de factionibus querela est. In
cujus perniciem aliquando convenimus? Hoc su-
mus congregati, quod et dispersi; hoc universi,
quod et singuli; neminem lædentes (97), neminem
contristantes. Cum probi, cum boni coeunt, cum
pii, cum casti congregantur, non est facio dicenda,
sed curia (98).

CAPUT XL.

ARGUMENTUM.—*Factiosos potius esse illos, qui, bene me-
ritis insidiati, publica mala Christianis imputent,
cum ante sectam hanc majora et certiora etiam
orbem quassaverint, illa vero exorta, minora lavio-
raque esse cœperint. utpote quæ precibus suis me-
ritas Numinis pœnas depellat, licet illi temere
deos colentes veri Dei benignitatem idolis ascribant.*

40. At e contrario illis nomen factionis ⁶⁵ ac
479 commandandum est, qui in odium bonorum
conspirant, qui adversum sanguinem innocentium
conclamant ⁶⁶, prætexentes sane ad odii defensio-
nem illam quoque vanitatem, quod existiment om-
nis publicæ cladis, omnis popularis incommodi
christianos esse in causa ⁶⁷. Si Tiberis ascendit in
mœnia ⁶⁸ (99), si Nilus non ascendit in arva (1),
si cælum 480 stetit (2), si terra movit (3), si

Variæ lectiones.

⁶⁴ Vv. uncis inclusa ex uno cod. Fuld. addiderunt Rig. et Hav. ; sed illis receptis Haverc. post dam-
nandis recte inseruisset factiosa vel factio. ⁶⁵ Factionem, Par. ⁶⁶ Clamant, Paris. ⁶⁷ Causam, Semler.
⁶⁸ Pro in mœnia quod omnes, Rig. habet ad mœnia.

Commentarius.

vocata Cerere,» quanto magis non decet agri ipsum B
fructum percepturos Domini Dei benedictionem
expostulare? Idque rursus ipsos gentiles non ne-
glexisse testatur Quintilianus, Declamatione cccr ;
« Adisti mensam, ad quam cum venire cœpimus
deos invocamus. » Et Christianorum igitur veri
Dei verbo et invocatione cibus sanctificatur, I
Tim. iv, 4, 5. Namque, ut pie Chrysost. ad pop.
Antioch. hom, 79 : « Mensa ab oratione sumens
initium, et in orationem desinens, nunquam defi-
ciet, sed fonte largius omnia nobis afferet bona ;
ne tantum itaque prætermittamus emolumentum. »
Nota vero vocem prægustetur, qua spiritualem ci-
bum innuit orationem. Hav.

(95) *Oratio convivium dirimit.* Rursus ibidem
versu 20 : Εὐχαριστοῦντες πάντοτε ὑπὲρ πάντων
ἐν ὀνόματι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τῷ
Θεῷ καὶ Πατρὶ, ut adeo hæc respexisse etiam Tert.
videatur Chrysostomus etiam loco memorato :
« Opus est itaque nos, et mensam petentes et de-
sistentes, Deo gratias agere. Ad hoc enim paratus,
nunquam in ebrietatem decidet aut insolentiam ;
nunquam crapula disrumpetur : sed orationis ex-
pectionem pro freno sensibus habens impositam,
cum debita modestia ex omnibus apposis sumet,
et multa quidem animam, multa etiam benedictione
corpus implebit. » Et mox : « Absurdum est enim
servos quidem nostros, si quam appositocum par-
tem a nobis accipiant. et gratias agere nobis, et
cum benedictione recedere, nos autem tot bonis
potientes, nec tantum honoris Deo rependere. »
Hav.

(96) *Non in catervas cæsionum.* Πληκτισμῶν,
inquit Scaliger. Hujus petulantiae meminit Suetonius,
in Nerone cap. 24 : « Siquidem redeuntes a
cœna verberare, ac repugnantes vulnerare cloacis-
que demergere assueverat. » Et in Othone, c. 2 :
« Ferebatur et vagari noctibus solitus, atque invali-
dum quemque obviorum vel potulentum corripere ;
ac distento sago impositum in sublime jactare. » D
Hav.

(97) *Neminem contristantes.* Verbis scilicet pro-
cacibus, ut faciebant Cynici, qui vel in reges la-
trabant, ut infra. Huc facit inscriptio sepulcratis
apud Gruterum Menophili poetæ, in qua inter alia
hoc legitur,

Nulli tristis eram, nulli convicia dixi
quod ad maledicos postas et veterem comœdiam
respicit.

(98) *Sed curia.* Elegantissime, estque imitatus
Lucanum, certe paria quæ ille protulit. Sic enim
apud eum in pulcherrima oratione graviter Lentu-
lus cum in Epiro inter Pompeios de summa re-
rum consuleretur lib. vi, versu 27.

Tarpeia sede perusta
Gallorum facibus, Veiosque habitante Camillo,
Illic Roma fuit.

Ante jam versu 10, ipse Lucanus locum illum *cu-
riam* vocaverat,

Secretaque verum
Hospes in externis audivit curia fectis.

addit,

Nam quis castra voces tot strictas jure secures ?
Tot faces ?

Non dissimile quid est apud Chrysost. 49, in cap.
xiv Matthæi, ubi cum adhortatus esset populum
non parasitos ad mensas, sed pauperes potius Dei
servos alere, sic inquit : « Ita domus tibi non spe-
ctaculum sed ecclesia fiet. » Hav.

(99) *Si Tiberis ascendit in mœnia.* Fuit veteribus
genus quoddam superstitionis, ut putarent omnes
ipsos adversum quid vaticinari, cum inundarent
aquarum mole, Tacit., lib. i *Annal.*, et lib. i, Tit.
Vater. Max. lib. i, cap. 6 ; Plutarch. in Camillo ;
Livius, lib. v. Lac.

(1) *Nilus non ascendit in arva.* Fuld. *rura.* Quid
mirum putasse a malitia Christianorum provenire
posse, cum etiam crediderint vi magica inhiberi.
Lucanus, de saga Thessala, lib. vi, 474 :

Nilum non extulit ætas.

Hav.

(2) *Si cælum stetit.* Stupet dixit lib. de *Jejuniis*,
quomodo de lingua, cum illam immotam tenemus
dicitur stupere lic. ad *Nat.* l. viii : *Stupente lingua*
estque id ipsum quod æris et ferri appellatione et
assimilatione exprimitur, Levitic. xxvi, 49 ; et
Deuter. xxviii, 23. Nos similiter dicimus, 't *voeer*
staat zo vast als een muur, in diuturno vel ardore
vel gelu, cum non solvitur in imbres. Ita fere Vir-
gilius dixit stare cælum, quando aspectus solis et
pelluciditas fluidi æris præ pulveris multitudine
adimitur. Ita enim. *Æneid*, xii, 407 ;

Jam pulvere cælum
Stare vident. (Hav.)

(3) *Terra movit.* Quod cum Asiæ multas inclytas

fames, si lues, statim ⁶⁹ CHRISTIANOS AD LEONEM (4). A milibus hominum pessum abiisse. Memorat et Plato Tantos ad unum? Oro vos, ante Tiberium, id est majorem ~~481~~ Asiæ et Africæ terram Atlantico ante Christi adventum (5), quantæ clades orbem mari ereptam. Sed et mare Corinthium (7) terræ et urbem ceciderunt? Legimus Hieran, Anaphen ⁷⁰ motus ebibit (8), et vis undarum Lucaniam Italiæ (6) et Delon et Rhadon et Co ⁷¹ insulas multis eum abscissam (9) in Siciliæ nomen relegavit. Hæc nti-

Variæ lectiones.

⁶⁹ Acclamatur addit Jun. ⁷⁰ Hierapolim, Fran. ⁷¹ Con, Par.

Commentarius.

urbes evertit, tum etiam Italiam semper misere vexavit. Unde in ipsa etiam Roma in monte Tarpeio inventi fuerunt putei usque ad planum urbis solum excavati, ad sedandos terræ motus, ut putat antiquitatis omnis peritissimus Bernard. de Montfaucon. describens eos in *Diario Italico*. cap. 13. HAV.

(4) *Christianos ad leonem*. Solemnis formula, de qua egit etiam Ferrarius in erudito libro *de veterum Accl. et Plausu*, lib. VII, d. 18. Et quidem duo in hac immanitate observari possunt, vel quod ad palum alligati bestiis in miserrimæ mortis expectatione objicerentur, prout exemplis et icone ostendit Lipsius, *de Cruce*, lib. III, c. 11 quibus addo locum Theodreti *Gr. Aff. Cur.* c. 8, p. 112: Καὶ μέντοι καὶ ἐμπροσθῆναι, καὶ θῆρας ἀγροῦς ἰδεῖν θοινωμένους τὰ σώματα, id est. « Palis infixa constiterit, ab immanibus se feris laniari conspexerit. » Potest tamen ibi melius supplicii duplex modus indicari, de quo supra c. 12, ad « stipitibus imponitis Christianos. » Vel quod damnarentur ad bestias, ut cum illis depugnarent. Sic Glabrio vir consularis leoni objectus a Domitiano victor evasit. Xiphilinus ὅτε ὄπατεύοντα αὐτὸν εἰς τὸν Ἀλβανόν, etc., id est: « Nam cum eum consulem in Albanum vocasset ad juvenalia coegissetque immanem leonem expugnare, Glabrio non solum a leone læsus non est, sed etiam eum egregie confecit. » Quem Christianum fuisse ibidem indicat et nos ex illo etiam docuimus cap. 1, ad illa; « Etiam dignitatem ad hoc nomen transgredit. » HAV.

(5) *Ante christi adventum*. Similis itaque fuit quærela gentilium qualis olim Judæorum idololatrarum apud Jerem. XLIV, 18: Ab illo enim tempore, ex quo cessavimus Reginæ cæli sacrificare et thymiamata offerre, indigi fuimus omnium, ferroque et fame consumpti sumus. » Adeoque usurpabant illud, quod alio sensu dicit August. in *Psal. xxxiii*: « Quamdiu ista patiemur quotidie pejora et pejora? Apud parentes nostros fuerunt dies meliores. » Cui recte respondet: « O si interrogares ipsos parentes tuos, similiter tibi de parentibus muamurarent: Fuerunt beati patres nostri; nos miseri sumus, malos dies habemus. » Bene Hieronymus, *en cap. VII Eccl.*: « Ne dicas, meliora tempora fuere quam nunc sunt; virtutes viventi faciunt dies bonos, vitia malos. » Id enim insitum hominibus antiqua novis, præsentibus præterita conferre docet Lucretius, lib. II, 1163:

Jamque caput quassans grandis suspirat arator,
Crebrius incassum magnum cecidisse laborem;
Et cum tempora temporibus præsentia confert
Præteritis, laudat fortunas sæpe parentis.

ubi sequentes versus satis deplorati

Tristis item vetulæ vitis sator æqua fatigat;
Temporis incusat nomen, sæclumque fatigat,

ita sunt restituendi;

Tristis item vetulæ vitis sator atque fatiscæ
Temporis incusat nomen fœdumque fatigat.

Sic membranæ Vossianæ. nunc Lugd. Bat. nisi quod ibi *fatiscit, fatigat fœdum*, id est criminatur et conviciis incessit ut fœdum. Lege ibi in postremo-libi versu ex iisdem membranæ *ad capulum*,

id est ad sepulturam et interitum, pro *ad scopulam*, HAV.

(6) *Hieran, Anaphen*. Ex sola vera vexati hujus loci scriptura videtur, vel prout etiam doctissimus vir Jacobus Gothofredus emendat ad libros *ad Nationes; Hieran, Nean, Anaphen*, quod enim substituunt editiones Pamelii, Rhen, et La Cerdæ *Hierapolim, Barræi, Hieropolim* aperte falsum est, cum recenseat Tertull. illa quæ ante, non quæ post narum et prædicatum Christum evenerunt. Sic enim in lib. *ad Nat.* loco adducto; « Ætatis nostræ nondum anni trecenti, quantæ clades ante in spatium supra universum orbem, » etc., ubi ridicule Priorius supinitatem suam ostendit restringendæ clades illas ad tempus Christianorum eorumque afflictiones, qui corrigendo sequentia in *Hiera Anaphe* et *Delos* Gothofredi emendationem bona fide suam facit. Ms. Lugd. Bat. *Hyerancipæam* quomodo fere etiam nonnulli alii codices, ex quorum lectione conjecit Junius *Hierem cepiam*, advocato in partes Plinio, lib. V, N. II. c. 31. Sed expresse, prout edit Rigaltius, codex Aldinus *Hierennapen*, quomodo, quod plus est, ms. unicus, in quo libri *ad Nationes*, ibi plane etiam exprimit. Ms. Pat. *Hierennapean*, Agobard. *Hierantapeam*, Bongars. *Itherannapeam*. Ut rola vera sit lectio illa, quam expressimus. Codex: Fuld. *Hierannanda penes*, ad quod in ora libri mei Scriverius ex conjectura ascripserat: « Legimus inenarranda pene, Delon et Rhodon, » etc., qui ex lib. *ad Nat.* satis refutatur ab ipso Tertull. Is in lib. *ad Nat.* I, c. 9: « Ubi tunc Christiani, cum Hierennape, et Delphos » etc. lege *Hiera, Anaphe* vel *Napea*, ut facit etiam Salmasius ad Solinum p. 102. et ante illum Gothofredus. HAV. — *Hiera Anaphesque* duæ videntur esse maris Ionici insulæ inter Sporadas recensitæ, quarum prior nunc nominatur *Μάκρη καμένη* seu *Magna insula concrementa*, posterior vero dicitur *Nanfio*, ambæque ex igneo monte suamarino crevisse ac susdeque multoties versæ fuisse creduntur. Cf. Commentat. D. Salies in Actis Academ. Inscript. et litter. Paris. tom. III. EDD.

(7) *Et Co*. Sic recte reposui Rigalt. ut et Salmasius, quem omnino vide loco supra memorato Pam. alique *Coon*. Ald. ei Rhen. *Con.*, sed aperte etiam Lugd. Bat. *Cho*. Poterant et plures urbes addi, quarum interitum recenset Lucretius in luculentis istis versibus quos de origine et natura terræ motus exhibet lib. VI, ubi inter alia versu 583:

In Tyria Sidone quod occidit, et fuit Ægis
In Peloponneso, quas exitus hic animai,
Disturbat urbes, et terræ motus obortus!
Multaque prætereo ceciderunt mœnia magnis
Motibus in terris, et multæ per mare pessum
Subsedere suis pariter cum civibus urbes.

(8) *Mare Corinthium terræ motus ebibit*. Levi brachio

(9) *Italiæ abscissam*. Vocem *Italiæ* cum mss. Heraldinis delet Fuldanus, retinent L. Bat. et alii. Rhen. et Herald. *abscisaam*. Meminerunt Strabo, Mela et omnes Geographi; etiam Sallustius in *Fragm. Historiarum*, num. 297: « Italiam conjunctam Sicilia constat fuisse: sed medium spatium aut per humilitatem obrutum est aquis, aut propter angustiam scissum. » HAV.

que non sine injuria incolentium accidere potuerunt. Ubi vero tunc, non dicam deorum vestrorum contemptores christiani, sed ipsi dii vestri, cum totum orbem cataclysmus abolevit, vel ut Plato putavit, campestre solummodo? **482** Posteriores enim illos clade diluvii contestantur ipsæ urbes, in quibus nati mortuique ⁷² sunt, etiam quas condi-

derunt; neque enim alias in hodiernum ⁷³ manerent, nisi et ipsæ postumæ cladis illius. Nondum Judæum ab Ægypto examen Palæstina susceperat, nec jam illic christianæ sectæ origo consederat (10) cum regiones affines ⁷⁴ ejus Sodoma et Gomorra igneus imber exussit (11): Olet **483** adhuc incendio terra (12), et si qua illic arborum poma conan-

Variae lectiones.

⁷² Mararique, *Cod. Fuld.* ⁷³ Alias hodiernum. *Rig., Haverc.* ⁷⁴ Ac fines, *Semler.*

Commentarius.

brachio transeunt interpretes, quasi nihil hic obscuri, ambigui aut corrupti. Solus Junius aliquid suspicatus emendat *terræ motu*. Satis infeliciter, non enim aqua terram, sed terra aquam bibit, cum præterea non addatur quid mare Corinthium ebiberit terræ motu. Et sane quidem et prima fronte innuere videtur Tertullianus non terram aliquam maris inundatione abruptam, sed mare ipsum in imo fundo per terræ motum hiato factum absorptum, quod adhuc magis videtur innuere *ad Nationes* lib. I, c. 9, his verbis: « Cum terræ motu mare Corinthium ereptum est. » prout sane in ipsa Peloponneso quod mare Corinthium seu sinus Corinthicus alluit accidisse simile quid fluvio Inacho innuit Lucianus ille et Charonte sub extremo sub persona Mercurii: ἀποθνήσκουσι γὰρ αἱ πόλεις ὡς περ ἄνθρωποι, καὶ τὸ παραδοξότερον, καὶ ποταμοὶ ὄλοι. Ἰνάχου οὖν οὐδὲ τάφος ἐν Ἀργεὶ ἐτι καταλείπεται. i. e. « Urbes enim, o portitor, perinde ac homines emoriuntur, et quod longe mirabilius, solidi etiam fluvii, ita ut Inachi ipsius in Argo ne monumentum quidem reliquum appareat. » Quem quidem ipsum æque ut Alpheum per immensos terræ meatus absorptum alibi emergere jam olim multi putabant, quos recenset et refellit Strabo lib. VI, fere in medio. Sed accuratius locum pensitanti videtur hic idem indicari, quod Strabo idem narrat lib. VIII, sub finem. Ἐξαροθὲν γὰρ ὑπὸ σεισμῶν τὸ πέλαγος κατέκλυσε καὶ αὐτὴν καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἑλικωνίου Ποσειδῶνος, i. e. « Terræ motu enim elatum mare et Helicem obruit, et templum Neptuni Heliconii. » Ovidius, *Met.* lib. XV.

Si quæras Helicen et Buran, Achaldas urbes,
Invenies sub aquis, et adhuc ostendere nautæ
Inclinata solent cum mœnibus oppida mersis.

Et hæc Corinthio mari adjacebant. Helicæ quidem XII stadiis a mari dissita et biennio ante Leuctricam pugnam absorpta, ut Strabo refert. Causa ruinæ fuit itaque terræ motus et inundatio, et ita quidem ut in loca rupta et quassata motu terræ, quo ipso etiam vicinum mare agitabatur, irruerit aqua, ibique excavatis alveis permanserit. Hinc jam intelligitur quomodo terræ motus, i. e. terra mota ebiberit mare Corinthium. Magis proprie legas *imbibit*. Sed *ebibit* validius est. Lugd. Bat. præ se fert *abibit*, quasi foret legendum. « Sed et in mare Corinthium terræ motus abivit. » Totam hanc rerum mutationem elegantissimo carmine exprimit Ovidius loco modo memorato, quomodo urbes terræque ab aquis, fluit a terris absorbeantur, totumque hic reponi meretur.

Vidi ego quod quondam fuerat solidissima tellus
Esse tretum, vidi factas ex æquore terras,
Et procul a pelago conchæ jacuere marinæ,
Et vetus inventa est in montibus anchora summis,
Quodque fuit campus, vallem decursus aquarum
Fecit, et eluvie mons est deductus in æquor,
Equæ paludosa siccis aret arenis.
Quæque sitim tulerant, stagnata paludibus hument,
Hic fontes natura novos emisit, et illic
Clauit, et antiquis tam multa tremoribus orbis

Flumina prosiliunt, aut exsiccata residunt.
Sic ubi terreno Lycus est epotus hiato,
Existit procul hinc, alioque renascitur ore.

Vide ibidem quæ sequuntur; est locus longior sed admodum venustus. Hav.

(10) *Origo consederat*. Et hic persistens in metaphora maxime proprie loquitur. Solent enim novelli fœtus apum cum ex alvearibus erumpunt, in proximo arborem ejusque ramum, vel si desit aliud quid altum eligere, cui se applicent, cuique insideant, unde a perito hujus rei in nova alvearia verruntur constipanturque, sicque augetur res familiaris dominorum. Id indicare voluit summus ille omnis elegantiae cultor Virgilius, si satis percepissent interpretes versus ejus ex lib. *Georg.* IV, 20:

Palmaque vestibulum, aut ingens oleaster obumbret:
Ut cum prima novi ducent examina reges
Vere suo, indetque favis emissa juvenus,
Vicina invitet decedere ripa calori,
Obviaque hospitibus teneat frondentibus arbos.

Adde Claudianum, *de Raptu Proserpinæ*, lib. II, 119:

Credat examina fundi

Hyblæum raptura thymum, cum cerea reges
Castra movent, fagique cava demissus ab alvo
Mellifer electis exercitus obstrepit herbis.

Et hinc illustrari potest locus in lib. IV Mosis, c. XXII, 5, ubi de Israelitarum immensa multitudine quasi de examine apum loquitur rex Moabitarum: « Ecce gens prodiit ex Ægypto, ecce prospectum terræ obtexit. considetque mihi e regione. » Ægyptii etiam et Assyrii supra Judæam venturi apum vel muscarum examini comparantur Isa. VII, 18, 19. Hav.

(11) *Sodoma et Gomorra igneus imber excussit*. De Pallio c. 11, ex lectione Salmasii: « Aspice ad Palæstinam, quæ Jordanes amnis finium arbiter, vastitas ingens, et orba regio, et frustra ager: at urbes retro, et populi frequentes et solus audiebat; dehinc ut Deus censor est, impietas ignium meruit imbres. Hactenus Sodoma, et nulla Gomorra, et cinis omnia, et propinquitas maris juxta cum solo mortuum ivit. » Et ex carmine non Sodoma inscribitur, et ex nonnullis assignatur Cypriano; similis locus a La Cerda citatur, sed corruptus, itaque hic medicinam accipiat:

Tunc Loth ingreditur Segor, simul exoritur sol,
Ultimus ille quidem, in Sodomamque incendia fervens
Infert; nam totus radios armaverat igni.
Æmula subsequitur caligo includere lucem
Cœptans, atque globos confuso intexere cælo;
Fumantes coeunt nubes, novus irruit imber;
Sulfura cum flammis flagrantibus, æstuat æther.
Sic locus

(12) *Olet adhuc incendio terra*. Res verissima et divinæ vindictæ vivum semper exemplum. Neque enim ipse lacus Asphaltites seu mare Mortuum pestilentem halitum efflat, sed et lapides ruinarum reliqui igni admoti ardent gravissimumque odorem exhalant.

tur ⁷⁵ (13) oculis tenuis, cæterum contacta ~~ASA~~ A cinerescunt (14). Sed nec Tuscia jam tunc ⁷⁶ atque

Variae lectiones.

⁷⁵ *Rhen. Latin., Gangnæus* : oriantur ; et in *sqq. codd. Fuld. Agob. et Lugd.* cineres sunt. ⁷⁶ Atque, *Seml. del.* Jam tunc.

Commentarius.

Sic locus ille hactenus circumfertur. Restitue ex optimo ms. :

Ultimus ille quidem Sodomis, jam incendia fervent.
Iratu toto radios armaverat igni.
Æmula subsequitur caligo includere lucem
Liventesque globos confuso intexere cælo ;
Fumantes coeunt nubes, novus irruit imber,
Sulfura cum flammis, flagrat chaos, æstuat æther.

Meminerunt Tacitus v *Histor.* : Strabo, lib. xiv ; et alii. Chrysostomus aureo ore ignitum imbrem non uno in loco describit. Sed hæc pluribus aliquando suo loco. HAV.

exhalant. Testantur omnia itineraria. Martinus a Baumgarten. Peregrin. lib. II, c. 12, asserit : « Ibi esse odorem teterrimum, faciem tristem et quasi tartaream, saporem aquæ salsissimum, et fellea amaritudine stypticum. Borchardus : Mare Mortuum semper est fumans et tenebrosus, sicut os inferni. Oculis meis vidi simul cum aliis pluribus sociis teterrimum et malum vaporem ex mari Mortuo fumantem. Saligniacus etiam et alii. » De sapore aquæ illustrissimus princeps Radzivilius, ipse expertus, epist., p. 96 : « Aquam valde spissam et fœtentem habet, quæ guttatim degustata, prout a nobis factum, linguam atrociter mordet, et caput gravi pestiferoque odore vehementer inficit. » De lapidibus quod dixi, insigne exstat testimonium apud Jo. J. Ammanum *Itin. P. II*, p. 131, qui quoniam Germanice scripsit conversa ejus verba in Latinum apposui : « Interim, inquit, lapides comportabant Arabes, ut et nostram nonnulli, avulsos rupibus, sive hic illic temere jacentes, incendebantque illos parva flammula, qui quidem ardent inflammanturque ut lignum, excitato denso fumo, sed ita olent sulphure et pice ut propius manere non diu possis. Quo magis vero mare Rubrum accedas, eo acrius illo modo lapides ardent. Sunt etiam rupes hæc lapidesque facie alba valde, quasi conspersæ cineribus albis atque consecræ. Confracti intus cinerei luridique apparent. Sed neque toti igne consumuntur, at vero pice et sulphure consumpto, aliquanto quam ante minores manent, fiuntque toti nigri, et sponte sua extinguuntur, neque tunc amplius ardent, ut ipse probavi, qui inde etiam modicum lapidis frustrum attuli. Dicebantque Arabes rupes illas lapidesque circa mare Rubrum, ad horæ iter, nec usquam alibi hanc naturam habere, quod non est credibile neque verisimile. Ipse id tantum expertus sum ibi, ubi arenosæ sint rupes, olere quidem graviter lapides, non vera ardere. HAV.

(13) *Si qua illic arborum poma conantur.* Hæc est vera lectio, quam Heraldus etiam cum Pamelio, La Cerda, Aldo, et Rigaltio ex Cod. Fuldano, denique etiam mss. Lugd. Bat. et Agob. comprobant. Ut adeo non debeat dicere Junius Latinum recie ex Vatic. et codd. omnibus reposuisse *poma oriantur*, quod Pamelius expunxerat : ineptum enim est tam *oriantur*, quod etiam Barræus et Rhenanus, quam *cooriantur*, quod vult Meursius. Denique ipse Tertullianus non aliter amat. Infra c. 47, *dum nostra conantur*, ubi Wouwerius et Rigalt. legentes *contaminantur* locum non sanant, qui est integer, sed contaminant, quomodo etiam aliis in locis auctor loquitur. Gronovius pater in *Observ. ad script. Eccl.* c. 22, emendat *conatur* ea quasi esset si aliqua arborum conatur. Quanquam, inquit, idem census vulgato modo pronomen accipias

genere neutro, numero plurali. Hæc ille, nec repugno. Videtur alias tam ad pomâ quam ad arbores referri posse, ut *si qua* ut supra satis ostensum, tantundem sit ac si quo modo, ut *aliqua connecta*, huc videtur etiam ducere. Potest etiam distinguere *et si qua illic arborum poma, conantur oculis tenuis*, vel *qua illic arborum poma*, c. etc. Denique hic quoque carmen quod inscribitur Sodoma est emaculandum, ibi vulgo :

Semperempta etiam si qua illic jugera, lætas
Autumni conantur opes, facile optima sese
Promittunt oculis, pira, persica, et omnia mala,
Donec carpuntur : nam protinus indice factum
Solvitur in cinerem, fit vana favillaque pomum.

Lege longe elegantius hoc modo,

Donec carpuntur, nam protinus indice tactu
Solvitur in cinerem vacui fallacia pomi.

Ita emendamus partim ex præstantissimis membranis, partim ex ingenio ; nam in illis erat *indice tactu*, pro quo reposuimus *indici* pro *indiciis* id est contactu diligi, nota licentia ex antiquis poetis, ex quibus Lucretium Noster diligentissime legit. Sed totum illud poematum, sane pulchrum, aliquando si Deo placet, quasi ex tenebris redivivum dabimus. Adverte interim etiam hic *conantur* inculcari, adeoque omnem illum conatum esse irritum. HAV.

(14) *Contacta cinerescunt.* Mss. Agob. et Fuld. *cineressunt.* Sed illud melius, dicit enim in Sodomâ.

Solvitur in cinerem

Affirmant id ex veteribus Josephus, Tacitus, Solinus, Augustinus. Adde Itineraria. Mart. a Baumgarten testatur littus arundinibus putridibusque arboribus plenum. Saligniacus etiam affirmat arbores circumcirca crescentes, sed quæ pestifero maris afflatu nil esui aptum producere possint. Videas enim poma visu decora, intus plena cinere ac favilla. Borchardus etiam scribit, § 39 : « Sub Engaddi juxta littus maris Mortui arbores quidem sunt pulcherrimæ, sed fructus earum, cum discerpitur, intrinsecus favilla et cinere plenus invenitur. » Hegesippus, eo amplius lib. iv *Excid. Hierosol.* memorat pulcherrimas visu arbores, quæ læta specie « edendi generant spectantibus cupiditatem ; si capias, fatiscunt et resolvuntur in cinerem, fumumque excitant, quasi adhuc ardeant. » Sed sive ficta hæc sive temporis spatio immutata sint, nullas amplius superesse scribit princeps Radzivilius, Digna tamen sunt Ammanni supra laudati verba quæ Latio denentur. Visas sibi arbores et dari omnino in via Hierichuntina memorat, sed diversa a priori descriptione specie. En tibi verba ejus. « In via, inquit, nonnulla arborea etiam offendimus, sive potius fratices, late expansis copiosis ramis, aculeatas valde, ut apud nos fere spineta, pulcherrimus et lætissimus appendet fructus, aspectu ut minora poma quibus paradisis nomen est, rubicunda, valde spectabilia. Avulsi nonnulli, ut comederem, erant vero prorsus illepida gustu et insuavia, intus plena albis granis, ut sunt grana pomorum nostrorum. Quoniam vero pleni fructibus essent hi frutices, nonnulla inde poma mecum tuli. Erant vero in illis nonnulla arida et nigricantia, confractaque cinerescabant et dispergebantur ut favida ; cum vero recentia decerpuntur, non sunt ita, verum tempore arbor-

Campania de Christianis querebatur. Cum Volsinios (15) **485** de cœlo Tarpeios ⁷⁷ (16) de suo monte perfudit ⁷⁸ ignis, Femo adhuc Romæ Deum verum adorabat, cum Annibal apud Cannas (17) Romanos annulos, cœdes suas, modio metiebatur. Omnes dii vestri ab omnibus colebantur, cum ipsum Capitolium (18) Senones occupaverunt. Et bene, quod si quid adversi accidit urbibus, eadem clades templorum quæ et mœnium fuerunt, ut jam hoc revincam, non a deis evenire, quia et ipsis evenit. Semper humana gens male de Deo meruit; primo ⁷⁹ quidem ut inofficiosa ⁸⁰ ejus, quem cum ⁸¹ intelligeret ex parte (19), non solum non requisivit timendum, sed et alios sibi citius commenta est quos coleret ⁸² dehinc quod non inquirendo inno-

centiæ magistrum, et nocentiæ **486** judicem et exactorem, omnibus vitiis et criminibus inolevit ⁸³. Cæterum si requisisset, [sequeretur ⁸⁴, ut] cognosceret ⁸⁵ et recognosceret ⁸⁶ requisitum, et cognitum observaret, et observatum magis propitium experiretur quam iratum. Eundem ergo nunc (20) quoque scire debet iratum, quem et retro semper, priusquam Christiani nominarentur. Cujus bonis utebatur ante editis, quam deos sibi fingeret, cur non ab eo etiam mala intelligit evenire, cujus bona esse non sensit? Illius rea est, cujus et ingrata. Et tamen si pristinas clades comparemus, leviora nunc accidunt, ex quo christianos a Deo orbis accepit. Ex eo enim et innocentia seculi iniquitates temperavit, et deprecatores Dei (21) esse

Variæ lectiones.

⁷⁷ Tarpeios *Gothofredus reposuil ex lib. 1, ad Nat. c. c. 9; in codd. mss. legitur Pampeios.* ⁷⁸ Profudit, *Paris.* ⁷⁹ Ad. Ad addit Jun. ⁸⁰ In officia *Paris.* ⁸¹ Quemcunque *Paris.* ⁸² Ita *cod. Fuld.; vulgo legebatur*: non requisivit, sed alios insuper sibi commentata est quos coleret; *Herald. codd. commenta quos coleret, Ald. commentaret deletis quæ sequuntur.* ⁸³ Involvit, *Paris.* ⁸⁴ Sequebatur, *Jun.* ⁸⁵ Sequeretur ut cognosceret *abest. Paris.* ⁸⁶ Et recognosceret *delet Jun.*

Commentarius.

cunt ut alii fructus. » Hæc ille, unde apparet poma illa si diutius arboribus immorentur corrupti hoc modo, ut tactu solvantur in cineres. HAV.

(15) *Vulsinios.* Plinius, *Nat. Hist. II, 52*: « Volsinii oppidum Turscorum opulentissimum totum concrematum est fulmine. » *Vulsinios* scribunt plurimi, sed Ald. et Rig. *Vulsinios.* L. B. *Ulsineos.* superscriptum *Ulsinios.* Vulgata Scriptura etiam in lib. *ad Nationes.* HAV.

(16) *Tarpeios.* Scripti omnes ut et editi habent *Pompeios.* Cum vero jam in eo sit auctor ut clades quæ universo orbi non tantum, sed Italiæ etiam acciderunt antequam Christianum nomen innotesceret, merito quæri potest quomodo clades, quæ sub Nerone demum contigit, huc referatur. Et sane in lib. *ms. ad Nationes non Pompeios sed Tarpeios* exstare notavit Gothofredus, qui etiam idem nomen hoc loco reponendum monet. *Tarpe* enim Italiæ fuit urbs testante epitomatore Stephani, quem si haberemus integratum, forsitan et hanc cladem, certe plura de urbe illa novissimus. Id malo quam Gataltero, theologo vere docto, memoriæ lapsus in Tertullano agnoscere, quem virum vide ad similem Antonini philosophi et imperatoris locum lib. iv, § 48, ubi multa collegit, quæ ad hæc superiora spectant, quæque exscribere non deest. Puto autem oppidum illud fuisse in Campania, delectumque tali casu, id quod ex ævo suo exstantibus adhuc scriptoribus nosse potuit Tertullianus. Non enim is qui ad nationes *Tarpeios* nominavit tam cito sui oblitus videtur. Constat enim libellum istum ante Apologeticum scriptum, et quasi deformationem ejus esse. In lib. *de Pallio*, ubi etiam *Pompeii* nominantur, alia est ratio; non explicuit enim ibi quæ ante Christi tempora contigisse erant necesse, sed quæ magis vulgo nota erant collegit. Unde perperam hoc loco idem exstare voluerunt. HAV.

(17) *Annibal apud Cannas.* Late hanc describunt pugnam, D. Augustinus lib. III, *de Civit Dei*, cap. 16; et Orosius, lib. iv *Hist.*, cap. 16, et post cum Paulus Diaconus, et in D. Aug. L. Vives. Contigit ea clades anno ab c. vv. cc. xl. Æmilio Paulo et P. Ter. Varrone coss. Pam.—Nihil magis obvium apud scriptores quam pugna Cannensis, in qua L. Æmilius Paulus consul occubuit, atque cum eo desiderata fuerunt quadraginta quinque Romanorum millia, tantaque fuit stragee, ut Annibal victor cladis magnitudinem, annulorum numero metiretur, quorum

B tres fuisse modios aiunt nonnulli. Livius unicum fuisse asseverat, in quo adhuc difficulter illi assentior; neque enim tantus erat equitum Rom. occisorum numerus, ut annulorum unus esse potuerit modius; nisi audiamus Plinium, qui lib. xxxix promiscuum fuisse ait annulorum usum tum equitibus, tum plebeiis, bello Punico secundo. LE PR.

(18) *Cum ipsum Capitolium.* Etiam hanc cladem gentib. objiciunt D. August. lib. II, *de Civ. Dei.* cap. 22: et Oros. lib. II, cap. 49, quorum ille interim Capitolium quo minus caperetur anseres impedivisse scribit: hic obsidione conclusam quidem in mente Capitolino universam reliquam juventutem, sed mille libris auri discessionis pretium pactos Romanos. Oportet itaque, ut occupare, hic accipiatur ab Auctore pro prævenire, sive non opinantem opprimere phrasi Plautina qui dixit in Rudente, occupas præloqui. PAM.

(19) *Intelligeret ex parte.* Theologia illa naturali, cum duce conscientia etiam rerum creaturarum omnium contemplatione exædificare potuerant. Rom. I, 19; II, 14, 15; Job. XII, 7, 8, 9, 10; Act. XVII, 27; XIV, 17, et alibi idque εἰς τὸ εἶναι αὐτοῦς ἀναπολόγητους, Rom. I, 20. Hinc Noster: « Magistro naturæ, anima discipulæ. Quidquid aut illa edocuit, aut ista perdidit, a Deo traditum est, magistro scilicet ipsius magistræ. » Dicit et alibi: « Præmisit Deus naturam ministram, subjuncturus prophetiam. » Vitiose Rhen. » In officia ejus quæcunque. » Vox quem deest in ed. La Cerdæ. HAV.

(20) *Eundem ergo nunc.* Salvianus, lib. IV *de Prov. Dei*: « Nihil mirum si deteriora quotidie patimur. Nam quotidie deteriores sumus, et nova quotidie mala facimus, et vetera non relinquimus: surgunt recentia crimina, nec repudiantur antiqua. Quis ergo est causationis locus? quamlibet aspera et adversa patimur, minora patimur quam meremur. Pro ergo in L. C. est igitur, prout etiam in Heraldinis. HAV.

(21) *Deprecatores Dei.* Ex quo, inquit, vobis servis injustitiæ et omnis mali, orti sunt qui vicem precatorum vel deprecatorum apud Deum agant. Hic verus sensus est, unde passim apud Plantum aliosque servis applicantur, etiam in hoc Terentiano Heautotim., Act. V, sc. 2.

Nec tu aram tibi.

Nec peccatorem pararis.

487 cœperunt. Denique cum ab imbris æstiva A hiberna suspendunt (22), et annus in cura est, vos quidem, quotidie pasti statimque pransuri, balneis et cauponis et lupanaribus operati ⁸⁷ aquilicia Jovi immolatis (23), nudipedalia populo denuntialis, cœlum apud Capitolium quæritis, nubila de laquearibus exspectatis, aversi ab ipso et Deo et cœlo. Nos vero jujuniis aridi et omni continentia expressi (24) ab omni vitæ fruge dilati, in sacco et cinere voluntates, invidia cœlum tundimus, Deum tangimus ⁸⁸, et cum misericordiam extorserimus, Jupiter honoratur a vobis, Deus negligitur ⁸⁹.

CAPUT XLI.

ARGUMENTUM.— Imo malorum, quæ evenient quotidie, illos ipsos in causa, esse qui spreto Deo statuas adorent. Si enim dii illorum vere dii essent, non et cultores suos Christianorum pœnis involverent : at

cum et bonis et malis, ille qui vere Deus est, mala immittat, his in pœnam, illis in admonitione esse : qui non ante æterni iudicii rigorem inter utrosque discrimen statuet : quod si pertinaciter diis illa ascribi velint, propterea quod Christianos esse patiantur, sequitur, injustos, ingratos, tales deos esse, qui cultores suos una cum irrisoribus plecti velint.

Vos igitur importuni rebus humanis (25), vos rei publicorum incommodorum, vos malorum illicite semper, apud quos Deus spernitur, statuæ adorantur. Utique enim credibilis haberi debet, eum irasci qui negligatur (26), quam qui coluntur ⁹⁰ : aut nã ⁹¹ illi iniquissimi, si propter Christianos etiam cultores suos lædunt (27), quos separare deberent a meritis Christianorum. Hoc, inquit, et in Deum vestrum repercutere est, qui et ipse patitur ⁹² propter profanos etiam cultores suos lædi. Admit-

Variæ lectiones

⁸⁷ Operantibus, Reg. ⁸⁸ Forte angimus Haverc. ⁸⁹ Vv. a vobis Deus negligitur in solo cod. Fuld. leguntur. ⁹⁰ Forte : quam qui collitur Haverc. ⁹¹ Sed nã, cod. Fuld. ⁹² Patitur, Seml.

Commentarius.

Talis deprecator Abraham Sodomæis, etiam decem illi si inventi fuissent. Gen. xviii, 32. Hav.

(22) *Æstiva hiberna suspendunt.* Sententia est, cum non pluit neque æstivo, neque hiemali tempore. Puer sic capiat. Cum æstiva aut hiberna suspendunt abstinentque ab imbris. Annus veteribus in duas tantum partes divisus erat, videlicet in hyemem et æstatem, hinc est ut frequenter has duas partes pro anno sumant auctores, non ver, non autumnum. Lac.

(23) *Aquilicia Jovis immolatis.* Aquilicia, inquit Rhenanus, dicta ab aquis eliciendis, quod flebat in magna civitate. Aquilices, sive Aquileges, scrutandorum fontium artifices, ab elicibus dicti qui sunt capita fontium et scaturigines. Nudipedalia autem nuncupat, quod nudis pedibus juberetur in publicis supplicationibus pluviam invocare populus. Pam.

(24) *Omni continentia expressi.* Ut qui non cum Ammone Davidico præ negata voluptate arent et macerantur II, Sam. xiii, 4, sed quos zelus domus Dei consumit. Quod ibidem ita Nazianzenus persequitur : τὸς διὰ τὴν νέκρωσιν ἀθανάτους, τὸς διὰ λύσιν θεῶν συνημμένους, τὸς ἔξω πόθου καὶ μετὰ τοῦ θεοῦ καὶ ἀπαθοῦς ἔρωτος, id est, « Propter mortificationem immortales, propter solutionem Deo conjunctos, cupiditate alienos, et divino libidineque vacuo amore correptos. » Idemque, candorem Deo gratum virginibus commendaturus, scribit in *Orat. adv. mulieres ambitiosius ornatas* : « Nempe ut pulchriudini tuæ pallorem asciscas, Christieque laboribus intabescas, atque et plecibus et lacrymis et diurnis nocturnisque pervigiliis teipsam maceres. » Talis magnus Athanasius, quem, in facinore Arianorum, respiciens, idem, ita perorat in *orat. 11 adv. Arian.* et de ipso : « Quibus meretrices induxi, propemodum carne sanguineque carentibus? » Et ipse Christus loco allato versu 23 : « Abeo ut umbra, cum evanescit. » Quos denique, ut nobis idem est proverbium, secundum illud Arisiophanis in *Pluto* iv, 4 :

Διὰ δακτυλίου μὲν οὖν ἐμέ γ' ἂν διεκλύσαις

per medium annulum facile pertraxeris. Adeo ut secundum illud Persionum, quod hinc intelligi potest Sat. VI. 73, dici possit,

Mihi tramæ figuræ

Sit reliqua, ast illi tremat omento popa venter.

Occurrunt tales sed samæ negotiatores tantum hypo-

critæ isti pharisæi apud Matthæum, c. vi, 16. Ἀφανίζουσι γὰρ τὰ πρόσωπα αὐτῶν, inquit Servator. Aldus legit *adpersi*, sed male. Hav.

(25) *Importunis rebus humanis.* Id est calamitosi, incommodi, propter quos pace publica orbis caret. Virgilius, xi *Aeneid.* 304 :

Bellum importunum cives cum gente deorum,
Invictisque viris gerimus.

ubi Servius *importunum* explicat, « ubi nullum refugium est, quod caret portu, id est quiete, ubi nullus est portus. » Hav.

(26) *Eum irasci qui negligatur.* Ex ipsa gentilium opinione, unde necem Cliti ad deorum iras referenti Alexandro, subit, anniversarium sacrificium Libero Patri non esse redditum salute tempore. Itaque inter vinum et epulas cæde commissa, iram Dei fuisse manifestam. Quæ eadem narrat Arrianus, iv, 7. Et satis ridicula est narratio apud lepidum istum Samosatensem, Lucianum, qui simile de Hippocratis statua narrat in Dialogo qui inscribitur *Philopseudēs*. Ibi Antigonus medicus : Κάμοι, ὃ Εὐκράτης, Ἰπποκράτης ἐστὶ χαλκοῦς, etc., id est : « Et mihi, o Eucrates, inquit, est Hippocrates æreus, magnitudine ferme cubitali, qui duntaxat extincta lucerna, totam domum in orbem ambit, strepens et pyxides evertens, et pharmaca commiscens, et ostium subvertens, imprimis si sacrificium differamus, quod eis quotannis facimus. » Hav.

(27) *Etiam cultores suos lædunt.* Quod est iniquissimum, cum secundum tribum illud Jctorum, lib. v, Dig. de Pœnis, satius sit « nocentem impunitum dimittere, quam innocentem damnare. » Polybius, etiam lib. v : Οὐ γὰρ π' ἀπωλεία δεῖ καὶ ἀφανισμῶ τοῖς ἀγνώμοσι πόλεμειν, etc. « Bonorum vivorum est etiam cum minus probis non internecinum bellum gerere, sed hactens ut delicta sarciantur atque emendentur : neque insontes eum sontibus una pœna involvere, sed insontium causa etiam sontibus parcere. » Qualis ad Deum etiam est argumentatio Abrahami, Gen. xviii, 23. Quanto magis igitur dii isti ridiculi, qui cultores suos una cum hostibus perdunt, adeoque illorum vincita secundum Lucretium, II, 1103,

Sæpe nocentes

Præterit, exanimatque indignos inque merentes.

Nam, ut recte apud Publium Syrum, versu 836 :

Ridiculum est, odio nocentis perdere innocentem.

ubi vide plura, quæ huc spectant. Hav.

tite prius dispositiones ejus, et non retorquebitis. Qui 489 enim semel æternum judicium (28) destinavit post sæculi finem, non præcipitat discretionem (29), quæ est conditio judicii, ante sæculi finem. Æqualis est interim super omne hominum genus et indulgens et increpans⁹³; communia voluit esse et commoda profanis et incommoda suis, ut pari consortio omnes et lenitatem ejus et severitatem experiremur. Quia hæc ita didicimus⁹⁴ apud ipsum, diligimus lenitatem, metuimus severitatem, vos contra utramque despicias: et sequitur, ut omnes sæculi plagæ nobis, si forte, in admonitionem, vobis in castigationem a Deo obveniant. Atquin nos nullo modo lædimur; imprimis quia nihil nostra refert in hoc ævo, nisi de eo quam celeriter excedere; dehinc, quia si quid adversi infligitur, vestris id meritis⁹⁵ deputatur (30). Sed etsi aliqua nos quoque perstringunt ut vobis coherentes, lætamur magis recognitione divinarum prædicationum, confirmantium⁹⁶ scilicet fiduciam

A et fidem spei nostræ. Si vero ab eis quos colitis omnia vobis mala eveniunt nostri causa, quid colere perseveratis 490 tam ingratos, tam injustos, qui magis vos in dolorem Christianorum juvare et asserere debuerant⁹⁷?

CAPUT XLII.

ARGUMENTUM. — *Nec minus perperam Christianos infructuosos negotiis appellari, qui cum illis et de illis vivant, qui opera sua et artes misceant, qui una navigent, militent, mercentur: qui si in cæremoniis quibusdam differant, spectaculis renuntiant, thure non supplicent, stipes templis non jactent, tamen et homines et cives sint, et illam qualemcunque jacturam facile compensent, cum aliis utilitatibus, tum, non ut illi, publica vectigalia, defraudando, sed ex fide debitum dependendo.*

B 42. Sed alio quoque⁹⁸ injuriam titulo postulamus, et infructuosi in negotiis dicimur (31). Quo pacto homines vobiscum degentes (32), ejusdem victus, habitus, instructus, ejusdem ad vitam necessitatis? Neque enim Brachmanæ (33) aut

Variæ lectiones.

⁹³ Increpitans *Fran. Paris. Rig. incessens cod. Fuld.* ⁹⁴ *Cod. Fuld.* qui autem discimus; *codd. Lugd., Gorg. et ed. Pamel.* quia (*Gelen.* qui) æquitatem didicimus, etc. ⁹⁵ Vestris in meritis *Jun.* ⁹⁶ Confirmatus ut agnoscentes, *cod. Fuld.* ⁹⁷ *In velt libris excepto Fuldensi omnibus addita leguntur vv.* quos separare deberent a meritis Christianorum, quæ inepta delevit *Rigaltius.* ⁹⁸ *Adhuc cod. Fuld.*

Commentarius.

(28) *Qui enim semel æternum judicium.* Sensus est, Deum, qui semel constituit in æternum judicare tunc cum sæculi finis advenit, non præoccupare ante illud tempus discretionem inter bonos et malos, in qua judicium partim consistet; ideoque comma post *conditio judicii*, non debet negligi, ut in plurimis editionibus factum est. Vocis *semel* C elegantiam et usum supra docuimus. HAV.

(29) *Præcipitat discretionem.* Maxime propria et elegans locutio; est enim illud quod alias *præcipere* et *præoccupare* dicunt. *Lucanus, II, 106:*

Non senis extremum piguit vergentibus annis
Præcipitasse diem.

ubi *præcepisse* quod habet ms. magis est interpretatio quam vera lectio. Apud eundem enim *Pompeius, VII, 352:*

Si socero dare regna meo, mundumque pararent;
Præcipitare meam fatis potuere senectam.

i. e. Dii me morte potuerunt præoccupare ante hanc canitiem.

Rursus idem poeta ejusdem libri versu 51:

Sua quisque ac publica fata
Præcipitare cupit.

Denique lib. v, 795:

Præcipitantque suos luctus,

cum scilicet nondum esset conclamatum. HAV.

(30) *Vestris in meritis deputatur.* Sic ms. *Fuldensis*; nam alii *id* non agnoscunt, quod negligere nolui, suo enim loco ponitur. Frustra vero *Zephyrus, Junius* et *La Cerda* præferunt *nostris id m. d.* contra consensum omnium mss. Hisce enim non commovemur, inquit, primo quia non curamus de hoc sæculo sitne corpusculo nostro male an bene; secundo, quia magnum habemus solatium quod nobis bona conscientia præstat, vos esse in causa tantæ Dei iræ, qui illum negligitis, non vero nos qui illum soli colimus et observamus, illique omnibus vestris hecatombis majorem et magis opinam offerimus hostiam, illam quam mandavit

ipse, orationem de carne pudica, de anima innocenti, de Spiritu sancto profectam, quæ fere *Tertulliani* verba sunt supra cap. 30; tertio, quia magis in religionis nostræ divinitate confirmamur, cum videmus quotidie impleri illa quæ jam olim prædicta legimus. HAV.

(31) *Infructuosi in negotiis dicimur.* Itaque hinc est, proculdubio, quod illustrem virum *Flavium Clementem, Flavii Sabini, imperatoris Vespasiani fratris, filium, contemptissimæ inertix* vocet *Suetonius Tranquillus, Christianæ sectæ satis iniquus, ubi illum a Domitiano patruale occisum narrat in Domit. c. 15, quod recte monuit ibidem etiam Torrentius. Ethnico illi apud Minucium, p. 8:* « Latebrosa et lucifugax natio, in publicum muta, in angulis garrula. » *Rhen. hic et Cod. L. Bat. legunt. Infructuosi in negotio.* *Fuld. vero Infructuosi negotiis.* Quomodo fere infra, cap. 46. « Quod usui jam et de commercio innotuit. » *Herald. Barr. Ald. Pam. La Cerda, etiam Rigalt. legunt in negotiis.* *Tacitus illis odium humani generis impingit xv, Annal. 44.* Dicebantur vero infructuosi respectu ad nomen, quo Christiani id est fructuosi esse magis conveniebat. HAV.

(32) *Vobiscum degentes, etc.* Huc pertinent illa in lib. *de Idololatr. c. 14:* « Licet convivere cum ethnicis, commori non licet. Convivamus communibus: conlætetur ex communione naturæ, non superstitionis. Paris animæ sumus, non disciplinæ: compossessores mundi, non erroris. » Et ibidem, cap. 16: « Circa officia vero privatarum et communium solemnitatum, ut togæ puræ, ut sponsalium, ut nuptialium, ut nominalium, nullum putem periculum observari de flatu idololatriæ quæ intervenit. » HAV

(33) *Brachmanæ.* *Theodoretus, Gr. Aff. Cur. p. 172:* Καὶ Βραχμῆνας ἱστοροῦσιν ἕτεροι ἐν ταῖς ὕλαις διάγειν, φύλλοις τὸ σῶμα καλύπτοντας, id est: « Alii quoque narrant historici *Brachmanas* in silvis agere, corpus frondibus vestientes. » Ibi arborum pomis *Plinius* et *Theophrastus* victitasse docent, ex quorum descriptione patet, fructum fuisse illum, quem appellamus *cocos nooten.* *Theophrasti*

Indorum **491** gymnosophistæ sumus, silvicolæ et exsules vitæ (34). Meminimus gratiam nos debere Deo Domino Creatori⁹⁹; nullum fructum operum ejus repudiamus; plane temperamus, ne ultra modum aut perperam utamur. Itaque non sine foro, non sine macello, non sine balneis, tabernis, officinis, stabulis, nudinis vestris, cæterisque commerciis (35) cohabitamus in hoc sæculo. Navigamus et nos vobiscum et militamus, et rusticamur, et mercamur, proinde miscemus artes, operas nostras pu-

A blicamus usui vestro. Quomodo infructuosi videamur negotiis vestris, **492** cum quibus et de quibus vivimus, non scio. Sed si cæremonias tuas non frequento (36), attamen et illa die homo sum. Non lavo sub noctem² (37) Saturnalibus; ne et noctem et diem perdam; attamen lavo (38) et debita hora et salubri, quæ mihi et calorem et sanguinem servet; rigere et pallere post lavacrum mortuus possum. Non in publico Liberalibus discumbo³, quod bestiaris (39) supremam⁴ cœnan-

Variæ lectiones.

⁹⁹ Domino Deo creatori *Fran. Paris.* ¹ Non labor diluculo *Fran.* ² Ita *cod. Fuld.*; *reliqui omnes*: Non labor diluculo Sat. — lavo et honesta hora, etc. ³ *In codd. Agob. et Lugd. post cœno interrogandi signum legitur; sed forte post ubi v. excludit discumbo.* ⁴ *Sic. Rig. et Hav.*; al. *suprema* al. *sub. primam.*

Commentarius.

locum adducit Salmasius ad Solinum p. 210, ut emendat simul. Ἔστι δὲ καὶ ἕτερον δένρον, καὶ τῷ μεγέθει μέγα, καὶ ἡδύκαρπον θαυμαστῶς, καὶ μεγαλόκαρπον, καὶ χρῶνται τροφῇ τῶν Ἰνδῶν οἱ σοφοὶ καὶ ἀπεχόμενοι, i. e. « Est alia admirabili proceritate arbor, magnos fructus eosque valde dulces proferens; vicitant illis sapientes Indorum, qui communibus cibis abstinent. » Ubi corrigit vir maximus οὐκ ἀμπεχόμενοι, id est, *non vestiti*; sed illa correctione opus non est: οἱ ἀπέχόμενοι enim plane hoc loco illos significat, quos eodem sensu et simillimo vocabulo *naxiræos* dicunt Hebræi, quorum vivendi modum cum ritu Gymnosophistarum in multis conveniebat. *HAV.*

(34) *Exsules vitæ.* Elegantiæ loci hujus corrumpit Junius perversa distinctione. Vocat enim Tertullianus illos *exsules vitæ* perinde ut Deum illum otiosum Epicureum « Neminem humanis rebus » dixit infra cap. 47. Ita Publio nostro impatiens brumæ ciconia vocatur, « avis exsul hiemis, » apud Petronium, et infantes illi a Psammeticho in secreto seorsum a commercio hominum enutriti describuntur ut « in totum exsules vocis humanæ, » in lib. Tertull. *ad Nat.* I, 8. *HAV.*

(35) *Cæterisque commerciis.* Tolerabiliores igitur Christiani vel ipsis philosophorum sectis, quorum stultam tamen sapientiam non tolerabant tantum, sed et admirabantur. Lucianus notat illos in Demonacte, quem doctrina Socratem, frugalitate Diogenem referre dixit, sed humana non canina et ambitiosa, οὐ παραχαράττων, inquit, τὰ ἐξ τὴν διαίταν, ὡς θαυμάζοιτο, etc. « Non tamen ambitiose adulterabat ea quæ ad victum pertinebant, admirationis popularis emerendæ gratia, utque ii quibuscum conversaretur in eum coniectos haberent oculos. Verum communi cum aliis vivendi ratione utebatur, ne tantillum quidem philosophico fastu infectus, et cum aliis junctam consuetudinem exercebat, et communibus reipublicæ legibus non gravatim parebat. » *HAV.*

(36) *Sed si cæremonias tuas non frequento.* Quarum quidem illas, quæ ad idolorum cultum pertinebant, prorsus abnuebant Christiani. *Ad Martyras* c. 11: « Non solemnes Nationum dies ipsa commissione participas. » Et *de Idololatria*, c. 13: « De hoc quidem primo consistam, an cum ipsis quoque nationibus communicare in hujusmodi servus Dei debeat, sive habitu, sive victu, sive instructu, vel quo alio genere lætitiæ earum. » Ibi non agit de communibus negotiis quibus infructuosi non erant Christiani, ut patet ex principio hujus capituli, sed de illis quæ ad superstitiones pertinebant; nam sequitur paulo post: « Sunt quidam dies munerum, quæ apud alios honoris titulum, apud alios mercedis debitum expungunt. Nunc ergo, inquis, recipiam meum, vel rependam

B alienum: si hunc morem sibi homines de superstitione consecraverunt, tu extraneus ab omni eorum vanitate, quid participas idolothyta solemnia, quasi tibi quoque præscriptum sit de die, quo minus id quod homini debes, vel tibi ab homine debetur, citra diei observationem luas vel recipias. *Cod. Fuld.* legit etsi cæremonias. » *Lugd. Bat. Sed sincerimonias*, quasi legi debeat *syncerimonias*, id est illas quas aliæ nationes vobiscum celebrant. *HAV.*

(37) *Non lavo sub noctem.* Legebat La Cerda: « Non labor sub noctem Saturnalib. » Mense Decembri per quinque aut septem dies celebrabantur Saturnalia. Erat autem gentilium superstitio, ut diem illum celebrari religiose crederent, si a diluculo inchoarent. *LE PR.*

(38) *Attamen lavo.* Dum Saturnalia inciderent, in tempus frigidissimum anni, fiebat ut necessario salus in periculum vocaretur, si multo manere fieret lotio. Inde commode post exercitationem adhibebatur lotio in balneo. *LAC.*

(39) *Bestiaris.* Notavit La Cerda Græcis hos dici *παραβόλους*, id est *projectæ audaciæ*. Recte; nam et Apuleius loco quem citat Heraldus notat ut *perditæ securitatis*. Adde etiam apud Latinos dictos *parabolarios*. Julius Firmicus, lib. VIII *Matheseos*: Nati sub sidere caniculæ erunt venatores, arenarii, parabolarii, et qui sub conspectu populi in caveis cum feris pugnet. » Quem locum frustra sollicitat Beroaldus in Notis ad Apuleium legendo *pyrobolarii*. Erat vero vox *παραβάλλειν* in usu de esca bestiis objecta, prout exemplis adductis confirmat Henr. Stephanus, et apud Athenæum *παραβληθεὶς ζῴοις* est *objectus bestiis*. Idem Stephanus *παραβάλλεσθαι* exponit: « *Projecta audacia adire periculum.* » *Homerus Iliad.* I:

Ἄει ἐμὴν ψυχὴν παραβαλλόμενος πολεμίζειν.

D id est, « semper animam meam projiciens ad pugandum. » Hinc illustrari potest phrasis Hebræorum *animam suam in manu sua ponere*, *I Sam.* xxviii, 21, ubi maga periculum vitæ suæ se adisse præsentissimum confitetur; confer versum 9. Et bene significationis hujus originem in voce *παραβολῆς* inde denucit lexicographus, quod qui eminente et projecta quadam audacia facinus aliquod aggreditur, is perinde facere videatur, ac si quis ultra metas omnes jaculetur. Cujus significationis vis pariter est in *παραπιπτειν* apud Polybium lib. II, c. 13, ubi de Philopœmene narratur quod viderit mercenarios suos fugere et hostem nimis avidum prælii locum superasse, adeo ut iis desertus appareret, quod certe erat temerarium maxime. Verba ejus sunt: Ἄμα τὸ παραπεσεῖν τοὺς διώκοντας καὶ τὸν τόπον γενέσθαι ἐρήμον. Quod idem verbum cum unice in N. T. Hebr. vi, 6, occurrat, inde etiam significationem suam mutuari debet, ut

tibus mos est; attamen ubi ubi de copiis tuis cæno. **A** non emimus; si Arabiæ queruntur (44), scient ⁷ Sabæi pluris et charioris suas merces Christianis sepeliendis (45) profligari quam diis fumigandis. Certe inquitis, templorum vectigalia quotidie decoquunt, **494** stipes quotusquisque (46) jam jactat, Non (enim) sufficimus et hominibus et diis vestris mendicantibus opem ferre, nec putamus aliis quam potentibus impertiendum. Denique porrigat manum Jupiter (47) et accipiat, cum interim plus no-

Variæ lectiones.

⁵ Esse abest cod. Fuld. Rig. Haverc. ⁶ cod. Fuld. et Lugd., Rhen. et Pamel. liberius. Cod. Fuld. de suis de propriis locis sumam, in qua script. interpretis vestigia satis sunt aperta; al. sumere, al. sumantur, al. sumatur, al. sumo. ⁷ Sciant Fran., Paris.

Commentarius.

significet projectam illam Judæorum audaciam, qui Jesum, Messiam, Evangelii bonitatem, et regni Dei in mundo admirabilem progressum videntes, agnoscentesque, tamen ad pravas suas et carnales opiniones relabuntur. Hav.

(40) *Capiti coronam*. Quod argumentum fuse tractat in libello quem inscripsit *De corona Militis*. Vide etiam interpretes Minucianos, et Sirmondum ad Sidon. lib. I, epist. 1. et Joach. Jo. Maderum de coronis, qui exstat in tom. VIII Ant. Rom. Grævii. Alios Christianorum flores et coronam ex iis suaviolem agnoscit Nazianz. Orat. II, in Julian. Ἐχω καὶ ἄνθη, inquit, πάντων ἁριωνῶν εὐανθέστερά τε καὶ μονιμώτερα, etc. i. e. « Flores quoque habeo, vernis omnibus floridiores et fragrantiores, agri illius pleni, quo Dominus sacris et suaviter olentibus pastoribus et doctoribus, purisque et eximiiis plebei ordinis hominibus benedixit. His coronari ac triumphare cupio, postquam bonum certamen certavero. » Hav.

(41) *Puto gratius liberis*. Sic ex Fuld. Rigalt. Alii *gratius esse*. Nolo itaque ingratiam molem capiti imponere, inquit. Fuisse enim has corollas satis aliquando grandes et ponderosas docet Lucetius lib. III :

Et inumbrant ora coronis.

et Horat. lib. I Carm. IV :

¶ Nunc decet aut viridi nitidum caput impedire myrto,
Aut flore, terræ quem ferunt solutæ. Hav.

(42) *Qui per capillum odorantur*. Diogenes Laertius de Diogene Cynico : Τῷ μύρῳ τοὺς πόδας ἀλειψάμενος ἔφη ἀπὸ μὲν τῆς κεφαλῆς εἰς τὸν ἀέρα ἀπιέναι τὸ μύρον, ἀπὸ δὲ τῶν ποδῶν εἰς τὴν ὄσφρησιν, i. e. « Unguento inungens pedes, dixit, a capite quidem in aerem adscendere unguentum, sed a pedibus in olfactum. » Hav.

(43) *Apud illos cætus vendidantur*. Hinc patet nundinatores illuc loci confluere solitos, quod maxime est proprium, quia maxima hominum turba illis captatur. Hanc occasionem negligere Christianos querebantur Gentiles, cum tamen nullum ipsis inde detrimentum, cum necessaria vitæ ex solitis officinis et tabernis peti possent. » Hav.

(44) *Si Arabiæ queruntur*. Quæ queri non poterant, nam et thure Christiani utebantur, ubi res exigeret. *De corona Militis* cap. 10. « Et si me odor alicujus loci offenderit, Arabiæ aliquid incedo, sed non eodem ritu, nec eodem habitu, nec eodem apparatu, quo agitur apud idola. » Hav.

(45) *Christianis sepeliendis*. Illi enim quo certam suam de resurrectione spem testarentur, quæ collatione sementis in terram projecti ibique computrescentis illustratur a Paulo I Corinth. xv, noluerunt funera sua cremari: illamque funerum curam inter causas incrementi istius sectæ enumerat

B Julianus Imperator Epist. XLIX. Imo etiam aromatibus condierunt, quod hinc patere potest, de quo post La Cerdam ex illo et aliis more suo multa corrasit Ouzelius ad Minucium p. 63. De medicato funere ex professo agunt Petrus Bellonius lib. II Obs. c. 47, et in tribus libris de Admirabili Oper. Antiq. Præstantia, qui inveniuntur tom. VIII Thesauri Gronoviani. Item Athanasius Kircherius in OEdipo. Josephus Lauzonus de Pollinctura et Balsamatione apud veteres, et alii. Hav.

(46) *Stipes quotusquisque jam jactat*. Prudentius lib. II. in *Symm.* versu 909 :

Ultimus legati defleta dolore querela est :
Palladiis quod farra focus, vel quod stipis ipsis
Virginibus, castisque choris alimenta negentur :
Vestales solitis fraudentur sumptibus ignes.

Vide quæ supra observabamus cap. 13 ad illa : « Circuit cauponas religio mendicans. » Solebant præterea et aliis diis aliaque occasione stipes dari. Sic cum deposita prætexta virilem togam sumerent Romani, divæ Juventæ in æde ejus pro felici incremento solvebatur nummus argenteus, ut testatur Dionysius Halicarnass., lib. IV, Magistris suis Minerval, hoc nomine quasi deæ consecratam stipem dabant discipuli, quod improbat Noster, *de Idololatria*, c. 10 : « Ipsam primam novi discipuli stipem Minervæ et honori et nomini consecrat, ut etsi non profanatus alicui idola, verbo tenus de Idolothyto esse dicatur, pro idololatra vitetur. » Hav.

(47) *Porrigat manum Jupiter*. Cavam scilicet, ut mendici solent. Balsamo in Photii Nomocanonem Τοῦ αἰτουῦντος καὶ λαμβάνοντος ἔγγυς ἵσταται ὁ Χριστὸς, συγκοιλίων τούτῳ τὴν χεῖρα, i. e. « Petenti accipientique proxime adstat Christus, cum illo cavam manum porrigens. » De quo more omnino inspicienda est doctissimi Casauboni nota ad Suetonii c. 94, ubi narratur Augustus ne Nemesin nimia fortuna irritaret, « ex nocturno visu stipem quotannis die certo emendicasse a populo, cavam manum asses porrigentibus præbens. » Ubi idem vir doctus multis probat rapacitatis et avaritiæ hanc notam fuisse, cum honestiores cavato sinu pecunias exciperent. Sic extensa chlamyde vel veste donativum conglarium non manu excipientes belle repræsentant nummi Titi Vespasiani, Domitiani et aliorum. Eadem facies est nummi Hadriani cum inscriptione LOCUPLETATORI ORBIS TERRARUM. Lepidam quoque de Vespasiano historiam in Vita ejus cap. 23, narrat Suetonius : « Nuntiantibus legatis, decretam et publice non mediocri summæ statuam colosseam : jussit ut continuo ponerent, cavam manum ostentans, et paratam basim dicens. » Scribit hinc Seneca, ad Lucinum suum in Præfat. ad lib. VI *Nat. Quæst.* : « Adjice nunc invictum muneribus animum, et in tanto avaritiæ certamine

stra misericordia insumit vicatim, quam vestra religio tomplatim. Sed cætera vectigalia gratias Christianis agent ex fide dependentibus debitum, qua alieno fraudando abstinemus, ut, si inæatur quantum publico⁸ pereat fraude et mendacio vestrarum professionum, **495** facile patio haberi possit, unius speciei querela compensata pro commodo (48) cæterarum rationum⁹.

CAPUT XLIII.

ARGUMENTUM.—*Qui tamen vere de illis conqueri possunt, esse lenones, perductores, sicarios, venenarios, magos, similesque, quibus infructuosos esse magnus sit fructus. Sed et hoc damnum meliori lucro permulari: cum et ab illis dæmonia excutiant, et pro illis Deum venerentur, nullisque, ut tales, rebus novis in exitium Reipublicæ studeant.*

43. Plane confitebor, quinam, si forte, vere de sterilitate Christianorum conqueri possint¹⁰. Primi erunt leones, perductores, aquarioli¹¹ (49), tum sicarii; venenarii, magi, item harioli (50), haruspices, mathematici. His infructuosos esse magnus

A fructus est. Et tamen quodecunque dispendium est rei vestræ per hanc sectam, cum aliquo utique præsidio (51) compensari potest. Quanti habetis, non dico qui jam de vobis dæmonia excutiant, non dico jam qui pro **496** vobis quoque vero Deo preces sternant, quia forte non creditis¹², sed a quibus nihil timere possitis.

CAPUT XLIV.

ARGUMENTUM.—*Recogitandum itaque merito, quantum respublica capiat detrimentum ex cæde tot hominum, et innocentium et bene meritorum: id patere posse ex quotidianis custodiarum actis et elogiis; neminem illic inter tot nocentes maleficum simul et Christianum inveniri.*

B 44. At enim illud detrimentum reipublicæ, tam grande quam verum, nemo circumspicit, illam injuriam civitatis nullus expendit, cum tot justi impendimur (52), cum tot innocentes erogamur. Vestros enim jam contestamur actus, qui quotidie judicandis custodiis præsidetis, qui sententiis elogia dispungitis (53). Tot¹³ a vobis nocentes variis

Variæ lectiones.

⁸ Cod. Fuld. et Hav. publico; cæteri: vectigalibus. ⁹ Cod. Fuld. compensatio pro cæterarum rationum securitate. ¹⁰ Sic locum auctoritate codd. restituit Heraldus; olim leg. Plane confitebor qui conquerentur. Nam si qui forte — possint (al. possunt, al. possent). ¹¹ Cod. Fuld. harioli, Lugd. egarioli, cod. Scriv. mœcharioli. ¹² Vv. quia forte non creditis, desunt in cod. Fuld. delevitque Rig. in ed. sua. ¹³ Quot cod. Fuld.

Commentarius.

nunquam suppositam manum lucro. » Taxatque amicæ avaritiam Tibullus

Illam cava pretium flagitat usque manu.?

Negabatque Diogenes apud Laertium: Δεῖν τὰς χεῖρας ἐπὶ τοὺς φίλους ἐκτείνειν συγκέκαμμένοις τοῖς δακτύλοις. i. e. « Manus ad amicos digitis extendi debere incurvatis. » Graphice vero Jovem ipsum et deos suos ita descripsit Aristophanes ubi negat quidquam dare se velle Phidolus, aut in medium conferre, cum accipere tantum sit consuetus. In Concionatricib.:

Καὶ γὰρ οἱ θεοὶ,
Γνώσει δ' ἀπὸ τῶν χειρῶν τε καὶ ἀγαλμάτων,
Ὅταν γὰρ εὐχόμεθα διδόναι τὰγαθὰ,
Ἔστηκεν ἐκτείνοντα τὴν χεῖρ' ὄπτλαν,
Ὅχι ὡς τι δώσοντ', ἀλλ' ὅπως τι λήψεται.

i. e. « Quippe ita et dii faciunt. Quod disci potest vel ex manibus simulacrorum: nam cum precamur ut bona nobis elargiantur, stant illa porrigentes manum supinam, non quasi datura quidquam, sed ut accipiant. » Hav.

(48) *Unius speciei querela compensata pro commodo c. v.* Sensus est tantam esse fidem Christianorum in solvendis illis quæ justa et vectigalium publicorum et reipublicæ nomine imponuntur, ut exiguum damnum quod templorum vectigalia ab illis non cultoribus suis capiunt, facile contemni debeat, illis ipsis qui de hoc Christianorum crimine conqueruntur, quotidie multo plura sacrilegia committentibus, cum omnibus modis vectigalia publica defraudare lucro habent. Fuld. Codex hic legit « unius speciei querela compensatio pro cæterarum rationum securitate. » Voces *unius speciei* in L. B. non comparent. Hav.

(49) *Aquarioli.* Lenonum famuli ex Festo dicebantur aquarii, nomen adepti ab aqua petenda ad balneum necessaria. Aquarioli autem, ut adnotavit

Turnebus *Advers.* lib. iv, cap. 12, per diminutionem ad contemptum, tanquam omnium vilissimi dicuntur. PAM.

(50) *Harioli.* Dicti vel a *fatis* et *fando*, quasi *Farioli*, vel ab *halando*. Nam halitu solent mortalem animam excludere sive exhalare, ut divinam recipiant, unde et vocem, ut notat Donatus ad Terentii Phormionem, ejusmodi dabant, quæ est OE, qui sonus exhalandi vim præstat. Notabis autem in viris hoc esse nomen sive hariolos sive fanaticos voces; in feminis autem *veratrices*, quod divinandi scientia vere profiteantur. LAC.

(51) *Cum aliquo utique præsidio.* *Præsidium* hic significat lucrum, bona, peculium. Auctor Queroti qui nonnullis Plauti editionibus adjungi solet: « Ergone manibus meis præsidium paternum, ut efferrent de domo? » Ibid. « Fures mihi ac prædones cui bono? ut si quid tibi spei aut præsidii est, totum conferant. Rursus: « Præsidium abstulisti, et cineres abdidisti. » Et apud inferioris ævi scriptores passim. Hav.

(52) *Tot justi impendimur.* Est metaphora sumpta ab expensis rei domesticæ. Loquitur sic in lib. *de spectaculis* c. 19: « Ut tam creduliter impendantur. » Rursus *de Idol.* c. 6: « Nec anima pecudis impensa, sed anima tua. » Vitiose in editionibus Rigalt. Priorianis typographi posuerunt *impedimur* Hav.

(53) *Qui sententiis elogia dispungitis.* Victorum singulorum nomina, ætas, forma, crimen (quæ omnia *elogia* vocabantur) iudicibus in tabelis exarata offerebantur: quando illi pro cujusque elogio pœnam ejus temperabant. Hinc cum aliquando Caio Caligulæ oblata custodiarum elogia primum in ista serie ultimumque calvos notassent, stultus ille princeps in re maxime seria, ubi nulla longa nimis poterat esse deliberatio, jocatus: « Nullius inspecto elogio, stans, tantummodo infra porticum mediam a calvo ad calvum duci imperavit. » Suetonius, in Vita ejus, cap. 27. Hav.

criminum elogiis recensentur; quis illic sicarius, A quis manticularius (54), quis sacrilegus (55), aut corruptor (56), aut lavantium prædo (57), idem etiam Christianus adscribitur? aut cum Christiani A suo titulo offeruntur, quis ex illis etiam talis, quales tot nocentes? De vestris semper æstuat carcer (58), de vestris semper metalla suspirant (59) de vestris semper bestiæ saginantur (60), de ve-

Commentarius.

(54) *Manticularius*. Vocis significatio ex Festo nota est, ut significet furem qui bulgas scrutetur. Sed etiam Glossæ Lat, Gr. *manticam* exponunt *πρήραυ*. Unde monachi illi qui pera instructi ambulabant, appellabantur *manticulati*. Matthæus Paris. qui vixit anno 1248; « Ut peregrinaret ille monachus manticularius. » HAV.

(55) *Sacrilegus*. Qui templorum spoliat ornamenta et donaria, unde illa custodiis sepiebantur. Supra, cap. 29. HAV.

(56) *Corruptor*. Quomodo vox hæc intelligi debeat patet, c. 47. « Lego partem sententiæ Atticæ in Socratem: Corruptor adolescentium pronuntiat. » HAV.

(57) *Lavantium prædo*. Quorum sæpe mentio apud veteres. Plautus Rudente, Act. II. scena III, 54:

Qui it lavatum

In balneas, ibi cum sedulo sua vestimenta servat,
Tamen surripiuntur: quippe qui quem illorum observet falsus est:

Fur facile, quem observet, videt: custos, qui fur sit, nescit.

Apuleius As. aur. lib. IX. « Enim vero vos bonæ frugi latrones inter furta parva atque servilia, timidicule per balneas et aniles cellulas reptantes scrutariam facitis. » Catullus epigr. 30:

O furum optime balneariorum,
Vibenni pater, et ciuæde fili.

Diogenes Cynicus apud Laertium: Ἰδὼν ἱματιοκλέπτην ἐν τῷ βαλανείῳ, Ἐπ' ἀλειμμάτιον ἢ ἐπ' ἄλλο ἱμάτιον; id est: « Videns vestimentorum furem in balneis, Num, inquit, ad unguentulum, an vero ad aliud vestimentum? » Noster *de Idol.* c. 5: « Credo et fures balnearios manibus suis vivere. » et *De fuga in Persec.* cap. 13: « Inter tabernarios et lanios et fures balnearum et aleones et lenones. » Gloss. Fur balnearius βαλανοκλέπτης. Et huc forsân illud Aristophanis spectat in *Ranis*, Act. IV, Sc. II.

κάκθὰς, τινὰ λωποδυτῆσαι.

i. e. « Et egressus aliquem vestitu spoliare. » Quomodo apud Petronium inducitur « Juvenis nudus, qui vestimenta perdidit. » Pretiosioremq; ornatum depretiat etiam inde Chrysostomus *de Virginitate*, quoniam « et in balneis præsto sint et in templis mulieres quæ illum furentur. » Cogebantur itaque lautiores secum abducere servutos, qui servarent vestes, Martialis, XII, 70:

Linteo pro variis ferret cum vernula nuper,
Et supra togulam lusca sederet anus.

Ovidius lib. III *de Arte Amandi* versu 539:

Cum, custode foris tunicam servante puellæ,
Certent furtivos balnea multa jocos.

Quibus væ miseris, minus sedulo si custodientibus aliquid esse ablatum. Hinc servus ille Petronianus, cap. 30: « Dispoliatus procubuit ante pedes, et rogare cœpit ut se pœnæ eriperemus: nec magnum esse peccatum suum propter quod periclitaretur. Subducta enim vestimenta sibi dispensatoris in balneo vix fuissent x. HS. » Ubi adde notam Wouwerii. Deponerentur hæ vestes in apodyterio, furtumque capite puniebatur, ut constat ex libris Jctorum. Rationem dat Aristoteles cujus

locum, quoniam leviter tantum indicat Junius, non gravabor integrum ascribere. Is in *Poblem.* sectione 29. num. 14, in hunc modum disserit. Διὰ τί ποτε ἐὰν μὲν τις ἐκ βαλανείου κλέψῃ, etc. i. e. « Cur qui ex balneis furatus est, aut ex palæstra, aut ex foro, aut aliquo ejusmodi loco, morte multatur: qui autem ex domo privata, furti pretium duplum persolvit? » Et respondet: Ἡ ὅτι ἐν μὲν ταῖς οἰκίαις φυλάξαι, etc. i. e. « An quia in domibus rem custodire melius possumus? Nam et paries firmus et clavis est, et familiaribus res domesticæ curæ omnibus sunt, ut tuto servantur. At in balneis, cæterisque publicis locis facilis cuique facinoris perpetratio est; nil enim ad custodiendum satis, qui sua posuerit, habet præter oculos. Itaque facultas datur furandi, etiam si aspectum paulisper devertit. Quam ob rem legislator, ratus sua ipsos custodire satis non posse, legem adhibuit minitantem acerrime, vitam futuram nemini, qui furtum publicis locis commiserit. » Pergit deinde: Ἐτι δὲ εἰς μὲν τὴν οἰκίαν, etc. i. e. « Item in domo penes dominum ipsum est, quem velit recipere, et cui minus credat, cavere. At ei qui in balneis quidquam posuit, prohibere neminem licet nec ingredi, nec ingressum vestem suam ibi deponere, unde subrepturus sit, sed prout libitum est, eodem in loco subrepturi et amissuri amacula promiscue jacent. » Unde recte concludi gravissimam esse pœnam debere quæ manus furaces illo in loco coerceat. HAV.

(58) *Semper æstuat carcer*. Ex nostro Minucius p. 40: « Drnique de vestro numero semper carcer exæstuat. » Tertull. *Ad Mart.* cap. 1: « Domus quidem diaboli est et carcer, in qua familiam suam continet. » Et ibidem c. 2, dicit *exspirat*, quod hic *æstuat*: « Triste illic exspirat, sed vos odor estis suavitatis. » Nota hic electa in singulis verba et summam auctoris curam. HAV.

(59) *Metalla suspirant*. Admodum proprio loquitur. Gravis enim iste labor, et ubi præ lassitudine crebra ducuntur suspiria. Describitur pœna ista a Plauto, *Pœnul.* IV, II, 8; *Captiv.* III, V, 65, et præsertim V, IV, 1:

Vidi ego multa sæpe picta, quæ Acherunti fierent
Cruciaimenta; verum enimvero nulla adæque est
Acheruns,
Atque ubi ego fui in lapidicinis. Illic ibi demum est
locus
Ubi labore lassitudo omni 'st exigunda ex corpore.

Et sic agricolas duro labore fatigatos etiam D *suspirare* facit Lucretius, cujus sunt versus lib. II, 1163.

Jamque caput quassans grandis suspirat arator
Crebrius incassum magnum cecidisse laborem. HAV.

(60) *Bestiæ saginantur*. Pro *semper* Fuld. habet etiam prave. Loquitur de illis qui ob delicta bestiis vel objiciebantur, vel cum illis pugnare jubebantur. Insignis crudelitas Caligulæ et inhumanitas notatur a Suetonio lib. IV, c. 27: « Cum ad saginam ferarum muneri præparatarum carius pecudes compararentur, ex noxiis laniandos adnotavit. » Sed Christiani etiam ad metalla damnati, bestiis objecti. Respondeo, non semper, habuerunt enim sæpius pacem sub imperatoribus. Non eo elogio, etiam objecti, quo sicarii, manticularii et similes. HAV.

stris semper munerarii noxiorum greges pascunt (61). Nemo illic Christianus, nisi hoc tantum ¹⁴, aut si et aliud jam non Christianus (62).

CAPUT XLV.

ARGUMENTUM. — Quorum quidem innocentia, non ex timore hominis, ⁴⁹⁸ sed ex reverentia Dei provenire, cujus dictatione perfectissimas leges nacti, didicerint omni malo, vel a prima origine, occurrere sanctos se inviolatos Deo judici reservantes.

45. Nos ergo soli innocentes. Quid mirum, si necesse est? Enimvero necesse est. Innocentiam a Deo edocti, et perfecte eam novimus ut a perfecto magistro revelatam, et fideliter custodimus, ut ab in contemptibili ⁴⁹⁹ dispectore mandatam ¹⁵. Vobis autem humana aestimatio ¹⁶ innocentiam tradidit, humana item dominatio inperavit; inde nec plenae nec adeo timendae estis disciplinae ad innocentiae veritatem. Quanta est prudentia hominis

A ad demonstrandum quid vere bonum ¹⁷? quanta auctoritas ad exigendum? tam illa falli facilis, quam ista contemni. Atque adeo quid plenius dictum est: non occides, an vero: ne irasaris quidem? Quid perfectius prohibere adulterium, an etiam ab oculorum solitaria concupiscentia arcere? Quid eruditius (63) de maleficio, an de maleloquio interdiceret? Quid instructius, injuriam non permittere, ac nec vicem injuriae (64) sinere? dum tamen sciatis ipsas quoque leges vestras, quae videntur, ad innocentiam pergere, de divina lege ut antiquiore formam ¹⁸ mutuatas. Diximus jam de Mosis aetate. Sed quanta auctoritas legum humanarum, cum illas et ¹⁹ evadere homini contingat, et plerumque in admissis delitescere ²⁰. et aliquando contemnere ex voluntate ²¹ vel necessitate delinquendi (65), recogitata etiam ²² brevitate supplicii cujuslibet, non tamen ultra mortem remansuri?

Variæ lectiones.

¹⁴ Nisi plane tantum Christianus, *Fran. Paris*, ¹⁵ Ita cod. *Agob., Pam., Jun., Rig., Hav.*, Sed cod. *Fuld.* ab in contemptibili Deo doctore præceptam *Barræus*: ab in comptibili dispensatore mandatam. *Aldus*: Ut ab in conceptibili dispensatore mandatam. *Rhen. et Herald.*: Ab in contemptibili dispensatore mandatam. ¹⁶ Cod. *Fuld.* humana doctrina; in sq. *Rhen. et Ald.* hum. damnatio. ¹⁷ Tentare. p. h. a. d. qui vere bonum *Fran. Paris*. ¹⁸ Antiquiore ferme. *Ald.* ut antiquiore forma *Rhenan.* ut antiquioris formæ *Fran.* ut antiquiores formas *Ms. Lugd.* ¹⁹ Illas etsi *Fran.* illas etiam *Jun.* ²⁰ Delitesceret *Fraa.* delitescenti *Seml.* ²¹ Involuntate *Seml.* ²² Pro addit *Seml.*

Commentarius.

(61) De vestris semper munerarii noxiorum greges pascunt. De vestris, quos supra dixit sacrilegos. Hinc Quintilianus, in *Gladiatoribus*: « Morabar inter sacrilegos, incendiarios, et qua gladiatoribus una laus est, homicidas. » Dixit greges, quoniam dementia editorum aliquando aliquod millia parium producebat. Huic loco illustrando maxime inserui illa Plutarchi in Crasso, ubi Spartarum gladiatorem, qui gravissimum illud bellum Romanis excitavit, cum socio effregisse ludum Lentuli narrat. Verba ejus sunt, Λεντούλου τινός Βατιάτου μονομάχους ἐν Καπύη τρέφοντος, etc. i. e. « Lentulus quidam, cognomento Batiatus, magnam gladiatorum familiam Capuae nutriebat, quorum maxima pars ex Galatia et Thracia erant oriundi, non ob aliquod perpetratum ab ipsis scelus, sed tantum propter emptoris impietatem necessario gladiatoriam exercere coacti. *HAV.*

(62) Jam non Christianus. Sic *Ald.* et *Fuld.* et *Agobard.* Rigaltiusque. Alii transponunt non jam. Infra cap. 46: « Sed dicet aliquis, etiam de nostris excedere quosdam a regula disciplinae: desinunt tum Christiani haberi penes nos. » Minucius, p. 40: « Christianus ibi nullus, nisi aut reus suae religionis, aut profugus. » Scribi debet per hyphen, ut cap. 2: « Iterum Christianus. Quomodo etiam tantum Christianus. » *HAV.*

(63) Quid eruditius? Non satis ille eruditur ad virtutem, cui tantum interdicitur maleficio, nisi interdicitur maleloquium. Clarius: Rudis adhuc in virtute erit, qui tantum abstinet a maleficio: nam debet etiam a maleloquio. Similiter expende sequentia: ut quis instructus sit in virtute, non solum ei abstinendum est ab injuria, sed ab umbra quidem injuriae, et ab re omni quae habeat vicissitudinem injuriae. *LAC.*

(64) An nec vicem injuriae. Hoc est, injuriam non interre, sed nec referre. Sic libro *adversus Marcionem*, II: « Vicem prohibet Deus; et lib. IV: « Christus etiam vicem injuriae cohibet. » *RIC.* — « Vicem injuriae sinere. » Elegantissime loqui-

tur ita pro injuriam rependere. Virgilius, II *Aeneid.* versu 432:

Testor, in occasu vestro, nec tela nec ulla
Vitavisse vices Danaum.

ubi nugatur Servius, Vices enim qua se non vitavisse jurat, non sunt pugnandi vicissitudines, ut ipse explicat, sed vulnera et caedes, quas sicut ipse Danais inflixerat ita, si fata fuissent ut caderet, ipse etiam perpeti pugnando non recusaverat. *HAV.*

(65) Contemnere ex involuntate vel necessitate delinquendi. Ego Rigaltium sequor et explico humanarum legum præ divinis nullam esse auctoritatem, quod tripliciter ostenditur; primo, quia poenam sæpe datur evadere; secundo, quia lex sæpe illum non videt, adeoque scelus ejus in abdito est; tertio, quia contemnitur aliquando vis illarum, dum prætextitur peccatum involuntarium ei ad quod vi et necessitate sunt coacti. Quod in divinis longe aliter se habet. Et hisce jam quarto adde supplicii brevitatem mortemque adeo timendam, cum in divinis se in immensum ævum poena extendat. Adde Rigaltium, qui illustrat exemplis. *HAV.*

Ex involuntate vel necessitate delinquenti. Involuntate, hoc est casu. Cujus delicti exemplum proponit Marcianus l. XI *de Pœnis*: cum in venando telum in feram missum, hominem interfecit; necessitate, cum aliter vitam suam tueri non posset. Fingamus igitur Sempronium in venando telum in feram misisse: eo telo, non feram, sed inimicum forte transeuntem interfecisse. Gaudebit Sempronius de prospero sibi errore, quod eo casu vitam inimico suo ademerit impune. Sed impune quidem, apud Cæsarem, non apud Christum. Et enim ictum, initio ac destinatione involuntarium, acceptatione aut rati habitione sua voluntarium fecit. Idem erit dicendum, si Titius furiosum, cujus ante furorem testamento hæres scriptus fuerat, irruentem in se, cum aliter vitam suam tueri non

sic 500 et Epicurus (66) omnem cruciatum doloremque depretiat (67), modicum quidem contemplabilem pronuntiando, magnum vero non diuturnum. Enimvero nos qui sub Deo omnium speculatore dispungimur, quique æternam ab eo pœnam providemus, merito soli innocentiae occurrimus, et pro scientiæ plenitudine, et pro latebrarum difficultate, et pro magnitudine cruciatus, non diuturni, verum sempiterni, eum timentes, quem timere debet et ipse qui timentes judicat, Deum, non proconsulem timentes.

CAPUT XLVI.

ARGUMENTUM.— *Occurrit porro illis, qui non de Deo Christianos sapere, sed ut philosophiæ genus, fidem et spem illorum æstiment, paria in utrisque virtutum genera ponderantes : quibus ostendit, quantum nomen illud philosophorum infra Christianorum subsidat, dum illi inveniantur veritatis ignari et omnium scelerum rei, hi Deum intelligunt, et ab omni malitia, vel ipsis stupentibus inimicis, quam longissime sint remoti.*

46. Constitimus, ut opinor (68), adversus omnium criminum intentionem²², quæ Christianorum sanguinem flagitat. Ostendimus totum statum no-

strum et 501 quibus modis probare possimus ita esse, sicut ostendimus, et fide scilicet et antiquitate divinarum Litterarum, item ex confessione spiritualium²⁴ potestatum. Quis nos²⁵ revincere audebit, non arte verborum, sed eadem forma, qua probationem constituimus de veritate²⁶? Sed dum unicuique manifestatur veritas nostra, interim incredulitas, dum de bono sectæ hujus obducitur, quod usui jam²⁷ et de commercio innotuit, non utique divinum negotium existimat, sed magis philosophiæ genus. Eadem, inquit, et philosophi moment et profitentur: innocentiam, justitiam, patientiam, sobrietatem, pudicitiam. Cur 502 ergo quibus comparatur de disciplina, proinde illis non adæquamur ad licentiam impunitatemque disciplinæ? vel cur et illi ut pares nostri non urgentur²⁸ ad officia, quæ nos non obeuntes periclitamur? Quis enim philosophum sacrificare, aut dejerare, aut lucernas meridie vanas (69) prostituere²⁹ compellit? Quin imo et deos vestros destruunt (70), et superstitiones vestras commentariis quoque accusant, laudantibus vobis. Plerique etiam in principes latrant (71) sustinentibus vobis.

Variæ lectiones.

²³ Intentionem *Seml.* ²⁴ Spiritualium *Rig.* ²⁵ Existat qui nos *Cod. Fuld. Haverc.* ²⁶ *Cod. Fuld. et Hav.* : Existat qui nos revincere audebit; non de veritate audebit reniti, quam scripturam et *Rig.* probavit ejecta voce existat. In *sqq.* delevit idem *vv.* dum u. m. v. nostra. ²⁷ Usui jam *Rig.* ²⁸ *Cod. Fuld.* non proinde adæquamur diligentia et immunitate disciplinæ? vel cur et illud pares nostri non urgentur, etc. ²⁹ Proferre *Fran. Paris.*

Commentarius.

posset, interfecit. Gaudebit in sinu suo quod testatori mutandæ non intervalla dilucida voluntatis facultatem sustulerit, eoque gaudio apud Christum volens occidit, quem nolens et necessitate coactus interfecisse videtur apud Cæsarem, cognitione Christi potentiore ac perfectiore multo quam Cæsaris. *Rig.*

(66) *Sic et Epicurus.* Cujus sententiam luculentissimis versibus describens Lucretius errorem ejus magnitudine ingenii sui adauxit et multiplicavit, præsertim, lib. III, qui caute et præmunito pectore est legendus. Ibi :

Scire licet nobis nihil esse in morte timendum,
Nec miserum fieri, qui non est, posse, neque hilum
Differre, an nullo fuerit jam tempore natus,
Mortalem vitam mors qui immortalis ademit. *Hav.*

(67) *Cruciatum doloremque depretiat.* Vox ista auream latinitatem non sapit; videtur ex usu et more Tertulliani usurpata, hac utitur adhuc lib. IV *adv. Marcionem.* Usi sunt etiam Sidonius Apollinaris in Burgo, « Depretiata suas turpant pigmenta figuras, » item *epist.* 40, lib. II; et Symmachus, *epist.* 41, lib. VIII, *LE PR.*

(68) *Constitimus, ut opinor.* Arte militari deductum, ubi firmiter stantes, locum quem ceperant tuebantur. Sic supra cap. 4, notavimus Nostrum sæpius uti formulis inde desumptis, ibique hujus verbi usum docuimus, *Barr. et ms. L. B. Constituimus.* Non probo. Sed cum *Fuld. et reliquis scribo constituimus.* Affine est illud de *Spectac.* cap. 13 : « Satis, opinor, implevimus ordinem, quos et quibus modis. » etc. *Hav.*

(69) *Lucernas meridie vanas.* Respicit ad illud quod dixit cap. 35 : « Nec lucernis diem infringimus, » nè quis Diogenis factum innui putet, de quo *adv. Marc.* lib. I, c. 1 : « Nam illa canicula Diogenes

hominem invenire cupiebat, lucernam meridie circumferens. » *Hav.*

(70) *Deos vestros palum destruunt.* Quod cum in omnibus opusculis intendat Lucianus, tum præsertim in *Jove Tragædo.* Ast illic totus ex irrisione factus. Quid veteres philosophi? De Speusippo, in lib. *de Nat. deorum*, I, Cicero : « Censuit vim quamdam esse, qua omnia regantur, eamque animale, volens evellere ex animis cognitionem deorum. » Sed quid ipse Cicero, de diis suis censuerit optime patet ex censore ejus Lactantio. Is lib. II *Div. Inst.* c. 3 : « Intelligebat Cicero falsa esse, quæ homines adorarent. Nam cum multa dixisset, quæ ad everisionem religionum valerent, ait tamen, non esse illa vulgo disputanda, ne susceptas publice religiones disputatio talis exstinguat. » *Hav.*

(71) *In principes latrant.* Quod gloriosum sibi inprimis Cynici putabant. Transeuntem Neronem clara voce corripuit Isidorus Cynicus, « Quod, ut narrat Sueton. lib. VI, Nauplii mala bene cantaret, sua bona male disponderet. » Callisthenem liberæ nimis linguæ fati sui olim admonuerat Aristoteles apud Laertium :

Ὁκύμορος δὴ μοι τέκος ἔσσειαι, οἳ ἀγορεύεις.

i. e. « Qualia mi loqueris, vereor sis, nate, superstes. » Nec Anaxarcho impune cessit asper spiritus, qui egregio convivio ab Alexandro exceptus et de cæna interrogatus, respondisse fertur : Πάντα πολυτελῶς, ἔδες δὲ λοιπὸν κεφαλὴν σατράπου τινὸς παρατεθεῖσθαι. Ἀπορρίπτων πρὸς τὸν Νικοκρέοντα. i. e. « Magnifice cuncta. Verum oportere jam caput satrapæ cujusdam apponi. Nicocreontem intuens. » Horum omnium princeps facile Diogenes qui tyranno consulenti e cujusmodi ære statuam fundi præstaret, ausus est respondere : « Quo Harmodius et Aristogiton fusi sunt. » Erant vero hityrannicidæ et ob id statuis decorati. *Canicula* appellatur inde

et facilius statuis et salariis ³⁰ (72) remunerantur, A quam ad bestias pronuntiantur. Sed merito; philosophi enim non Christiani 503 cognominantur. Nomen hoc philosophorum dæmonia non fugat. Quidni, cum secundum deos philosophi dæmonas deputent ³¹? Socratis vox est: si dæmonium permittat. Idem et cum aliquid de veritate sapiebat, deos negans, Æsculapio tamen gallinaceum prosecari jam in fine jubebat (73) credo ob honorem patris ejus, quia Socratem Apollo sapientissimum

Variæ lectiones.

³⁰ Salutiis Francq. ³¹ Deputant Francq.

Commentarius.

a Tertull. lib. *adv. Marcionem*, c. 1. Cujus ad Alexandrum dictum quasi liberum admirabantur nonnulli, merito autem alii derident et carpit Chrysostomus, in lib. *adv. Gentes*, seu de S. Babyla. Verba sunt: Dices, magnam vero philosophus orationis libertatem apud regem præ se tulit. Videamus ergo quæ sit egregia illa libertas, num etiam ea dolii præstigiis vanior sit. Quænam igitur illa? Proficiiscenti cum exercitu adversus Persas Macedoni, eidemque philosophum magna instantia hortanti, B diceret si qua re indigeret: Nulla, ille inquit, nisi quod regem rogavit, sibi a sole ne obstaret, acciderat enim tum jam ut philosophus a solis radiis calefieret. » Itaque sic in hanc stultitiam invehitur: « Hic non vos ipsos pudore suffundetis? Non oculos frontemque contegetis? Non hinc facescentes terra vos obruetis, ob ea ipsa vobis placentes, ob quæ pudore suffundi oportebat? Quanto enim præstiterat, veste aliqua sumpta, eaque crassiuscula ad opus aliquod se traducere, neque non a rege quidpiam, quod usui foret petere, quam lacero indutum pallio sedentem ad solis radios calefieri, parvorum lactentiumque puerorum more, quos nutrices lotos, atque inunctos ibi collocant, ubi tum philosophus idem sedebat, infelicis aniculæ gratiam flagitans. » Quo spectat sapiens Elihu consilium apud Jobum xxxiv, 18: *Regi quis diceret, Vis Belial es, principibusque Estis impii?* Scilicet, οὐ πολλῆς τῆς πραγματείας δεῖ τριβώνιον, etc., id est: C « Haud enim magni est negotii, tritam vestem induere, et peram collo suspendere, et baculum in manu habere, et vociferari, imo potius rudere aut latrare omnibusque maledicere, » ut ait Lucianus in *Fugitivis*; qui ibidem aliquanto post ne iisdem canibus: Οἱ τὸ μὲν χρήσιμον, etc.; id est: « Quod vero in canibus natura optimum est, veluti custodia, aut heri amor, aut memoria, id nequaquam imitantur; sed latratu, gulæ, rapinæ libidinibus, adulationi blandimentis et mensis diligentem operam dant. » Quibus ibidem Homericum illud παρωδεῖ: Hæ enim leges in quas jurant. Idem Lucian. in *Vitarum auctione*: Ἄ δε μάλιστα δεῖ προσεῖναι, ταῦτά ἐστιν, etc. « Hæc vero ante omnia tibi adesse necesse est; impudentem te esse oportet et audacem, et omnibus sine delectu, tam regibus quam privatis maledicere, ita enim fiet ut omnes in te oculos conjiciant, teque fortem esse existiment. Barbara quoque vox, et absonus sonitus tibi sit, quique canino plane similis existat. » Vide quæ ibi sequuntur. HAV.

(72) *Statuis et salariis*. Ita legunt Aldus, Rhen. Herald. Junius, Cod. Agob. La Cerda et Rigaltius. Quæ quidem salaria lauta fuerunt satis, ut potest colligi ex Luciano, Is in *Eunucho*: Συντέτακται μὲν, ὦ Πάμφιλε, ὡς οἴσθη, ἐκ βασιλέως μισθοσορά τις, etc. Quæ Latine ita sonant: « Scis, Pamphile, salarium, idque neutiquam exiguum, ab imperatore fuisse constitutum singulis philosophorum generibus; puta Stoicis, Platonis, Epicureis, cumque his etiam Peripateticis; ita ut unicuique sectæ præmium esset æquale. Cæterum demortuo ex hisce quopiam, alius aliquis in ejus locum subrogandus est, qui sit optimatum calculis probatus. Porro præmium illud, neque leve erat quidpiam, ut ait poeta, nec ludicrum, verum singulos in annos de-

cies mille nummum, quos accipiunt uti doceant juventutem. » Ibidem aliquando post: Καὶ πρέποντα ταῖς μυριάσι, ἅς χρὴ παρὰ βασιλέως ἀποφέρεισθαι, i. e. « neque indignus videatur decem illis drachmarum millibus, quæ forent ab imperatore capienda. » Ms. vero L. Bat. *solaris*, quod jam olim in mentem venisse Lipsio testatur La Cerda et explicat de vectigalibus, pro ædibus in solo reip. structis. Quomodo repetitur apud Eunapium Sardinianum ille in *Proæresio* Julianus imperator doctis hominibus agros tributarios et vectigales adjudicasse, ut immunes essent onerum Ἐμέτρει μὲν, inquit, γὰρ ὁ βασιλεὺς τὴν τοῖς Ἕλλησιν εἰς τὸν φόρον, ὅπως βαρύνοντο. Sed quomodo philosophi possunt dici solaris remunerari, id est vectigalibus seu loci tributo, cum liberantur a necessitate solvendi? id enim innuere La Cerda puto. Explico itaque *solaria* de apricis illis locis ubi ditiores se calefaciebant et uncti siccabant in sole; illa signis ornabant, itaque recte statuis jungit solaris. Possis etiam legere *larariis*. Capitolinus in Anton. Philos: « Tantum autem honoris magistris suis detulit, ut imagines eorum aureas in larario haberet. » Lampridius de Alexandro Severo: « In larario suo, in quo et divos principes, sed optimos electos, et animas sanctiores, in queis et Apollonium, et quantum scriptor suorum temporum dicit, Christum, Abraham, et Orpheum, et hujusmodi deos habebat, et majorum effigies. » Erat scilicet duplex lararium viris principibus; primum, in quo divi; secundum, in quo viri docti et magni. Idem scriptor et ibidem paulo post: « Virgilium autem Platonem poetarum vocabat, ejusque imaginem cum Ciceronis simulacro, in secundo larario habuit, ubi et Achillis et magnorum virorum. Alexandrum vero Magnum inter divos et optimos in larario majore consecravit. » Vopiscus in Floriano inter omnia quæ Taciti mortem præcesserunt: « In larario dii omnes seu terræ motu, seu casu aliquo conciderunt. » Pamelius legit *salutariis*, cui ascripsit Scaliger ἀσπαστικόν. Noster infra c. ult.: « Et tamen illis omnibus et statuas defunditis et imagines inscribitis, et titulos inciditis. »

(73) *Æsculapio tamen gallinaceum prosecari jam in fine jubebat*. An docere nos hoc voluit gemma ista quam protulit magister meus Jacobus Gronovius tom. II *Dactyl. Gortæanæ*, 229, ubi senex, ipse forsitan Socrates, nam frons calva satis est, super aram immolat gallinaceum? Adde *Thesaurum Palat.* 202. Etiam frequenter in Abraxis in Chiffletio collatis et a Gronovio Gortæanis gemmis insertis gallinacei aliquid cum Socratica facie invenitur. Confer tom. II, num. 316, 317. Apparet apud Choullium singulari ornatu Æsculapius, ubi præter serpentem baculo involutum, conspiciendus venit deus corona radiata, ut Apollinis filius; icuncula quam sinistra tenet, filia Hygieia est, sicut gallus ad pedes mirifice cum Gortæano schemate Tertulliani nostri locum illustrat.

— *Jam in fine jubebat*. Narrat Plato, in *Phædone*, in fine, de Socrate, epoto jam veneno, illa: Καὶ ἐκκαλυψάμενος, ἐνεχάλυπτο γὰρ, εἶπεν· ὁ δὲ τελευταῖον ἐφθέγγετο· ὦ Κρίτων, ἔφη, τῷ Ἀσκληπίῳ ὀφείλομεν ἀλεκτρούνα· ἀλλὰ ἀπόδοτε, καὶ μὴ ἀμελήσατε· i. e. « Et jam obvolutus, caput enim

504 omnium cecinit. O Apollinem inconsidera- A dit; qui autem adulterat et affectat, hoc maxime tum! sapientiæ testimonium reddidit ei viro, qui nomine gratiam pangit apud insectatores veritatis, negabat deos esse. In quantum odium ³² flagrat (qua et illuseres et contemptores ³³. Mimico (74) phi- veritas, in tantum qui eam ex fide præstat offen- losophi affectant veritatem **505-507** et affectando

Variæ lectiones.

³² Odio, *Fran. Paris.* ³³ *Vv, undis inclusa et sq. mimice delevit Rig. Cod. Lugd.* quam inclusores et corruptores, *al.* qua illusores et corruptores.

Commentarius.

obvolverat, quod quidem ultimum ejus effatum fuit. O Crito, inquit, gallum debemus Æsculapio. Vos persolvite, neque negligite. » Unde Lucianus mortuum dicit ne gallo quidem Æsculapio persoluto : "Επιεν ἄθλιος τοῦ κωνελοῦ, μὴ δὲ τὸν ἀλεκτρούνα τῷ Ἀσκληπιῷ ἀποδεδωκῶς, ut verba ejus sunt in Bis Accusato. Inquiri in dicti hujus rationem Theodoretus *Gr. Aff. Dur.* d. 109, et scribit : 'Εγὼ δὲ οἶμαι καὶ Σωκράτην, etc. i. e. « Ego autem puto et Socratem, Sophronisci filium, immolari gallum jussisse, ut illatum crimen refelleret; quippe quem Anytus et Melitus ut esse deos abnagantem detulerant. » Cum hoc, tum alia Socratis Tertullianus, *rid. in lib. de Anima*, cap. 1 : « Quod si idcirco sapientissimus Socrates secundum Pythii quoque dæmonis suffragium, scilicet negotium navantis socio suo, quanto dignior atque constantiæ Christianæ, atque sapientiæ assertio, cujus afflatui tota vis dæmonum cedit? Hæc sapientia de schola cœli deos quidem sæculi negare liberior quæ nullum Æsculapio gallinaceum reddi jubens prævaricaretur, nec nova inferens dæmonia, sed vetera depellens : nec adolescentiam vitians, sed omni bono pudoris informans, ideoque non unius urbis, sed universi orbis iniquam sententiam sustinens pro nomine veritatis, tanto scilicet operosioris, quanto plenioris, et ut mortem non de poculo per habitum jucunditatis absorbeat, sed de patibulo et vivicomburio per omne ingenium crudelitatis exhauriat, interea in isto tenebrosiore carcere sæculi inter suos Cabetas et suos Phædonas, si quid de anima examinandum est, ad Dei regulas dirigat. » De gallinaceo tangit etiam in *lib. de Corona Militis*, cap. 10 : « Nam et ego mihi gallinaceum macto, non minus quam Æsculapio Socrates. » Vehementer vero Theodoretus dum causam Socratici gallinacei Apollini immolandi scrutatur, errat. Nam Tertullianus noster, qui scire potuit, ad causam suam detorsit. Solebant vero gallum vel gallinaceum illi qui ex morbo se receperant Æsculapio immolare, quod apparet ex sculptura gemmæ Gortæanæ. Quare ille etiam in Choulia notabili admodum gallus adjungitur inter cætera ornamenta quæ ita descripsit Sextus Pompeius Festus in voce *Insula*. « in insula Æsculapio facta ædes fuit, quod ægroti a medicis aqua maxime sustententur. Ejusdem esse tutela draconum, quod vigilantissimum sit animal, quæ res ad tuendam valetudinem ægroti maxime apta est. Canes adhibentur ejus templo, quod is uberibus canis sit nutritus. Bacillum habet nodosum, quod difficultatem significat artis. Laurea coronatur, quod ea arbor plurimorum sit remediotum. Huic gallinæ immolantur. » Certe quare illi gallum immolari voluerit Socrates patet, utpote qui jam convaluisset primum, ad meliorem vitam ex caduca hac et morbida emigraturus, *inimicorum existimatione punitus, suo judicio finitus*. Ut eleganter de Theramene Val. Maximus, *lib. III, cap. 2.* HAV.

(74) *Mimice*, Vitiose in Fuld. *inimici*. Agob. *inimicæ*. In Lugd. Bat. descriptor assequi non poterat, solam itteram M. ponens, et spatium vacuum. Taxat tales Philo Judæus in *lib. Quod Deter. Pot. infid.* his verbis, *Μεφύκασι δὲ οἱ σοφισταὶ πολεμίοις χρῆσθαι ταῖς ἐν αὐτοῖς δυνάμεσι*, etc. i. e. « Solent

enim plerique sophistæ adversarias habere suasmet ipsorum facultates, dum verba eorum cogitationibus, et consilia verbis resistunt, haud ullo consensu intercedente. Deliniunt enim aures nostras dissendendo, quam socialis res sit justitia, quantum omnibus conferat temperantia, quantopere probeatur fortitudo, quam ingens capiatur ex pietate utilitas, quam salubres virtutes reliquæ : e contra injustitiam esse rem impacatam, intemperantiam morbiferam, impietatem nefariam, reliquam malitiam perniciosam : ut tamen contraria dictis suis sapere non desinunt ; sed post decantatas laudes prudentiæ, temperantiæ, justitiæ pietatisque, tum maxime desipiunt, lasciviunt, injuste impieque se gerunt : et ut verba dicam, deprehenduntur omne fas jusque confundere ac subvertere. » Noster vero apposite dicit philosophos mimum agere, quum alii videantur foris, alii sint intus, adeoque aliquando detectis viliis ridiculi fiant. Luciani accommoda illud in Gallo : *Ἐπ' ἐπειδὴν πέσωσιν, ὅμοιοι μάλιστα φαίνοντα τοῖς τραγικοῖ ὑποκριταῖς*, etc. i. e. etc. « qui ubi conciderint, persimiles esse videntur tragicis histrionibus. Nam multi, ut videre est, quod Cecropes sunt, aut Sisyphi, aut Telephi, diademata gestant, eburneisque capulis gladios, comamque ventilatam, et chlamydem auro intertextam. Quod si quis, qualia plerumque accidunt illorum, impingens media in scena cadat, risum profecto movet spectatoribus : videlicet persona una cum ipso diademate contrita, vero autem actoris capite cruentato, curibusque magna ex parte renudatis, ut jam interioris amictus panni quam sint miseri fiat conspicuum : ac cothurnorum quos pedibus induxerunt appareat deformitas, cum pedis modo non respondeant. » Qui idem cum sæpius tum lepide irridet in Dialogis Mortuor, Charontis et Mercurii. Ibi deposito mimo, cuncta philosophi ridicula apparent. Sed ipsum audiamus Lucianum, apud quem Mercurius ad barbatulum illum : *Κατάθου σὸ τὸ σχῆμα πρῶτον, εἶτα καὶ ταυτὶ πάντα. Ὡ Ζεῦ, ὄσσην μὲν τὴν ἀλαζονεῖαν κομίζει, ὄσσην δὲ ἀμαθίαν, καὶ ἔριν, καὶ κενοδοξίαν*, etc. i. e. « Depone tu hunc habitum primum, deinde hæc quoque omnia, O Jupiter, quantam ille arrogantiam, quantam inscitiam, et quantum contentionum et inanis gloriæ, quantum quæstionum dubiarum, quantum spinosarum disputationum et cogitationum perplexarum circumfert ! Imo quam multos vanos labores ; et deliramenta non pauca, quantas item nugas et quantam curiositatem. Sed per Jovem aurum etiam hoc, et voluptatem, et impudentiam, iracundiam, delicias et mollitiem secum habet : neque enim latent me ista, etiamsi studiose celas. Verum abjice mendacia etiam et superbiam, et opinionem illam qua existimas te omnibus reliquis præstantiorem esse. Nam si cum omnibus istis ingrediaris, quæ quinquere mis te acciperet? » Post hæc amputata barba et abraso supercilio etiam adulationem admittitur : *Ἐν ἔτι τὸ βαρύτατον ὑπὸ μάλης ἔχει. Τί, ὦ Μένιππε; Κολακείαν, ὦ Ἑρμῆ, πολλὰ ἐν τῷ βίῳ χρησιμεύσασαν αὐτῷ*, i. e. « Unum quiddam adhuc gravissimum gestat sub alis. Mere. Quid, Menippe? Men. Adulationem, Mercuri, quæ illi dum viveret multum profuit. » Ubi idem paulo post pueriliter plorans,

corrumpunt, ut qui gloriam captant (76) : Christiani eam necessario appetunt (76) et integra pro-
Commentarius.

causam rogatus cum respondisset ideo plorare quod animam immortalem putaverit, irridetur a Menippo, qui dicit mentiri illum et veras doloris causas profert, scilicet *ὅτι μηκέτι δειπνήσει πολυτελεῖ δαίπνα*, etc. i. e. « Quia non amplius tam opiparas cœnas habebit, neque noctu exiens, clam omnibus circumvoluto palliolo capiti, ordine omnia accedet scorta, nec mane, deceptis adolescentibus sua sapientia, pecuniam accipiet : hæc sunt, quæ illi dolent. » Describit eorum mores etiam in *Bis Accus.* p. 228. *Ἐώρα γὰρ, οἶμαι*, etc. i. e. « Videbat enim, opinor, eos, qui de tolerandis ac perfendis laboribus multa commemorare solent, privatim autem voluptatem colunt, eo usque juveniliter se jactare, domi autem secundum voluptatis præcepta vitam degere : erubescens quidem si deprehendantur aliquid de firmitate remittere, suamque professionem prodere. » Idem in *Fugitivis* : *Ἄ μὲν γὰρ ἐν τοῖς συμποσίοις δρῶσι*, etc. i. e. « Quæ vero in conviviis agunt, utque inebriantur, longum esset recensere. Et hæc faciunt, quomodo putandum ipsi ebrietatem, adulteria, luxuriam et avaritiam deprehendunt. Nihil igitur invenies inter se magis contrarium, quam ipsorum dicta factaque. » Addit : *Οἷον κολακείαν μισεῖν φασί*, etc. i. e. « Quale illud, assentationem sibi odiosam esse dicunt, cum illa Gnathonidem et Strathiam superare possint, et alios vera loqui hortantur, cum ipsi ne linguam quidem movere queant, quin mentiantur. Voluptas omnibus verbo tenus est invisâ, hostis Epicurus : sed re ipsa quidvis ob eam faciunt. Iræ præterea venementia, levissimamque rerum perturbatione nec non iræ facilitate nuper natos infantulos superant. Non parvum igitur risum spectatoribus movent, quum quavis de causa bilis ipsis effervescit, lividoque colore cernuntur, impudentiam et animi impotentiam aspectu præ se ferentes. Os vero spuma, vel veneno potius, est refertum. » Puto esse reponendum τὸν *Στρυθίαν* utrumque fuisse, non mulierem. Pergit, nam et illa valde ridicula, hoc modo : *Μὴ σύγε ἐκεῖθι τύχοις*, etc. i. e. « Ne sis ibi, cum fœda illa illuvies effunditur : Aurum aut argentum, hercle, possidere nolo : sufficit obolus, quo lupinos etiam : nam potum fons seu rivus præbebit. At paulo post non obolos vel drachmas paucas ; sed totas postulant divitias : adeo ut mercator quispiam tanto onere impleri posset, quantum illis ad quæstum philosophia confert. Inde postquam ad satietatem corrasere, et victum comparavere, abjecta illa infelici lacerna, agros nonnunquam, mollesque vestes, et crinitos pueros, totasque domos emunt, Cratetis peræ, Antisthenis lacernæ, ac Diogenis dolio longum vale dicentes. » Describit eosdem egregie quoque in *Necromantia*, Theodoretus quoque Socratis vitam acriter taxat in *Gr. Aff. Cur.* p. 174 ubi inter alia dicit : *Καὶ ὁ Σωκράτης δὲ*, etc. i. e. « Socrates quoque suadelas omnes atque illecebras cavere non jubet, ut esurientes non comedamus, neque sitientes bibamus : pulchriorum quoque oscula et obtulus vitare penitus jubet ; utpote quæ pejus et scorpionibus et phalangiis venenum infundant. Sed mera verba hæc sunt rebus factisque carentia. » Ibidem enim ostendit Socratem gymnasia assidue obiisse, ut oculos flagitioso conspectu pasceret, inter pocula defessis aliis pernoctasse, et quæ multo plura sequuntur, descripta ex vetustis auctoribus, qui jam perierunt Aristoxeno et Porphyrio. Est et alicubi apud Appianum de philosophis in hunc sensum locus perquam insignis, sed qui jam non succurrit. Apud Laertium quoque Diogenes « reprehendebat eos, qui justos quidem, quod pecunias contemnebant, laudabant : pecu-

niosos vero imitari satagebant. » Nec ipse adeo optimus imperator simul et philosophus Marcus evitare calumniatores potuit quin similem illi labem aspergerent. Julius Capitolinus : « Dederunt ei vitio quod et fictus fuisset, nec tam simplex quam videretur, aut quam vel Pius vel Verus fuisset. » Martialis denique in cinædum philosophiæ studium simulantem, lib. ix, epigr. 77 :

Democritos, Zenonas, iuexplicitosque Platonas,
Quidquid et hirsutis squallet imaginibus.
Pic quasi Pythagoræ loqueris successor et hæres ;
Præpendet mento nec tibi harba minor.
Sed, quod et hircosis serum est, et turpe pilosis,
In molli rigidum clune libenter habes.
Tu qui sectarum causas et pondera nosti.
Dic mihi, præcidi, Pannice, dogma quod est.

Adeo verum est vetus illud : illud qui proficit in litteris et deficit in moribus, plus deficere quam proficere. Apud Lucianum id Lapithis post ridiculam philosophorum pugnam recte concludit ille, qui sic loquitur : *Ἐν ὅσῳ δὲ ταῦτα ἐγένετο*, etc. i. e. « Dum autem hæc fiebant, Philo, variaolvebant in animo, eratque illud id promptu, nullum esse operæ pretium si quis disciplinas perdiscat, nisi simul et vitæ rationes ad id quod optimum est, componat : cum viderem illos qui verbis alios antecellerent, quam ridiculos factis ipsis sese exhiberent. » Qualis publico edicto vere philosophus Athenis pronuntiatur Zeno apud Laertium, utpute *ἐπ' ἀρετὴν καὶ σωφροσύνην παρώρμα, πρὸς τὰ βέλτιστα παράδειγμα τὸν ἴδιον βίον ἐκθεῖς ἅπασιν*. « Qui quum ad ea quæ sunt optima intendat, vitam suam verbis ac doctrinæ suæ consentaneum exemplar omnibus proponens. » Narratque Eunapius in præfatione Porphyrium et Sotionem undecunque collegisse historiam et vitas eorum τῶν φιλοσόφων ἀνάγων. « Qui vere philosophati essent. » Damnatque merito illos philosophos Epictetus *ἄνευ τοῦ πράττειν, μέχρι τοῦ λέγειν*, i. e. « sine factis dictorum tenus. » Hav.

(75) *Ut qui gloriam captant.* Unde Nostro « philosophus gloriæ animal. » *De Anima*, cap. I. Et de *Pœnitentia*, cap. 1 : « Philosophi quidem, qui alicujus sapientiæ animalia deputantur. » Alii legunt, *sapientiæ animalis*. Verum sapientem descripsit Plato lib. xi, *Reip.* *Ἄνδρα ἀπλοῦν καὶ γενναῖον, κατ' Αἰσχύλον, οὐ δοκεῖν, ἀλλ' εἶναι ἀγαθὸν ἐθέλοντα*, etc. i. e. « Virum simplicem et generosum, qui, ut ait Æschytus, esse quidem bonus appetat, minimè autem videri. Illud enim videri velle, prorsus tollendum censeo. Nam si justus hominibus videatur, honores illum et munera insequentur. Incertum itaque erit, utrum is præmiorum et dignitatum causa sit talis. » Talis vir a Sallustio describitur Cato, « qui esse quam videri bonus malebat : ita, quo minus gloriam petebat, eo magis illam assequabatur. » In Catill. cap. 54. Sed negat in quemquam melius quam Christianum cadere posse Theodoretus, Is *Græc. Aff. Cur. Serm.* xii. d. 170, postquam adduxit illa Platonis verba, subjungit : *Καὶ ταῦτα δὲ ὡσαύτως*, etc. i. e. Hæc autem et athletic nostris maxime congruunt. Neque enim quæ recte faciunt fortiterque depugnant, Antisthenis, Diogenis, et Cratetis modo, inanis gloriæ causa faciunt : sed honestatis solius habita ratione. Hav.

(76) *Et necessario appetunt.* Non gloriam, sed veritatem. Et edidit Rigalt. reliqui eam. Cod. L. B. delet. Dicit *necessario* appetere, quoniam aliter finem spei suæ, salutem animarum, consequi non possunt illi, quibus impetrare debetur, famuli Dei, qui est veritas, qui illum soli observant, ut loquitur fere cap. 30. Itaque non possunt non necessario appetere veritatem et appetitam præstare in-

stant, ut qui salutis suæ curant. Adeo neque de scientia ³⁴ neque de disciplina, ut putatis, æquamur ³⁵. **508** Quid enim Thales ille princeps physicorum (77) sciscitanti Cræso de divinitate certum (78) renuntiavit, commeatus deliberandi (79) sæpe

Variæ lectiones.

³⁴ Conscientia *Fran. Paris.* ³⁵ Adæquamur *ms. L. Bat.* ³⁶ A Deo. *Seml.*

Commentarius.

gre. Ut adeo illorum sit studium præstare id quod Scipioni Æmiliano tribuit Velleius Paternulus lib. II : « Qui nihil in vita nisi laudandum, aut fecit, aut dixit, aut sensit ; » illam virtutis perfectionem ambire, quam describit in *Theæteto* Plato, cujus verba sunt : Λέγωμεν δὴ περὶ τῶν κορυφαίων, etc. i. e. « Loquamur itaque de summis philosophis. Quis enim de iis loqui curet, qui aberrant a legibus institutisque philosophiæ? Hi vero qui summi sunt, neque viam norunt quæ ad forum ducit, neque ubi iudicium senatusve sit, aliusve publicus civitatis consessus. Leges præterea et decreta, seu verbis ferantur, seu scripta sint, neque audiunt hi, neque inspiciunt. Studia vero populi, suffragiaque creandis magistratibus collata, cætus alios et conventicula, et convivia lascivasque cum tibicinis comessationes, ne per somnium quidem sibi obversari velint. Neque vero etiam novit si quis malus est homo in civitate, neque si quid olim peccatum est ab antiquis vel viris vel mulieribus : imo autem magis hæc ignorat, quam quod dici solet, quot aquæ congiis mare constet. Verum et hæc omnia ignorare se nescit. Neque enim his abstinet rebus ea gratia ut laudetur, atque ut hominibus placeat. Solum itaque illius corpus in civitate versatur, mens autem illius, hæc omnia parvi faciens, ac veluti sint nulla contemnens, evolat in partes omnes, ut ait Pindarus, tum inferna terræ loca, tum et summa dimetiens, nihiloque secius ad astra cæli se tollens, omnemque naturam scrutabunda perlustrans. » **Talem vero philosophiam, hosque summos sapientes non nisi apud vere sapientes, christianos, inveniri optime docet Theodoret. *Gr. Aff. Cur.* serm. 12, p. 169, qui ubi hæc Platonis recitavit, illa de suo subjicit : Ἐν δὲ τούτοις ὁ Ἡλᾶτων τὴν τῶν ἡμετέρων φιλοσόφων ἐξωγράφησε πολιτείαν· οὐ γὰρ δὴ τις παρ' ἐκείνοις τοιούτοις ἐγένετο, i. e. « His autem verbis Plato nostratium philosophorum, id est christianorum hominum vitam effinxit. Neque enim apud priscos illos Græcos philosophos talem ferme invenias virum. « Quorum deinde hypocrisin describit. **HAV.****

(77) *Princeps physicorum.* Quod elogium ipsi tribuunt hi versus, quos narrat statuæ ejus ascriptos Diogenes Laertius in *Vita Thaletis* ; sunt autem hi :

Τὸν δὲ Θάλην Μιλήτος ἰὰς θρέψας, ἀνέδειξεν
Ἀστρολόγων πάντων πρῶτον φορέα.

Quos ita vertunt :

Hunc quæ nutrit Milesia terra Thaletem,
Astrologum primi nominis ipsa tulit.

Dicitur autem illic antiquissimus. Et de illo multa ibi, et apud Herodotum et alios. De illo Cicero, *Acad. Quæst.* lib. IV, cap. 118 : « Thales, unus e septem, cui sex reliquos concessisse primas ferunt. Sic emendat Scaliger pro consensisse primos. » **HAV.**

(78) *De Divinitate certam.* Quousque tamen pervenire natura duce potuerit, est legere apud Laertium, ibi ejus est sententia : Πρῶτον τῶν ὄντων, θεός, ἀγέννητον γάρ· i. e. « Antiquissimum eorum omnium quæ sunt Deus : ingenitus enim. »

frustratus? Deum quilibet opifex (80) Christianus et invenit et **509** ostendit et exinde totum, quod in Deo ³⁶ quæritur, re quoque assignat ; licet Plato affirmet, (81) facultatorem universitatis neque inveniri facilem, et inventum enarrari in omnes (82)

Quæ tolidem verbis repetit Stobæus. *Eclog. Physic* lib. I, cap. 1 : Θάλης ἐρωτηθεὶς τί πρῶτον τῶν ὄντων, ἀπεκρίνατο, θεός· ἀγέννητον γάρ, i. e. « Thales interrogatus, quid omnium esset antiquissimum : Deus, respondit, nam ingenitus est. » Idem apud Laert., interrogatus τί τό θεόν, *quid est Deus*, respondit : Τὸ μήτε ἀρχὴν ἔχον μήτε τελευτήν : *quod principio et fine caret.* Quid alii statuerint ex Melissi exemplo patet, de quo Laert. et Hesychius : Ἀλλὰ καὶ περὶ θεῶν ἔλεγε, μὴ δεῖν ἀποφαινεσθαι· μὴ γὰρ εἶναι γινῶσι αὐτῶν. » De diis nihil definiendum dicebat, neque enim illorum manifestam esse cognitionem. » **HAV.**

(79) *Commeatus deliberandi.* Proprie apud Romanos *commeatum* petere erat postulare veniam a principe vel imperatore, ut propter necessariam aliquam causam ab urbe vel exercitu discedere et abesse liceret. Sueton. in *Caligula.* cap. 29 : « Prætorium virum, ex secessu Anticyræ, quem valetudinis causa petierat, propagari sibi commeatum sæpius desiderante, cum mandasset interimi, adiecit : Necessarium esse sanguinis missionem cui tam diu non prodesset elleborum. » Inde ad omnem dilationem translatum est. **HAV.**

(80) *Quilibet opifex.* Ita fere de Chrysanthio suo in Vita ejus admirator sophistarum Eunapius Sardinianus : Ὡς ἔδοξε κοινωνήσας καὶ τοῖς θεοῖς τὸ ἔργον περιφανῶς, ὡς καὶ ἰδιώτην καὶ βάνναυσον διὰ κρίναι τὰ σημεῖα, i. e. « Visus est ita manifeste cum diis eomunicare, ut idiota quivis et sedentarius artifex e plebe, iudicium de prodigiis facile dare posset. » **HAV.**

(81) *Licet Plato affirmet.* In *Timæo*, p. 28, C. ed. Steph. : Τὸν μὲν ποιητὴν καὶ πατέρα τοῦδε τοῦ παντός, εὐρεῖν τε ἔργον, καὶ εὐρόντα εἰς πάντας ἀδύνατον λέγειν, i. e. Chalcidius interprete ; « Opificem, genitoremque universitatis, tam invenire difficile, quam inventum impossibile digne profari. » Vide plurima testimonia apud Elmenhorst, p. 44, ad illa Minucii p. 21 ; « Platoni itaque in *Timæo* Deus est ipso suo nomine mundi parens, artifex animæ, cælestium terrenorumque fabricator ; quem et invenire difficile, præ nimia et incredibili potestate, et cum inveneris, in publicum dicere impossibile præfatur. » Cod. L. B. « Re quoque affirmat ; licet Plato assignet, etc. **HAV.**

(82) *Enarrari in omnes.* Exstat epistola Thaletis ad Pherecydem apud Laertium, in qua non vult ipsum palam apud omnes hac de re disserere. Sic incipit : Ἰουθαύομαι σε πρῶτον Ἴωνων μέλλειν, etc. i. e. « Audio te primum Ionum de rebus divinis apud Græcos palam disserere parare. Verum justiore fortasse sententia inter amicos ea quæ scripseris, leges, quam passim quibuscumque permittes nullo illis emolumento futura. » Minucius etiam de Christianis, post illa Platonis adducta : « Eadem et illa fere quæ nostra sunt. Nam et Deum novimus, et parentem omnium dicimus, et nunquam publice nisi interrogati prædicamus. » Quod capiendum secundum illa Servatoris verba Matth. VII, 6. Μὴ δότε τὸ ἅγιον τοῖς κυσὶ, μηδὲ βάλητε τοὺς μαργαρίτας ὑμῶν ἐμπροσθεν τῶν χοίρων. Atque inde illustrandum obstinatum ejusdem silentium et in aula Caiaphæ et in conspecto Pilati, quibus de Deitate et Regno suo non nisi adjuratus et rite

difficilem. Cæterum si de pudicitia provocemus ³⁷ (83), lego partem sententiæ Atticæ in Socratem corruptorem adolescentium pronuntiatam ³⁸ (84). **510** Sexum nec femineum mutat Christianus ³⁹. Novi et Phrynen meretricem Diogenis supra recubantis ardori ⁴⁰ subantem (85). Audio et quemdam Speusippum de Platonis schola in adulterio periisse (86). Christianus uxori suæ soli

A masculus nascitur. Democritus excæcando semetipsum (87), quod **511** mulieres sine concupiscentia aspicere non posset, et doleret si non esset potitus, incontinentiam emendatione profitetur. At Christianus salvis oculis feminam videt, animo adversus libidinem cæcus est. Si de probitate defendam, ecce lutulentis pedibus Diogenes superbos (88) Platonis toros alia superbia deculcat (89).

Variae lectiones.

³⁷ Provochemur *Rhen. Rig.* ³⁸ *Rig. et Hav. auctoritate cod. Fuld.* Socratem; corruptor adul. pronuntiatum; *cæteri*: corruptorem adul. pronuntiatam aut pronuntiatum. ³⁹ Christianus ad sexum nec feminæ mutat *cod. Fuld. et edd. Rig. et Hav.* ⁴⁰ Ardorem *Fran. Paris.*

Commentarius.

interrogatus respondit, *Matth.*, xxvi, 63; ei xxxvii, 11, 14. *Hav.*

(83) *Si de pudicitia provocemus.* Quoniam in principio hujus cap. dixerat philosophos eadem et monere et profiteri, *innocentiam, justitiam, patientiam, sobrietatem, pudicitiam*, singula jam refellit, servata orationis suæ numerositate, dum dicit: « De pudicitia provocemus, et de probitate defendam, et de modestia certem, et de æquanimitate congrediar, et de fide comparem, denique de simplicitate consistam. » Pamelius et alii hic legunt *provochemus*, sed *Rgen. et Rigalt.* emendant *provochemur*. Quod minus cum reliquis convenit. Melius legas *provochem*. Qualis vero philosophorum continentia? audi Lucianum in *Fugitivis*: *Οἱ δὲ μάλα σεμνοί*, etc. i. e. « Sed hi cum admodum casti et severi extrinsecus et publice appareant, si puerum nacti fuerint formosum, aut speciosam mulierem, aut speraverint, melius est facere quæ faciunt. Nonnulli vero suorum etiam hospitem uxores corrumpentes abducunt, ut Trojanus ille Paris, credo et ipsas philosophari cupientes. » Chrysostomum etiam, *Orat. de S. Babyla*: « At temperans, inquis, fuit continentemque vitam egit Sinopensis ille, ut qui etiam legitimas nuptias non sustinuerit. Sed adde, obsecro, temperantiæ ac continentiam illius modum. Tu vero nequaquam addes, qui libentius temperantiæ laudes illi detraxeris, quam temperantiæ ejus modum prodideris, adeo certe ille infamis, ac magno dedecore plenus. Percurrerem hoc loco et cæterorum nugas, stultum ac vanum studium, denique turpiudinem: ubi enim, quæso, utile est, seminis humani gustu non temperare? id quod faciebat Stagiritis; quale commodum cum matribus ac seroribus misceri? quod quidem philosophus Stoæ præfectus legi sanxit. Percurrerem etiam Academiæ principem, illiusque discipulum; item et eos, de quibus major est admiratio, his quos nominavi obsceniores fuisse demonstrarem: obscenum quoque puerorum amorem ab illis in honestatis et philosophiæ partem adnumeratum, omni relecta allegoria denudarem, nisi tum nobis ad alia properantibus oratio longior hac ratione fieret, tum omnium illorum ritus, uno a nobis detecto, satis superque redargueretur. » *Hav.*

(84) *Corruptor adolescencium pronuntiatum.* Hæc est præstantissimi *Cod. Fuld.* lectio, quam recepit *Rigalt.*; nam alii minus venuste: « Ego partem sententiæ Atticæ in Socratem corruptorem adolescentium pronuntiatam. » *Lugd. B. legit. pronuntiatum.* De *Locrate* etiam *Noster lib. de Anima*, c. 1: *Adolescentiam vitians.* Et passim veteres. *Lucianus*, in *Vitarum Auctione*, et in *Eunucho*, in *Dialogis etiam Meretricis Dial.* 10: *Theodoretus*, *Gr. Aff. Cur.* p. 174 et 175. Non defuere tamen qui philosophum hoc crimine absolverent, illumque dilexisse pulchros dicant, quoniam ex venusto membrorum et oris habitu virtutem animi et generosam indolem venabatur, quo etiam inclinât Non-

nus in *Expositione ad Nazianzeni orat.* 48, quæ est in *Julianum secunda.* Huc pertinet gemma quæ est in tom. II *Dact. Gort.* n. 314, ut quibusdam placet. *Hav.*

(85) *Phrynen Diogenis super recubantis ardori subantem.* Inter epulas *Cynico cynice morigeram.* *B LAC.*

(86) *In adulterio periisse.* Falsum hoc, si scriptoribus qui adhuc exstant fides. Itaque sic scribit ad *Eusebium*, p. 125: *Josephus Scaliger*, hoc loco in *Tertulliano* aut *μνημονικὸν σφάλμα* esse, aut, ait, impostor est qui illi hoc persuasit. Mortuus est enim valde senex *ἐξ ἀθουρίας*. Non dissimilis tamen mors aliorum quos enumerat *Plinius*, *Hist. Nat.* lib. VII, c. 13: « *Cornelius Gallus prætorius et T. Haterius eques Romanus in Venere obiit.* » Et *Valerius Maximus*, lib. IX, cap. 12: *Fortis hujus mors, illorum perridicula. Cornelius enim Gallus prætorius, et T. Haterius eques Rom. inter usum Veneris absumpti sunt.* » Qui idem sapienter pro more suo addit hæc: « *Quantquam quorsum attinet eorum cavillari fata quos non libido sua, sed fragilitatis humanæ ratio abstulit! Fine namque vitæ nostræ variis et occultis causis exposito, interdum quædam immerentia supremi fati titulum occupant; cum magis in tempus mortis incidant, quam ipsam mortem accersant.* » *Speusippus* tamen *ἡδονῶν ἤττων, voluptatibus deditus*, est *Laetio.* *Hav.*

(87) *Democritus excæcando semetipsum.* *Vincen-tius Bellovacensis*, in *Speculo Doctrinali*, lib. V, cap. 98: « *Tertullianus quoque refert Democritum philosophum excæcasse seipsum; eo quod mulieres aspicere sine concupiscentia non valebat.* » Et rursus, cap. 175: « *Unde de Democrito philosopho refert Agellius in libro Noctium Atticarum, quod natione Abderites fuerit et ditissimus; qui omne patrimonium suum relinquens suis civibus, Athenas profectus est et ibi oculos sibi eruit: tanquam scilicet impedimento bonorum studiorum, at vegetiores cogitationes haberet. Liberius tamen dicit eum oculos sibi eruisse, ne videret bene esse malis civibus. Tertullianus dicit, quod ideo excæcavit seipsum, quia mulieres sine concupiscentia aspicere non poterat. Addit de suo: porro merito sibi oculos eruit, qui magicas tenebras oculis humanis invenit.* » *Hav.*

(88) *Diogenes superbos, etc.* *Hieronymus*, *Contra Jovinian.* « *Plato cum dives esset, et toros ejus Diogenes lutalis pedibus conculcaret, ut posset vacare philosophiæ, elegit Academiam, villam ab urbe procul, non solum desertam, sed etiam pestilentem, ut cura et assiduitate morborum libidine impetus frangeretur, unde et plures ejus discipuli oculos sibi effoderunt.* » Pro *deculcat* *Fuld. decalcat.* *Hav.*

(89) *Pythagoras apud Thurios.* Sic *Rig. Herald. Rh. et Ald.* nonnulli *Thyrios.* De morte *Pythagore* cum variæ opiniones, tum et illa fuit *vi adrona-*

Christianus nec in pauperem superbit. Si de modestia certem, ecce Pythagoras apud Thuriōs, Zeno apud Prinenses tyrannidem affectant : Christianus vero nec aedilitatem (90). Si de animi aequitate **512** congregiar, Lycurgus ἀποκαρτέρησιν optavit, quod leges ejus Lacones emendassent : Christianus etiam damnatus gratias agit. Si de fide

A comparem, Anaxagoras depositum hospitibus denegavit (91) : Christianis etiam extra fidelis vocatur. Si de simplicitate consistam, Aristoteles familiarem suum Hermiam turpiter loco⁴¹ excedere fecit (92) : Christianus nec inimicum suum lædit. Idem Aristoteles tam turpiter Alexandro regendo potius (93) adulatur, quam Plato **513** Diony-

Variæ lectiones.

⁴¹ Forte toro Haver.

Commentarius.

riorum dum dominationem affectat crematum, vide Laertium et Athenagoram. Arnobius, lib. 1 : « Pythagoras Samius suspitione dominationis injusta vivus concrematus in fano est. » Lego *inusta* vel *injusta*. HAV.

(90) *Christianis vero nec aedilitatem*. Ibidem apud Aldum, male. « Chr. vere nec civitatem. » *Aedilitatem* vero non temere nominat, ut ad quam et plebi pateret aditus, et ad quam videntur pertinuisse munera non ampla valde, ut vici magistratus et similia. Martialis de ridiculo Octacilii fastu et æmulatione, lib. x, Epigr. 79 :

Consul Torquatus, vici fuit ille magister,
Nec minor in tanto visus honore sibi. HAV.

(91) *Anaxagoras depositum hospitibus denegavit*. Rectissime ita Cod. Fuldensis cujus collationem a Fr. Modio factam et Scioppio descriptam notis suis subjunxerat Junius. Qua cum uti potuissent Heraldus et La Cerda, illam inspicere passim neglexerunt, edentes cum aliis *hostibus*, quod præ hoc nostro absurdum valde est Rigaltius, qui solus præclara illa collatione in editione sua, uti novit, sic transposuit *denegavit hospitibus* ; cur illud, nescio. Tangit Aristoteles hujus delicti iniquitatem Problem sect. 29, qu. 2, et cur sit gravius quam negare mutuum, πρὸς γὰρ τῇ ζημίᾳ, καὶ τὴν πίστιν παραβαίνει, i. e. « Præter damnum enim, fides negligitur. » Et, ὁ μὲν οὖν ἔδωκε ὡς φίλῳ, ὁ δὲ ἀπεστέρησεν ὡς ἐχθρόν ; « Hic enim rem suam credidit tanquam amico, ille denegat tanquam inimico. » Lucianus de Hermodoro Epicureo simile narrat in *Icaromenippo* ; Καὶ γὰρ αἱ κάκεινους ἐώρων, Ἐρμόδωρον μὲν τὸν Ἐπικούρειον, χιλίων ἕνεκα δραχμῶν ἐπιπροκοῦντα, i. e. « Nam inter eos quidem videbam Epicureum Hermodorum ob mille drachmas pejerantem. » Sed de Anaxagora nihil legitur, nec interpretes quidquam afferunt. Non dubito tamen quin ad illum pertineant illa Luciani itidem in Lapithis, ita Tertulliani nostri verbis respondent adamassin, etiam amplius docentes in discipulo suo scelus hoc perpetratum. Ibi Cleodemus : Οὐδὲ τοῦ ξένου μαθητοῦ λαβὼν τουφοδίου παρακαταθήκας ἔπειτα ὤμοσα κατὰ τῆς Παλλάδος μὴ εἰληφέναι, i. e. « Neque hospitis discipuli, accepto viatico quod deposuerat, postea per Palladem, a me non acceptum dejeravi. » Vide Ezechielem, cap. xviii, 12 ; et Laertium, in Pittaco et Platone. HAV.

(92) *Hermiam turpiter loco excedere fecit*. Adducit ex Laertio La Cerda Aristippi narrationem, Aristotelem ab Hermia concubinam ejus accepisse, sed huc vix pertinere ipse fatetur. Potuisset alioquin huc respexisse Lucianus, certe alluisse ; dum scribit in Lapithæis, Σὺ δὲ τὴν Σωστράτου γυναῖκα τοῦ μαθητοῦ ἐμολχεύσας, ὦ Κλεόδημε. « Tu vero, Cleodeme, Sostrati discipuli tui uxorem stuprasti. » Hunc vero Hermiam intimum in Aristotelis amicitia locum obtinuisse, patet ex Athenæo in cujus lib. xv, cap. 16, philosophus ut impius accusatur, quoniam isti Hermiæ divinum tribuisset honorem, memoriam ejus, ut deorum, hymno ce-

lebrans ; sed defendens Aristotelem Athenæus demonstrat non hymnum sed scholion esse, ipsumque carmen subjecit, ubi ad virtutem sermo est, et de Hermia, quem Herculi, Achilli et Ajaci comparat, illa exstant :

Σᾶς δ' ἕνεκ' φίλου μορφᾶς
Καὶ Ἀταρνέως ἐντροφός
Ἑλλοῦ χήρωσεν αὐγᾶς.
Τὸν γὰρ αἰοιδιμον ἔργοις,
Ἀθανάτων τε μιν αὐξήσουσι Μοῦσαι
Μνημοσύνης θυγατέρες,
Διὸς ξένου, σέβας αὐξοῦσαι
Φιλίας τε γέρας βεβαίας.

i. e. « Ob amabilem formam tuam se privavit lumine solis alumnus Aternæ. Quem actis rebus clarum et celebrem sempiterna laude Musæ decorabunt, Mnemosynes ac Jovis Hospitalis filiæ venerationem extollentes, firmæque amicitiae præmia. » Ibidem citantur illa Aristotelis : Οὐ γὰρ ἂν ποτε Ἑρμείᾳ θύειν ὡς ἀθανάτῳ προαιρούμενος, ὡς θνητῶ μνήμα κατεσκεύαζον, καὶ ἀθανατίζειν τὴν φύσιν βουλόμενος ἐπιταφίοις καὶ τιμλαῖς ἐκοσμήσατο, i. e. « Hermeiæ, ut immortalis, cum ego sacrificare non deliberarem, sepulcrum, ut mortali, exstruxi : immortalem vero famam ejus reddere cupiens, funebri commendatione atque laudatione eum cohonestavi. » Sed est in ms. L. B. monstrum aliquod lectionis. « Herimantra putriculo excedere fecit, » sensum assequi nondum potui. An potius legendum « Hermiam turpiter toro excedere fecit? » Quod confirmat Laertius. HAV.

(93) *Alexandro regendo potius*. Idem Codex regi, sed male. Debuerat potius, inquit, ferocem ejus adolescentiam regere freno modestiæ, magister ejus, quam ut aulicus ipsi assentari et dementia animi augere. Sed hujus in sapientibus sæculi adulationis insigne nobis exemplum præbet Arrianus, de *Exped. Alex.* lib. iv, cap. 9, p. 164 edit. Gron. Ibi indignante sibique irascente Alexandro ob infandam Cliti cædem dicit ille Arianus. Εἰσὶ δὲ οἱ λέγουσιν Ἀνάξαρχον τὸν σοφιστὴν ἐλθεῖν, etc., i. e. « Sunt qui scribant, Anaxarchum sophistam consolandi ejus causa arcessitum, ad eum venisse, cumque cubantem atque suspirantem offendisset, arridentem dixisse, ignorare ipsum cur veteres sapientes Justitiam Jovi assidentem fecerint ; nimirum quia quidquid a Jove decernitur, id justè factum esse censi debet ; oportere igitur, quæ a magno rege fierent, justè existimari, primum quidem ab ipso rege, deinde a cæteris mortalibus. Atque hoc quidem dicto tunc non nihil solatii Alexandro attulisse. » Sed ipse præclare addit ; Κακὸν δὲ μέγα ὡς ἐγὼ φημι ἐξεργάσασθαι Ἀλεξάνδρῳ, etc., i. e. « Ego vero majoris errati quam prioris auctorem Alexandro Anaxarchum fuisse censeo, si illam viri sapientis sententiam esse statuit : Non oportere nimirum regem summo studio delectuque habito justè agere ; sed quidquid aut qualecumque sit quod rex faciat, justum censi debere. » Cui culpæ quam affinem fecerint Aristotelem, patet ex ista cum hoc Anaxarcho collatione apud Lucianum

sio (94) ventris gratia venditur. Aristippus in purpura (95) sub magna gravitatis superficie nepotatur, et Hippias (96), dum civitati insidias disponit, occiditur. Hoc pro suis omni atrocitate dissipatis nemo unquam Christianus tentavit. Sed dicet aliquis, etiam de nostris excedere quosdam a re-

A gula disciplinæ; desinunt tum Christiani haberi penes nos, philosophi vero illi 514 cum talibus factis in nomine et in honore sapientiæ perseverant apud vos. Quid adeo ⁴² simile philosophus et Christianus, Græciæ discipulus et Cœli, famæ negotiator et salutis ⁴³, verborum et factorum opera-

Variae lectiones

⁴² Cod. Lugd., Ald., Rig. et Hav. : Adeo quid : scribendum fortasse, Atque adeo quid, etc. ⁴³ Edd. ante Rigaltium omnes : vitæ, cod. Fuld. et salutis vitæ.

Commentarius.

in Parasito : Εὐριπίδης μὲν γὰρ, ὅτι Ἀρχελάφ με-
χρη τοῦ θανάτου παρεσίτει, καὶ Ἀναξάρχος Ἀλε-
ξάνδρῳ, πάντως ἐπίστασαι. Καὶ Ἀριστοτέλης δὲ τῆς
παρασιτικῆς ἤρξατο μόνον, ὡσπερ καὶ τῶν ἄλλων
τεχνῶν, i. e. » Quod autem Euripides apud Arche-
laum ad mortem usque, Anaxarchus apud Alexan-
dram egit parasitum, plane compertum habes.
Cæterum Aristoteles parasiticam orsus est solum,
ut fecit in reliquis artibus. » Mordet philosophum,
quod omnia scire et docere cupiens, in nullo per-
fecte excelluerit. Qui idem tamen aulicas callens
artes cognatum suum Callisthenem frustra monuit,
temperaret ferociam animi, ne sibi fatum matura-
ret, Alexandro congredi nesciens, ut supra docui-
mus. Hav.

(94) *Quam Plato Dionysio, etc.* Sensus est, nec
alius esse potest : tam turpiter gratiam Alexandri
captat Aristoteles, quam lautitias et cœnas Diony-
sii Plato. Itaque recte La Cerda et Rigalt. jugula-
verunt veterem lectionem, licet in omnibus sit
mss. et editis, *Plato a Dionysio*. Lucianus, in *Pa-
rasito* : Ὁ δὲ Πλάτων ὁμῶν ὁ γενναϊότατος, etc., i. e.
« Vester quoque generosissimus ille Plato, in Si-
ciliam hac de causa venit. Ubi cum paucos dies
apud regem esset parasitus, quia ad eam erat inha-
bilis, excedit. Rursus repetitis Athenis postquam
vehemens studium adhibuisset, seque adornasset,
secunda navigatione Siciliam petivit : ubi paucos
dies cœnatus, iterum præ imperitia excidit. »
Idque complures affirmasse scriptis ait. Notatque
ob hanc causam Nazianz. 2, in Jul. Cognitumque
ex Laertio est, quid Diogeni Plato insurraverit,
Platonique Diogenes responderit. Hav.

(95) *Aristippus in purpura, etc.* Hujus luxuriæ
multi meminerunt. Nazianzenus in *Carm. Cygn.*
et alii. Vitam descripsit copiose Laertius. Sed et
Lucianus illud philosophorum flagellum lepide de-
notavit. In Vitarum itaque Auctione : Jup. « Alium
accerse, Cyrenæum illum purpura amictum et co-
ronatum. » MERCUR. « Agite, animum advertite
omnes. Res sumptuosa est quæque divitibus indiget.
Vita hæc est jucunda, vita ter beata. Quis cupit
delicias? quis emet mollissimum? » MERCAT. « Ac-
cede tu, et dic quid noris, emam enim te si utilis
fueris? » MERCUR. « Ne obturba, o bone, neque
interroga ipsum, ebrius enim est, itaque non po-
terit tibi respondere, lingua, ut vides, titubans. »
MERCATOR. « Quis mentis campos emat tam corru-
ptum et immodestum mancipium? quoque tot
unguenta olet, quam vero gressu lubrico et ra-
tione carente incedit. Sed utique, Mercuri, dic,
quibus artibus præditus sit, aut quæ tractare so-
leat. » MERCUR. « In summa, convivator est et
compotor egregius; quin ad exercendas impudicas
et lascivas saltationes, una cum tibicina admodum
idoneus esset amatori cuidam et perditio hero.
Quod ad alia attinet, parandorum bellariorum est
gnarus, et in adornandis eduliis exercitatissimus.
Breviter, voluptatis artifex est : institutus enim
est Athenis, atque Siciliæ tyrannis servivit, quibus

magno in pretio fuit. » Idem de eodem in *Para-
sito* : Καὶ οὗτος μέντοι κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον, etc.,
i. e. « Et ille per id ætatis Syracusis versatus est
parasitando apud Dionysium, apud quem parasi-
torum omnium maxime probabatur, ut qui ad hanc
artem præ cæteris singulari præditus esset indu-
stria : adeo ut quotidie coquos ad eum mitteret
Dionysius, ut ex ipso discerent. Hic quidem videtur
digne hanc artem excoluisse. » Itaque in *Bis Ac-
cusato* digladiantes de illo inducit Virtutem et
Voluptatem seu Mollitiem. Ibi Virtus : Ἐμὸς γὰρ
ἐστὶν Ἀριστίππος, ὡς δηλοῦσιν οἱ λόγοι καὶ τὰ ἔργα.
i. e. « Meus est Aristippus, quod quidem sermones
ejus et opera ostendunt. » Respondet Mollities :
Ὁμμενοῦν, ἀλλ' ἐμὲ, τὴν Τρυφήν· ἐμὸς γὰρ ὁ ἀνὴρ,
ὡς ἐστὶν ὄρῳ ἀπὸ τῶν στεφάνων, καὶ τῆς πορφυρί-
δος, καὶ τῶν, i. e. « Minime, sed me (prius loqui
debet) quæ sum Mollities. Meus enim est homo
ille, ut videre est ex coronis, purpura et unguen-
tis. » Ibi tum Justitia judex : Μὴ φιλονεικῆτε, etc.
i. e. « Ne contendite, differetur enim et hæc causa
eo usque dum Jupiter de Dionysio sententiam
feret. Hoc enim illi videtur assimile : adeo ut si
Voluptas vicerit, Aristippum quoque Mollities ha-
bitura sit; si contra Stoa, hic Virtuti adjudicetur.»
Et hæc quidem animi exhilarandi causa dicta
sunt; sed serio ab Epiphanio appellatur γα-
ρῖμαργος καὶ φιλήδονος, i. e. *gulae et voluptatibus
deditus*, contra hæresin 80. Unde sic Lactantius,
Div. Instit. lib. III, c. 8 : « Aristippo ne respon-
dendum quidem duco, quem in corporis volupta-
tem semper intuentem, nihilque aliud, quam ven-
tri et Veneri servientem, nemini dubium est ho-
minem non fuisse. Sic enim vixit, ut nihil inter
eum pecudemque distaret, nisi unicum, quod lo-
quebatur. » Hav.

(96) *Hippias*. Fuit tali nomine philosophus cujus
ut omnium disciplinarum non tantum, sed et
artium peritissimi meminit Cicero lib. III. *De Ora-
tore*. Laudes etiam copiose prosequitur Xenophon
Memorab. lib. IV, et Lucianus, in *Hippia*. Sed de
hoc nihil tale legitur. An igitur confudit hunc cum
Hippia qui Pisistrati fuit filius? de quo Cicero
scribit ad Atticum : « Nefarius Hippias, Pisistrati
filius, qui in Marathoniam pugna occidit, arma con-
tra patriam ferens. » Rem quoque narrat Justinus,
lib. II, cap. 9. Fuit tamen hoc magis apertum
bellum quam dispositæ urbi insidiæ. Vel igitur
Hippias ille Eleus a quibusdam scriptoribus, quos
Septimo videre contigit, urbi suæ insidias struens,
hoc modo periit, vel alius quispiam intelligitur
cujus nomen est corruptum. Et certe testantur in
ms. Fuld. exstitisse *Ychthias*, et ipse in Cod. Lugd.
Bat. observavi *Jethicias*. Potuit itaque fuisse ali-
quis e Pythagoræ sectatoribus, qui plerique illius
criminis rei interierunt. Jamblico sane memora-
tur inter illos quidem Euthicles Reginensis, cap. 36,
quod nomen lectionibus mss. valde est affine, po-
tuitque ab aliis scribi Euthicias, et hinc corrupti
in *Jethicias*. Hav.

tor, rerum ⁴⁴ ædificator et destructor, interpolator erroris et integrator veritatis, furator ejus et custos ⁴⁵ (4).

515 CAPUT XLVII.

ARGUMENTUM.—Imo, si quid sanum vel veritati simile in scriptis philosophorum inveniatur, id totum ab antiquiore lege Dei, quam incorruptam Christiani habeant. mutuatum, sed ita ut pro captu et voluntate sua quilibet eorum id corruerit et mutaverit, quod itaque nullam paritatem inter utrosque inferat, sed magis ostendat, diversas illorum sectas re unica veritate, quam de antiquiore forma possident Christiani. in infinitos errores procidisse.

47. Adhuc enim mihi ⁴⁶ proficit antiquitas præstructa divinæ litteraturæ (97), quo facile credatur thesaurum eam fuisse posteriori cuique sapientiæ. Et si non onus jam voluminis temperarem, etiam excurrerem in hanc quoque probationem. Quis

A poetarum, qui sophistarum, qui non de prophetarum fonte 516 potaverit? Inde igitur philosophi sitim ingenii sui rigaverunt; nam quia quædam de nostris habent, ea propter nos comparant illis ⁴⁷. Inde, opinor, et e quibusdam philosophia legibus ⁴⁸ quoque ejecta est a Thebanis (98) dico, a Spartiatis et Argivis. Dum ad nostra conantur ⁴⁹ (99), et homines gloriæ (1), ut diximus, et eloquentiæ solius libidinosi, si quid in sanctis ⁵⁰ offenderunt digestis, exinde regestum ⁵¹ pro instituto curiositatis ad propria verterunt ⁵², neque satis credentes divina esse, quo minus interpolarent, neque satis intelligentes, ut adhuc tunc subnubila ⁵³, etiam ipsis Judæis obumbrata, quorum propria videbantur. Nam et si qua simplicitas erat veritatis, eo magis scrupulositas humana B fidem aspernata nutabat ⁵⁴ (2), per quod in incer-

Variæ lectiones.

⁴⁴ Edit. Rig. excepta omnes: et rerum. Sed. s. deorum, ut conjectit A. Neander, s. idolorum scripsisse videtur Tertull. ⁴⁵ Edde ante Rigaltium; destr., amicus et inimicus erroris, veritatis interpolator et integrator et expressor, Et furator ejus et custos? ⁴⁶ Vulgo: Antiquior omnibus ni fallor? Adhuc, etc., Rhen., Gang., Her.: Ant. omnia veritas [ni fallor] et hoc mihi. etc. Gelen. custos antiquior omnibus fallor? Sed recte voce. ista ab hoc loco aliena deleverunt Rigalt. all. ⁴⁷ Ita hæc verba, quæ deleverat Rigalt., e cod. Fuld. restituit Hav., cæteri: ut quæ de nostris habent, ea nos compareni illis. ⁴⁸ Legibus addidit Haverc. e Cod. Fuld. ⁴⁹ Dum nostra conantur Franeq dum nostra contaminantur Rhen. Wouwer.; nam ad nostra contaminantur. Rig. ⁵⁰ Scripturis intrusum in vel. expunxit Rig. Vv. exinde regestum Rig. inseruit auctoritate cod. Fuld. ⁵¹ Opera add. Fran. ⁵² Sublimia Rhen. ⁵³ Mutabat Rhenan.

Commentarius.

(97) Antiquitas præstructa divinæ litteraturæ. Etiam hic instituto meo servit summa divinæ Scripturæ antiquitas, cujus scriptoribus etiam vetustissimos vestros posthumare aliquot sæculis supra cap. 19, ostendimus. Ex illis scilicet si quid vero sapiant philosophi vestri sua omnia hauserunt, sed dum ingenii sui modulo metiuntur multifariam deturparunt. Hav.

(98) A Thebanis. Hæc cum sit scriptio Fuld. et Lugd. Bat. mss. pari consensu, non dubito quin voluerit sic exprimere Tertull. licet alii habeant a Thebanis. Fuld. etiam mox et ab Spartanis, et Argæis, ubi alii Spartiatis, et Argivis. Imo ipsis Athenis aliquando exulare coacti sunt philosophi, cum decreto Sophoclis filii Amphiclidæ omnibus schola interdicta est, nisi quos senatus et plebs probasset. Testis Diogenes Laertius in Vita Theophrasti, non longe a principio. Ibi de Theophrasto: Τοιοῦτος δὲ ὢν, ὁμῶς ἀπεδήμησε, etc., i. e. « Cum tamen esset hujusmodi, secessit ad tempus et ipse ut philosophi reliqui. Quippe Sophocles Amphiclidæ filius legem tulerat, uti ne quis philosophorum præsetet scholæ, nisi id senatus aut plebs decrevisset: qui secus faceret, capitale esset. » Sed additur ibidem: Ἀλλὰ αἰθρῆς ἐπανήλθον εἰς νέωτα, etc., i. e. « Verum sequenti anno denuo reversi sunt, cum a Philone Sophocli dies dictus esset. Quo tempore Athenienses ea lege abrogata, Sophoclem talentis quinque mulctarunt, decreveruntque philosophis reditum. » Ubi Casaubonus illa Athenæi profert Deipnosoph. lib. xiii: Καὶ Σοφοκλῆς, ὅστις ψηφίσματι ἐξέλασε πάντας φιλοσόφους τῆς Ἀττικῆς, i. e. « Et Sophocles, cujus decreto omnes philosophi Athenis sunt ejecti. » Sed in Italiam transire si velis, ipsa urbe Roma pulsos videas; nam ipsa Jcti verba etiamnum exstant apud Gellium, Noct. Attic. lib. xv, c. 11, et Suetonium, de Claris Rhetoribus in principio. Huc respicit Seneca, cum sæculi sui mores taxat in Consolat ad Helviam, c. 10: « Apicius nostra

memoria vixit, qui in ea urbe, ex qua aliquando philosophi velut corruptores juventutis abire jussi sunt, scientiam popinæ professus, disciplina sua sæculum infecit. » Hav.

C (99) Dum ad nostra conatur. Viri docti dum hæc prioribus annectere volunt, varie turbant sensum. Putant Tertull. velle dicere philosophiam ejectam a quibusdam civitatibus, dum philosophi simile Christianorum dogmatibus somniant, quod jam semel dixit. Simplex itaque et verus sensus hic est: Philosophi, homines et gloriæ et eloquentiæ solius studiosi, dum aliquid de nostro sapere volunt, sacram Scripturam et cognitionem Dei corumpunt. Itaque post Argivis punctum est ponendum, et sensus planus est. Editio Atdina legebat « Dum a vestra conantur, » errore solito. Cod. Agob: « Dum a nostra conantur et b.g.: etc. » viam ita aperiens ad rectam distinctionem. Wouwer et Rhen.: « Dum nostra contaminantur. » Unde Rigalt.: « Dum ad nostra contaminantur, » Quomodo ex v. c. laudat in ora libri mei et amplectitur Scriverius. Pam. et La Cerda, » Dum nostra conantur. » Rectius mss. Puteani Fuld. Herald. etiam Lugd Bat: « Dum ad nostra conantur. » Sic fere cap. 40: « Et si qua illic arborum poma conantur oculis tenus. » Hav.

(1) Homines gloriæ, etc. Philosophus est animal gloriæ, venaleque rumorum mancipium, inquit Tertull. alibi, Augustinus, ep. 56: « Inanis gloriæ mancipia, » sicque passim apud Patres et veteres sophistarum tumor suggillatur qui κλεπτικὴ σοφία dicitur a philosophorum Homero. LE PR.

(2) Nutabat. Veteres editiones Barr. Ald. Rhen. Herald. Pam. Cod. etiam L. B: mutabat. Quod discedens a Junio, defendit etiam in notis La Cerda. Ast Junius recte emendavit nutabat, nec aliter mss. Fuld. Agob. et ipse Rigaltius. Philosophi illi solius gloriæ et eloquentiæ libidinosi, sicut obnubila illis atque obiecta non intellexerunt, ita illis quæ per se satis clara erant fidere non sunt ausi, as-

tum miscuerunt etiam quod invenerant certum. A laventum enim solummodo Deum non ut invenerant (3) disputaverunt, ut de 517 qualitate et de natura ejus et de sede disceptent (4). Alii incorporalem asseverant, alii corporalem (5), qua Platonici, qua et Stoici ⁵⁴, alii ex atomis, alii ex numeris ⁵⁵ qua Epicurus et Pythagoras, alii ex igne, qua Heraclito visum est; et Platonici quidem curantem rerum; contra Epicurei otiosum (6) et inexercitum (7), 517 et, ut ita dixerim, neminem humanis rebus ⁵⁷; positum vero extra mundum Stoici (8), qui figuli modo extrinsecus tor-

Variæ lectiones.

⁵⁵ Ut tam Platonici quam Stoici *Fran. Paris.* ⁵⁶ Sicut *Fran. Paris.* ⁵⁷ Immunem ab humanis rebus *Wouwer.*

Commentarius.

sueti sophisticis nugis et philosophicis involucris, itaque omnia miscuerunt. Eleganter in lib. *ad Nat.* II. 2: « Nam et alias veritatis simplicitas perscrupulositatem plerumque fide nutat. » HAV.

(3) *Non ut invenerunt.* Sensus obscurus hic est. Illi aliquam Dei cognitionem ex sacris Scripturis haurientes, non, quod debuerant, secundum illas Deum docuerunt, nec ad illas populum relegaverunt, sed quasi sua opera Divinitatem perscrutati essent, gloriam captaverunt, nec in ipsa Dei cognitione valde inter se consentientes, dum alii, etc., in quo a veritate aberrare se docent, quæ est simplex et unica. Nescio qui factum ut ab edit. Rig. qua utor, totum hoc absit, contra omnes mss. HAV.

(4) *De sede disceptent.* Quem nonnulli hoc modo ubique esse statuunt, ut simul omnia pars sint Divinitatis. In qua impia opinione fuit Lucanus, lib. IX, 582.

Estque Dei sedes, ubi terra, et pontus et aer.
Et cælum et virtus. Superos quid quærimus ultra?
Jupiter est quodcumque vides quodcumque movetur.

De deo Epicureorum Cic. lib. I *de Nat. deorum*, cap. 103: « Verum sit sane, ut vultis, Deus, effigies hominis, et imago. Quod ejus est domicilium? quæ sedes? qui locus? » Deinde ubi dixit etiam cunctis animalibus suum esse locum, ubi degant, pergit cap. 104: « Quæro igitur vester deus primum ubi habitat? » Idem lib. II, de iisdem ita pergit: « Deorum quos perlucidos et perstatiles induxit, sedem esse, tanquam inter duos mundos, propter metum ruinarum. » HAV.

(5) *Alii incorporalem asseverant, alii corporalem.* Lucianus loco adducto: Ἐτι δὲ, οἱ μὲν, σώματόν τι καὶ ἄμορφον ἤγουντο εἶναι τὸ θεῖον, οἱ δὲ, ὡς περὶ σώματος αὐτοῦ διανοοῦντο, i. e. « Ad hæc alii incorporeum quiddam atque informe putabant esse Numen, alii corporis esse imaginabantur. » HAV.

(6) *Contra Epicurei otiosum.* Describente naturam istius ridiculæ divinitatis Epicureo Lucretio, lib. I, 57; et II, 646.

Omnis enim Divum per se natura necesse est.
Immortali ævo summa cum pace fruatur,
Semota a nostis rebus, sejunctaque longe.
Nam privata dolore omni, privata periculis,
Ipsa suis pollens opibus, nihil indiga nost, i.
Nec bene promeritis capitur, nec tangitur ira.

Quales dii non potuere non risum excutere cordatis et sapientibus viris. Unde Cicero, lib. II *de Nat. deorum*: « Nihil curare deos, nec sui, nec alieni, sed monogrammos et nihil agentes. » Seneca quoque in lepidissima illa Apocolocyntosi de Claudia agens: « Modo dic nobis, qualem deum istum fieri velis. » Ἐπικουρείος θεὸς non potest esse, οὔτε αὐτὸς πρᾶγμα ἔχει οὔτε ἄλλοις παρέχει. Quod interpretatur Cicero, lib. I *de Nat. deor.*: « Quod æternum beatumque sit, id nec habere ipsum negotii quidquam, nec exhibere alteri. » Omnium denique optime dicax Lucianus, cujus verba sunt in *Icaromenippo*: Ἐἴτα καὶ προ-

νοεῖν τῶν καθ' ἡμᾶς πραγμάτων οὐ πᾶσιν ἐδόκουν οἱ θεοὶ, ἀλλὰ ἤσαν τινες οἱ τῆς συμπάσης ἐπιμελείας αὐτοὺς ἀφιέντες, ὥσπερ ἡμεῖς εἰώθαμεν ἀπολύειν τῶν λειτουργιῶν τοὺς γεγηρακότας, οὐδὲν γὰρ ὅτι μὴ τοῖς κωμικοῖς δορυφορήμασιν εἰκότας αὐτοὺς εἰσάγουσιν, i. e. « Deinde non omnes existimabant res mortalium curæ diis esse: verum erant nonnulli qui ipsos omni cura liberantes (ut nos senio confectos a ministeriis dimittere consuevimus), nihilo aliusmodi eos inducerent, quam cujusmodi satellitia in comædiis induci solent. » Aptè assimilatur δορυφορήμασιν κωμικοῖς, quoniam mutæ personæ erant, et quibus nulla oratio aut insignior actus in scena tribuebatur. HAV.

(7) *Et inexercitum.* Mss. Fuld. L. B. et *inexercitatum.* Manet tale illud Hilarii Pictaviensis, in *Psal.* LXIII: « Porro qui curam humanæ conversationis Deo aufert, cognosce æterni regni Deum judicem. » HAV.

(8) *Positum vero extra mundum stoici.* Quæsitum quidem fuit inter philosophos: « Deus sedens opus suum spectet, an tractet? utrumque extrinsecus illi circumfusus sit, an toti inditus? immortalis sit mundus, an inter caduca, et ad tempus nata, numerandus. » Verba sunt Senecæ *de Vita beata*, cap. 31, quæ, ut ibidem plura, ad caput hoc spectant; sed locatio illa Dei extra mundum, non Stoicorum sed Epicureorum placitis ascribi debet. Nam ex illorum quidem mente luculentam hanc Dei descriptionem dat Seneca in Præfat. ad *Quæst. Natural.* « Solus est omnia, opus suum, et extra et infra tenet. » Hi vero miseri nugatores Deum extra mundum ejecerunt. Seneca, lib. IV *de Beneficiis*, cap. 19: « Tu denique, Epicure, Deum inermem facis; omnia illi tela, omnem detraxisti potentiam, et ne cuiquam metuendus esset, projecisti ipsum extra metam. » Ut ibidem pro *metum* recte corrigat magnus interpres, conferens cum his locis ex lib. VII ejusdem libri: « Alius diis objicit negligentiam nostri, alius illos extra mundum suum projicit. » Et epist. 90: « Non de ea philosophia loquor quæ civem extra patriam posuit, extra mundum deos. » Ubi ergo? nescio in quibus intermundis, ad quos facete respicit Cicero, lib. II, *de Divinat.*: « Deorum, quos perlucidos et perstatiles induxit, sedem esse tanquam inter duos ludos, sic inter duos mundos, propter metum ruinarum. Sed operæ pretium est, ut lectorem ablegam ad Justii Lipsii *Physiolog. Stoicor.* lib. I, cap. ult., seu 21, ubi locum hunc Tertulliani taxat et pluribus testimoniis Stoicos defendit. Nescio an ad hanc philosophorum opinionem respexerit Lucianus, an Christianos potius notare voluerit, cum sacrilega hæc deblaterat in *Icaromenippo*, p. 276 edit. Benedictin, Οὗς καὶ μάλιστα ἐθαύμας ὄν θεὸν μὲν τινα τεχνίτην τῶν ὄλων ἐφιστάντας οὐ προτιθέντας δὲ οὔτε ὄθεν ἤκων, οὔτε ὅπου ἐστὼς ἕκαστα ἐτεκταίνετο, i. e. « Quos equidem cum primis admirabat: quod cum Deum quemdam rerum omnium opificem constituerent, non etiam illud adderent, vel unde is esset profectus, neque ubi consisteret, cum singula fabricaretur »

queat molem hanc, intra mundum Platonici, qui gubernatoris exemplo, intra illud maneat, quod regat (9). Sic et de ipso mundo, natus innatusve sit, decessurus mansurusve sit (10), variant; 519 sic et de animæ statu, quam alii divinam et æternam, alii dissolubilem contendunt: ut quis sensit, ita et intulit aut reformavit. Nec mirum, si vetus instrumentum ingenia philosophorum intervertunt. Ex horum semine et nostram hanc novitiolam paraturam (11) viri quidam suis opinionibus ad philosophicas sententias adulteraverunt, et de una via obliquos multos tramites et inexplicabiles⁵⁸ sciderunt. Quod ideo suggesserim, ne cui

A nota varietas sectæ hujus in hoc quoque nos philosophis adæquare videatur, et ex varietate defensionum indicet veritatem⁵⁹ (12). Expedite autem præscribimus adulteris nostris illam esse regulam veritatis, quæ veniat a Christo, transmissa per comites ipsius, quibus aliquando posteriores diversi isti commentatores probabuntur. Omnia adversus veritatem de ipsa veritate constructa sunt, operantibus æmulationem istam spiritibus erroris (13). Ab his adulteria⁶⁰ hujusmodi salutaris disciplinæ subornata⁶¹; ab his quædam etiam fabulæ immissæ, quæ de similitudine⁶² fidem infirmarent veritatis, vel eam sibi potius evincerent⁶³,

Variae lectiones.

⁵⁸ Multos et inexplicabiles tramites, *Seml.* ⁵⁹ Sic *Her., Pam., La Cerda, Rig., Hav., Ald. et Rhen.,* ut ex veritate defensionum vindicet veritatem. *Wouw.* vanitatem, *cod. Fuld.* defectionem vindicet veritatis. ⁶⁰ Adulteriis, *Haverc. e cod. Lugd.* ⁶¹ Subortata, *Fran. Paris.* ⁶² Dissimilitudine, *Fran., Paris.* ⁶³ *Rhen., Ald., Herald.* vel etiam si possent evincerent, *cod. Fuld.* vel eadem sibi potius fidem raperent.

Commentarius.

(9) *Gubernatoris exemplo intra illud maneat quod regat.* Boetius, lib. III, metro 9, huc respiciens:

O qui perpetua mundum ratione gubernas,
Terrarum cœlique sator.

Et clarius lib. IV, metro 6:

Sedet interea conditor altus,
Rerumque regens flectit habenas.
Rex, dominus, fons et origo,
Lex et sapiens arbiter æqui.
Et quæ motu concitat ire
Sistit retrahens, ac vaga firmat,
Nam nisi rectos revocans iutus
Plexos iterum cogat in orbes.
Quæ nunc stabilis continet ordo,
Dissepta suo fonte fatiscant.

(10) *Sic et de ipso mundo, natus innatusve sit, decessurus mansurusve sit.* Vide Senecam loco modo citato. Præter philosophos multos mundum æternum, sine principioque carentem putavit insignis poeta Manilius, lib. I *Astron.*:

Hæc æterna manet, divisque simillima forma.
Cui neque principium est usquam, nec finis in ipso:
Sed similis toto remanet, perque omnia par est.

Idem, ibidem:

At manet incolumis mundus, suaque omnia versat
Quæ nec longa dies auget, minuitque senectus,
Nec motus puncto currit, cursusque fatigat.
Idem semper erit, quoniam semper fuit idem.
Non aliam videre patres, aliumve nepotes
Aspicient.

Sed præter Sophoclem, cujus memorabile excerptum habes in Collectione Grotiana, quæ inscribitur *Excerpta ex Trag. et Com. Gr.*, p. 145, Lucanum, lib. I, versu 72. Ovidium aliosque, excellentissimis et argumentis et versibus ortum aliquando mundum et perituum olim invicte demonstravit Luperetius, lib. V, versu 94.

Horum naturam triplicem; tria corpora Memmi
Tres species tam dissimiles, tria talia texta,
Una dies dabit exitio: multosque per annos
Sustentata ruet moles et machina mundi.

Vide quæ ibidem sequuntur. Sed hic sibi etiam non defuit Lucianus, quin risum ex hac philosophorum rixa cantaret, in *Icaromenippo*, p. 276, edit. Bened. « *Πρωτον μὲν γὰρ αὐτοῖς ἡ περὶ τοῦ κόσμου, etc.*, i. e. « Primum enim varia est de mundo sententia: siquidem aliis non genitus,

B nec interiturus esse videtur: alii et ejus opificem, et fabricandi modum ausi sunt dicere. » Prorsus impia sunt quæ ibidem sequuntur. In eodem Dialogo, p. 273: *Ὁὐ γὰρ εἶχον εὐρεῖν οὐδ' ὅπως ἐγένετο, οὐτε τὸν δημιουργόν, οὔτε ἀρχήν, οὔθ' ὅτε τὸ τέλος ἐστὶν αὐτοῦ*, i. e. « Neque enim invenire poteram, neque quo pacto, neque quo opifice factus fuisset, neque quod esset illius vel initium vel finis. »

(11) *Hanc novitiolam paraturam.* Novum instrumentum. *Rig.* — *Novitiolam paraturam.* Novellam sectam Christianorum alibi vocat: est enim ab Tiberio, cujus ævo explicari cœpit hæc lex. *LAC.*

(12) *Et ex varietate defensionum judicet veritatem.* Sic legitur passim hic locus, tamen, si quis alius, male affectus. Quæ enim in illo vel mica sani sensus? Cum videant veritatem, exponit *La Cerda*, a multis diverso tramite defendi. Itane, vir docte, *Marcionitæ, Gnostici, Valentiniani* et similia hominum purgamenta veritatem aliquo modo defendunt? Non potest ineptius. Videamus itaque quid libri editi et mss. suppeditent. *Aldus*: « Ut ex veritate defensionum vindicet veritatem. » *Rhen.*: « Ut ex veritate defensionum vindicet veritatem. » *Herald. Pam. La Cerda*: « Et ex varietate defensionum judicet veritatem. » Sed *La Cerda* in notis cum *Wouw.* legit *vanitatem*. *Ms. L. B.* conspirat cum *Herald.* nisi quod præferat cum *Rhenano* [quod et facit *Cod. Agob.*] *vindicet*. Optimus denique *Fuld.* hanc lectionem exhibet *defectionem vindicet veritatis*, ascripsit *Junius*. Quæ lectio est rectissima. Ego huic quoque acquiesco, nam optimus est sensus: ne quis, inquit, arguat nos a veritate, quæ una est, defecisse, cum tam multæ et diversæ inter nos sint sententiæ, quod abnuit *Tertullianus*, quia illi qui nobiscum dissentiant nostri non amplius jam sunt, sed adulteri ex schola nostra ejecti. Vide cap. 46, in fine.

D (13) *Operantibus æmulationem istam spiritibus erroris.* *Augustin., de Trinit. lib. III, cap. 10*: « Diabolum animas deceptas illusasque præcipitasse, cum polliceretur purgationem animæ, per eas quas *τελετάς* appellant, transfigurando se in angelum lucis, per multiformem machinationem, in signis et prodigiis mendacii. » Quomodo vero varia *Ecclesiæ Dei* arcana miseris gentilibus obtenebravit antiquus serpens, omnino videri debet doctissima *Casauboni* opera in *Exercit. ad Annal. Baron.*, exercit. 16, cap. 43, et ejusdem nota ad *Persii. Sat. v, versum 129.*

ut quis ideo non putet Christianis credendum, quia nec poetis, nec philosophis, vel ideo magis poetis et philosophis existimet credendum, quia non Christianis. Itaque et ridemur Deum prædicantes judicaturum. Sic enim et 520 poetæ et philosophi tribunal apud inferos ponunt. Si gehennam comminemur, quæ est ignis arcani subterraneus ad pœnam thesaurus, proinde decachinamur. Sic enim et Pyriphlegethon apud mortuos⁶⁴ amnis est. Et si paradisum nominemus (14), locum divinæ amœnitatis recipiendis sanctorum spiritibus destinatum, maceria quadam igneæ illius zonæ a notitia orbis communis segregatum, Elysii campi fidem occupaverunt. Unde hæc, oro vos, philosophis aut poetis tam consimilia? non nisi de nostris sacramentis: si de nostris sacramentis, ut de prioribus, ergo fideliora sunt nostra, magisque credenda, quorum imagines quoque fidem inveniunt; si de suis sensibus, jam ergo sacramenta nostra imagines posteriorum habebuntur, quod rerum forma

A non sustinet; nunquam enim corpus umbra aut veritatem imago præcedit.

CAPUT XLVIII.

ARGUMENTUM. — *Mirum quoque, quod philosophis incredibilia docentibus credant, magis credibilia apud Christianos damnent; quod luculenter admodum exsequitur in resurrectione et restauratione carnis seu corporis humani, opposita brutæ Laberii Pythagoræque animarum metempsychosi.*

Age jam, si quis philosophus affirmet, ut ait Laberius 521 (15) de sententia Pythagoræ, hominem fieri ex mulo, colubram⁶⁵ ex muliere (16), et in eam opinionem omnia argumenta eloquii virtute detorserit⁶⁶, nonne consensum⁶⁷ movebit et fidem infiget etiam ab animalibus abstinendi? proptereaque persuasum quis hoc habeat, ne forte bubulam de aliquo proavo suo obsonet (17). At enim Christianus, si de homine hominem ipsumque de Caio Caium reducem repromittat (18), statim illic vesica queritur⁶⁸ (19), lapidibus magis,

Variæ lectiones.

⁶⁴ Ad mortuos, *Haverc. e cod. Fuld.* ⁶⁵ Colubrum, *Fron.* ⁶⁶ Distorserit *Seml.* ⁶⁷ Sensum *Ald. Rhen.*
⁶⁸ Statim illic vesica queritur *addit Hav. e cod. Fuld.*

Commentarius.

(14) *Et si paradisum nominemus.* In eo fuit errore Tertullianus, ut sanctorum animas ad diem usque iudicii in paradiso servari crediderit. LE PR.

(15) *Ut ait Laberius.* Poeta fuit mimographus cujus meminit etiam auctor lib. *de Pallio*, cap. 1; et Macrobius, *Saturnal.* lib. II: ac Gellius, lib. XI, cap. 9; de quo plura apud Crinitum in Decio Laberio. Alludit ad eundem Minutius his verbis: « Mimi officio digna ista sententia est. » Atqui locum ipsum Laberii his verbis expressit idem Crinitus, *de honestat. discipl.*, lib. II, cap. 3.

Et audio mala multa etiam ex bonis,
Per illud, ut nos olim mutant philosophi,
Et nunc de mulo hominem, de muliere colubrum,
Faciunt, et ex diversis diversa alia. PAM.

(16) *Colubram ex muliere.* Recte sic Junius et Rigalt. etiam Cod. Agobard. alii *colubrum*. Sed veteres illi femininum magis amarunt, quod hic in muliere etiam aptius. Lucilius satyrographus apud Nonium Marcellum:

Jam dirumpetur medius jam ut Marsu colubras
Dirumpit cantu.

Turpilius ibidem: « Arripuit colubram mordicus. »
Et Varro Eumenidibus:

Quid dubitatis, utrum nunc sitis cercopitheci,
An colubræ, an beluæ! an de albu cibus labus Athenis?

Quo in loco forsitan et ipse irridet Pythagoricum dogma, nam, ut fragmenta docent, in illa satyræ parte, super cœnam de philosophis sermo fuit. Quod patet evidentius si, cum populari meo Ausonio Popma, ultima ista manifesto corrupta ad Græcas litteras retrahas, locumque sic restituas:

An colubræ, an belluæ ἐν κεφαλαῖς quibus λόγος ἀτενής,
ut de cristatis gallis sit sermo, Pythagoricis etiam apud Lucianum in Micyllo philosophis. HAV.

(17) *Ne forte bubulam de aliquo proavo suo obsonet.*

Satis ridicula dictum, potuissetque, si carmen condidisset, ita efferre:

Cumque bonum dabitis cæsorum membra palato,
Mandere vos vestros scite et sentite parentes.

Ubi tamen melius forsitan legas *sentire*; Ovidii sunt versus, sed ad præsentem rem accommodati, cum ille scripserit non *parentes*, sed *colonos* (lib. xv *Met.* versu 141). Sed eum ibidem ipse in hunc modum apposite fatur Pythagoras, versu 173:

Ergo ne pietas sit victa cupidine ventris,
Parcite [vaticinor] cognatas cæde nefanda
Exturbare animas, ne sanguine sanguis alatur. HAV.

(18) *De Caio Caium reducem repromittat.* Caius jurisconsultus adhibetur in exemplum ad res singulas. *Repromittere* autem est nuda pollicitatione cautioneque promittere, non satisdato. Alias habet significationes, vide Schardium. PAM.

(19) *Statim illic vesica queritur.* Apparet hic, sed et passim alibi, bonitas Codicis Fuldensis, absque quo ne per somnium quidem excogitari hoc potuisset. In omnibus certe editionibus et mss. aliis frustra quæras: locus sic concipitur in istis membranibus, « reducem repromittat, statim illic vesica queritur, et lapidibus, » etc. Ascripsit collationi, sive Modius is, sive Scioppius, sive Junius: legendum *vesica queritur*; id est quasi ventis distenditur cruciaturque pectus illorum vehementissime. Haecenus ille. Sed mihi proverbium hoc videtur desumptum a puerulis, qui mingendi necessitatem ultra ferre non possunt, vesica lotio impleta, adeoque sæpe virgam metuentes exclamant. Sic illi audita hac Christianorum oratione, statim egrediuntur auditorio, quasi mingendi necessitas urgeret. Rigaltius transiit, nec ullo in notulis indicio relicto. Non absimile nobis est proverbium de re ingrata: *Men zeu er de koude pis van krygen.* HAV.

nec saltem cæstibus ⁶⁹ (20) a populo exigetur. **522** Quasi non, quæcumque ratio præest (21) animarum humanarum in corpora recipiendarum, ipsa exigat illas in eadem corpora revocari; quia hoc sit revocari, esse quod fuerant. Nam si non id sunt quod fuerant, id est, humanum et id ipsum corpus indutæ, jam non ipsæ erunt quæ fuerant. Porro, quæ jam non erunt ipsæ, quomodo redisse dicentur? Aut aliud factæ non erunt

Variæ lectiones.

⁶⁹ Cædibus Fran. ⁷⁰ Ita Hav. e. cod. Fuld. In prioribus edd. locus ita erat descriptus: Si quæcumque ratio præest animarum humanarum recipiendarum in corpora, cur non in eadem substantiam redeant, cum hoc sit restitui, id esse quod fuerat? Jam non ipsæ sunt, quæ fuerant, quia non potuerunt esse quod non erant, nisi desinant esse quod fuerant. Ex hac quoque scripturæ diversitate conj. Hav., *Apologeticum a Tertull. bis editum esse.* ⁷¹ Sic Wouw. e ms. et Rig., Pamel. aliique; jocis ex otio, Gel.: jocis et otio, Hav. jocis ex otio. ⁷² Ita leg. in cod. Fuld., quod prob. Her., Rig., Hav. In cæt. edd. Quis inquam [Rhen. unquam], reformari vidit?

Commentarius.

(20) *Nec saltim cæstibus.* Veteres membranæ, **B** *Cæstibus.* Omnino legendum, *Cæstibus*, et scite admodum cæstus dixit, pugnos vilis plebeculæ callosos, habuitque in mente illud Juvenalis:

. . . et pugnis concisus adorat,
Ut liceat paucis cum dentibus inde reverti (Sat. 3.)

Ait igitur Septimius: Si Christianus aliquis in turba forte, ad populum verba faciens, de resurrectione corporum sermonem habeat, de qua Caio aut Sempronio ipsum Caium et Sempronium resurrecturos asserat; is bene a populo secum agi putabit, si pugnis tantum, et non magis lapidibus exigatur. Ipse Tertullianus, *ad Marcionem*. lib. iv, pag. 368, lapidationem dixit popularibus cæstibus, et inermi tumultui familiarem. Et lib. II, *ad Nat.*, lapidem, telum esse ait vulgare atque caninum. Rig.

(21) *Quæcumque ratio præest.* Ita explico: quasi non omnis argumentorum vis, quibus præstruitur et defenditur recipiatio animarum humanarum et in alia corpora transmigratio, magis etiam stringit si affirmetur revocari animas ad sua quasque corpora. In hoc enim sensu verbum *præesse* usurpatum discimus ex lib. *de Carne Christi*, cap. 17: « Ante omnia autem commendanda erit ratio quæ præfuit. » Cum vero totus ordo dictionis a me ex Cod. Fuld. sit transumptus, æquum est ut etiam vulgata lectio apponatur, quæ ita se habet: « Si quæcumque ratio præest animarum humanarum recipiendarum in corpora, cur non in eadem substantiam redeant? cum hoc sit restitui, id esse, quod fuerat? Jam non ipsa sunt quæ fuerant, quia non potuerunt esse quod non erant, nisi desinant esse quod fuerant. » Et omissis quæ uberiora in ms. F. exstant, sequitur *Multis*, etc. Ubi in Juniana ed. post *erant* interseritur etiam « nisi desinant esse quod non erant. » Apparet id quod statuimus verum esse, bis a Tertulliano *Apologeticum* suum publicatum Hav.

(22) *Aut aliud factæ non erunt ipsæ.* Si enim Euphorbi anima corpus induat Pythagoras, jam iste homo non Euphorbus est amplius, sed Pythagoras. Itaque non rediit totus homo, quia is anima et corpore constat. Juvat ascribere sententiam aurei oris, magni illius Chrysostomi. Is, homil. 1, *de Resurr.*: « Ad hæc, si non resurgit corpus, non resurgit homo. Homo enim non est anima sola, sed corpus et anima. Si ergo anima sola resurget, dimidium animal resurget, et ita non integrum. Sed et de anima non proprie dicitur resurrectio. Resurrectio enim ejus est quod cecidit, et quod dissolutum est. Anima autem non dissolvitur, sed corpus. » Hav.

ipsæ (22), aut manentes ipsæ non erunt aliunde ⁷⁰. Multis etiam jocis et otio ⁷¹ opus erit, si velimus ad hanc partem lascivire, **523** quis in quam bestiam reformari videretur ⁷² (23). Sed de nostra magis defensione, qui proponimus, multo utique dignius credi, hominem ex homine rediturum (24), quemlibet pro quolibet, dum hominem, ut eadem qualitas (25) animæ in eadem restauretur conditionem, etsi non effigiem, certe quia ratio restitu-

(23) *Quis in quam bestiam reformari videretur.* Editi veteres, ut Aldi, Barræi, Pam. et ms. L. B., « Quis, inquam, bestiam reformari vidit? » Rhenan. unquam, insulse. Sed ex Vat. Cod. correxit Wouwerius *velit*, quasi rogetur mulier utrum gallina an vacca, vir vero, an passer, taurus, an scarabæus esse velit. Sed præstat lectio Fuldana, quam amplexus est Scioppius et Rigalt., et ex suis mss. probavit etiam Heraldus, *videretur*: cui assensum non tantum præbent Latinius et Junius ex mss. Put. et Ursini, sed et Cod. Agob. Sic quæretur vir bellicosus, avarus, timidus, voluptuarius, in quæ animalia post mortem corporis animam velit migrare, prout commode Micyllus: ille, somnio divas et nunquam non aurei illius insomni memor, sciscitatus quis ipse olim fuisset, a contubernali gallo suo docetur fuisse formicam indicam ex illis quæ, aurum effadiunt, ut jocatur Lucianus in Gallo. Imo et hominem induta rursus Pythagorica illa anima deberet simillimum priori contubernali reddere. Et quantum ipse Mnesarochi filius a Panthoide aliisque abfuerit, more suo, id est jocose docet Tertull., lib. *de Anima*, cap. 31: « Ecce enim Euphorbum militarem et bellicam animam satis constat vel de ipsa gloria clypeorum consecratorum: Pythagoram vero tam residem et imbellem, ut prælia tunc Græciæ vitans, Italiæ maluerit quietem, geometriæ et astrologiæ et musicæ devotus, alienus studio et affectu Euphorbi. Sed et Pyrrhus ille fallendis piscibus agebat, Pythagoras contra, nec adeundis, ut animalibus abstinens. Æthalides autem et Hermitimus fabam quoque in pabulis communibus inruerat; Pythagoras vero ne per fabalia quidem transeundum discipulis suis tradidit. Quomodo ergo eadem animæ recuperantur, quæ nec ingeniis, nec institutis jam, nec vicibus eadem probabuntur? Hav.

(24) *Hominem ex homine rediturum.* Minucius p. 38: « Cæterum quis tam stultus aut brutus est, ut audeat repugnare, hominem a Deo, ut primum potuisse fingi, ita posse denuo reformari? » Ubi vide notam Elmenhorstii Pertinet et huc Chrysostomi simillimus locus in *I epist. Pauli ad Thessalon.* cap. iv, hom. 7: « Si sint quidem Græci, qui de his dubitant, iis dicemus innumerabilia. Quidnam? Sunt enim apud ipsos qui animas ad plantas deducunt, ad frutices, et canes. Dic mihi, quid est facilius, suum corpus accipere, an alienum? » Hav.

(25) *Ut eadem qualitas.* Etiam hoc inter Tertulliani errores, quod videatur animæ effigiem attribuire, aut si de hominis effigie agat, etiam caute legendum perinde ac si videatur non satis intellexisse eundem hominem in eadem effigie resur-

tionis destinatio iudicii est, necessario idem ipse qui fuerat exhibebitur, ut boni seu contrarii meriti iudicium a Deo referat. Ideoque representabuntur et corpora, qui neque pati quidquam (26) potest anima sola sine stabili materia, id est carne; et quod omnino de iudicio Dei pati debent animæ, non sine carne meruerunt, intra quam omnia egerunt. Sed quomodo, inquis, dissoluta materia exhiberi potest? Considera temetipsum, o homo, et fidem rei invenies. Recogita quid fueris antequam esses: utique nihil; meminisses enim, si quid fuisses. Qui ergo 524 nihil fueras priusquam esses, idem nihil factus (27) cum esse desieris, cur non possis esse rursus de nihilo, ejusdem ipsius auctoris voluntate, qui te voluit esse de nihilo? Quid novi tibi eveniet? qui non eras, factus es; cum iterum non eris, fies. Redde si potes rationem qua factus es, et tunc require qua fies. Et

A tamen facilius utique fides quod fuisti aliquando, quia æque non difficile factus es, quod nunquam fuisti aliquando. Dubitatur ⁷³, credo, [de Dei viribus, qui tantum corpus hoc mundi de eo quod non fuerat, non minus quam de morte vacationis et inanitatis composuit ⁷⁴ animatum spiritu omnium animarum animatore, signatum et per ipsum ⁷⁵ (28) humanæ resurrectionis exemplum in testimonium vobis. Lux quotidie interfecta resplendet (29), et tenebræ pari vice decedendo succedunt ⁷⁶; sidera defuncta reviviscunt ⁷⁷; 525 tempora ubi finiuntur incipiunt, fructus consumuntur ⁷⁸ et redeunt; certe semina non nisi corrupta et dissoluta fecundius surgunt, omnia pereundo servantur, omnia de interitu reformantur. Tu, homo, tantum nomen (30), si intelligas te, vel de titulo Pythiæ discens (31), dominus omnium morientium et resurgentium (32), ad hoc morieris ut pereas? Ubi-

Variae lectiones.

⁷³ Dubitatur Fran. ⁷⁴ Codd. scripturam imposuit ita emendavit Wouw. assentientibus Rig. et Hav. ⁷⁵ Et ipsum Fran. ⁷⁶ Havercampius suspicatur legendum vel decedendæ succedunt vel decedendo succedunt. ⁷⁷ Vivescunt Fran. ⁷⁸ Consummantur Fran.

Commentarius.

recturum. Seipsum autem explicat paulo post dum dicit, « Sed erimus iidem qui et nunc, nec alii post. Eo quod omnino de iudicio Dei pati debent. » Hæc verba absunt a libro Puteani. PAM.

(26) *Quia neque patim quidquam*, etc. His locis ubi de anima disserit, caute legendus: animas impiorum post mortem nihil pati ait, cum eæ sint a corpore separatæ; quod inter Tertulliani errores numerandum, nisi moleste ferant Magdeburgenses, qui inter dogmata illud recensent. LE PR.

(27) *Idem nihil factus*. Caute etiam hic legi debet et auctor, et Minutius, neque enim nihil sumus, aut esse desinemus post obitum, sed ad illud videtur alludere, quod mortuus homo non sit homo. PAM.

(28) *Signatum et per ipsum*. Non solum creavit mundum ex nihilo, illumque animavit, sed in ipso signata notataque sunt exempla plurima resurrectionis animorum, ut sint illa in testimonium gentibus. Quæ hæc sint narrat in sequentibus. LAC.

(29) *Lux quotidie interfecta resplendet*. Ad hæc et sequenti videri potest industria Elmenhorstii qui ad illa Minutii a Nostro desumpta, p. 39: « Sol demergit et nascitur; astra labuntur et redeunt, » etc. in Notis, p. 100, signis coacervavit. Sed et insignis est locus apud Epiphanium, qui me ἀσύμβολον esse non sinit. Is in libro *Ancoratus* pag. III, Gr. edit. 395: Καὶ ἡ κτίσις πᾶσα διαφύθησθαι αὐτοὺς ἐλέγχει ὑποφαίνουσα καθ' ἐκάστην ἡμέραν ἀναστάσεως τὸ εἶδος, etc. i. e. « Et universa creatura palam ipsos redarguit, singulis diebus resurrectionis speciem ostendens. Occidit enim dies, et mortuorum modum innuimus per soporem. Exoritur dies nos expergefaciens, et resurrectionis signum demonstrans. Decerpuntur fructus, et status rerum excinditur, ita ut hinc nostri discessus facies præstituatur. Seminatur terra et germinat, quoniam fracta post sectionem resurgunt. Locusta moritur, ubi quamdam sui ipsius feturam abjectam in terram defodit, et post tempus terra reddit ea quæ defossa sunt. Semina fructuum seruntur, et primum moriuntur, deinde perficiuntur: nisi enim mortua fuerint non vivificantur. » Pergit deinde hoc modo: Σφραγίδας ἐν ἡμῖν ὁ Θεὸς ἐποίησε διὰ τῶν δούλων, δέξα καὶ δέξα ἀναστάσεως μαρτυρούσας, etc. i. e. « Signacula in nobis fecit Deus per ungues decem

et decem, qui de resurrectionis nostræ spe testimonium præbent. Sed et velut per coronam capilli resurrectionem nostram declaravit. Nam quod in nobis mortuum corpus videtur, hoc est pili, singulis vicibus resecti rursus pullulant, resurrectionis spem indicantes. Et innumera dici possunt ad incredulorum certitudinem ab exemplis. Verum non persuasit his palumbes avicula, neque animalculum myoxus. Moritur enim hoc semestre, et palumbes in diebus quadraginta, et rursus post tempora sua reviviscunt. Scarabæi morti vicini, in pila stercoris se ipsos occultant, talem pilam in terram sepelientes ac defodientes, atque sic ex ipsorum humore rursus reviviscunt comperiuntur, » ΠAV.

(30) *Tantum nomen*. Ingens momentum | magna gloria Horat. lib. III, Ope IX:

Multi Lydia nominis.

Virgil. II Ænid., 89:

..... Et nos aliquod nomenque decusque.

De Milliade Nepos in fine: *Nobile nomen*. Verè Chrysost. in *Psal.* CXLIII, de præstantia hujus creaturæ, *magna res homo*; addit enim totius creaturæ præfecturam sortitum. De homine quoque Manilius, lib. IV:

Exemplumque Dei quisque est in imagine parva.

Et quæ ibidem sequuntur. HAV.

(31) *Vel de titulo Pythiæ discens*. Respicit nobilem illam inscriptionem Delphis ad fores Apollinis, quæ nota satis est: ΠΝΩΘΙ ΣΕΑΥΤΟΝ. Male itaque Cod. Agobard, editio Aldina: « dicens dominum omnium, » etc.; et Rhen. « Diceris dominus, » etc.; etiam Fuld. « Disces Deum, dominus o. m. »; ubi putavit librarius solum Deum hic dici dominum (ita enim vel scripsit, vel voluit) omnium morientium, et resurgentium. Sed vide mox nostram notam. Risi etiam acumen bardi cujusdam, qui in linguam belgicam hoc opusculum vertere, imo pervertere ausus est, qui interpretatur quasi legitur: « Tu

(32) *Dominus omnium morientium et resurgentium.*
id est

ounque resolutus fueris, quæcunque te materia destruxerit, hauserit, aboleverit, in nihilum prodegerit, reddet te. Ejus est nihilum ipsum, cujus et totum. Ergo, inquit, semper moriendum erit, et semper resurgendum. Si ita rerum Dominus destinasset, ingratis⁷⁹ experireris conditionis tuæ legem (33). At nunc 526 non aliter destinavit, quam prædicavit. Quæ ratio universitatem ex diversitate composuit, ut omnia ex æmulis substantiis sub unitate constarent ex vacuo et solido, ex animalis, et ex inanimali, ex comprehensibili et

A incomprehensibili, ex luce et tenebris, ex ipsa vita et morte; eadem ævum quoque ita destinata ac distincta conditione conseruit, ut prima hæc pars ab exordio rerum, quam incolimus, temporali ætate ad finem defluat, sequens vero, quam exspectamus, in infinitam æternitatem propagatur. Cum ergo finis et limos medius, qui interhiat, adfuerit (34), ut etiam mundi ipsius species transferatur æque temporalis, quæ illi dispositioni aulæi vice oppansa 527 est (35); tunc restituatur omne humanum genus, ad expungendum quod in

Variæ lectiones.

⁷⁹ Ingratiis conj. Haverc.

Commentarius.

set: « Tu homo tantum si intelligas tuum, vel de t P. d. Dominum, etc. » *Nomen*, inquit, homo quasi *humus*; et titulum Pythiæ interpretatur nomen, et in notulis addit in Græco sermone fœtorem significare et putredinem. Sed bene quod ab inquinatissimis manibus nova et accurata versione auctorem tam merosum vindicare [si tamen per typographos emptoresque licuerit], constituerim, ut qui absoluta in hoc Apolog. satis magnos progressus fecerim. HAV.

Id est qui es Dominus, etc., earum scilicet creaturarum, quas modo dixi mori et reviviscere, quæ omnes aut sunt sub jugo hominis, aut commodis ejus serviunt. Chrysost. *ad. Gen. cap. 1, 28, hom. 9*: « Deus fecit hominem principem omnium quæ sunt super terram, et nihil super terram homine majus est, sed omnia sub potestate illius sunt. » Idem, *in cap. Gen. 14, hom. 21*: « Nam sicut omnium Deus principatum habet, super omnia tam visibilia quam invisibilia, qui omnium conditor et opifex est; sic et cum formavit rationale hoc animal, voluit omnium visibilium præfecturæ insigne esse. » Rursus, in sermone, *Quod Adam prælatus omni creaturæ*: « Maxime cum idem artifex Deus potestatem suam in omnem fabricam eidem homini fuerat traditurus, ut quem secundum præsidem post se facere disponebat, eundem faceret plenum atque perfectum, habentem in sese et dignitatem qua præcelleret, et potestatem qua cunctis animantibus imperaret; soli serviens illi, a quo ei cuncta fuerant subjugata, ut imperaret mundo, serviret Deo, Creatorem suspiceret, creaturam sibi parere compelleret, tantumque ditionis sese Domino deberè perspiceret, quantum ipse a creatura exigeret. » Sed quandoquidem lectione Chrysostomi delector valde et incredibiliter afficior, liceat mihi alium hisce attexere locum ex Expos. ejus in Psal. ix, ubi ille ostendit diminutum quidem dominium istud in homine post peccatum, sed tamen satis magnum pro utilitate hominis et Providentia divina relictum. Aurea ejus verba sunt: « Si autem parum quid detraxit, hoc est etiam ejus providentiæ. Nam ante inobedientiam dominabatur bestiis; post inobedientiam autem de hac potestate aliquantum detractum est. Nam nunc etiam dominatur iis aliquibus actibus, sed cum timore ac tremore. Nam nec totum imperium sustulit, nec totum reliquit, sed quæcunque erant ei quidem ad alimentum et exercitationem necessariæ, subjectas esse permisit: quæ autem sunt efferaiores, non itidem, ut ex sua cum illis contentione, primi parentis Adæ veteris peccati admoneretur. Unde etiam ex eo quod non valde nobis subjiciuntur, magnum luorum accedet; quid enim nos juvaret, si leonem nostræ potestati obnoxium et

B mansuefactum haberemus? quid nobis prodesset, si pardum haberemus cicurem? Nihil nisi ad arrogantiam tantum et superbiam: propterea has quidem permisit esse exemptas ab imperio; quæ sunt autem nobis utiles, effecit mansuetas, bovem arantem, et ovem amicientem nostri nuditatem corporis et jumenta apta ad ea vehenda quæ importari aut exportari possunt, aves et pisces ut esset nobis mensa lautior. » Illustratque rem a simili: « Quemadmodum enim cum quis exhæredat filium non privat eum omnibus, sed parte aliqua ut se corrigat, ita etiam Deus. Imo non sic, sed contra potius. Homo enim, qui exhæredat, majore parte privat, minorem vero relinquit; Deus autem majore relicta, exigua privavit portiuncula, idque ad ejus utilitatem ne alia omnia facile superarent. » HAV.

(33) *Ingratis experireris conditionis tuæ legem.* Ingratis quod alii dicunt *Ingratiis*, hoc est, Etiam nolens experireris conditionis tuæ legem. RIG.

C (34) *Cum ergo finis et limes medius, qui interhiat, adfuerit.* Loci subobscuri hic est sensus: cum ergo constitutum tempus et terminus ille extremus, qui inter temporalem et perpetuam ætatem est, dictus a Paulo apostolo *ἄριστος καὶ ὀπίθῃ ὀφθαλμοῦ* (1 *Epist. ad Corinth.*, cap. xv, 52) aderit, ut etiam ipsius mundi species, quæ æque temporalis est ac ævum et tempus ipsum, et hactenus quasi densum velum et maceria ingens prohibet æternitatis usum, transeat et immutetur, tunc restituatur omne humanum genus, etc. Oratio Septimii ita distingui melius forsitan possit, « Cum ergo finis et limes, medius qui interhiat, adfuerit. » HAV.

(35) *Aulæi vice oppansa est.* Supra cap. 16, de velo sanctuarii: « Etiam conspectui cæterorum velo oppanso interdicebatur. » Hic forsitan respexit ad illud Virgilii, qui sic loquentem Venerem ad filium Æneam inducit lib. II, 604:

D Aspice, namque omnem, quæ nunc obducta tuenti Mortales hebetat visus tibi, et humida circum Caligat, nubem eripiam.

Homerus illi præiverat, apud quem, *Iliados* E, versu 127, ad Diomedem ita fatur Pallas:

Ἀχλὺν δ' αὖτε ἀπ' ὀφθαλμῶν ἔλον ἢ πρὶν ἐπῆεν,
Ὅφρ' εὖ γινώσκῃς ἢ μὲν θεὸν ἢ δὲ καὶ ἄνδρα.

i. e. « Caliginem vero tibi ab oculis abstuli, quæ prius oberat, ut bene dignoscas, tum hominem, tum Deum. » Quomodo fere Eunapius Sardianus in simili fabula de Jamblichi discipulis, p. 28: ὡς ἐνοχγοῖ ἢ μὲν αὐτῶν πολλάκις μικρὸν εἶναι φάσκοντες, i. e. « Quod forte impeditus esset ipsorum visus minus acer. » Et in vera historia ad preces Elisæ aperuit Deus famuli oculos, ut videret cælestes copias (II *Reg. vi. 17*). Spectatque huc omnibus gentibus desiderabilis promissio Dei apud Isaiam, xxv, 7: *Et in hoc monte abolebit Dominus*

isto ævo boni seu mali meruit, et exin dependendum in immensam⁸⁰ æternitatis perpetuitatem. Ideoque nec mors jam, nec rursus ac rursus resurrectio, sed erimus iidem qui nunc, nec alii post; Dei quidem cultores apud Deum semper, superinduti substantia propria æternitatis; profani vero et qui non integri ad Deum, in pœna æque jugis ignis, habentis⁸¹ ex ipsa natura ejus, divinam scilicet subministrationem incorruptibilitatis, Noverunt et philosophi diversitatem arcani et publici ignis. Ita longe alius est qui usui humano, alius qui iudicio Dei apparet, sive de cœlo fulmina stringens (36), sive de terra per vertices montium eructans (37); non enim absumit quod exurit, sed dum erogat, reparat, Adeo manent mentes semper ardentes, et qui de cœlo tangitur, 528 salvus est, ut nullo jam igni decinerescat (38). Et hoc erit testimonium ignis æterni, hoc exemplum jugis iudicii pœnam nutrientis. Montes uruntur et durant: quid nocentes et Dei hostes?

CAPUT XLIX.

ARGUMENTUM. — *Ineptum itaque, laudari idem in*

Variæ lectiones

⁸⁰ Et exinde perdendum immensam *Fr.* ⁸¹ *Hav.* et qui non integre ad Deum, in pœna [*Rig.* in pœnam] æque jugis ignis, habentis [*Rig.* habentes] ex i. n. e. divina sc. subm. incorr. ⁸² *Hæc Rig. Haverc.* ⁸³ Et expedit *Fran.* ⁸⁴ Quæ prosunt omnino *Fran. Paris.*

Commentarius.

faciei involucrium, et tegumentum quo omnes teguntur nationes. *HAV.*

(56) *Sive de cœlo fulmina stringens.* Id est eliciens, adeoque igneum quasi ensem ex nubibus, ut vagina, educens. Sic Ajacem Oilei filium a Minerva fulmine qua ferro transfixum pectora inducit Virgilius lib. I *Æneid.* 48.

Illum expirantem transfixo pectore flammam.
Turbine corripuit, scopuloque affixit acuto. *HAV.*

(37). *Sive de terra per vertices montium eructans.* Coniunxit ut pœnales, cap. 40: « Cum Vulsinius de cœlo. Pompeius de suo monte perfudit. » Appellat *vertices* undantes flammam quæ in montibus ignivomis magno turbine adactæ eructantur et foras prorumpunt. Dixerunt veteres et *vorticem* et *verticem*. Lucretius, lib. VI, 296:

Quam cum perscidit, extempla cadit igneus ille
Vortex.

Idem. lib. I, 294.

Interdum vertice torto
Corripiunt, rapidoque rotantia turbine portant. *HAV.*

(38) *Ut nullo jam igni decinerescat.* Vel ita Iocum hunc percepit Minutius, quasi innuat Tertullianus, id quod experientia docet, scilicet corpora fulminata illæsa videri, dum scribit. p. 39: « Sicut ignes fulminum corpora tangunt, nec absumunt. » Quomodo et Gallus interpres. Vel recessit ab illa opinione quam vel tueri vel respicere videtur auctor noster. Dum enim dicit salvum, ut nullo jam igni decinerescat, videri potest docere cadavera fulminata ab igne consumi non posse. Sic negabant veteres illis qui venenum hauserant cor cremari. Plinius, lib. XI, cap. 37: « Cor negatur cremari posse in iis qui cordiaco morbo obierunt, aut veneno interemptis. Certe exstat oratio Vitellii, quareum Pisonem ejus sceleris coarguit, hoc usus argumento: palamque testatus, non potuisse ob venenum cor Germanici

A philosophis et admirætionem esse, in Christianis odiri et persequi: quorum opinio, vel si falsa sit, cum tamen ad recte vivendum prosit, irrisui magis quam pœnis adjudicari debeat, quibus tamen exsultat vulgus, inepte quidem, quam pœnæ istæ gaudium sint Christianorum, qui injuste vexari et damnari malint, quam a Deo excidere.

Hæc⁸² sunt quæ in nobis solis præsumptiones vocantur, in philosophis et poetis summæ scientiæ et insignia ingenia. Illi prudentes, nos inepti (39); illi honorandi, 529 nos irridendi, imo eo amplius et puniendi. Falsa nunc sint quæ tuemur, et merito præsumptiones, attamen necessaria; inepta, attamen utilia; si quidem meliores fieri coguntur, qui eis credunt metu æterni supplicii et spe æterni refrigerii. Itaque non expedit falsa dici, nec inepta haberi, quæ expedit⁸³ vera præsumi. Nullo titulo damnari licet omnino⁸⁴ quæ prosunt. In vobis itaque præsumptio est hæc ipsa, quæ damnat utilia. Proinde nec inepta esse possunt certe, etsi falsa et inepta, nulli tamen noxia; nam et multis aliis similia, quibus nullas pœnas irrogatis, vanis et fabulosis, inaccusatis et impunitis, ut innoxiiis. Sed in ejusmodi errores (si utique) irrisu judicandum

C Cæsaris comburi. » Et ex illa forsitan Hetruscorum disciplina lex illa Numæ apud Festum in voce *Occisum*. SEI HOMINEM. FULMIN. JOBIS, OCISIT. EM. SUPRA. GENUA. NE. TOLLITO. et ibidem: HOMO. SEL. FULMINE. OCCISUS. ESIT. EI. JUSTA. NULLA. FIERI. OPORTERE. Sepellebatur enim ibi, ubi erant fulminati, nec ut alia cadavera cremabantur, locusque is sacer erat et *bidental* appellabatur. Persius, Sat. II, 27:

Triste jaces lucis evitandumque bidental.

Ubi inspicere possunt doctissimi Casauboni Notæ, ut et Scaligeri ad Festum in voce *Bidental*. Addique potest Jacob. Nicol. Loensis. *Miscell.* lib. III, cap. 17, qui ex Euripide et Statio docet Græcis moribus illud incognitum. Vel denique ad hunc ritum respiciens hic auctor, dicere voluit illum, qui fulmine adeoque igni cœlesti interfectus est salvum esse a flamma rogi, quia non cremaretur, sed sepeliretur, quomodo omnes Christiani, qui rogo imponi abnuebant, ut patet ex cap. 42: « Scient Sabæi pluris et charioris suas merces Christianis sepeliendis profligari, quam diis fumigandis. » Sed hoc non eligo. *HAV.*

D (39) *Illi prudentes, nos inepti.* Arnobius. lib. I: « Et illi cati, sapientes, prudentissimi vobis videntur, nec reprehensionis ullius, qui Fannos, qui Fatuas, civitatumque Genios, qui Pansos reverentur atque Bellonas. Nos hebetes, stolidi, fatui, obtusi pronuntiamur et bruti, qui dedidimus nos Deo, cujus nutu et arbitrio omne quod est constat, et in sententiæ suæ perpetuitate defixum est. » Idem, lib. II: « ita non injustissimum ducitis, inequitare, illudere, tanquam stulta nobis et bruta dicentibus. Quid est quod a vobis tanquam bruti et stolidi judicemur? » Lactant., lib. IV, cap. 13: « Cur igitur vulgo pro stultis, et vanis, et ineptis habemur. qui sectamur magistrum, etiam ipsorum deorum confessione sapientem? » *HAV.*

est⁸⁶, non gladiis et ignibus, et crucibus, et bestiis; A de qua iniquitate sævitiae non modo hoc cæcum vulgus exultat, sed et quipam vestrum, quibus favor vulgi de iniquitate captatur, gloriantur, quasi non totum, quod in nos potestis, nostrum sit arbitrium. Certe, si velim, Christianus sum: tunc ergo me damnabis, si damnari velim; cum vero quod in me potes, visi velim, non potes, jam meæ voluntatis est quod potes, non tuæ potestatis. Proinde et vulgus vane de nostra vexatione gaudet; proinde enim nostrum est gaudium, quod sibi vindicat, qui malum damnari, quam a Deo excidere: contra illi, qui nos oderunt, dolere. 530 non gaudere debebant, consecutis nobis quod elegimus⁸⁶.

CAPUT L.

ARGUMENTUM. At vero, dum cruciatibus sese obijciunt, dum animam lubentes projiciunt, id non facere

B eos more gentilium, quibus desperatio et gloriæ pruritus eam contemnendi doloris et mortis viam sternit, sed more fortissimi militis, qui bellum sumit, licet non amet, et de victoriæ gaudet, in cujus tamen consecutione trepidavit. Fatendum itaque eam veram esse constantiam, quæ factis scse non verbis prodal apud Deum gratiam, non apud homines laudem quærat, et contemplatione exemploque obstinationis suæ inconcussæ plures quotidie qui amplectantur ipsam gignat, quam unquam unquam ex omnibus omnium philosophorum scholis, capti verborum lenocinis, discipuli exierint.

Ergo, inquit, cur querimini quod vos insequamur, si pati vultis, cum diligere debeatis per quos patimini quod vultis? Plane volumus pati (40), verum eo more quo bellum nemo quidem libens⁸⁷ patitur, cum et trepidare et periclitari sit necesse (41), tamen et præliatur omnibus viribus (42), et vincens in prælio gaudet, qui de prælio querebatur, quia et 531 gloriam consequitur et prædam (43). Prælium est nobis quod

Variæ lectiones.

⁸⁶ Rig. Sed in cujusmodi enim, si utique, in risu jud. est, etc. Hav delevit v. enim. In Heraldii mss. Sed in ejusmodi enim si utique irrisui jud. est., et ipse scribere maluit: Sed in ejusmodi error sit. Utique irrisu jud. est, etc. Cod. Fuld. ut noxiis: æque enim, si utique in risum, jud. est. Ald., Rhen. et Gangn. Sed in ejusmodi, si utique, irrisioni adjudicandum est, etc. Ed. Fran. Sed in ejusmodi error si utique, irrisu vindicandum est, etc. Gelen. Sed in ejusmodi error si utique irrisioni adjudicandus est, non gladiis, bestiis vindicandus. Non dubitavimus pro error scribere errores, ut adsit, quo referatur et ejusmodi et judicandum. ⁸⁶ Eligimus Fran. ⁸⁷ Ita Rig. et Hav. ex auctoritate cod. Fuld. Cæteri: quo et bellum miles. Nemo quippe libens, etc.

Commentarius.

(30) Plane volumus pati. Postremam vocem delet ms. Fuld., et abesse potest. Huc spectant illa, cap. 1: « Quid hoc mali est, cujus reus gaudet? cujus accusatio votum est, et pœna victoria. » Et ad Scap., cap. 1: « Magisque damnati, quam absoluti, gaudemus. » Ibid., cap. 2: « Absit enim ut indigne feramus ea nos pati quæ optamus. » Et cap. ult.: « Crudelitas vestra gloria est nostra. Vide tantum, ne hoc ipso, quod talia sustinemus, ad hoc solum videamur erumpere, ut hoc ipsum probemus, nos hæc non timere, sed ultro vocare. » — « Absit enim, inquit. lib. de Patientia, cap. 8, a servo Christi tale inquinamentum, ut patientia majoribus tentationibus præparata in frivolis excidat. » Hav.

(41) Cum et trepidare et periclitari sit necesse. Ita scilicet natura comparatum est, ut cum ad ipsum prælium et vitæ discrimen ventum sit, etiam fortissimos quosque horror quidam invadat, quandoquidem dies ille

Ὅ μὴν ἔς γε χορὸν κέλετ' ἐλθέμεν, ἀλλὰ μάχεσθαι.

i. e. « Non ad tripudium venire jubet, sed pugnare, » ut est apud Homerum, Iliad. O, versu 508. Et eleganter docetur a Lucano in descriptione decretorii illius inter Cæsarem et Pompeium prælii lib. VII, D 467:

Tamen omnia torpor

Pectora constrinxit, gelidusque in viscera sanguis

Percussa pietate coit, totæque cohortes

Pila parata diu tensis tenuere lacertis.

quando, ut ibidem versu 128,

Animique truces sua pectora pulsant

Ictibus incertis. Multorum pallor in ore

Mortis venturæ est, faciesque simillima fato.

Nam Στρατιώτης ἐν χερσὶν ἔχων μάχην, πῶς οἶδεν εἰ ζήσεται; τοσαῦται τῶν θανάτων εἰσὶν ὁδοί.

i. e. « Quis enim prælium jamjam initurus, victurum se certus sit, cum tot viæ mortis militi sint? » ut ait Charmines, amoris impatiens, apud Achillem Tatium, lib. 17.

(42) Tamen et præliatur omnibus viribus. Namque ut Ajaci congruens est verbum, apud Homerum, Iliad. O, versu 808:

Βέλτερον, ἢ ἀπολέσθαι ἕνα χρόνον, ἢ ἐβίῳναι,
ἢ δὴ θά στυγέσθαι ἐν αἰνῇ δηϊότητι,

C i. e. « Melius aut perire semel aut vivere, quam diu consumi in gravi pugna. Ibi quoniam

pavido fortique cadendum est,

juxta oraculum Catonis apud Lucan. lib. IX, 583, sæpe ignavi fugientes turpiter pereunt, strenui et vivunt et vincunt. Cicero pulchre, lib. II Tusculanar. « ut fit in prælio, ut ignavus miles ac timidus simul ac viderit hostem, abjecto scuto, fugiat quantum possit, ob eamque causam pereat, nonnunquam etiam integro corpore, cum ei qui steterit nihil tale evenerit: « sic qui doloris speciem ferre non possunt, abijciunt se, atque ita afflicti et exanimati jacent: qui autem restiterint, discedunt sæpissime superiores. » Laudat idem animum muguum et constantem in Trebonio, de quo, in Philipp. XI, cap. 6, ait crudelitatem Dolabellæ et corporis carnificinam tulisse fortiter et patienter. Additque: « Magna laus, meoque judicio omnium maxima. Est enim sapientis, quidpud homini accidere possit id præmeditari, ferendum modice, si advenerit. esse. Majoris omnino est consilii, providere ne quid tale accidat; sed animi non minoris, fortiter ferre, si evenerit. » Hav.

(43) Quia et gloriam consequitur et prædam. Menedemus duriter nimis filium objurgans apud Terentium in Heautontim., act. I, scena, I, inter alia inquit:

Ego istuc ætatis, non amor operam dabam,

Sed in Asiam abii hinc propter pauperiam atque ibi Simul rem, et gloriam armis belli repperi.

Christianæ militiæ gloria placere Deo, præda vivere in æternum, prout mox sequitur, imo accusatio votum est, et pœna victoria, ut dixit, cap. I, Cod. Agob. qui et g. Hav.

provocamur ad tribunalia, ut illic sub discrimine capitis pro veritate certemus. Victoria est autem pro quo certaveris, obtinere. Ea victoria habet, et gloriam placendi Deo, et prædam vivendi in æternum. Sed obducimur, certe cum obtinuimus (44) : ergo vicimus, cum occidimur : denique evadimus, cum obducimur ; licet nunc sarmenticios et semaxios ⁸⁸ (45) appelletis, quia ad stipitem dimidii axis revincti sarmentorum ambitu exurimur. Hic est habitus victoriæ nostræ : hæc palmata vestis (46, tali currû triumphamus, Merito itaque victis non placemus ; **532** propterea enim desperati et perdit

A mamur. Sed desperatio et perditio penes vos, in causa gloriæ et famæ, vexillum virtutis extollunt. Mucius dextram suam libens in ara reliquit : o sublimitas animi ! Empedocles (17) totum sese Catanensium Ætnæis incendiis donavit : o vigor mentis ! Aliqua Carthaginis conditrix rogo secundum matrimonium dedit : o præconium castitatis ! Regulus, ne unus pro multis hostibus viveret, toto corpore cruces patitur ; o virum fortem et in captivitate victorem (48) ! Anaxarchus, cum in exemplum ⁸⁹ (49) plisanæ pilò contunderetur : Tunde, tunde, aiebat, Anaxarchi follem (50), **533** Anaxarchum

Variæ lectiones.

⁸⁸ Ald. semassios ; Rhen., Gangn., Barræus semissios ; Gelen. semissarios. ; cod. Lugd. semarios ; Fuld. sarmentarios et semiaxios. ⁸⁹ Ita cod. Fuld., Rig., Hav., in exitium.

Commentarius.

(44) *Sed obducimur, certe cum obtinuimus.* Morimur, inquit, in prælio, idque objicitis. At vero decorum mori pro patria, quæ nobis cælum est, cap. 1.

Ὁὐ γὰρ ἀεικὲς ἀμυνομένῳ περὶ πατρὸς
Τεθνάμεν.

Hectoris apud Homerum generosa vox est. Iliad, O. 496, decorum etiam victores mori adeoque τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν ἀγωνίζεσθαι, ut de se testatur Paulus II *Timoth.* iv. 7. Nam καλῶς ἀγωνίζεσθαι a Lacedæmoniis dicebantur illi qui fortiter et gloriose parta patriæ victoria occubuerunt, ut notum ex Æliani loco. lib. vi. 6 : Οἱ δὲ καλῶς ἀγωνισαμένοι καὶ ἀποθανόντες θάλλοις ἀνεδοῦντο, καὶ κλάδοις ἐτέροις, καὶ δι' ἐπαίνων ἤγοντο, i. e. « Qui vero se strenuo præbuisent, et occubuissent, oliva et aliis ramis redimiti, laudibus vehebantur. » Egregie Chrysost. *Serm. de Martyrib. imitand.* : « Denique in certamine Christianus, aut superstes miles prostrato hoste beatus de prælio dedit, aut hostem victor moriendo devincit. Feliter enim vincit, qui post victoriam vinci non novit. » Nam, ut Prosper in lib. *Epigram.* :

Non certanti nulla est speranda corona.
Palmam, qua capitur gloria, finis habet.

Recte autem a rationibus desumptum *obducere* aquæ scil. ut *expungere*, quod dum non intellexerunt librarii locum corruerunt, unde et Fuld. *sed occidimur certo*. Male quoque sic, præter Rigald. et Junium distinguunt editi, *sed obducimur certe, cum.* etc. Ita supra, c. 46 : « Dum de bono sectæ hujus obducimur. » HAV.

(45) *Sarmenticios et Semaxios.* Cur ita vocarentur Christiani explicat verbis sequentibus : « Quia ad stipitem dimidii axis revincti sarmentorum ambitu exurimur. » Ista enim constanter legunt mss omnes tam Belgici quoniam Gallici et Vaticani, et accessit conjectura qua proxime latinius legendum putat *semiaxarios* et *axis*, pro eo quod hactenus exc. *semissarios*, et crinitus jam olim de honesta disciplina. lib. 1, cap. 13, *semissios*, ac uterque dimidii assis. PAM.

(46) *Hæc palmata vestis.* Tunica illa palmata, tam celebris apud Romanos, vestis fuit triumphantium dicta palmata a palmis quæ intertextæ erant, sarmenta autem quibus cremabantur prædecessores nostri et axis cui alligabantur, habitus erant triumphii Christianorum, illa erat pompa qua recti in cælum evolabant. LE PR.

(47) *Empedocles.* Quem salse deridet lib. *de Anima*, cap. 32. ubi de Pythag. metemps : « Sed enim Empedocles, quia se deum delirarat, idcirco, opi-

B nor, dedignatus aliquem se heroum recordari : thamnus et piscis, fui, inquit ; cur non magis et pepotam insulsus, et chamæleon tam inflatus ? Plane ut piscis, ne aliqua sepultura conditio reputresceret, assum se maluit in Ætnam se præcipitando. LE PR.

(48) *O virum fortem et in captivitate victorem !* Quod illi præconium assignatur a Cicerone, lib. III *de Officiis*, cap. 99. Ibi narratur historia infelicis fortitudinis : « M. Atilius Regulus cum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset, duce Xanthippo Lacedæmonio, imperatore autem patre Hannibalis Hamilcare, juratus missus ost ad senatum, ut, nisi redditi essent Pœni captivi nobiles quidam, rediret ipse Carthaginem. Is, cum Romam venisset, utilitatis speciem videbat, sed eam, ut res declarat, falsam judicavit : quæ erat talis, manere in patria, esse domi suæ cum uxore, cum liberis : quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunæ bellicæ judicantem, tenere consularis dignitatis gradum, quis hæc neget esse utilia ? » Additque statim : « Magnitudo animi et fortitudo negat. »

(49) *Anaxarchus cum in exempl.* Celebre est illud Anaxarchi apud Laertium, lib. ix, qui cum tunderetur ab Nicocreonte σιδηροῖς ὑπέροις *ferreis malleis*, propterea quod audisset Nicocreon se dignum esse ut apponeretur epulandus ; dixisse ferunt philosophum plenum animo : Πτίσσε τοῦ Ἀναξάρχου θύλακον, Ἀνάξαρχον δὲ οὐ πτίσσεις, « Tunde Anaxarchi folliculum, nam Anaxarchum non tundis. » LAC.

(50) *Anaxarchi follem.* Eleganter dictum : cum enim ad instar ptisanæ vel hordei tunderetur, pariter nihil aliud sibi contingere profitetur quam quod hordeo contingat, scilicet ut divina illa interior particula, vigor mentis, illæsa maneret, solusque caducus folliculus rumperetur, dissiparetur. Ita enim corpusculum suum appellabat, in quo illud nullo modo affligebatur : quod Marco Antonino dicitur, x, τὸ ἔνδον ἐγκεχυμένον, Jamblichus θεῖος ἄνθρωπος, Stobæo in *Excerpt. Phys.* τὸ ἡγεμονικὸν μέρος, Philoni Judæo denique in lib. *de Conventu ad primas disciplinas* : Ἀνθρώπος ἐν ἀνθρώπῳ, κρείττων ἐν χείρονι, ἀθάνατος ἐν θνητῷ, quibus addendus incomparabilis Isaaci Casauboni Commentarius ad Persii Sat. v, 129,

Sed si intus et in jecore agro
Nascantur domini.

Ex hinc intelligitur erudissimus Pauli sermo, cum scribit ad Rom. VII, 24, Τίς με ῥύσεται ἐκ τοῦ σώματος τοῦ θανάτου τούτου ; ut et illa quæ leguntur versu 23. Exemplo hujus Anaxarchi passim *folliis* et *folliculus* pro corpore mortali usurpatum est ;

enim non tundis (51): o philosophi magnanimitatem, qui de tali suo exitu etiam jocabatur! Omitto eos qui cum gladio proprio aliove genere mortis mitiore de laude pepigerunt. Ecce enim et tormentorum certamina coronantur a vobis. Attica meretrix (52), carnifice jam fatigato, postremo linguam suam comestam in faciem tyranni sævientis expuit, ut expueret et vocem, ne conjuratos confiteri posset, si etiam victa voluisset. Zeno Eleates, consultus a Dionysio quidnam philosophia præstaret, cum respondisset, contemptum mortis, flagellis⁹⁰ tyranni subjectus sententiam suam ad mortem usque signabat. Certe Laconum flagella, sub oculis etiam hortantium propinquorum acerbata, tantum honorem tolerantiae domui conferunt,

A 534 quantum sanguinis fuderint. O gloriam licitam, quia humanam, cui nec præsumptio perdita, nec persuasio desperata deputatur in contemptu mortis et atrocitatis omnimodæ, cui tantum pro patria, pro agro (53), pro imperio, pro amicitia pati permissum est, quantum pro Deo non licet! Et tamen illis omnibus et statuas (54) defunditis, et imagines inscribitis (55) et titulos inciditis in æternitatem (56); quantum de monumentis potestis scilicet, præstatis et ipsi quodammodo mortuis resurrectionem. Hanc qui veram a Deo sperat, si pro Deo patiat, insanus est. Sed hoc agite, boni præsides, meliores multo apud populum, si illis Christianos immolaveritis. Cruciate, torquete, damnate, atterite nos; probatio est enim innocentiae

Variæ lectiones.

⁹⁰ Sic Gelen. et Rig. Cod. Fuld. et ed. Hav. contemptu mortis impassibilem fieri. etc. Rhen. et. Her. impassibilibus flagellis. alii impassibilis flagellis, etc. Voc. subjectus *recepimus ex cod. Fuld., vulgo leg. objectus.*

Commentarius.

vidi exempla in Notis Lindenbrogii ad Virgilii Catalecta, p. 301. Elmenborstii ab Arnob., p. 66. et Lydio de Re Mil., p. 77. Omnibus addi potest illud Gregorii Nazianz. de Vitæ differ. « Est autem, non jam imperatori ut prius contubernalis erit Gregorius, utri suo non nihil gratificans, atque inter medios epulones tristis et tacitus accumbens, ægreque anhelitum ducens, ac servilem in modum edens. » Hav.

(51) *Anaxarchum enim non tundis.* Idem Gregorius Cygn. Carm. de Animi submissione; « Num in mortario contusionem manuum Anaxarchi veluti non præsentis, et tamen jubentis utrem suum vehementer tundi, tanquam ipse non contusus maneret, ne quis esset cerneretur. » De Zenone Diogenes Laertius, cui hoc ascribit:

Ἡθελες, ὦ Ζήνων, καλὸν ἤθελες, ἄνδρα τύραννον
κτείναν, ἐκλύσαι δουλοσύνας Ἑλέαν.

Ἄλλ' ἐδάμης, δὴ γὰρ σε λαβὼν ὁ τύραννος ἐν ὄλμῳ
κόψε, τί τοῦτο λέγω; σῶμα γὰρ, οὐχὶ δέ σε.

i. e. « Egrege voluisti, o Zeno, occiso tyranno a servitute liberare Eleam. Sed domitus est, te namque capiens tyrannus contulit in mortario. Quid dico? non te, sed corpus tuum. » Nonnus loco supra citato de Epicteto; « Huic a Macedone tyranno crus vinculis adstrictum est. Postea autem cum eum solvere tyrannus vellet, ex eoque quæreret: Visne, Epictete, te solvam? Quid, inquit, an sum astrictus? Quibus videlicet verbis hoc significabat, animam suam nequaquam vinctam fuisse. Itaque non corpus homo esse dicitur, sed anima. » Hav.

(52) *Attica meretrix.* Scortum hoc lyræ cantu familiare Harmodio et Aristogitoni, consilia eorum de tyrannicidio, ad mortem usque excruciatam tyrannidis, non prodidit. Quamobrem Athenienses eam in honore habere volentes, ne tamen scortum celebrasse viderentur, animal nominis ejus fecere, atque ut intelligeretur causa honoris, in opere linguam addi ab artifice vetuerunt. PAM.

(53) *Pro patria, pro agro.* Cum in Fuld. utiliter nobis augmentum illud suppeditetur *pro agro*, non debuit illud rejicere Rigaltius, nam alios non moror, qui ne dignati quidem sunt inspicere tam præclara. Sic enim singula singulis respondent: Mutius, Regulus, Zeno, patriæ; Lacones, et forsitan ipse Zeno, imperio; amicitiae, meretrix attica; gloriæ humanæ, Empedocles et Anaxarchus. At *agro*,

B regina Dido, quæ, corio bovis immensam latitudinem dimensa, Afros deceperat: ipsa enim erat Tyria. Nec enim tantum connubium Iarhæ fugit, sed providenter providit Carthaginem sub illa specie peti, ut egregie patet in Nuptiis Arsinoes et Ptolemæi apud Justinum, lib. xxi, cap. 3. Hav.

(54) *Statuas.* Quibus sibi ad æternitatem patrocinata est antiquitas. Unde solers Phidiæ inventum narrat Cicero Tuscul. Quæst. 1, 34: « Sed quid poetas? opifices etiam post mortem nobilitari volunt. Quid enim Phidias? Sui similem speciem inclusit in clypeo Minervæ, cum inscribere non liceret. » Insignis Eusebii locus est in lib. 1, de Vita Constantini Magni, c. 2: « Videlicet natura hominum sortis fragilis et caducæ commenta solatium, imaginibus edendis, majorum memoriam colere se putavit honore permansuro: partim adumbratione picturæ cera delibutæ, partim e materia sculptum et dolatum experte motus, simulacrum machinata. » Hav.

(55) *Imagines inscribitis.* Quæ passim adhuc in marmoribus, gemmis et sacris veteris ævi reliquiis apparent. Quare de Varronis opere [mortali, heu! et mortalitatis leges experto] quo illustrium Romanorum imagines seu descriptiones amplexus fuit, ita augurabatur Plinius, Nat. Hist. lib. xxxv, cap. 2: « Inventionem muneris etiam diis invidiosus, quando immortalitatem non solum dedit, verum etiam in omnes terras misit, ut præsentibus esse ubique et claudi possent. Hav.

(56) *Et titulos inciditis in æternitatem.* Callido itaque ad nominis sui perennationem consilio usus est architectus ille, qui in superbis Ægyptiorum structuris nomen suum et operis dedicationem duriori materiæ insculpsit, cui calce oblitæ et absconditæ regis nomen superscripsit, facile prævidens, fragiliori materia delapsa, regis memoriam abolendam, suam permansuram fore. Eusebius ibidem: « Sunt qui pilas et cippos inscriptos sempiternam commendationem virtutis eorum, quos habent adnotatos, conferre crediderunt. » Unde Pansam et Hirtium consules pro Rep. cæsos ita celebrat Cicero, Philipp. xiv, cap. 33: « Erit igitur exstructa moles opere magnifico, incisæque litteræ divinæ virtutis testes sempiternæ: nunquamque de vobis, eorum qui aut videbunt vestram monumentum, aut audient, gratissimus sermo conticescet. Ita, pro mortali conditione vitæ, immortalitatem estis consecuti. » Hav.

nostræ iniquitas vestra. Ideo nos **535** hæc pati Deus patitur. Nam et proxime, ad lenonem damnando Christianam (57) potius quam ad leonem, confessi estis labem pudicitiae apud nos atrocior omnino poena et omni morte reputari. Nec quidquam tamen proficit exquisitior quæque crudelitas vestra; illecebra est magis sectæ. Plures efficimur, quoties metimur a vobis (58); semen est sanguis Christianorum (59) Multi apud vos ad tolerantiam doloris et mortis hortantur, ut Cicere in Tusculanis, ut Seneca in Fortuitis, ut Diogenes, ut Pyrrhon, ut Callinicus. Nec tamen tantos inveniunt verba discipulos,

Commentarius.

(57) *Ad lenonem damnando Christianam.* Vitiose Fuld. « Ad lenonem damnandam Christianam potius quam ad leonem putastis, et confessi estis, » etc. Barr. « Ad leonem clamando. » Erat vero et hæc ex populi furentis acclamationibus, ut docet Ferrarius *de Ver. Acclam.* lib. VII, cap. 18. Maxima sane pudicarum contumelia, quam mille mortibus redemptam mallent. Itaque non immerito tela orationis suæ vibrat, cum simile fere facinus inhumanum et scelestum exprobrat furentibus Arianis Nazianzenus. *Oriat. ad. Arian* et de se ipso: Παρθένων, inquit, αἰδώς καὶ σεμνότης οὐκ ἀνδρῶν μηδὲ σωφρόνων φέρουσα· σὲ δὲ τίς ἡμῶν ἡσχύνε καὶ καθύβρισε μέχρι τῶν ἀθεάτων; καὶ ἀσεβῶν ὄψει προέθηκε θεῶν ἐλεεινὴν καὶ τοῦ Σοδομιτικοῦ πυρὸς ἀξίαν· ἐὼ γὰρ θανάτους λέγειν τῆς αἰσχύνης ἀνεκτότερους· f. e. « O virginum pudor atque verecundia, quæ ne modestorum quidem vivorum conspectum ferre potes, quis nostrum te affecit ignominia, etiam ad illas usque partes, quas spectari nefas est, et impiorum oculis miserabile spectaculum proposuit igneque Sodomitico vindicandum? Mitto enim cædes hoc dedecore tolerabiliores. » Sarisberiensis in *Polyeratico*, lib. III, cap. 13: « A patribus tamen pridem definitum est, quia pudicitia auferri non potest, nisi mentis corruptio antecedit. Quod enim, ut magnus asserit Augustinus, non præcedente libidine violenter patitur corpus, vexatio potius dicenda est, quam corruptio. Ibi ergo servari pudicitia potest, ubi nulla nisi voluntaria esse potest corruptio, in mentis scilicet integritate, ubi in æternum servari pudicitia potest. » Scilicet, ut Noster alia in re, in libro *de Monogamia*, cap. 15: « Utique enim illam magis excusari capit, quæ in prælio cecidit, quam quæ in cubiculo; quæ in equuleo succubuit, quam quæ in lectulo; quæ crudelitati cessit, quam quæ fibidini; quæ gemens devota est, quam quæ subans. » HAV.

(58) *Plures efficimur. quoties metimur a vobis.* Fuld. ms. *etiam p. e.* Quid ergo mirum, si Julianum illum Apostatam, epist. 23, Constantium vocare sudias πολυκέφαλον ὕδραν; *multorum capitum hydram?* cum etiam Herculi Maximiani nummus ex ære maxime exstet in gaza Christianæ reginæ,

A quantos **536** Christiani factis decendo. Illa ipsa obstinatio, quam exprobratis, magistra est. Quis enim non contemplatione ejus concutitur ad requirendum, quin intus in re sit? Quis non (ubi requisivit, accedit, ubi accessit,) pati exoptat, ut totam Dei gratiam redimat, ut omnem veniam (60) ab eo compensatione sanguinis sui expediat? Omnia enim huic operi delicta donantur. Inde est, quod ibidem sententiis vestris gratias agimus; ut est æmulatio divinæ rei et humanæ, cum damnatur a vobis, a Deo absolvimur.

B in quo ille velut Hercules visitur hydræ πολυκέφαλου, cum qua decertat, victor, cum inscriptione HERCULI DEBELLATORI. Diocletiani etiam, socii ejus in imperio et odio adversus Christianos; nummus aureus singularis exhibetur a Spanhemio de U. et Pr. N. p. 838. in quo æque mendaci titulo abolitio Christianæ religionis celebratur. Stant ibi tria Fata, cum inscriptione FATIS VICTRICIBUS. Theodoret, serm. 9, *de Leg.* p. 127: καὶ κορυβαντιῶντες καὶ λυττῶντες, etc., i. e.: « Itaque Corybantium more capita præ furore jactantes, inciti rabie technisque ac veteramentis usi quamplurimis, piscatorum leges non dissolverunt quidem, sed multo validiores oppugnando eas reddiderunt; planeque illis persimiles inventi sunt, qui flammam quidem restinguere concupiscunt, oleum vero fatui instillantes, ardentioram illam efficiunt. Etenim hi quoque, contra pietatem bello sumpto, piæ veritatis robur manifestius declararunt. Ac veluti quondam rubus ille, quem vidit Moses, ardore ignis non est absumptus; ita nec Christianos, impiorum bellis petitos, tela hostilia consumpserunt: quin potius, sicut lignatoribus sylvam cædentibus multo plures pullulant propagiæ ab radicibus, quam sint rami qui inciduntur; ita tunc quoque, piis compluribus interfectis, multo plures quotidie ad doctrinam evangelicam accedebant; cruorque ille cæsorū corporum irrigatio erat novis in Ecclesia emergentibus plantis. » Mox male Junii editio *sanguinis*. HAV.

(59) *Semen est sanguis Christianorum.* Non possunt Christiani persecutionibus imminui, quia si semen est eorum sanguis, cujusque plus effusum fuerit, eo major promittitur fidelium proventus, sicut messis copiosa, amplioris segetis præparatio est. LAC.

(60) *Ut omnem veniam.* Simile est illud D. Cypr. epist. 52. *ad Antoniam*, ubi martyres dicit statim ad gloriam pervenire fidei, statim et virtutis accipere mercedem, statim a Domino coronari. Atque adeo hic locus adnotandus est contra eorum errorem, qui coronam justitiæ, adeoque et martyrii, ad diem usque judicii differendam dicere non verentur. PAM.

JOANNIS LAURENTII MOSHEIMII
DE
ÆTATE APOLOGETICI TERTULLIANI,
INITIOQUE PERSECUTIONIS SEVERI,
DISQUISITIO.

§ I. Summa disquisitionum ejusmodi utilitas docetur. Occasio hujus. — § II. Diversarum de hoc argumento opinionum duplex classis constituitur. — 537 § III. Sc. producuntur primum, qui post a. CC. Apologeticum scriptum esse volunt. Contra quos. § IV, § V, § VI. Multis ostenditur, cœpisse afflictiones Christianorum sub Severo, antequam peculiaria is decreta eam in rem rogaret. — § VII. Dodwelli speciatim argutiæ examinantur. — § VIII. Qui post mortem Severi Apologeticum prodiisse dicunt, refelluntur. Quo facto. — § IX. Ad Alteram eorum classem acceditur qui licet concedant ante a. CC eum esse consignatum, de anno tamen dissident. — § X. Nostræ sententiæ proponendæ initium fit, ac primo sub Severo scriptum esse ostenditur. Deinde, — § XI. Post motus Albinus. Quo vero annus recte possit constitui. — § XII, XIII. Hos motus a. CXCVI cœpisse. A. CXCVII compressos fuisse novis rationibus docetur, oppositæque rationes evidenter diluuntur. Quo facto. — § XIV. Pro a. CXCVIII pronuntiatur, ac ex illustri Tertulliani loco hæc sententia diligenter confirmatur. — § XV. Conclusio.

§. I. — Si, qua se utilitate commendat certa A
temporum, quibus libros suos prisci doctores lit-
teris mandavere, scientia, eo semper studio ac
diligentia a viris eruditis quæsitæ fuisset, non du-
bito quin multo paucioribus hodie difficultatibus
historia sacra abundaret, concinniorque instructa
esset ordine. At qui barbariei sordes primi abster-
serunt, majores nostri, id potius agebant, ut col-
lapsas plane litterarum res erigerent, quam ut
istis, quas putabant, minutiis sibi aliisque earum
conciliarent fastidium. Alia quidem iis, qui divi-
nos illos restauratores consecuti sunt, mens fuit,
quos Scaligero, Baronio, Petavio, Calvisio, aliis-
que præeuntibus, magna in his curis stadia con-
fecisse constat. Sed, et patrum nostrorum, no-
straque ætas summos in hoc genere viros tulit, B
Norisium, Pagium, Lloydium, Dodwellum, Tille-
montium, Nourryum, multosque, qui Patrum edi-
dere scripta. Benedictinæ familiæ socios. Quorum
omnium de laudibus quanquam ego nihil detraho,
non tamen multa ab eis relicta esse dissimulo,
multa eruditius quam feliciter tractata, multa quod
sectæ flagrant amore, aut novæ cuidam nimium
faverent opinioni, implicata potius, quam evoluta.
Nulla alia ejus rei testimonia si exsisterent, ipsa,
quibus mutuo se oppugnant, scripta, ipsi, quibus
novas subinde rationes constituunt, libri loque-
rentur. In historia præcipue calamitatum quibus
vetustissimi fratrum nostrorum defuncti sunt,
magno id fuisset emolumento, si librum quos
pro illis imperatoribus ac præsidibus oblatos esse C
accepimus, cæterorumque, quæ ferventibus istis
vexationibus consignata sunt, scriptorum ætas
curate definita fuisset. Sic etenim de rerum ge-
starum serie, malorum illatorum magnitudine, con-
fessorum numero, invicto, quo sanctissimi homi-
nes valuerunt, animi robore, certior nobis ac
plenior esset notitia. Quam quidem egregiam qui-
buscunque utilitatem præstare posse, nulli, quibus
maturius est judicium, ignorare possunt. Certe
miror, cum vir alioqui immortalis, Henricus
Dodwellus, bono fortassis consilio, totos marty-
rum exercitus civitate sacra ejiceret, neminem
illorum, qui adversus eum prodire, in hac sese
palæstra 538 exercuisse. Unde tamen illud peti
poterat, quo ad audaciam hancce infringendam
nil certius aut utilius esse potest. Patrum quan-
diu verba cum aliorum pugnant locis, semper fere
elabendi facultas dabitur. Nullum si aliud perfu-
gium adsit, aut nota quædam testibus inuritur,
aut novum quoddam critices genus advocatur,
quod desperatis opibus auxilium ferat. Intervalla
vero temporum si curate notentur, si rerum sibi
succedentium ordo diligenter explicetur, aut per-
frictæ frontis infamia subeunda, aut vero error
ejurandus est. Enimvero defuerunt huic causæ
eruditi homines; sive quod molestiam his negotiis
familiarem fugerent; sive quod eximium illius
commodum non perspicue satis cernerent, sive
denique quod non tam circumstantiarum, quam
ipsarum rerum, rationem sibi habendam esse pu-
tarent. Fuerunt quidem, fateor, quibus partem
hujus laboris suscipere placuit. Nescio vero, qui
factum sit, ut aut nimis indiligenter, aut nimis